Turek Memorial Book

Sefer zikaron li-ḳehilat Ṭureḳ ṿeli-ḳedosheha

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

•

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:
Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

•

Original publication data

TITLE	Sefer zikaron li-ḳehilat Ṭureḳ veli-ḳedosheha.
IMPRINT	880-02 Tel-Aviv : Irgun yotsʻe Ṭureḳ be-Yiśraʻel, 1982.
DESCRIPT	450, xviii p. : ill. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Poland -- Turek.
	Turek (Poland) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Poland -- Turek.
ADD'L NAME	Irgun yotsʻe Ṭureḳ be-Yiśraʻel.
ADD'L TITLE	Turek: a memorial to the Jewish community of Turek, Poland

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

ספר זכרון

לקהילת טורק

והסביבה

ספר זכרון

לקהילת טורק ולקדושיה

הוצא לאור על־ידי ארגון יוצאי טורק בישראל

תל־אביב תשמ"ג — 1982

TUREK

A memorial to the Jewish Community of Turek, Poland

Published by the Turek Organization in Israel

Printed in Israel, 1982

דפוס אורלי, תל־אביב. טל. 332062

תוכן העניינים

השואה 1939—1945

עם הופעת הספר

ספר הזכרון לקדושי טורק והסביבה הוא ביטוי נאמן לרצונם של שרידי עירנו להנציח את זכר יקיריהם, אשר נספו בשנות השואה בגיטאות, במחנות ריכוז והשמדה — ואת אלה אשר מתו בערבות סיביר במאמציהם להציל את נפשם; יד ושם לדורות הבאים למען לא ימוש זכרם מאתנו.

בראשיתו של מאמץ זה הובאו ארצה שרידי העצמות והאפר של יקירינו ע״י מר יהודה שמול (קבצקי) מחאלמנו — מחנה ההשמדה הראשון על אדמת פולין; הבאתם והלווייתם לישראל היו במעמד יוצאי קהילתנו והסביבה בבית־הקברות בנחלת יצחק בג׳ אלול תשי״ב.

בהמשכו של מאמץ זה הוצבה מצבת־זכרון במרתף השואה אשר בירושלים לזכר בני קהילת טורק, אשר נספו בשואה וניטעה חורשה בת 2500 עץ ביער הקדושים ע״י אירגון יוצאי טורק ובני משפחותיהם. (חלקה 87)

ספר הזכרון שלפנינו — ראשיתו בהחלטה שנתקבלה לפני כעשרים שנה במעמד האזכרה לקדושי עירנו, והמשכו — במאמציהם הבלתי פוסקים של קומץ מבני עירנו, שבעקשנותם ובהתמדתם דובבו אנשים, עודדום לספר, ריכזו תעודות וגבו עדויות והביאו את ההחלטה להגשמתה.

חובה עלינו לציין במיוחד את מאמציו הממושכים של בן עירנו יצחק זייפה ז״ל בארה״ב, אשר טרח רבות באיסוף ובתיעוד החומר ההיסטורי על ראשיתה של טורק, על תחילת חיי הקהילה היהודית בתוכה, עיסוקיה, מוסדותיה ומפעליה; ובמיוחד — על מפעלו באיסוף החומר על ראשית הפעילות הלאומית והציונית בעירנו שהתחילה כמעט מיד עם הנבטת הנבטים הראשונים של ההתעוררות הלאומית של עמנו.

כמו־כן מהראוי לציין את מאמציהם של מייסדי הוועד של אירגון יוצאי טורק; ביניהם החברים אברהם רוזנבלום ז״ל, ישראל כהן־קאהן ז״ל, אליעזר ויינרייך ז״ל וייבדלו לחיים ארוכים וטובים הח׳ צבי ברפמן ועקיבא שמואלי.

באיסוף החומר נעזרנו רבות בעבודותיהם של בני עירנו וסביבתה וכן בספריית יד־ושם בירושלים, במוזיאון ע״ש יצחק קצנלסון בקיבוץ לוחמי הגיטאות, בספרייה הלאומית הפולנית בווארשה ובמכון היהודי־היסטורי בפולין. עזרתם מילאה את החסר מן החומר שבארכיון הקהילה היהודית בטורק, אשר הושמד ע״י הצורר הנאצי. לכל אלה נתונה תודתנו הכנה והעמוקה.

עשינו מאמצים רבים לתת בספר זה ייצוג נאות לכל גווניה של קהילת טורק וכל ביטוייה הרעיוניים והחברתיים, למען ייזכרו כולם שחיו ונספו בה; ועל כך יבואו על הברכה ועל התודה כל אלה שסייעו לנו בעבודותיהם.

כן יבואו על הברכה והתודה כל אלה, אשר במאמץ נפשי מכאיב הסכימו להעלות על הכתב מנבכי זכרונם הכואב את הקורות אותם בשנות השואה ולאחריהן.

אנו מודים במיוחד לכל אלה שאינם מבני עירנו, ביניהם הרב הראשי לתל־אביב־יפו הרב ר׳ יצחק ידידיה פרנקל שליט״א ולמר ריבלין אשר תרמו מפרי עטם לספר זה.

תודה מיוחדת שמורה עמנו לחברי ועד האירגון אשר נרתמו בכל מרצם לביצוע הוצאת הספר לאור — לחברים: צבי ברפמן, יוחנן קריזה, שלמה שובינסקי, בנימין זייפה, מנדל ביקובסקי ז״ל ולחברים אייזיק ראש, מנחם שמול ושרגא בר־סלע, אשר צורפו לוועד להשלמת מפעל זה.

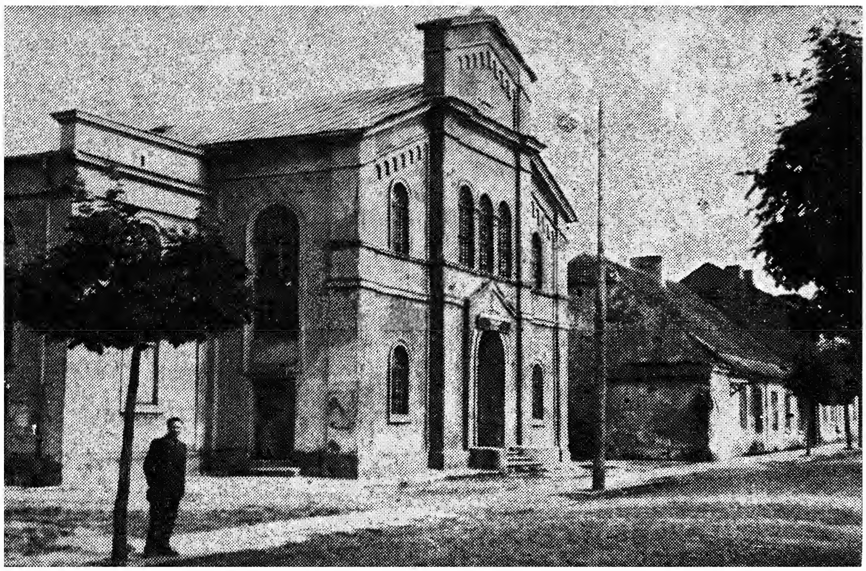
תודתנו נתונה במיוחד לבן־עירנו מנדל (מיכאל) בן מרדכי לוי אשר משך בעול העשייה ללא ליאות ובמרצו ובהתלהבותו הדביק את כל העושים במלאכה. ולאחרון אחרון — לידידנו היקר מר אליעזר אסתרין, אשר עשה מלאכתו נאמנה בהכשרת הספר לדפוס מבחינת סידור החומר וסיגנונו — לכל אלה נתונה תודתנו.

בהזדמנות זו חובה נעימה לנו להודות לכל החברים אשר פעלו במלאכת האירגון של יוצאי טורק, שמרו והקפידו לקיים את ימי הזכרון וההתכנסויות בכל השנים וגם כממשיכים במלאכת קודש זו גם בימינו.

אורבך אליעזר ז״ל	יכין (יכימוביץ) רפאל
אוגרודובסקי שלמה ז״ל	מנדלבלט יונה ז״ל
ביקובסקי מנדל ז״ל	לוי מיכאל (מנדל)
ביקובסקי שרגא ז״ל	מושקוביץ יחיאל
בר־סלע שרגא (סטמפה)	קיבל זאב ז״ל
ברפמן צבי	רוזן צבי
ורצקי בנימין ז״ל	שובינסקי שלמה
וארשבסקי יצחק (ארה״ב)	שמול מנחם
זייפה בנימין	שמואלי עקיבא

וחברי הוועד הראשונים שאינם עמנו בחיים שפעלם הזכרנו לעיל.

ועד ההוצאה לאור

בית הכנסת בטורק, אחרי הריסתו החלקית

ועד ארגון יוצאי טורק

מימין עומדים: צ׳ ברפמן, ע׳ שמואלי, ש׳ שובינסקי, מ׳ ביקובסקי, י׳ קריזה, ר׳ יכין (יכימוביץ).
יושבים: י׳ זייפה, י׳ מנדלבלט, א׳ בנקל, מ׳ ברפמן.

מתולדות יהדות פולין

מתי ואיך הגיעו היהודים לפולין — אלה הן שאלות שקשה לענות עליהן בדייקנות. אגדות מאגדות שונות נפוצו על התחלתו של הישוב היהודי בפולין. ואחת מהן מספרת על קבוצת יהודים גולים, אומללים עייפים מנדוד, והנה בהגיעם לפולין נפל פתק מהשמים והיה כתוב בו „פה לין". (או גירסה אחרת לאגדה זו: בת־קול הכריזה לנודדים „פה לין!") וכך התיישבו היהודים בפולין ומכאן גם שמה.

מסורת פולנית קדומה מספרת על זכות ישיבה שהוענקה ליהודים בשנת 905. נסיכיה ומלכיה של פולין, מראשית תקומתה, היו מעוניינים בפיתוחה, והיהודים נראו בעיניהם כאלמנט המסוגל לסייע בפיתוח הארץ.

בימי מסעי הצלב נמלטו יהודים מגרמניה לפולין. נמצאו מטבעות מהמאות 12־13 עם כתובות עבריות של שמות נסיכים פולנים.

חורבן ערי פולין בידי הטאטארים בשנים 1240—1241 הביא בעקבותיו זרם יהודים וגרמנים והם הקימו ערים חדשות בפולין ושיקמו את הישנות. היהודים שבאו מארצות אשכנז הביאו אתם גם את השפה, שהיתה למקור השפה האידית (יידיש־יהודית). כמו כן הביאו אתם המהגרים היהודים הרגלי תרבות, מסורת, נוסח תפילות וידיעת התלמוד וההלכה.

כתב־זכויות ראשון שנשתמר הוא מאת בולסלב החסיד משנת 1264. כתב זה הבטיח את בטחון חייהם ורכושם והעניק להם זכות שיפוט עצמי. ב־1334 אישר והרחיב זכויות אלה קאזימיר הגדול. (אגדה שאהב בחורה יהודייה אסתר׳קה). נגד זכויות היהודים יצאו העירונים הגרמנים והפולנים ואחרי־כן נוספו עליהם גם הכמרים. בשנים 1399, 1400, 1409 היו עלילות דם (בפוזן) ובקראקוב. מאמצע המאה ה־ט"ו הוטלו גזירות על יהודי קראקוב וב־1483 נאסר על היהודים לגור בווארשה. ב־1491 גורשו היהודים מקראקוב לפרבר קאז׳ימייזש. ואף על פי כן לא גורשו היהודים מפולין למרות שנאת הכמורה, העירוניים וכו׳. היהודים היו נחוצים לפיתוח הארץ ועל כן נסבלו. היהודים היו סוחרים, בנקאים, רופאים, גבו מסים ומילאו תפקידים כלכליים חשובים.

במאה הט״ו פרחה יהדות פולין גם במובן הרוחני. קמו ישיבות מפוארות; בקראקוב שימש כרב ר׳ יעקב פולאק, שהחדיר לישיבות את שיטת הפלפול בלימוד התלמוד. תלמידו שלום שכנא הקים ישיבה בלובלין. אחרי־כן הרמ״א (ר׳ משה איסרלש) בקראקוב, שהיה גדול הפוסקים (חיבר גם פירוש ל„שולחן ערוך״) ור׳ שלמה לוריא מבריסק (מהרש״ל) עשו את פולין למרכז תורני גדול. ליהודי פולין ניתנו זכויות אוטונומיות נרחבות וב־1581 החל לפעול „ועד ארבע הארצות״ ששימש כעין פרלמנט ליהודי פולין. עם מותם של המלכים החזקים באטורי וזיגמונט השלישי, שידעו לעמוד בפני לחץ העירוניים והכמורה, התחיל מצב היהודים להדרדר. אבל האצילים, בעלי האחוזות, הפיאודאלים נזדקקו ליהודים שהיו אצלם מנהלי המשקים ועסקיהם, חוכרי מסים, יבולים ובתי מרזח. ובדרך זו, אומנם מצאו את פרנסתם בכבוד אבל הגיעו לעימות עם האיכרים, שראו בהם לא רק את שליח האדונים המנצלים, אלא את המנצלים עצמם וכשהתמרד חמילניצקי, ימח שמו וזכרו, נגד האצולה, נפגעו קודם כל היהודים. הלא הן שנות ת״ח ות״ט האיומות; כשש מאות אלף יהודים נפגעו ומאות קהילות נהרסו. כתוצאה מתקופת־דמים זו נולדה תנועת שבתי־צבי (משיח שקר ואחרי־כן הפראנקיזם). ימים קשים הגיעו אז ליהודים. חוסר בטחון על כל צעד ושעל, מלחמות מבחוץ ובפנים, אנרכיה במדינה בהתאם למימרה: „פולין עומדת בלי שלטון״, והתוצאה הישרה מאנדרולומוסייה זאת היתה „איש הישר בעיניו יעשה״. המוני העם היהודי בפולין היו במצב חומרי ורוחני איום. אז קמה תנועת החסידות בהנהגתו של ר׳ ישראל בעל שם־טוב, (1760—1700) שטיפלה בהמוני העם ונתנה להם תוכן חיים, אושר, שמחת חיים ותקווה לעתיד. ב־1764 נתבטל „ועד ארבע הארצות״. בסוף המאה הי״ח בא פירוקה של פולין וחלוקתה בין רוסיה, פרוסיה ואוסטריה. הפולנים לא תמיד השלימו עם גורלם וניסו להתמרד בכובשיהם. יהודים רבים היו קשורים לפולין בלב ונפש והשתתפו במרידות כגון ברק יוסלביץ ואחרים. מרבית יהודי פולין חיו באזורים שנפלו בחלקה של רוסיה. מצבם באופן יחסי היה יותר טוב ממצבם של יהודי רוסיה. הרבה גזירות שנגזרו על יהודי רוסיה לא חלו עליהם (כגון „תחום המושב״ — האיסור לגור בערים הגדולות ובאזורים מסויימים, גזירת „הקנטוניסטים״ וכו׳).

במאה הי״ט סייעו היהודים בפולין הקונגרסאית בפיתוח התעשייה (טקסטיל־לודז׳ ביאליסטוק וכו׳), פיתוח סחר חוץ ותעשיית העץ והנייר. למרות האויב המשותף, שלטון הצאר המדכא, גברה התנועה האנטישמית בפולין. ב־1881 התחוללו פרעות בוואַרשה.

גם בחיים הרוחניים, התרבותיים והחברתיים של היהודים חלו שינויים

רבים. החסידות, ההשכלה, ואחרי־כן הציונות ותנועות מהפכניות סוציאליסטיות הסעירו את הנוער היהודי.

עם קום מדינה פולנית ריבונית בשנת 1918 התעוררו תקוות רבות בתוך היהודים, שהאמינו שהעם הנדכא שקם לתחייה יבין לרוחם של היהודים. עד מהרה באה האכזבה הגדולה. יחסם של הפולנים ליהודים אימתה בהחלט את הנאמר במשלי פרק ל' 22 „תחת שלוש רגזה ארץ ותחת ארבע לא תוכל שאת: תחת עבד כי ימלוך ונבל כי ישבע לחם..." בשנת 1924 עקב הנגישות הכלכליות בימי גרבסקי (שר האוצר של פולין) היתה העלייה הרביעית לארץ. (עליית גרבסקי).

האנטישמיות בפולין הלכה וגדלה, ולמרות הכל היו שנות קיומה של פולין (1918—1939) שנות פריחה ליהדות פולין שקיימה ספרות ועתונות אידית ועברית, מוסדות חינוך ומדע לתפארת ומאות ישיבות ותלמידי חכמים וגדולי תורה היו אופייניים ליהדות פולין. היתה בפולין גם יהדות מתבוללת, ויהודים נטמעים בתרבות הפולנית הגיעו למשרות ולעמדות חשובות. אבל תנועת ההתבוללות לא החלישה את האנטישמיות בפולין, ואולי אף הגדילה אותה.

מספר היהודים בפולין הגיע לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה לשלושה מיליונים וחצי. הערים וארשה וילנה (ירושלים דליטא) ואחרות היו למרכזי תרבות יהודית, שהשפיעו על מאות קהילות יהודיות קטנות. יהדות פולין, למודת הנסיון, קיוותה שתתגבר גם על גל השנאה המודרנית ותוכל להמשיך להתקיים ואפילו להתפתח.

יהדות פולין היתה מקור בלתי אכזב ליהדות העולם, והארץ; עסקנים, אנשי מדע, מנהיגים ואנשי מסחר ותעשייה, אשר היו לברכה בכל אתר ואתר שבו נמצאו, באו מפולין.

מי יכול היה לדעת שעולם יהודי, גדול ועשיר זה תוך זמן קצר ייהרס ויימחה מעל הבמה העולמית כאילו לא היה?! מי פילל?!

העיירה טורק

סקירה היסטורית גיאוגראפית

המדינה הפולנית התהוותה במאה העשירית כתוצאה מאיחוד מספר שבטים סלאביים מערביים, שהתגוררו בין הנהרות אודרה ווארטה בראשות שבט הפוליאנים, ולפיכך קראו השבטים המאוחדים את עצמם בשם פולנים, ולארצם פולניה (פולין).

מראשיתה היתה פולין נאלצת לעמוד בפני חדירה גרמנית ממערב. ב־966 קיבל הנסיך מגניזן, מיאשקו הראשון מבית פיאסט, את הנצרות הקאתולית, יבזאת חיזק את מעמדה של פולין. בירתו הראשונה היתה פוזן ולבסוף קבע את קראקוב כעיר הבירה של פולין.

בנו בולסלב הראשון האמיץ (חרוברי) (992—1025) הרחיב את ממלכתו מעבר לגבולות האתניים של שבטי פולין והכתיר את עצמו למלך כסמל לריבונותה המליאה של המדינה.

אחרי מותו התחילה קרנה של המדינה לרדת, היא הלכה ונחלשה כלפי חוץ (אבדן שטחים) וכלפי פנים — השפעת האצולה על השלטון הלכה וגברה. האחרון לשושלת הפיאסטים, קאזימיר הגדול (השלישי) (1333—1370) הצליח לחזק את מימד המדינה בכל המובנים.

איחוד פולין עם ליטא עם עלות בית יאגיאלו לשלטון (בת אחיינו של קאזימיר, יאדוויגה נישאה לדוכס הגדול של ליטא יאגיאלו, שהומלך בפולין (1336—1434) מחזק את המדינה, המנצחת את המיסדר הטאבטוני (כיום פרוסייה המזרחית) ופולין רכשה לה שוב עמדה מכובדת באיזורה.

שנת 1572 היא שנה גורלית בתולדות פולין. הגיע הקץ לשושלת היאגיא־לונית ומתחילה המלוכה הנבחרת. תקופה זו פרט למלכים אחדים, יחידי סגולה, היא תקופה קשה לפולין. בה בשעה ששלטון המלכים הולך ונחלש עקב השתלטות האצולה על החיים המדיניים, הולכים וגוברים גם הקשיים החיצוניים. שנות ת"ח ות"ט (1648—1649) (מרד הקוזאקים בראשותו של חמילניצקי, ימח שמו), תקופת „המבול" — פלישת שבדים ורוסים ומלחמת אחים על הכתר — כל זה בסופו של דבר מביא לחלוקתה הראשונה של פולין ב־1772. (שטחים עד

הדווינה והדניאפר לרוסיה, גאליציה — לאוסטריה, פומאראניה לפרוסיה). התסיסה בפולניה לתקן את המצב אינה יכולה כבר להציל את המדינה. שלוש המעצמות רוסיה, אוסטריה ופרוסיה עושות את הכל כדי לסכל את תוכניות הפאטריוטים הפולניים. וכך מגיעה לחלוקה השנייה (לרוסיה — רוב רוסיה הלבנה ואוקראינה, לפרוסיה — דאנציג ופולין הגדולה). ההתקוממות הלאומית בראשותו של טאדיאוש קושצ׳יושקו דוכאה בכוח המשותף הרוסי־פרוסי, והחלוקה השלישית משנת 1795 מחסלת את מדינת פולין לחלוטין.

בימי נאפוליאון השלו הפולנים את עצמם, שבחסותו תקום פולין לתחייה. (קמה אומנם דוכסות וארשה בראשותו של הנסיך יוסף פוניאטובסקי), אבל עם נפילתו של נאפוליאון בוטלה דוכסות וארשה, ולפי החלטת הקונגרס הווינאי ב־1815 חולקה בין רוסיה לפרוסיה. מרבית שטחה סופחה לרוסיה כ„מלכות פולין" — מעין גוף למראית עין אוטונומי, אבל, למעשה בכל כפוף לרוסיה. שאר שטחה של פולין סופח לפרוסיה.

המרידות מהשנים 1830 ו־1863 נכשלו, ופולין נשארה משועבדת לרוסיה ופרוסיה עד סיום מלחמת העולם הראשונה ב־1918. (בעקבות כשלון המרד ב־1830 בוטלה „מלכות פולין" האובטונומית והיתה לחלק אינטגראלי של רוסיה גם מבחינה פורמאלית).

יוסף פילסודסקי, הגבור הלאומי של פולין ומשחררה כיהן כראש המדינה עד 1922. בשנה זו התפטר מכל מיני סיבות וחזר שוב לשלטון ב־1926, כשליט יחיד למעשה, אם כי למראית עין היה קיים משטר דימוקראטי.

ב־1934 נחתם החוזה על אי־התקפה עם גרמניה הנאצית. עם מותו של פילסודסקי צעדה המדינה בצעדים מהירים לקראת חיסולה על ידי עשיית שורה שלימה של משגים מדיניים, חברתיים וכלכליים, כשכל תשומת לבם של השלטונות הפולניים היתה מופנית נגד היהודים, והיתה התעלמות מוחלטת מהסכנות האורבות למדינה. באחד בספטמבר 1939 פלשו הנאצים לפולין, כשהיתה לגמרי בלתי מוכנה למערכה. ב־17 בספטמבר פלשו גם הסובייטים למזרח פולין, וארשה נכבשה על־ידי הגרמנים ב־27 לספטמבר. פולין שוב נחלקה בין רוסיה לגרמניה. עם פלישת הגרמנים לברית המועצות ב־22 ביוני 1941 נפלה כל פולין כפרי בשל לידי הנאצים.

בעת פולין היא, כביכול מדינה עצמאית, חברה ב„ברית וארשה" שבהנהגת ברית המועצות. משברים כלכליים, חברתיים ומדיניים קשים ביותר עוברים בעת עליה,ועתידה עלוט בערפל כבד.

✶

לא קל להיסטוריון לקבוע את התאריך המדוייק של תקומת עיר או עיירה. ההתחלה, בדרך כלל, לוטה בערפל כבד של התהוות.

השם טורק מופיע בשנת 1136 באחת התעודות כציון להשתייכותה לארכי־בישופות של גניזן. השם טורק נזכר גם בתעודות היסטוריות שונות מהשנים 1298 ו־1321. אבל רק בשנת 1341 היא הוכרה כעיר.

מעובדות אלה יש לשער, שבזמנים קדומים, כשכל השטח היה מוקף יערות־עד, התחיל כנראה ישוב כפרי אחד להתפתח עד שבמרוצת הימים הגיע לסטאטוס עיר. גם השם טורק לא ניתן לה מיד. היא נקראה בשמות שונים כגון: בז׳ידניצה, טורקוביצה, טורקוביסקי, ורק לבסוף התגבש שמה — **טורק**. בשנת 1341 קבע הארכיבישוף מגניאזן יאניסלאב, שהעיר תיקרא בשם טורק ולה ישתייכו ארבעה כפרים הנמצאים בסביבתה הקרובה.

השם טורק בא משמה של חיה, TUR מעין שור־יער, שבני מינו נמצאו אז בשפע ביערות הסביבה והיוו מוקד משיכה לציידים הפולניים, בני המעמד העליון. (אצולה). בתעודות מסוף המחצית של המאה הי״ד נכתב השם הזה ב„ה״ — **טהורק**, והיתה נחשבת כרכושו הפרטי של הארכיבישוף, ועובדה זאת אפילו הונצחה בתעודת הצהרה של קאזימיר הגדול משנת 1357.

בשנת 1420 מרשה הפרימאס (הארכיהגמון) טראמבא לקיים ימי „טארגים״ — ימי שוק — בעיר. המקום התפתח יפה, ובשנת 1454, כאשר קאזימיר יאגיאלו ניהל מלחמות עם הטאבטונים (גרמנים), תמכה בו הכנסייה בטורק והילוותה לו סכום גדול בכסף ובזהב. חלק מהחוב הזה במשך הזמן נפרע, והעיר שוחררה ממסים עבור ה„ירידים״ וימי ה„טארגים״. בשנת 1511 אושרה הזכות הזאת שוב על־ידי המלך זיגמונט, והעיר טורק שוחררה לחלוטין ממס עסקים ומסחר.

מאוחר יותר העניק הארכיהגמון ויזניק זכויות נוספות לטורק, דבר שאיפשר לעיר להתפתח. לפי התקנה הנ״ל שניתנה בסקירניביץ השתייך לעיר טורק שטח של 25 אקרים (100 דונם) אדמה חקלאית, ויש עבורה לשלם 20 גרוש ושמונה בושלים (בערך 280 קילוגרם) דגן או שיפון ושעורה. ארבעה אקרים משתייכים לוויט (זקן הכפר מעין מוכתר הכפר), והם פטורים ממס.

בנוסף כל בעל־מלאכה שילם עבור ביתו וסדנתו 6 גרושים. סנדלרים וחייטים, סוחרי בגדים ואריגים שילמו ארבעה גרושים, ולמי שלא היה לו בית־מלאכה שילם רק גרוש אחד.

טורק סבלה מדליקות, שפרצו בשנים 1523, 1636, שעשו שמות בה. אבל מרץ התושבים ותושייתם סייעה להם תמיד לשקם את ההריסות במהירות ולעבור לחיים תקינים.

מעניינת העובדה מבחינה היסטורית, שבשנת 1648, בתקופת ציד המכשפים והמכשפות, התנהל בטורק משפט פומבי, כנגד שתי נשים, שנאשמו במעשי כישוף ותעתועים. נגבו עדויות, הנאשמות עונו ולבסוף הודו באשמה ונשרפו באמצע השוק לעיני כל תושבי המקום.

עד שטורק נהיתה לעיר־המלך היא השתייכה לכנסייה, וכנכס הכנסייה השתרעה על שטח ענקי (העיר והסביבה), וניגבו מסים מכל תושב לפי המעמד ולפי התפקיד שמילא, הן כחקלאי והן כבעל־מלאכה או סוחר. הפאראפייה (הקהילה הדתית) הטורקאית כללה אז 28 תת־קהילות ו־21 גמינות (ישובים קטנים).

בשנת 1774 קיבל הארכיהגמון אָסטרא אוסטרובסקי 2500 זלוטי (זהובים) כמס קרקע בארבעה תשלומים.

אחרי חלוקת פולין הראשונה השתייכה טורק לפרוסיה. בשנת 1815 אחרי הקונגרס הווינאי עוברת טורק לרוסייה ומשתייכת מבחינה מינהלית קודם לפלך וארשה ואחרי כן לקאליש.

✶

טורק שוכנת ליד קלבאסקה, אחד מיובלי וארטה. היא גובלת בצפון עם קולו בדרום עם קאליש, במזרח עם לנצ׳יצה ובדרום מערב עם קונין. בשכנותה מדרום נמצאות העיירות דוברה, אונייוב, וולדיסלבוב ועוד. זהו מישור המשובץ אי־פה ואי־שם בגבעות בכיוון לנהר וארטה. החלק הגבוה יותר היה לפני שנים עשיר ביערות עד. בדרך כלל זהו שטח מישורי עשיר בשדות מרעה ואדמה חקלאית מעובדת. בימים עברו היה השטח החקלאי מחולק בין התושבים. אונייוב, כפר לשעבר על הווארטה, היווה אז מרכז חקלאי.

טורק כעיר התפתחה וגדלה לכתחילה בצורה בלתי מתוכננת. בתים נבנו, כראות התושב, באמצע השדות והגנים ללא כל מחשבה לדאוג לדרכי גישה שיקשרו ביניהם. רק בשנת 1824 נבנתה העיר מחדש לפי תוכנית קבועה מראש, שצריכה היתה להעניק לעיר מראה עירוני; כיכר־השוק כמרכז וארבע רחובות היוצאות ממנה, ומהן התמשכו כבר בכל הכיוונים רחובות צדדיים וסימטאות. חוסלו הבתים והגנים שהפריעו לתחבורה, ובעלי הבתים האלה קיבלו כפיצוי שטחים אחרים מחוץ לעיר.

שבע שנים קודם (1817) נמצאו בבית הקברות הפולני הישן סימנים לבית־עלמין עתיק־יומין עם קברים בנויים. (בכלל באיזור קאליש נמצאו הרבה שרידים של ישובים קדומים, כנראה עוד מימי הרומאים).

בשנת 1826 חל שינוי לטובה בהתפתחותה של טורק, ומצבה הכלכלי השתפר מאד. התחילה תקופה חדשה, תקופת טורק כמקום לתעשיית טקסטיל, ובשלבים הראשונים כמרכז טווייה ואריגה.

השלטונות הרוסיים בימי הצאר הליבראלי אלכסנדר הראשון היו מעוניי־נים לפתח תעשייה טכסטילית ברוסיה ולהשתחרר מתלות ביבוא אריגים

בנין המאגיסטראט (העיריה) בטורק

ומוצרי טכסטיל מחו״ל. הממשלה העניקה לבעלי־מלאכה ומומחים בענף הטווייה והאריגה שבאו מחו״ל לרוסיה ולכל השטחים שהשתייכו לרוסיה תנאים נוחים להתיישבות.

בשנת 1843 הוכרזה טורק לזמן מסויים כחלק מהגוברניה (פלך) הווארשאית.

הודות לתעשיית האריגים בטורק גדל מספר התושבים ממוצא גרמני, כי רוב המומחים בענף האריגה היו גרמנים. בשנת 1849 נבנתה הכנסייה האוואנ־גילית וגם נוסד בית־ספר עבור התושבים הנ״ל.

בין המומחים ובעלי־המקצוע באריגה היו גם יהודים. בתי־המלאכה לאריגה ולטווייה יצרו מפות, סחורות לסינורים, בדים לסדינים, לציפיות, לכותנות וגם דברי צמר וכותנה.

בשנת 1876, אחרי שטורק הוכרזה באופן רשמי כמשתייכת לפלך הקאלישאי וכעיר מחוז (סטארוסטבו), הוקם בניין העירייה ועל מגדלו הותקנו השעון וסמל העיר „טור״ — שור היער.

אוכלוסיית טורק היתה מעורבת. חיו בה נוצרים קאתוליים, אוואנגיליים (פרוטסטאנטים) וגם יהודים ולהם בית־כנסת. לפי מפקד התושבים בשנת 1897 היו אז במחוז 87 אלף תושבים, וביניהם חמשת אלפים יהודים. בטורק גופא היו אז 8118 תושבים ומהם 2074 יהודים.

בעיירות הקטנות של המחוז בהם היו כחמש מאות תושבים היוו היהודים בהן אחוז נכבד ביותר. בדוברה האוכלוסייה מנתה 2719 נפש ומהם 1300 יהודים. באונייוב, בתוך אוכלוסיה כללית של 2681 נפש, היו 960 יהודים; בפיענטניעוו היו 534 נוצרים ויהודים — 104.

מחוז טורק (פוביאט טורק) כלל את העיר טורק ו־23 קהילות (גמינות). מבחינה משפטית היה בו בית־משפט השלום וששה בתי־משפט קהילתיים: עבור שוויניצה, ווארטשסקה, אונייוב, ניעמיאסטוב, טוקרי, טשיסעוו ואוסטגאב.

מוסדות מינהליים ממשלתיים: בית אפותיקאי, תובע, נוטריון, לשכת גיוס, בנק, משטרה וגדוד דראגונים.

מוסדות חינוך והשכלה: שני בתי־ספר נוצריים, אחד אוואנגילי, אחד יהודי, בית־ספר כללי בן שתי כיתות ובית־ספר פרטי לבנים ולבנות, שבעה חדרים ומורים פרטיים אחדים.

מוסדות חסד וסעד: בית־חולים עירוני ע״ש פאולוס הקדוש שנבנה בשנת 1875. בניין יפה עם 27 מיטות בתקציב שנתי 5253 רובלים.

מפעלים תעשייתיים: שני בתי חרושת לדוודים, בתי־הבד, שלושה בתי־מלאכה לצביעה, בית־מלאכה אחד לתעשיית עורות, בית־חרושת לגפרורים, בית־חרושת לנעליים, בתי־חרושת אחדים לתעשיית סבון, בית־

מבשל לבירה, תעשיית לבנים, טחנת־כוח, בית־חרושת לכלים חקלאיים, בית־מלאכה לכרכרות, 16 טחנות־רוח, בית־חרושת לאריגה בקנה מידה תעשייתי; ובתי־אריגה 360 ביתיים במחזור של 113,320 רובל. ועוד בתי מלאכה קטנים מכל הסוגים כגון לסריגת גרביים, תפרים, סוודרים ועוד.

בעלי־מלאכה: 18 נפחים, 26 נגרים, 39 אופים, 45 סנדלרים, 4 תפרים, 13 עושי עגלות, 53 חייטים, בוני־תנורים (2), 8 פחחים, 9 מסגרים, 4 כובענים, 2 עושי פיאות, 3 עושות כובעים — מגבעות לנשים, 4 רצענים, 3 אכסניות יהודיות, 40 מסבאות, 3 סוחרי יינות, 3 בתי מסחר לספרים ועוד כל מיני חנויות ושני ימי טארגים בשבוע, ביום שלישי וששי, וששה ירידים שנתיים. שיווק ביצים והמאה מהסביבה הגיע לארבעים אלף רובל בשנה.

מוסדות ריפוי וסניטאציה: בית־מרקחת אחד, שתי חנויות לדברי קוסמטיקה ותרופות שונות, שלושה רופאים, וטירינאר אחד, שלושה חובשים ושלוש מיילדות, שני ספרים, בית־מרחץ כללי מודרני ומקווה ליהודים.

בשנת 1888 נוסדה גם מעבדה לבדיקות בעזרת מיקרוסקופ בבית המטבחיים.

בשנת 1874 התארגנה קבוצת כבאי־אש מתנדבת בת 135 חברים פעילים, שחולקה לארבע קבוצות, ובהן גם 47 חברי־כבוד. בין מכבי האש היו גם שני יהודים קופל לווינסקי וקופל מושקוביץ. אחרי כן עלה יצחק רוזנברג לדרגת מפקד.

מוסדות תרבות: התארגן חוג שחקנים חובבים פולנים, היה להם אולם עם כל האביזרים הדרושים. בשנת 1891 התארגנה גם תזמורת חובבים. פועלים ובעלי־חרושת פולנים ארגנו מקהלה וערכו נשפי שירה והופעות מוסיקאליות בימי ראשון ובחגאות. היו גם ציירים פולנים. ואפילו הוקם ראינוע (קינומאטו־גראף) על־ידי בעל בית־הדפוס ה׳ מארנעל.

לטורק היו גם נחלים אחדים, יובלי קעלבאסקה והם הקיפו את העיר. הם נוצלו למקומות רחצה כמו אצל סקאָבוסקי, (משרפת ייז) ברחוב הרוסי אצל גלאשקובסקי וברחוב דוברה אצל שרטר (טחנת קמח). היו גנים פרטיים אחדים ושני גנים עירוניים, ברחוב דוברה — מטופח מאד עם ספסלי־ישיבה עם עצי אלון עתיקים ועל־כן נקרא גם „הגן הפראי" („דער דזיקער גארטן") והשני ברחוב ה־3 במאי שנקרא גם „מכבי־האש". בפאַלוש היה גם נחל ששימש לשחייה ולשיט.

טורק היתה מוקפת יערות עתיקים והכי קרוב לעיר היה היער שגבל עם הרחוב הרוסישיצי. שדרה רחבת־ידיים הוליכה ליער הזה. ועד לבית הקברות היהודי.

בשנת 1892 הופיע בעיר לוביץ הספר „מונוגרפיה של העיר טורק", תולדותיה של טורק מימים עברו אבל ללא נתונים היסטוריים מדוייקים.

בשנת 1910 נבנה מחדש בית־הכנסיה הקאתולי באותו מקום שבו עמד הישן מהמאה הי"ד. בשנת 1912 נוסדה פרוגימנסייה (מעין חטיבת ביניים) לבנים ובמשך הזמן התפתחה לגימנסיה.

בשנת 1915 פעלה כבר רכבת (על פסים צרים עדיין). התחנה היתה בקיילער־גאס. מכאן נסעה עד לאופאטובק ומשם כבר היה קשר ישיר לרכבות אחרות בכיוונים שונים.

העם הפולני נאבק על חרותו

בשנת 1832 נמצאה תעודה היסטורית המראה, שסטודנט טורקאי בשם רופינסקי נתלה בגלל השתייכותו למורדים במרד הפולנים ברוסים משנת 1830.

במרד הפולנים משנת 1863 התנהלו קרבות על יד טורק, ומספר די ניכר של טורקאים המעורבים במרד נתלו. בתעודה אחת נזכר גם שמו של יהודי טורקאי ויטקובסקי שסיפק סוסים למורדים ונהרג בנפלו מסוסו. הוא לא היה היהודי היחידי שהשתתף במרד של שנת 1863. ידוע, ששני אחים פורטיק ישבו בבית־הסוהר בלנטשיצה בגלל עזרתם שהושיטו למורדים.

בכלל ידוע שיהודי פלך קאליש השתתפו בצורה פעילה ביותר במרד. אנטון ברניאקובסקי, בעל אחוזה בפלך קאליש כותב בזכרונותיו שיחסה של האוכלוסייה היהודית בכל פלך קאליש לבעיות הפולנים בהתמרדם בשנת 1863 היה חיובי ביותר והיהודים סייעו למורדים כמיטב יכולתם. אפילו הנשים דאגו לביגוד למורדים, למזון ולתרופות. כמו־כן היו גם מתנדבים יהודים בין שורות הלוחמים, ואפילו הגיעו לדרגות קצונה. מפקד הז'נדרמריה הלאומית היה היהודי פאביאן גאלינסקי.

אחד המנהיגים הראשיים של המרד, אדמונד טאָטשאָנובסקי, מהפכן וליבראל גדול יצא בקריאה לפולנים להתייחס אל האיכרים ואל היהודים כשווים ודרש להעניק להם זכויות שוות. הוא קרא לכולם לצאת כאיש אחד להילחם בפולש הרוסי ולהילחם למען המטרה המשותפת לכולם: שוויון וחופש.

בשנים 1905/6 כשהפולנים הפגינו בראשי חוצות נגד המשטר הצארי והשלטון הרוסי, נשלח לטורק גדוד חיילים רוסי. החיילים הרוסים ירו ברחובות בכל מי שנקלע בדרכם ללא כל אבחנה. גם יהודי אחד פידלר נהרג. אז נעצרו הרבה פולנים מנכבדי העיר כמו: קובצקי, באבינסקי ואחרים. באותו פרק זמן התנפל המנהיג הפולני הדגול יוסף פילסודסקי על מרכבת הדאר שהוליכה

כספים בדרך בין קאליש לטורק על־יד הכפר אורלא גורה. פילסודסקי התחבא אז בביתו של רופא השיניים היהודי בטורק, אברבוך, שהיה גם בעצמו סוציאליסט. בכלל השתייכו אז יהודים אחדים לפפ״ס — פולישע סוציאליסטישע פּאַרטיי .P.P.S (הארגון הסוציאליסטי של פולין) שפילסודסקי עמד אז בראשה.

טורק בימי מלחמת העולם הראשונה

ביום ראשון, 27 בספטמבר 1914 נכנסו הגרמנים לטורק והשתכנו שם בבתי התושבים. בעיר התנהלו קרבות בין הגרמנים והקוזאקים (חיילים רוסיים) והעיר עברה מיד ליד פעמיים. ב־5 בנובמבר נכבשה על־ידי הקוזאקים שעשו שמות בחנויות היהודיות לפי ההלשנה של פולנים אחדים. אפילו בשבת כשהחנויות היו נעולות שוטטו הקוזאקים בלוויית מלשינים פולנים ולקחו מכל הבא ליד. סוף סוף גורשו הקוזאקים, והשלטון בעיר נכון בידי הגרמנים. שלטונות הכיבוש עצרו טורקאים אחדים כבני־ערובה לאבטחת השקט בעיר. אבל יחסם ליהודי היה די חיובי.

לפני חג הפסח הורשו היהודים להשתמש בקמח חיטה (מצרך מבוקש אז מאד) כמובן תמורת תשלום בזהב.

בהתחלת המלחמה סבלו מאד תושבי קאליש, כי הכובשים הגרמנים התאכזרו בהם כדי להפיל את חיתתם על התושבים. פליטים רבים מקאליש הגיעו לטורק והצליחו אפילו להסתדר בה פחות או יותר. בימים הראשונים אירגנו היהודים ועד הצלה ועזרה לפליטים, אשר טיפל בפליטים היהודים. הרב ואקסמן התיר אפילו לנסוע בשבתות כדי להציל יהודי קאליש.

בשנת 1916 הותקנה תחנת חשמל בטורק אשר סיפקה חשמל לכל העיר. התחנה הזאת תוכננה ונבנתה על־ידי המהנדס היהודי א׳ פישר, שאר בשרו של מיכאל זייפה.

עד שהתייצב המנגנון העירוני החדש הוקם ועד עירוני מורכב מפעילים מתנדבים. השתתפו בו יהודים ונוצרים ביחד. בלילות פעל גם משמר אזרחי ששמר על הסדר מפני פוחזים וריקים, שניסו לנצל את מהומת המלחמה.

ב־1916 כוננו השלטונות הגרמנים מעין מדינה פולנית עם לגיונות, ולגיון כזה בן 50 חיילים הגיע לטורק.

אבל המזל לא העיר את פניו לגרמנים בחזיתות, והם נחלו מפלות רבות, וב־11 בנובמבר 1918 עזב חיל הכיבוש הגרמני את טורק. היו חילופי יריות בין פולנים וגרמנים והמורה הפולני קאָנטשעקאָבסקי נהרג. ערב קודם התקיימה אסיפת־עם בתיאטרון העירוני ואותו קאָנטשעקאָבסקי יצא בנאום אנטישמי. הנציגים היהודיים מחאו. ובינתיים התפשטה השמועה שאחד היהודים הרג

את קאַנטשעקאַבסקי. אחד הכמרים הרגיע את הצבור בזמן ההלווייה ושיכנע את הפולנים שאך ורק הגרמנים הרגו את המורה הפולני. וכך הודות לכומר הפולני, אציל־הנפש, ניצלה האוכלוסיה היהודית מפוגרום — מעשה נקם.

כשהגרמנים עזבו את טורק אורגן ועד עירוני זמני, ובו השתתפו גם היהודים שמואל הרש גרזון, מאיר בר טויבע, משה אפט והרמן מארנעל.

משנת 1919 השתייכה טורק לפלך לודז׳

בשנת 1925 נבנה בית־ספר כללי יפה. בוועדת הבנייה היו גם יהודים כמו שמואל הרש גרזון ואחד סמואל.

בטורק הופיע גם עתון מקומי „עכא טורצקיע" (הד טורקאי).* בדרך כלל אפשר להגיד שהיהודים והפולנים חיו ביחסים הוגנים; סחרו ביניהם, לעתים גם היו יהודים ופולנים שותפים בעסקים שונים. אבל לא חסרו גם תופעות של שנאת ישראל, במיוחד בימים של התעמולה לתמוך אך ורק בתוצרת הפולנית והסיסמה הידועה: פולני לפולני. אחרי מות פּילסודסקי קיבל המשטר הפולני יותר ויותר אופי אנטישמי, וכל המאמצים רוכזו בדיכוי היהודי ושבירתו מבחינה כלכלית. הוקמו קואופרטיבים פולניים וכל מיני צרכניות, שמטרתן האחת והיחידה היתה לנגח בהם את פרנסת היהודים. אבל איכשהו ידעו היהודים להסתדר עם הפולנים, אפילו בימים הקשים. היהודים מכרו יותר בזול וגם התחרו בטיב הסחורה.

גם חיי הקהילה היהודית הלכו והתפתחו והתחילו להתאים את עצמם לזמנים החדשים. החיים קיבלו אופי יותר מודרני ומתקדם. נוסדו כל מיני מוסדות תרבות, סעד ועזרה הדדית והנוער היהודי היה לנוער תוסס ומתסיס. עם התפתחות הישוב היהודי בארץ נפתחו אופקים חדשים וסיכויים מעודדים לנוער היהודי.

אבל כל התוכניות וכל החלומות בן רגע היו כלא היו. מלחמת העולם השלישית פרצה ואיתה בא הקץ לכל השאיפות ולכל החלומות של יהודי פולין בכלל וטורק בפרט. כיום טורק היא „יודנריין" — ללא יהודים, אבל האם בזאת שופר מצבם הכלכלי של תושביה הפולנים — הדבר מוטל בספק גדול.

---

* בטורק היה פקיד מיוחד שמתפקידו היה להודיע לתושבים ידיעות חשובות שאינן סובלות דיחוי. הוא היה מתהלך ברחובות העיר ובתוף מתופף כדי להסב אליו תשומת לב הציבור, וכשהיו מתרכזים סביבו אנשים היה מודיע את אשר היה עליו להודיע. תפקיד זה מילא במשך שנים פולני קטן־קומה בשם ברדזינסקי. אפילו כשהתחיל להופיע העתון המקומי, היה עדיין ממשיך בתפקידו. מראה זה היה במיוחד מושך את לב הזאטוטים הפולנים והנוצרים, שהיו אהרי־כן מפיצים את ההודעות בכל העיר.

די שטאָט טורעק

אַ געשיכטלעכער און געאָגראַפישער איבערבליק

ניט לייכט קומט אָן אַ היסטאָריקער געני פעסטצושטעלן ווי אַלט אַ שטאָט איז. דער אנפאנג איז, בדרך כלל, פארהילט אין א טיפן נעפל פון אַנטשטייאונג און געבורט.

נישטערנדיק היסטאָרישע דאָקומענטן שווימט אַרויף דאָס יאָר 1136, אין וועלכן טורעק ווערט דערמאָנט אַז זי ליגט ביי אַ טייכל, וואָס איז אַ צופלוס פון טייך קעלעבאַסקא, וואָס פאַלט אַריין אין דער וואַרטאַ פון לינקן ברעג.

טורעק ווערט אויך דערמאָנט אין פאַרשידענע דאָקומענטן פון די יאָרן 1223 און 1321, אָבער ערשט אין יאָר 1341 ווערט אַרויסגעגעבן אַן אַקט, לויט וועלכן טורעק ווערט געגעבן די רעכט פון אַ שטאָט.

פון דעם קען מען זיך משער זיין, אַז טורעק, וואָס דער גאַנצער שטח אַרום איז געווען באַוואַלדערט מיט אור־אַלטע וועלדער, האָט זיך אַנטוויקלט פון אַ דאָרפישן ישוב און איז געוואָרן אַ שטאָט. טורעק איז פריער אָנגערופן געוואָרן מיט פאַרשידענע אַנדערע נעמען, ווי: „בזשידניצה", „טורקאָוויציע", „טור־קאָוויסקי" און אויך „טהורעק". אין יאָר 1341 האָט דער אַרכיבישאָף יאַניסלאַוו פון גניעזן פעסטגעשטעלט דעם נאָמען טורעק מיט פאָלגענדע דערפער אַרום: „באַלעכוב", „פענכאַרזאָוואַ", „מוכלין" און „אובזשימבינה".

דער נאָמען טורעק שטאַמט פון אַ חיה, אַ וואַלד אָקס מיטן נאָמען „טור", וואָס האָט זיך געפונען אין די טיפע וועלדער אַרום דעם שטח. אין די פריערדיקע דאָקומענטן איז דער נאָמען טורעק געשריבן געוואָרן מיט אַ „ה" אינמיטן, נעמלעך, „טהורעק", וואָס איז געווען דאָס אייגנטום פון אַרכיבישאָף און אין יאָר 1357 ווערט דאָס באַשטעטיקט אין אַן אַקט פון קאַזימיר דעם גרויסן.

אין יאָר 1420 דערלויבט ניקאָלאַי טראַמבאַ (פרימאַס) צו מאַכן טערגער און יאַרידן. אין יאָר 1454, ווען קאַזשימיר יאַגעלאָ האָט געפירט מלחמה מיט די דייטשן, האָט די קירך אין טורעק אים פינאַנסיעל געשטיצט אויסבאָרגנדיק אַ גרויסע סומע אין זילבער און גאָלד. אַ געוויסע סומע איז צוריקגעצאָלט געוואָרן און מען האָט די שטאָט באַפרייט פון צאָלן שטייערן אין מאַרק טעג

און יאַרידן. אין יאָר 1511 איז דאָס נאָכאַמאָל באַשטעטיקט געוואָרן דורכן קעניג זיגמונט, אַז די שטאָט טורעק איז פריי פון האַנדלס־שטייער.

אין יאָר 1523 איז טורעק אָפּגעברענט געוואָרן.

שפּעטער האָט דער אַרכיבישאָף וואָזניק אַרויסגעגעבן נייע געזעצן און פּריווילעגיעס, און האָט אויסגעברייטערט די פּריערדיקע.

לויט דעם נייעם אַקט, אַרויסגעגעבן אין סקערניעוויץ, באַזיצט די שטאָט 25 לאַנען אַקער־באָדן, פאַר וועלכע זיי דאַרפן צאָלן 20 גראָשן און 8 שעפלער קאָרן און האָבער, 4 לאַנען וואָס געהערן צום וואָיט, זענען פריי פון שטייער.

יעדער שטאָטישער בעל מלאכה האָט געצאָלט פאַר זיין הויז און וואַרשטאַט 6 גראָשן. שוסטער און שניידערס, פאַרקויפער פון קליידער און שניט־סחורות — צו 4 גראָשן, די וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין וואַרשטאַטן — צו 1 גראָשן.

אין יאָר 1636 איז די שטאָט נאָכאַמאָל אָפּגעברענט געוואָרן. דאָס מאָל כמעט אינגאַנצן. עס איז אינטערעסאַנט צו דערמאָנען, אַז אין 17־טן יאָרהונדערט, ווען עס איז געווען אַ גייעג נאָך מכשפות, איז אין יאָר 1648 פאָרגעקומען אַ משפּט אין טורעק, ווו מען האָט באַשולדיקט עטלעכע פרויען, דאָס זיי פאַרנעמען זיך מיט כישוף, זיי האָבן צו טאָן מיטן שטן און טוען אָפּ מעשים תעתועים. עס איז דורכגעפירט געוואָרן אַ גאַנצער געריכט־פּראָצעדור, מען האָט אויסגעפרעגט עדות ביז די באַשולדיקטע פרויען האָבן זיך מודה געווען אין זייער שולד און מען האָט זיי מיט אַ צערעמאָניע פאַרברענט אינמיטן מאַרק.

איידער טורעק איז געוואָרן אַ רעגירונגס־שטאָט איז זי באַהערשט געוואָרן דורך דער קירך, וואָס האָט פאַרמאָגט אַ סך באָדן צעוואָרפן איבערן גאַנצן שטח פון שטאָט און האָט אויך איינקאַסירט פאַרשידענע שטייערן. די טורקער פּאַראַפיע האָט אויך אַריינגענומען די אַרומיקע 28 פּאַראַפיעס און 21 גמינעס.

אין יאָר 1774 האָט דער אַרכיבישאָף אָסטראָ אָסטראָווסקי גענומען אָפּצאָלונגען פון לאַנד און פּראָדוקטן פון טורעק די סומע פון 2,500 זלאָטעס, אויסגעצאָלט אין 4 ראַטעס.

אין יאָר 1788 האָט דער הערשער פּאָניאַטאָווסקי באַשטימט אַ צאָל סטודענטן פון טורעק, זיי זאָלן ווערן לערער און אָרגאַניסטן אין דער הויכשול.

די קירכן אין טורעק זענען עטלעכע מאָל אָפּגעברענט געוואָרן. איינמאָל דורך די קרייציגלער. אַ הילצערנע אַלטע קירך איז ליקווידירט געוואָרן און מען האָט אויף דעם פּלאַץ אויפגעשטעלט אַ הויז פאַר אָרעמע היימלאָזע.

און אין יאָר 1793 איז טורעק אונטער דער הערשאַפט פון פּרייסן. דאָס ערשטע מאָל, וואָס יידן אין טורעק ווערן דערמאָנט אין אַן אָפיציעלן דאָקומענט, איז פון יאָר 1796.

אין יאָר 1815, ווען נאַפּאָלעאָן פאַרלאָזט טורקער געגנט, קומען אַריין די רוסן. אין יאָר 1815 האָט טורעק געהערט צום קאַלישער ראַיאָן און אין יאָר 1821 ווערט טורעק אָפיציעל דערקלערט אַנגעהעריק צו קאָנגרעס פוילן אונטער דער רוסישער הערשאַפט.

אין יאָר 1817, ווען מען האָט געגראָבן אין דעם אַלטן קאַטאָלישן בית־עולם (צמענטאַזש), האָט מען געפונען סימנים פון אַ גאָר אַלטן בית־עולם מיט געמויערטע קברים. (אין קאַלישער געגנט האָט מען געפונען אַ סך רואינען פון אַמאָליקע ישובים, וואָס האָבן געשטאַמט פון דער רוימישער עפּאָכע).

די שטאָט טורעק איז געבויט געוואָרן אין משך פון עטלעכע פעריאָדן, אָבער אָן אַ פּלאַן, אָפטמאָל כאַאָטיש, אַ הויז דאָ אַ הויז דאָרט און אינמיטן אַ פעלד אָדער אַ גאָרטן אָן באַשטימטע געשניטענע גאַסן. ערשט אין יאָר 1824 איז די שטאָט איבערגעבויט געוואָרן מיט פּלאַנירטער אויסרעכענונג און אַ איינהייטלעכער סטרוקטור און שטאָטישן אויסזען, אַ מאַרק־פּלאַץ מיט 4 הויפּט גאַסן און אונטערגעסלעך. מען האָט ליקווידירט די הייזער און גערטנער, וואָס זענען געשטאַנען אין וועג און געשטערט דעם פּלאַן. די אייגנטימער פון די צוגענומענע הייזער און גערטנער האָט מען פאַרגיטיקט געבנדיק אַנדערע שטחים באַדן און פאַלוואַרקן אַרום דער שטאָט.

אין יאָר 1826 איז געקומען אַ גרויסע ענדערונג צומגונסטן דעם עקאָנאָמישן צושטאַנד פון די טורקער איינוווינער, עס האָט זיך אָנגעפאַנגען די באַקאַנטגעוואָרענע טורקער וועבעריי.

די רוסישע רעגירונג אין דער צייט פון דעם ליבעראַלן צאַר אַלעקסאַנדער דעם 1־טן איז געווען פאַראינטערעסירט איינצופירן אייגענע טעקסטיל אונטערנעמונגען אין לאַנד און האָט געגעבן זייער גינסטיקע באַדינגונגען פאַר פאַכמענישע וועבער פון אויסלאַנד צו קומען קיין פוילן און דאָרט אויסאַרבעטן פאַרשידענע טעקסטיל־סחורות.

אין יאָר 1843 ווערט טורעק אויף אַ געוויסער צייט אַ טייל פון דער וואַרשעווער גובערניע.

אַ דאַנק דער וועבעריי־אינדוסטרי האָט זיך די צאָל דייטשע איינוווינער שטאַרק פאַרגרעסערט, ווייל דער רוב וועבער־אַרבעטער זענען געווען אָפּשטאַמיקע פון דייטשע קאָלאָניסטן. און אין יאָר 1849 ווערט אויפגעבויט די עוואַנגעלישע קירך און אויך זייער שולע.

צווישן די וועבער־אַרבעטער זענען אויך געווען אַ צאָל יידן. די וועבער־וואַרשטאַטן האָבן אויסגעאַרבעט : סערוועטן, צייג, סחורות פאַר פאַרטעכער, בעט־צייג פון באַוול און וואָלמאַטעריאַלן.

אין יאָר 1876, צען יאָר נאָכדעם ווי טורעק איז אָפיציעל פאַרעכנט ווי אַ פּאָוויאַט פון קאַלישער גובערניע, ווערט געבויט דער מאַגיסטראַט מיטן טורעם־זייגער און עמבלעם פון אַ טור (דער קאָפּ פון אַ וואַלד אָקס).

אין טורעק האָט געלעבט אַ געמישטע באַפעלקערונג, וואָס איז באַשטאַנען פון קאַטאָליקן מיט אַ געמויערטער קירך, פּראָטעסטאַנטן מיט דער עוואַנגעלישער קירך און יידן מיט אַ געמויערטער סינאַגאָגע. לויטן צענזוס פון יאָר 1897 איז די באַפעלקערונג אין פּאָוויאַט געווען 87 טויזנט, צווישן דער צאָל 5 טויזנט יידן. אין דער שטאָט טורעק 1818 איינוווינער, פון וועלכע 2074 זענען געווען יידן.

אין שטעטלעך פון פּאָוויאַט, ווו עס זענען געווען נישט ווייניקער ווי 5000 איינוווינער, האָבן יידן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַ גרויסן פּראָצענט אינערהאַלב דער דאָרטיקער באַפעלקערונג.

אין פאָלגנדע ישובים: דאָברא — אַ באַפעלקערונג פון 2719 איינוווינער קריסטן — 1419, יידן — 1300.

אוניעוו: 2681 איינוווינער, קריסטן — 1721, יידן — 960.

פיענטנא: 638 איינוווינער, קריסטן — 534, יידן — 104.

די אויבנדערמאָנטע אַלגעמיינע באַפעלקערונג האָט אַריינגענומען די אַרומיקע ישובים. לויטן אַדמיניסטראַטיוון רעגולאַמין טיילט זיך דער פּאָוויאַט איין אין איין שטאָט און 23 גמינעס. לויט געריכטלעכן פּאָוויאַט טיילט עס זיך אין אַ באַצירק־פרידנס־געריכט פאַר דער שטאָט טורעק און 6 גמינע־געריכטן: שווייניציע, ווארטשסקע, אוניעוו, ניעמאסטאוו, טאָקער, טשיסעוו און אוסטגאוו, וועלכע געהערן צום צוזאמענפאַר פון די ריכטער אין קאַליש.

צווישן אַנדערע רעגירונגס אינסטאַנצן: אַ היפּאָטעק, אַ פּראָקוראָר, אַ רעיענט באַצירק־פאַרוואַלטונג, רעקרוטיר (פּריזיוו) קאָמיסיע, באַנק באַצירק, פאָלקס קאָמיסאַר און אַ שוואדראָן דראַגונער.

7 דערציאונגס אינסטיטוציעס: 2 קאַטוילישע, 1 עוואַנגעלישע, 1 יידישע, אַן אַלגעמיינע שולע מיט 2 קלאַסן און אַ פּריוואַט שולע פאַר ייגגלעך און מיידלעך, 7 חדרים און אַ צאָל פּריוואַטע לערער.

וווילטעטיקע אינסטיטוציעס: אַ שטאָטישער האָספּיטאַל מיטן נאָמען „היילי־קער פּאול" אויפגעבויט אין יאָר 1875, אַ שיינער בנין מיט 27 בעטן, דאָס פאַרמעגן געשאַצט 903,200 רובל, יערלעכער בודזשעט 5253 רובל.

אינדוסטריעלע אונטערנעמונגען: 2 קעסל־פאַבריקן, 3 אייל־פּרעסער, 3 פאַרבערייען, 1 גאַרבער, 1 שוועבעלעך־פאַבריק, 1 שיך־פאַבריק, 1 ברויערייי, עטלעכע זייף־פאַבריקן, 1 ציגעלניע, 1 קראָפּט־מיל, 1 פאַבריק פאַר פעלד־געצייג, 1 קאַרעטן (בריטשקע)־פאַבריק, 16 ווינטמילן, 1 וועבעריי אויף אַ

גרויסן מאַסשטאַב. 360 אונטערנעמונגען פון דעם סאָרט מיט אינערלעכער פּראָדוקציע פאַר 113,320 רובל; בענדל מאַכער, קאַמאַשנמאַכער, סוועטער־ און זאָקן־פאַבריקל און אַנדערע קלענערע פאַכן.

בעלי מלאכות: 18 שמידן (קאָוואַלן), 26 טישלער, 39 בעקערס, 45 שוסטערס און 4 שטעפּערס, 13 סטעלמאַכן (וואָגן מאַכער), 53 שניידער, 5 טעפּער, 2 אויוון־שטעלער, 8 בלעכער, 9 שלאָסער, 1 דרעקסלער, 4 היטל־מאַכער, 2 שייטל מאַכער, 3 היט־פּוצערקעס, 4 זאָטלער, 3 יידישע אכסניות, 40 שענקן, 3 ווייןהענדלער, 3 בוך געשעפטן, וועלכע האָבן פאַרשפּרייט 300 עקזעמפּלאַרן פּעריאָדישע אויסגאַבן. צענדליקע גרעסערע געשעפטן און אַ צאָל קליינע שפּייז קראָמען. 2 וועכנטלעכע מאַרק טעג: דינסטיק און פרייטיק און 6 יערלעכע יאַרידן. דער אַפּזאַץ פון פוטער און אייער פון דער אומגעגנט האָט באַטראָפן 40 טויזנט רובל יערלעך.

מעדיצין און סאַניטאַרישע פאַראַנשטאַלטונגען: 1 אַפּטייק, 2 סקלאַד אַפּטייקן, 3 דאָקטוירים, 1 וועטערינאַר, 3 פעלדשער און 3 הייבאַמס 2 שערער (פריזיער), אַן אַלגעמיין באָד מיט עלעקטרישע איינריכטונגען און אויך אַ מקוה פאַר יידן.

אין יאָר 1888 איז געוואָרן איינגעשטעלט אַ מיקראָסקאָפּישע סטאַנציע אין שעכט־הויז אונטערצוזוכן טראַכאָמע.

אין יאָר 1874 איז אַנטשטאַנען אַ פריייוויליקע פייערלעשער־קאָמאַנדע, וואָס איז באַשטאַנען פון 135 אַקטיווע מיטגלידער איינגעטיילט אין 4 אָפּטיילונגען און 47 ערן־מיטגלידער. אין דער פייערלעשער־קאָמאַנדע זענען באַקאַנט נאָר 2 יידן קאָפּל לעווינסקי און קאָפּל מאַשקאָוויץ. שפּעטער איז יצחק ראָזנבערג געוואָרן אַן עלטסטער אין דער קאָמאַנדע.

קולטור אינסטיטוציעס: עס האָט זיך אויך געגרינדעט אַ קריסטלעכער אַמאַטאָרן־טעאַטער מיט אַן אייגענעם לאָקאַל, דעקאָראַציעס, גאַרדעראָב, אויס־שטאַטונג און אַ קליינע ביבליאָטעק. אין יאָר 1891 האָט זיך געשאַפן אַן אַמאַ־טאָרישער אָרקעסטער.

אַרבעטער און שטאָטישע פאַבריקאַנטן האָבן געשאַפן אַ געזאַנגס־פאַראיין און איינגעאָרדנט מוזיקאַלישע אויפטריטן זונטיק און חגאות אין אייגענעם לאָקאַל. צווישן די קריסטלעכע תושבים זענען אויך געווען אַ צאָל יעגער. אַ קינאָ הויז (קינאָמאַטאָגראַף), איינגעפירט דורכן דרוקער ה. מאַרנעל.

טורעק האָט אויך עטלעכע טייכלעך וואָס פליסן אַרויס פון דער קעלבאַסקא ביים פאָלוש און נעמען אַרום כמעט דאָס גאַנצע שטעטל. די טייכלעך זענען גענוצט געוואָרן צום באָדן זיך, מיט ספּעציעלע באָד־הייזער, ביי סקאָבאָווסקי

(גאָזעלניע) און אין דער רוסישער גאַס ביי גלאשקאָווסקי און אין דער דאָברער גאַס ביי שרעטער (קראפטמיל). א צאָל פּריוואַטע גערטנער און 2 שטאָטישע גערטנער, 1 אין דער דאָברער גאַס באַוואַקסן מיט אַלטע גרויסעביימער, דערפאַר גערופן דער דזשיקער־גאָרטן, אַ שיינע אָפּגעהיטענע לאָנקע און בענק. דער צווייטער שטאָטישער גאָרטן אין דער רוסישיצער גאַס וועלכן מען האָט גערופן „דער פייערלעשער גאָרטן״.

טורעק איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַלטע וועלדער אָבער דער נאָענטס־טער וואַלד צו דער שטאָט איז אין דער רוסישיצער גאַס, וואָס פירט דורך אַ גרויסער אַלעע. אויך אויפן פּאָלוש געפינט זיך אַ טייכל, ווו מען קען זיך שיפלען און אַרום אים באַוואַקסן מיט פיינע ביימער.

אין יאָר 1892 איז אין דער שטאָט לאָוויץ אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ ביכל מיטן נאָמען „מאָנאָגראַפיאַ מיאַסטאַ טורעק״, ווו עס ווערט באַשריבן דאָס דאמאָלטיקע טורעק, אָבער אָן גענויע היסטאָרישע איינצעלהייטן.

אין 1910 ווערט איבערגעבויט די קאַטוילישע קירך אויף דעם זעלבן פּלאַץ, ווו עס איז געשטאַנען די גאָר אַלטע קירך נאָך פון 14־טן יאָרהונדערט.

אין יאָר 1912 ווערט געגרינדעט אַ פּראָגימנאַזיע פאַר יינגלעך, וואָס איז שפּעטער פאַרוואַנדלט געוואָרן אין אַ גימנאַזיע.

אין יאָר 1915 האָט אָנגעהויבן צו פונקציאָנירן אַ קליין־באַן (קאָלייקע). די סטאַנציע איז געווען אין דער קיילער־גאַס, די ערשטע צייט געפאָרן ביז אָפּטאָוועק און זיך פאַרבונדן מיט אַנדערע באַן־ליניעס.

דאָס פּויליש־פאָלק קעמפט פאר זיין פריַיהייט

אין יאָר 1832 האָט מען געפונען אַ דאָקומענט, אַז אַ טורקער סטודענט מיטן נאָמען רופּינסקי איז געהאַנגען געוואָרן פאַרן באַטייליקן זיך אין אויפשטאַנד קעגן דער רוסישער הערשאַפט אין פּוילן.

אין דער צייט פון פּוילישן אויפשטאַנד אין יאָר 1863 קומען פאַר שלאַכטן אַרום טורעק און אַ צאָל טורקער איינוווינער, וועלכע האָבן זיך באַטייליקט אין אויפשטאַנד, ווערן אויפגעהאנגען. אין די דאָקומענטן פון יענער צייט ווערט דערמאָנט, אַז אַ טורקער ייד מיטן נאָמען וויטקאָווסקי, וועלכער האָט צוגע־שטעלט פערד פאַר די אויפשטענדלער איז געהרגעט געוואָרן רייטנדיק אויף אַ פערד. אָבער ער איז נישט געווען דער איינציקער ייד פון טורעק, וואָס האָט זיך באַטייליקט אין אויפשטאַנד פון 1863. עס איז באַקאַנט, אַז צוויי ברידער פאָרטעק זענען אַ לענגערע צייט געזעסן אין דער תפיסה אין לענטשיץ פאַר העלפן די פּוילישע אויפשטענדלער.

בכלל איז באַוווסט, אַז אין קאַלישער געגנט האָבן די יידן אַ סך אַרויס־געהאָלפן און אויך זיך באַטייליקט אין אויפשטאַנד. אַנטאָן ברניאַקאָווסקי, אַ גוטבאַזיצער אין קאַלישער ראַיאָן, שרייבט אין זיינע זכרונות, אַז די באַציאונג פון דער יידישער באַפעלקערונג אין דער גאַנצער קאַלישער געגנט פאַר די פוילישע ענינים אין יאָר 1863 איז געווען אַן אויסערגעוויינלעך גוטע און האַרציקע, אפילו די יידישע פרויען האָבן פיל בייגעטראָגן פאַרן באַזאָרגן די אויפשטענדלער מיט קליידונג, שפייז און מעדיקאַמענטן. אַ סך יידן האָבן זיך פרייוויליק מאָביליזירט. יידן האָבן אויך פאַרנומען מיליטערישע ראַנגעס. דער קאָמענדאַנט פון דער נאַציאָנאַלער זשאַנדאַרמעריע איז געווען דער קאַלישער ייד פאַביאַן גאַלינסקי.

דער אויבערקאָמענדאַנט עדמונד טאַטשאַנאָווסקי, אַ באַרימטער פוילישער רעוואָלוציאָנער מיט דעמאָקראַטישע און ליבעראַלע אַנשויאונגען, האָט אַרויס־געלאָזט אַ פּראָקלאַמאַציע, וואָס האָט פאַרלאַנגט אַבסאָלוטע פרייהייט פאַר פויערים און יידן.

ער האָט גערופן אַלע איינוווינער פון קאַלישער וואָיעוואָדשאַפט אָן אונטערשייד פון רעליגיע און שטאַנד זיך צו מאָביליזירן אין פוילישן אויפ־שטאַנד. מען קען דערפאַר אָננעמען, אַז אויך די יידישע איינוווינער אין טורעק זענען נישט געשטאַנען פון דערווייטנס און דורך פאַרשידענע וועגן געהאָלפן די פּאָליאַקן אין זייער קאַמף פאַר באַפרייאונג.

אויך שפּעטער, אין די יאָרן 1905/6, ווען עס זענען פאָרגעקומען אַנטי־רוסישע דעמאָנסטראַציעס האָט מען אַריינגעשיקט אין טורעק רוסישע מילי־טערישע אָפּטיילונגען, וועלכע האָבן געשאָסן אין די גאַסן און איינער מיטן נאָמען פידלער איז געהרגעט געוואָרן און מען האָט אַרעסטירט די קריסטלעכע פּני פון שטאָט: קובאַצקי, באַבינסקי און אַנדערע. כמעט אין זעלבן פעריאָד, אין אַ שבתדיקן זומער טאָג, האָט דער באַוווסטער רעוואָלוציאָנערער סאָציאַ־ליסטישער פירער פּילסודסקי געמאַכט אַן איבערפאַל אויף רעגירונגס געלטער וואָס זענען געפירט געוואָרן מיט דער פּאָסט פון טורעק קיין קאַליש. ביים באַרג „אָרלאַ גוראַ". Orła-Góra נאָך דער שיסעריי האָט זיך פּילסודסקי. באַהאַלטן אין הויז פון יידישן טורקער דענטיסט אבערבוך, וואָס איז אַליין געווען אַ סאָציאַליסט. אַזוי האָבן אין געהיים נאָך אַ צאָל יידן געהערט צו דער פּ.פּ.ס. (פּוילישע סאָציאַליסטישע פּאַרטיי).

טורעק אין דער ערשטער וועלט־מלחמה

זונטיק, דעם 27־טן סעפּטעמבער 1914 זענען דייטשע מיליטערישע אָפּטיילונגען אַריין אין דער שטאָט און האָבן זיך איינגעקוואַרטירט אין די וווינונגען פון דער דאָרטיקער באַפעלקערונג. עס זענען פאָרגעקומען אַרום דער שטאָט קאַמפן און דעם 5־טן נאָוועמבער האָבן אָפּטיילונגען פון קאָזאַקן ווידער פאַרנומען די שטאָט. זיי האָבן אויסגערויבט יידישע געשעפטן אויף דער אַנווייזונג פון עטלעכע קריסטלעכע איינוווינער. אפילו אינעם שבת, ווען די יידישע געשעפטן זענען געווען פאַרמאַכט איז מען געגאַנגען פון קראָם צו קראָם מיט דער באַגלייטונג פון אָרטיקע פּאָליאַקן און גערויבט וואָס עס האָט זיך נאָר געלאָזט. נאָך אַ קורצער שלאַכט האָבן די דייטשן ווידער פאַרנומען די שטאָט. די דייטשע מיליטערישע מאַכט האָט גענומען עטלעכע אָנגעזעענע טורקער תושבים אַלס ערבניקעס (זאַקלאַדניקעס). אין אַלגעמיין האָט די שטאָט די ערשטע צייט געליטן פון פאַרשידענע פורענותן. אָבער צו יידן האָבן די דייטשע אָקופּאַנטן זיך דעמאָלט באַצויגן גינסטיק.

פאַר פסח האָט דער דייטשער לאַנד־ראַט דערלויבט די יידן צו נוצן ווייץ־מעל אויף מצות פאַר אַן אָפּצאָל אין גאָלד. ביסלעכווייז האָט זיך דאָס לעבן אין דער צייט פון דייטשער אָקופּאַציע נאָרמאַליזירט. די פּליטים פון קאַליש, וועלכע זיינען אָנגעקומען קיין טורעק באַלד ביים אָנפאַנג פון דער מלחמה, האָבן זיך מער וויינקער איינגעאָרדנט. אין דער ערשטער צייט איז געשאַפן געוואָרן אַ יידישער הילפס־קאָמיטעט, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט די יידישע פּליטים. דער טורקער רב, וואָקסמאַן האָט מתיר־געווען צו פאָרן אין שבת, כדי צו ראַטעווען די קאַלישער פּליטים.

אין סעפּטעמבער 1916 איז אין טורעק איינגעשטעלט געוואָרן אַן עלעקטרישע סטאַנציע, וואָס האָט געגעבן ליכט פאַר דער גאַנצער שטאָט.

די דאָזיגע עלעקטרישע סטאַנציע האָט אויסגעבויט דער אינזשינער א. פישער, מיכאל זייפּה׳ס קוזין.

ביז עס איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ שטאָטישע פאַרוואַלטונג האָט פונקציאָנירט אַ פרייוויליקער קאָמיטעט, אין וועלכן עס האָבן זיך באַטייליקט

קריסטלעבע און יידישע תושבים, וואָס האָבן ביינאַכט געהיטן די שטאָט און אויך אויסגעפירט ענלעכע שטאַטישע פונקציעס פון היטן די אָרדענונג.

אין יאָר 1916 האָבן די דייטשן איינגעשטעלט אַ פּויליש קעניגרייך און עס זענען צוזאַמענגעשטעלט געוואָרן לעגיאָנען, אַן אָפּטיילונג פון 50 לעגיאָנערן איז אָנגעקומען קיין טורעק.

אויף די פראָנטן האָבן די דייטשן געליטן גרויסע מפּלות און דעם 11־טן נאָוועמבער פון יאָר 1918 האָט דער דייטשער גאַרניזאָן פאַרלאָזט די שטאָט. עס איז פאָרגעקומען אַ שיסעריי צווישן די דייטשן און עטלעכע פּאַטריאָטישע פּאָליאַקן און עס איז דערביי דערשאָסן געוואָרן דער קריסטלעכער לערער קאָנטשעקאָווסקי. אַן אָוונט פריער איידער די דייטשן האָבן פאַרלאָזט טורעק איז אין שטאָט־טעאַטער פאָרגעקומען אַ פאַרזאַמלונג, אויף וועלכער דער זעלבער קאָנטשעקאָווסקי איז אַרויסגעטראָטן מיט אַן אַנטיסעמיטישער רעדע. די יידישע פאָרטרעטער האָבן שטאַרק פּראָטעסטירט קעגן דעם אַרויסטריט. אין רעזולטאַט האָט זיך פאַרשפּרייט אַ פאַלשער קלאַנג, אַז איינער פון די יידישע פּראָטעסטירער האָט דערשאָסן דעם לערער. איינער פון די גלחים האָט ביי דער לוויה באַרואיקט דעם אויפגערייצטן עולם און פאַרזיכערט, אַז די דייטשן האָבן אים דערשאָסן און דערמיט איינגעשטילט דעם אויפגעהיצטן המון, וואָס האָט געוואָלט נעמען נקמה אין די יידן פון טורעק.

ווען די דייטשן האָבן פאַרלאָזט טורעק איז איינגעשטעלט געוואָרן אַ צייט־ווייליקע שטאָט־פאַרוואַלטונג, אין וועלכער עס זענען אַריין עטלעכע יידן, צווישן זיי שמואל הירש גערזאָן, מאיר־בער טויבע, משה אפט און הערמאַן מאַרנעל.

אין יאָר 1919 באַלאַנגט טורעק צו דער לאָדזשער וואָיעוואָדסטוואָ.

אין יאָר 1925 ווערט אויפגעבויט אַ שיינער בנין פאַר אַן אַלגעמיינער שולע. אין בוי־קאָמיטעט זיינען באַשטימט געוואָרן שמואל־הערש גערזאָן און איינער מיטן נאָמען סאַמועל, וואָס קלינגט יידיש. אין טורעק ווערט אויך אַרויסגעגעבן אַ פּוילישע צייטונג מיטן נאָמען „עכאָ טורעצקיע״.*

בכלל קען מען זאָגן האָבן זיך די יידישע איינוווינער גוט איינגעלעבט מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג, געהאַנדלט צוזאַמען, אָפטמאָל געהאַט בשותפותדיקע געשעפטן, כאָטש עס האָט אויך נישט געפעלט קיין אַנטיסע־מיטיזם, באַזונדערס אין דער צייט ווען עס איז אויפגעקומען די באַוועגונג „סוואָי דאָ סוועגאָ״. עס האָבן זיך געעפנט קריסטלעכע קאָאָפּעראַטיוון (ספּול־קעס) און אויך פּריוואַטע געשעפטן, וועלכע האָבן צוגענומען יידישע פרנסות,

אָבער בדרך כלל האָבן אין יענע צייטן געהערשט צווישן דער באַפעלקערונג באַציאונגען, וועלכע מען האָט אין אַ געוויסן זין געקענט אָנרופן פריינדלעכע.

אויך אין יידישן קהילה־לעבן איז געקומען אָן ענדערונג. דאָס יידישע געזעלשאַפטלעכע לעבן האָט אָנגענומען אַ מער פּראָגרעסיווע ווענדונג און געשאַפן איר אייגענע אינסטיטוציעס פאַר איר ווילזיין. ביז עס איז אויס־געבראָכן די 2־טע וועלט מלחמה און עס איז געקומען דער גרויסער חורבן.

מימין לשמאל:
י. אַבערשטיין, ש. באָם, י' זייפה, מ' ורשבסקי, מ' שובינסקי, ל' ווײַנרייך, א' שטרקמן.

---

* כדי צו לאָזן וויסן די טורקער איינוווינער וויכטיקע נייעס און אויך מעלדונגען פון אַ רעגירונגס־ און געזעלשאַפטלעכן כאַראַקטער איז געווען באַשטימט אַ ספּעציעלער אָנגעשטעל־טער, וואָס איז אַרומגעגאַנגען אין די גאַסן מיט אַ גרויסער פּויק, דורכן פּויקן אַרומגעזאַמלט אַרום זיך די נייגעריקע און אויסגערופן די נייעס. דעם דאָזיקן אַמט האָט אַ סך יאָרן אויס־געפירט אַ קליינגעוואַקסיקער קריסט מיטן נאָמען בערדזינסקי. אַפילו דעמאָלט ווען עס איז שוין דערשינען אין טורעק אַן אָרטיקע צייטונג. געוויינלעך זענען די טורקער יינגלעך, יידישע און קריסטלעכע, אים נאָכגעלאָפן און שפּעטער פונאַנדערגעשפּרייט די נייעסן איבער דער גאַנצער שטאָט.

י' זייפה, שמואל גלובה, אברהם שלמה בנקל

הישוב היהודי בטורק מראשיתו עד פרוץ מלחמת העולם השנייה

הקהילה היהודית בטורק היא אחת הקהילות הצעירות ביותר בפולין והיא התקיימה, בערך, 150 שנה.

בפנקסי „ועד ארבע הארצות", שפעל בשנים 1764—1526, לא נזכר אף שם יהודי אחד מטורק.

בדוברה, לפי ספירת התושבים משנת 1764, היו 335 יהודים (כולל תינוקות), כמחצית מספר התושבים בה בכלל. גם אונייוב, קאלא, קאנין, רוסישיץ ואפילו בריחוואל היו כבר אז יהודים. ויש לציין שהנתונים המספריים שנמצאו בפנקסי „ועד ארבע הארצות" היו מדוייקים, כי לצורך קביעת מס גולגולת שהוטל אז על היהודים, היו נרשמות כל הלידות בקהילות היהודיות השונות. (לפי רפאל מאהלר „יידן אין אמאליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן").

ידועה גם העובדה, כי בזמן הראשון היו יהודי טורק קוברים את מתיהם בדוברה הסמוכה ואף ברוסישיץ.

כנראה, שהיישוב היהודי בטורק התחיל משנת 1798, שלוש שנים אחרי החלוקה השלישית של פולין, כשהמדינה הזאת למעשה פסקה להתקיים.

מנין באו ראשוני היהודים לעיירה? אם להניח, כי ראשוני הבאים העתיקו עמם לכאן את ניב הדיבור (אשר ברבות הימים היה למיוחד ואופייני ליוצאי העיירה), מסורת הלבוש והמנהגים של מקומם הקודם, הרי עיקוב אחרי המשפחות הוותיקות והעניפות שבעיר (כגון משפחות פוקס, שיפער, זאקס, וינטער, גליקסמאן, אופנהיים ואחרות) יוביל אותנו לפרוסיה (גרמניה).

לאחר דליקת הענק בדוברה עקרו משפחות יהודיות רבות לטורק.

*

קשה לקבוע את מקומות הריכוז של יהודי טורק בשנים הראשונות לבואם לגור בה. אין בידינו מקורות היסטוריים מוסמכים לכך. אבל אפשר לשער שהשכונה הראשונה של יהודי טורק התחילה בברייטער גאס (ברחוב הרחב),

כי שם התרכזו כל המוסדות הדתיים והקהילתיים של היהודים: שם היו בית־הכנסת על־יד בתי־המדרש, המקווה ומספר גדול של „חדרים".

במרוצת הזמן התפשטה ההתיישבות היהודית בעיר בכל הכיוונים ובכל הרחובות. כל רחוב והאופי שלה. ברוסישיצער־גאס (הרחוב הרוסישיצית) גרו גם יהודים, וחלק מבתיה השתייכו ליהודים. הקיילער־גאס (הרחוב הקייל־רית) היתה מיושבת על־ידי אוכלוסייה מעורבת, ובתיה היו בני קומה אחת. ברחוב דוברה (דוברה גאס) רוב התושבים היו לא־יהודים. הקאלישער־גאס (רחוב הקאלישאית) וככר השוק, מרכזי־המסחר, נשאו אופי יהודי, ורוב הבתים היו בבעלות יהודית.

בתי־תפילות

בית־הכנסת בברייטער־גאס נבנה בשנת 1861. קודם היה בית־כנסת בקיילער־גאס. בדליקה שפרצה בעיירה נשרף בית־הכנסת כליל. לגבי השריפה הזאת ישנן שתי סברות: האחת — שהגויים העלו במזיד את בית־הכנסת באש, והקהילה היהודית הטילה חרם על האיזור הזה ואסרה על היהודים לגור שם. רק אחרי מלחמת העולם הראשונה התיישב שם פליט אחד. הסברה השנייה היתה, שהדליקה פרצה ביום הכיפורים שנת תרי"ח 27.10.1857, כשנר־נשמה נפל והאש התפשטה במהירות ללא כל יכולת לכבותה.

בבית הכנסת החדש נעשה בדק הבית בשנת 1910 וגם גודר בגדר אבנים יפה, וגם נוסף אגף חדש בצדו הימני של בית־הכנסת. החלק העליון (הקומה השנייה) שימש כעזרת־נשים וקומת הקרקע כבית־הקהל.

בבית־הכנסת התפללו בעלי־בתים מכובדים, ובליל „כל־נדרי" היה גם בא הד"ר זאקס (האב). למתפללים הקבועים היו מקומות קבועים (אַ שטאט אין שול).

בבית־המדרש הישן התפללו על פי רוב בעלי־המלאכה וסוחרים זעירים. הוא גם שימש למקום בו למדו צעירים תורה, ובמרוצת הזמן השתכנה בו גם הישיבה. מדי פעם היו באים מגידים ומשולחים שדרשו בבית־המדרש בלילות־שבת או בימי שבת אחרי הצהריים.

באותו ברייטער־גאס נמצא גם בית־המדרש החדש שהוקם על־ידי המתנג־דים, ביניהם בני תורה גדולים, כגון — הירש־מאיר הילדברנד, רפאל ביקובסקי, שמחה בר וארטסקי (אביו של יצחק וארטסקי), איציק הירש קאהן ועוד.

היו גם שלושה שטיבלעך של חסידים; הישן של חסידי־גור בקיילער־גאס, שטיבל יותר קטן בברייטער־גאס, בביתו של ישראל־יצחק ברלינסקי,

ושטיבל של חסידי אלכסנדר (אלכסנדר־שטיבל) בביתו של זוסיא בעקער (זוסיה האופה) בקאלישער־גאס.

היו גם מניינים אחדים שהתפללו בהם בשבתות ובחגים כמו ב„חברת לינת־הצדק", שהאחראי לה היה הסופר הזקן (דער אלטער סופר). היתה גם חברה, שנוסדה הרבה שנים קודם „אחיעזר", שחבריה היו על פי רוב בעלי־בתים צעירים. לחברה הזאת היה מניין משלה בביתו של נפתלי־מאיר סטמפה.

גם ב„צעירי־ציון פאראיין" היו נוהגים להתפלל בשבתות ובחגים, ובעל־קורא הקבוע שם היה מרדכי כהן.

כשנוסד סניף „**המזרחי**" בטורק שימש בית־הסניף גם כבית־תפילה.

עם תחילת ההתפתחות של תעשיית הטכסטיל גדלה שוב האוכלוסייה היהודית במידה ניכרת.* יהודים נמשכו למקצוע האריגה בשל השחרור מהצבא שהיה ניתן לעוסקים בעבודה זו. בכלל, רבה היתה תרומתם של היהודים להתפתחותה של תעשיית האריגים בעיר ומחוצה לה.

הממשלה היתה מעוניינת למשוך אנשים בעלי מרץ ויוזמה מסחרית. והיהודים, כמובן, מילאו אחרי דרישות אלה והעניקו לטורק אופי של עיירת־תעשייה שוקקת.

יהודים רבים עסקו באריגה ובמקצועות המסונפים לה. כגון הכנת השתי, צביעת הצמר, אספקת הכותנה הגלמית לאריגה, ובעיקר היו פעילים מאד בהפצת התוצרת המוגמרת בכל רחבי פולין כמעט. אף למקומות מרוחקים ברוסייה הגיעו בדי טורק.

הראשונים מבין הסוחרים האלה היו האחים משה ודוד גלובה, בעצמם אורגים לשעבר, כמו כן האחים הירש מאיר ושמואל היילמן, פישל קובלסקי, נפתלי בינשטוק, שמחה בר ורצקי ואחריהם האחים וולוול ויצחק שצ'צ'ינסקי.

* מספר האוכלוסין:

השנה	האוכלוסיה בכלל	היהודית
1808	764	33
1827	2302	95
1857	4773	653
1897	8111	2072
1921	9948	2678
1.9.1939	כ־10,000	כ־2700

(לפי פנקס קהילות פולין, כרך ראשון ללודז' והגליל. הוצאת יד ושם — רשות הזכרון לשואה ולגבורה, ירושלים תשל"ו, עמ' 131/130).

הם היו מסתובבים בערים ובעיירות בעגלות מחופות עמוסות בדים. לפי עדותו של ההיסטוריון יעקב שצקי בספרו „וארשה" הגיעו עגלות אלה גם עד עיר הבירה.

תפקיד היהודים כמתווכים בתהליך המיכון של נולי האריגה אף הוא היה בלתי מבוטל. בספר החשוב לתולדות היהודים בפולין („יידן אין פוילן" בעריכת פרופ' רפאל מאהלער ז"ל) מסופר על שביתת האורגים שפרצה בטורק. היהודים מילאו תפקיד חשוב מאד בהשכנת השלום בין העובדים והמעבידים ותרמו הרבה להטבת מצבם של העובדים.

טרם נוצר בלודז' המרכז לתעשיית טקסטיל ולאספקת כותנה לאורגים בטורק, היתה קאליש המרכז לאספקת חומר גלם זה. ידועים שמות של סוחרים יהודיים מפורסמים מקאליש (כגון יוסף רדליך וחתנו לודוויג מאמלאָך), אשר אנשי טורק (כמו הירש יעקובוביץ, אופנהיים, יצחק טוביה בראון ואחרים) היו מקבלים מהם חומר גלם לעיבוד בתנאים נוחים (בתשלומים ללא רבית).*

משפחות שלימות, במובן הרחב ביותר, עסקו לעתים באריגה על שלביה השונים. מביניהן ראוי להזכיר את המשפחות: זאקס, סטמפא, גלובה, וולוול מוזס, משפחת ביקובסקי, חנוך ברפמן וחיים יצחק רוזנברג. שמול, רוקמן רובינשטיין. קריזה ועוד.

אם כי אריגת הבדים היתה מקור חשוב או אף עיקרי בכלכלתה של העיר, הרי עסקו היהודים ברוב המקצועות והמלאכות, וכמעט לא היה שטח פעולה בו לא היו מיוצגים. ענפי מסחר ומלאכה שונים (כגון מסחר בדים, עץ, ותבואות) היו מרוכזים כמעט בידיים יהודיות.

במגיפת חולירע שפרצה ב־1830/31 ניספו יהודים רבים והקהילה נידלדלה מאד מבחינה מספרית.

במרד הפולנים ב־1863 השתתף מרדכי מאנס, חובש יהודי מטורק. יהודי אחד מטורק היה עוזרו של מפקד העיר בזמן המרד.

ויטקובסקי זלמן וולף בטורק היה פעיל בפלוגת רוכבִים. ופעם קרה שסוסו נבהל ודהר בחזרה עם רוכבו לאורווה. הרוכב נחבט קשה בראשו ומת בו במקום.

---

* משה הס במכתבו לדינר בירושלים כותב: „יש בעלי־מקצוע באלכסנדרוב, שיראדז, לודז', טורק וגם בליטה". („משה הס ובני דורו", אגרות ממנו ואליו, מאת ד"ר תיאודור זלוציסטי בתרגום ג' קרסל. ספרית „דעת", „עם עובד" תל־אביב, תש"ז, ע' 223).

** לפי „תולדות יהודי קאליש" מאת ישראל דוד בית־הלוי. הוצאת המחבר, תל־אביב תשכ"א, עמ' 84, רשימת היהודים מסביבת קאליש שהיו פעילים במרד הפולני 1863.

בפברואר 1889 פרעו איכרי הסביבה בסוחרים יהודים בטורק, רכושם נשדד ורבים נפצעו. כנראה, סמוך לאמצע המאה ה־19 היתה טורק לקהילה עצמאית.

ב־1846 כיהן כרב בטורק ר' ברוך בנדט גליקסמן מקולו.

מ־1850 ועד אמצע שנות ה־70 היה ר' דוד חיים בראון רבה של הקהילה. אחריו ישב על כסא הרבנות ר' הירש לייב ואקסמאן

ב־1886 הוקם בית־ספר יסודי ממלכתי לילדים יהודים.

באותה תקופה פעלו בטורק ארגונים אחדים כמו: לינת־הצדק, הכנסת־כלה וחברת „אחיעזר" לעזרה הדדית.

ב־1899 נפתחה קופת „גמילות חסדים".

ב־1906 נוסדה בטורק ישיבה.

חוגים ציוניים ראשונים התארגנו ב־1912 ובסוף 1916 קמה אגודת **צעירי־ציון** שמנתה 100 איש.

במסגרת **אגודה** זו נתקיימה שיעורים לעברית שהקיפו כארבעים תלמיד. ליד סניף **צעירי־ציון** היתה ספרייה.

ב־1917 התחילו בפעולתן:

„אגודת נוער לתרבות" („קולטור יוגנט פאריין") ואגודה לספורט — **„טורן פאריין"** ב־1918 פתחו חוגים ציוניים מועדון **התחייה** ובו היתה גם מקהלת „הזמיר".

ב־1938 צורפה קאליש לבוייבודסטבו (פלך) של פוזן יחד עם המחוזות טורק, קולו וקונין. איסור השחיטה לפי דיני ישראל בקאליש בא בשנת תרצ"ח — 1.4.1938, (לפי „תולדות יהודי קאליש", עמ' 98).

בשנים שבין שתי מלחמות־העולם המשיכו רוב יהודי טורק לעסוק במסחר ויתרם — במלאכה. בראשית שנות העשרים היו בטורק 138 בתי מלאכה יהודיים. ב־51 מהם הועסקו פועלים שכירים וב־87 עבדו רק בעלי־המלאכה בעצמם.

בין בתי־המלאכה הללו היו 68 לקונפקצייה, 46 לייצור בדים, 3 לעיבוד מתכת, 6 לייצור מזון, 4 לעיבוד עורות ואחד לעיבוד אבן.

מספר המועסקים במלאכה ובתעשייה זעירה הגיע ל־260.

בתקופה זו נוסד **איגוד בעלי־מלאכה** והוא יזם הקמתו של **בנק** קואופרטיבי.

ב־1924 אורגן אירגון חייטים.

סניפים של מפלגות ציוניות

המזרחי, ציונים כלליים, „על המשמר", „עת לבנות", פועלי ציון (פ"צ) והתנועה הרביזיוניסטית.

ב־1926 נוסדה תנועת „הנוער השומר" הלאומי של הציונים הכלליים וזו הפכה ב־1931 ל„הנוער הציוני". היה סניף של **בית"ר**.

במחנה הציוני בלטה השפעתם של „**המזרחי**" ושל „**הציונים הכלליים**" על שני פלגיהם.

מספר המצביעים לקונגרסים הציוניים בשנות ה־30 הגיע ל־450.

לקונגרס הציוני ב־1937 חולקו הקולות כדלקמן:

77 — „על המשמר"; 89 — „**עת לבנות**"; 49 — „**המזרחי**"; 69 — „הליגה למען א"י העובדת".

אחרי מלחמת העולם הראשונה התארגנה **אגודת ישראל** ולידה **פועלי אגודת ישראל**.

בשנים אלה היתה **ל„בונד" השפעה ניכרת**. ועל ידו פעל סניף **הנוער הבונד־אי „צוקונפט"**. היתה גם פעילות של המפלגה הקומוניסטית (כמובן שבמחתרת).

כן פעיל היה סניף **הנוער הבונדאי „צוקונפט"**.

רב הקהילה בשנים 1924—1937 היה ר' **פנחס הלוי ונגרוב**. הלה נמנה עם מייסדי **אגודת ישראל בפולין**.

הרב האחרון של טורק בשנים האחרונות לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה היה **פנחס וויס**, והוא ליווה את הקהילה עד ימיה האחרונים בתקופת השואה.

אחרי מלחמת העולם הראשונה ייסד „**מזרחי**" חדר מודרני **וגן־ילדים** עברי.

„אגודת ישראל" פתחה בי"ס יסודי־התורה.

בחיי התרבות של הקהילה מילא תפקיד חשוב **תיאטרון חובבים**.

קבוצות ספורט: „**שומריה**", „**בר־כוכבא**", ו„**טרומפלדור**" שליד תנועת הנוער הציוני. ו„מארגענשטערן" מטעם ה„**בונד**".

בטורק נולד וחי זמן מסויים הפסל והצייר, האמן בעל השם העולמי חנוך **גליצנשטיין** 1870—1940 שקיים במשך כל ימי חייו בהיותו במקומות שונים מחוץ לטורק קשר הדוק עם יהודי העיירה.

במה עסקו יהודי טורק?
(לפי ש׳ גלובה)

כמו כל קהילה יהודית היו כלי־הקודש מסייעים ליהודים לחיות לפי אורח החיים המסורתיים. תפקידם היה חשוב ביותר, אבל הפרנסה לא תמיד היתה לפי מאמצי התפקיד ולא לפי הצורך לפרנס משפחה ברוכת ילדים. לכלי הקודש משתייכים בראש ובראשונה הרב, מרא דאתרא, הדיין, שני שוחטים, מוהלים, „נאמן" לבדיקת כשרות הבהמה אחרי השחיטה, שמשים אחדים, שתפקידיהם היו די מגוונים. היה שמש של בית־הכנסת, של בית־המדרש, שנוסף לתפקידו היה גם מחזר על הבתים ומקיש באדני החלונות וקורא להדלקת נרות שבת לסליחות או לתפילות מיוחדות וגם להלוויות. יהודי הממונה על המקוה, חורט מצבות. גם גוי נכלל בתוך הצוות הזה — גוי לחפור קבר, שגם מילא תפקיד נעלה של „שבת־גוי" דהיינו מכבה את הנרות בשבתות ובחגים בבית־הכנסת ובבית־המדרש ושומר בית הקברות ולבסוף שלושה קבלנים לאפיית מצות לפסח.

בעיית החינוך היתה, כמובן, בראש דאגתם של יהודי טורק. היו כעשרים מלמדים מכל הסוגים והדרגות כגון מלמדי דרדקי אשר לימדו את הילדים „עברי" — ז"א לקרא, מלמדי חומש ונ"ך; גמרא עם מפרשים. היו גם כאלה שלימדו גם את „לשון הקודש". ולבסוף גם מורים לעברית. ובנשוב רוחות חדשות בעיירה היו גם שני מורים בבית־ספר יסודי ממלכתי, גננות אחדות, ומורים ומורות לשיעורים פרטיים ואפילו למוסיקה.

עיקר הפרנסה הייצרנית היתה האריגה. ובעניין המסחר בעיקר טקסטיל, הרי רובו היה מבוסס על אשראי ועל אימון הדדי, החל מסחר בחומר הגלם שסופק בכמויות גדולות ל„פבריקנטים" (יש לשים לב שהכוונה היא לא לתעשיינים ממש, אלא לקבלנים שהיו מוסרים את חומר הגלם לעיבוד ביתי) וכלה במסירת הסחורה לסוחרים הנודדים, אשר היו פוקדים חנויות ושוקי העיירות ברחבי פולין. אלה מצדם היו מעסיקים עגלונים (בדרך כלל לא יהודים), שומרים יהודיים לאבטח את הנסיעה.

הענף השני בחשיבותו היה ענף החייטות. בעיקר התפירה הזולה לאיכרים, העוסקים בה היו על פי רוב גם המפיצים את תוצרתם. פרנסתם היתה די קשה.

היו גם סוחרים זעירים, קוני הכל ומוכרי הכל. הם היו מסתובבים בכפרים, קונים ביצים ועופות אצל האיכרים ומביאים את הסחורה לעיר הגדולה למכירה. במיוחד לודז׳. נחרתו בזכרוני דמויות של נשים, אשר כבר בארבע לפנות בוקר היו אצל האופה עם שני סלים על כל זרוע, קונים דברי מאפה ומחלקים אותם בבתים, לעתים גם כן בהקפה. ואחרי הצהריים היה נערך סבוב שני, נוסף, כדי

לגבות את הפרוטות בעד דברי המאפה, גם כן מלאכה מטרידה ולפעמים גם מעליבה. היו גם נשים שהיו מקבלות הזמנות מבעלות־בית אמידות או עשירות למצרכים שונים, כגון בשר ומצרכים שונים ואחרים, ובעד רווח זעום היו עמלות די קשה, ולא פעם היו נאלצות לעמוד גם בפני עלבונות וטענות מטענות שונות.

רבות מן הפרנסות שהיהודים עסקו בהן טרחתן היתה רבה ושכרן מועט, אבל מתוך חוסר ברירה עסקו במה שעסקו. בדרך כלל היתה טורק עיירה שרוב יהודיה עמלו, ומצאו עניין בעמלם וגם פרנסה, ואם כי לא תמיד בשפע, הרי איך שהוא יכלו להתקיים ולנהל חיים תקינים. היו, כמובן, זמנים שונים. בימי גרבסקי היה מצבם של היהודים מבחינה חומרית די קשה. גם הסיסמה האנטי־שמית „לקנות רק אצל פולנים" — „פולני קנה אצל פולני" הכבידה מאד על חיי היהודים בפולין. אבל היהודי בגולה ידע להתגבר על הרבה קשיים ולחיות. כן נמשך המצב עד שבאה יד זדונית והשמידה את יהודי טורק. כיום בעברך ברחובותיה לא תשמע שיר יהודי, לא תראה חנות יהודית ולא בעל־מלאכה יהודי. טורק היא כעת נקייה מיהודים. ומי יודע אם האוכלוסייה הפולנית דהיום יודעת שטורק הגיעה בזמן ההוא למה שהגיעה אך ורק הודות ליהודיה.

✶

ענף האריגה היה אחד העיסוקים העיקריים של יהודי טורק. מהענף הזה הסתעפו ענפים צדדיים שהתרכזו בידי היהודים, והם מתחלקים כלהלן:

א) „פאבריקאנטים" — יהודים שהכינו את החומר הגולמי (הכותנה) ומסרו לאורגים בצורת שתי עם ערב (קעטע מיט שוס). הם היו כעין קבלנים. לאורגים היו בבתיהם נולי־יד ומזה ארגו אריגים. האורגים היו על פי רוב איכרים, ואם כי התשלום בעד עבודה כזאת היה נמוך, הרי העבודה הזאת סייעה להם בחייהם וסיפקה להם הכנסה מסויימת. מהאריגים עיבדו: אריגים לבגדים, לחולצות, לסינרים, לכלי מיטה, וגם ציפיות אדומות — אריגה אדומה צפופה. (ציפיות אלה שימשו למלאותן בנוצות).

ב) „סַפרים (שערערס). רוב הגברים היו „ספרים" (שערערס). מתפקידם היה להעלות את החוטים מהסלילים על הניר כדי ליצור שתי. השם „ספר" בא בגלל שהיו מפלגים את החוטים לשני חלקים, לצד ימין ולצד שמאל בצורת מספריים.

ג) רייגער להשחיל את החוטים (דאָס אריינציען די פעדעם אין דעם ארבעטס געשיר).

ד) מוכרי האריגים.

ה) עושי הנולים — היה רק יהודי אחד אחרי המלחמה בפולין.

ו) **סוחרי הכותנה** — אלה היו סוחרים אמידים, שקנו בכמויות גדולות את הכותנה בלודז׳ ומכרו אותה ל„פאבריקאנטים״. כמובן שהסחורה נמכרה גם באשראי.

ז) **צבעים או צובעים** — אלה עסקו בצביעת החומר הגולמי. (הכותנה) היתה זו פרנסה טובה.

ח) **סוחרי צבעים.**

ט) **סוחרי „מעצקע״**: השם „מעצקע״ הובא מגרמניה כיתר המונחים של ענף האריגה. „**מעצקע**״ הוא, למעשה, ראשי תיבות משתי מלים „**מותר־צמר**״. היה נוהג מקובל בין האורגים שאם נשאר לאורג קצת כותנה, מהאריגה, היתירה הזאת השתייכה לאורג ומותר היה לו לעשות בה כרצונו. הוא היה, כמובן, מוכרה. במרוצת הזמן הונהג אצל האורגים, שהיו משאירים לעצמם קצת כותנה. היו גם כאלה שאפילו „סחבו״ (גנבו) מהשתי והערב.

י) **יהודים אורגים** — לא היו רבים. קשה היה להתקיים מהנול. אבל היו אחדים, שעיבדו אריגים מיוחדים ומהם התפרנסו.

יא) „**בענדל מאכער**״ — עושי סרטים ושרוכים. לאלה השתייכה משפחת דראטווע, שארגו בנול מיוחד, מיועד לכך, את הסרטים והשרוכים ברחבים ובצבעים שונים.

יב) **מתווכים** — כשהיה בא קונה לטורק לקנות סחורה, הוא היה הולך אל „הפבריקאנט״ בליווי מתווך המתווך היה מקבל מ„הפאבריקאנט״ רבע גרוש דמי תיווך מכל אמה.

יג) „**וועג־פארער״ — הנוסעים בדרכים** — במרוצת הזמן התפתח העיסוק הזה לממדים רחבים. הנוסעים־בדרכים — אלה היו, למעשה המפיצים את הסחורה, שעליהם התבסס קיום ענף האריגה. הם היו מטעינים את עגלותיהם בסחורות, קיבלו את הסחורה באשראי מה„פאבריקאנטים״, עברו בהרבה עיירות בפולין ומכרו את הסחורה לחנויות האריגים. הענף הזה היה קשה, אבל גם מכניס רווחים ומפרנס את העוסקים בו בכבוד. ה„נוסעים״ האלה היו לעתים שבועיים ואפילו יותר בדרכים. ה„נוסע״ הזה היה לוקח אתו נוסף לעגלון הפולני גם יהודי שומר.

יד) **חייטות** — היה זה העיסוק השני בחשיבותו, שבו עסקו יהודי טורק. העיסוק הזה התחלק לענפים שונים.

1) „**טאנדעט־שניידער״ — חייטים** מהסוג הפשוט, שמתפקידם היה לתפור חליפות, מכנסיים, מעילי פרווה לגברים ומעילי נשים. את התוצרת היו מטעינים על עגלות ונוסעים לירידים למכרה. היתה זו פרנסה קשה. במוצאי־שבת, אחרי ההבדלה, התחילה התכונה בבית. כולם עמדו על רגליהם וכולם עמוסי עבודה.

האב — בגזירה, הילדים והפועלים — מי על יד מכונת התפירה ומי בגיהוץ. העבודה, ממש, בערה. העבודה התנהלה, על פי רוב בליווי ניגוני־חזנים. ביום שני עם עלות השחר ולעתים גם ביום ראשון בערב, היה מראה העיירה, או יותר נכון של הבריטיע־גאס כמחנה צבאי. איכרים עם עגלותיהם עמדו בשורה על יד בתי היהודים. היה רעש כמו ביריד. סוחרים או חייטים היו מטעינים את סחורתם על העגלות וממהרים לנסוע לשוק. אם היריד היה בעיירה מרוחקת היו יוצאים מיד ביום ראשון אור ליום שני. מיריד אחד היו נוסעים למשנהו. גם הנשים נסעו עם בעליהם. בחורף כשהנשים היו עטופות פרוות וסודרים והעגלה היתה מתנדנדת בנסיעתה, הן נראו כבובות מתנדנדות.

בימי ששי לא היו „יארמארקים". אבל הסוחרים לא עמדו בידיים ריקות. הם עמדו בשוק העיירה, ביריד העיירה. אבל ביום ששי לא נמשך היריד עד שעות הערב, אלא עד שעות הצהריים, כי היהודים נחפזו להכנת השבת. האשה היתה, כמובן, עוזבת את בעלה ביריד עוד קודם. ראש המשפחה היה לעתים נוסע ביום חמישי אור ליום ששי ללודז' לקנות חומרים שונים הדרושים לו לעבודתו וממהר לשוב הביתה לשבת.

2) חייטים־פועלים. הם עבדו קשה מאד כדי להרוויח את לחמם. בשעה שפועל פשוט היה תופר בלודז' עשרים זוגות מכנסיים ליום, היה הפועל בטורק תופר עשרים וחמישה זוגות. בלודז' היו תופרי־הפרוות תופרים פרווה מעור אחד ורבע עור (פון איין פעלכל און א פערטל פעלכל) — התחכמו חייטי טורק לתפור פרווה מעור אחד, כשמתחוהו לגודל הנדרש.

3) **חייטים לגברים התופרים לפי הזמנה** — תנאי חייהם היו יותר משופרים. אחדים מהם היו גם מוכרים סחורה למעילים ולחליפות לבאים אליהם להזמין מעיל או חליפה.

4) **חייטים לגברות לפי הזמנה** — מצבם היה טוב. תפרו לפי הזמנה לגברות חליפות ומעילים, לעתים גם מסחורתם.

החייטים האלה היו משלמים לפועליהם תשלום יותר גבוה מאשר החייטים הרגילים.

ט"ו) **תופרות** — היו כל מיני **תופרות** 1) כאלה שתפרו שמלות טובות, לחתונות ולחגים ולמאורעות חגיגיים 2) תופרות לבנים לפי הזמנה 3) תופרות לבנים לנוסעים לירידים וליארמארקים 4) רוקמות. הן היו רוקמות במכונות רקמה כל מיני דוגמאות עבור כלי המיטה, לווילונות וכו'.

ט"ז) **טלאים** (מטליאי טלאים — **חייטים מטליאי טלאים**. אלה תיקנו בגדים ישנים. היו ביניהם ממש אמנים, שהטליאו טלאים בבגדים בצורה אמנותית ממש, שקשה היה להכיר שפעם בצבץ מהבגד חור כלשהו.

י"ז) **פרוונים** — הם על פי רוב תיקנו פרוות ישנות.

י"ח) **סנדלרים** — היו סנדלרים פשוטים שהיו עושים מגפיים ונוסעים לירידים למכרם. היו גם סנדלרים שעשו נעליים ומגפיים לפי הזמנה. אלה היו בעלי־מקצוע טובים. מהם היו אחדים ממש אמנים. נעל שלהם היתה כמו יצוקה על הרגל, יפה ולפי האופנה. הסנדלרים היו מעסיקים פועלים יהודים ולא־יהודים.

י"ט) **עושי קבקבים** — הם עשו קבקבים מעץ, מחצי עור או מעור, סגורים או פתוחים ונסעו עם תוצרתם לירידים למכרה.

היה בית־מלאכה לנעלי ילדים, לסנדלים ולחצאי נעליים ונעליים למתים פולנים. הסחורה היתה נמכרת בחנויות במקום ובסביבה.

כ) **תפרים** — מהם מומחים שעבדו עבור הסנדלרים הטובים, ומהם סתם תפרים בשביל סנדלרים רגילים.

כ"א) **עושי שרוכים. סורגים.**

כ"ב) **רצענים.** מהם עשו אוכפים ורתימות לסוסים. היה אמן אחד במקצועו, שעבד עבור בעלי־האחוזות. אחרים היו עושים רק חלקים, וגם כן נסעו לירידים למכרם.

כ"ג) **בתי־בד (אויל־מילן — אלעיארניעס).**

שם סחטו את השמן (אויספרעסן) (טחנו, שחקו, כתשו, דרכו) מפרג או מגרעיני חמניות או גרעיני פשתן בצורה הפרימיטיבית ביותר. היו בבית־הבד שתי אבנים גדולות ועגולות, אבני טחנת־קמח, שסוסים היו מסובבים אותן. הסוסים עמדו בחוץ רתומים ליצול. הסוס הסתובב סביב היצול, כמו סביב ציר, בעיניים קשורות, וכך הונע גלגל, שהגיע את האבנים (אבני הריחיים — הרכב והשכב). סוס שנוצל לעבודה כזאת היה, בדרך כלל, סוס זקן, ולמאכל שימשה לו הפסולת שנשארה אחרי הטחינה. במרוצת הזמן נבנתה טחנה מונעת בכוח חשמל.

כ"ד) **נגרים־רהיטנים.**

כ"ה) **דרעקסלער** — **גלפים או חרטים שהיו מגלפים כל מיני קישוטים** ברגלי המיטות, בארונות. את הקישוטים היו מגלפים או חורטים באמצעות שולחן חרטים.

כ"ו) עושי־נולים. היה רק אחד וזאת — אחרי מלחמת־העולם הראשונה.

כ"ז) בעל־דפוס וטיפוגראף אחד.

כ"ח) כורך.

כ"ט) צלם.

ל) חובשים היו שלושה — שטיין מוריס גוטמאכטער וקוזמינסקי. כשאדם חלה בטורק ראשית־כל קראו לפלדשער — לחובש.

ל"א) דוקטורים — היה אחד.

ל"ב) רופאי־שיניים אחד.

ל"ג) מיילדת אחת — פייגל פדומסקי.

ל"ד) **פחחים** — היו פחחים שעשו כלים מפח (וגם תנורים מפח) ומוכרים את תוצרתם בירידים. היו גם מכסי גגות (מפח).

ל"ה) מסגר

ל"ו) חשמלאי — אחד, מנהל טחנת החשמל י' רוזנברג.

ל"ז) בית־מלאכה לעשיית חומץ.

ל"ח) סוכנים למכירת מכונות־תפירה בתשלומים.

ל"ט) מנהלי משקים אצל בעלי האחוזות. ביניהם היה מרבר, לווין, שייניאק.

מ) מבשלי סבון.

מ"א) חנויות לנעלים.

מ"ב) סוחרים בעצים. קנו עגלות עצים אצל היערנים ואצל איכרים ומכרו ליהודים; על פי רוב באשראי.

מ"ג) מחסנים לפחם ביחד עם חומרי בנייה.

מ"ד) שלוש חנויות לראדיו: י' אפט, מ' קופל, **י' אורבך**.

האוטובוס הראשון בטורק — התחבורה הציבורית ללודז' ולקוטין

מ"ה) מחסני עצים — האחים צאו.

מ"ו) מנסרה.

מ"ז) טחנת קמח.

מ"ח) חנויות לצבעים — יוסף זייפה, שטרקמן. הם גם מכרו חומרים כימיים וקוסמטיים.

מ"ט) סוחרי תבואה — כשהמצב הכלכלי החמיר קם סינדיקאט יהודי של סוחרי תבואה. הרבה עזר יוסף בונם, מזכיר הבנק היהודי. הוא העניק אשראי כמעט בלתי מוגבל לסינדיקאט היהודי.

נ') שפיליטערס — יהודים שנסעו לערים הגדולות — לווארשה, ללודז' וכו' וערכו קניות לסוחרי העיירה.

נ"א) בעלי מכוניות. זה היה על פי רוב עסק משותף עם פולנים. היו להם מכוניות־משא וגם אוטובוסים להסעת נוסעים.

נ"ב) סוחרי יערות — היו מהם יהודים אחדים עשירים.

נ"ג) מלווים בריבית ודיסקונטאים (משלמים את הסכום הרשום בשטר לפני מועד פרעונו בניכוי הריבית בעד הזמן מיום התשלום ועד יום פרעון הרשום בשטר).

נ"ד) בעלי־אחוזות — רק אחדים.

נ"ה) סוחרי פירות וירקות — לא רבים והפרנסה היתה בצמצום.

נ"ו) חוכרי גני־פרי.

נ"ז) מוכרי כרטיסי הגרלה שונים (קולעקטאָרס).

נ"ח) חנות לנייר.

נ"ט) עושות כובעי נשים (מאָדיסטקעס).

ס') חנויות למכירת יי"ש ויין — וגם בתי־שכר אחדים.

ס"א) מוכרי חליפות, מעילים ושאריות. על פי רוב נתנו בתשלומים. גם נסעו לעיירות ולכפרים בסביבת טורק. הקונים את הסחורה היו על פי רוב איכרים עשירים, מורים או מזכירי ועדי הכפרים (גמינות).

ס"ב) סוחרי נפט. לא היתה אצלנו תחנת רכבת, והיו נאלצים בעגלות להביא את הנפט מקוטנו ולחלק בחנויות.

ס"ג) מנהלי חשבונות ופקידי בנק.

ס"ד) קצבים ומוכרי בשר. היו כאלה שהלכו מבית לבית וקיבלו הזמנות אצל בעלי־הבתים.

ס"ה) אופים, אופי עוגות (לעקער־בעקער), קונדיטורים.

ס"ו) שענים.

ס"ז) עגלונים. לאחדים היו סוסים טובים ויכלו להגיע עד ללודז'. היו כאלה

שהיו להם עגלות קטנות ונסעו למקומות קרובים. היו גם כאלה שהיו בעלי כרכרות ונסעו לקאליש או לקולו הלוך וחזור.

ס״ח) שני דייגים.

ס״ט) מגדלי ירקות — היה רק יהודי אחד. הוא חכר שטח, זרע כל־מיני ירקות ומכרם בשוק. את המלפפונים היה מחמיץ ומכרם בשוק.

ע׳) תופרי עניבות.

ע״א) פאבריקאנטים לפוזמקאות ולגרביים. נסרגו באמצעות מכונות־יד קטנות, ונמכרו על־ידי הנוסעים לירידים וליארמארקים. היה גם סורג סוודרים אחד (סודרים — אפודות).

ע״ב) עושי סיגריות.

ע״ג) צבע; ידוע ומפורסם בעיירה ובסביבה ב׳ גליצנשטיין, אחיו של הפסל הנודע גליצנשטיין.

ע״ד) היו כאלה שנסעו בעגלה לכפרים, קנו עופות, ביצים אצל האיכרים ובחנויות פולניות ומכרו בלודז׳.

ע״ה) קוני עורות לפרוות, ההולכים לכפרים ברגל לקנות או למכור משהו.

ע״ו) מוכרי מעשה־מאפה — בארבע בבוקר היו כבר אצל האופה לקנות מעשה־מאפה. אחרי־כן היו שמים את ככרות הלחם, החלות וכו׳ בשני סלים גדולים, ומחזיקים כל סל ביד אחת והלכו מבית לבית ומכרו באשראי. לא פעם פרצו מריבות עם עקרות־הבית כשהחשבון לא התאים. גם אחרי הצהריים היו מחזרים על הפתחים ומוכרים או מקבלים הזמנות.

ע״ז) סוחרים שונים, (אריגים, גלנטרייה, מכולת, ברזל וכו׳).

ע״ח) יצרני מי סודה וגזוז — מוכרי קרח.

ע״ט) חנויות לכלי־בית (בלויגעשירגעשעפטן); הפרנסה לא־כל־כך מצוייה, על־כן נאלצו לנסוע לירידים וליארמארקים עם הסחורה.

פ׳) חנויות לעורות. הקונה העיקרי היה הסנדלר, כמובן מכרו באשראי.

פ״א) חוכרים, מוכרי אווזים, עגלונים.

פ״ב) סבלים — שלמה גולדשטיין (שלמה טרעגער).

פ״ג) עושי גלידה (אייז־קרעם), עושי סיגריות, אופי פיתות למליחים, מוכרי אפונה וקטניות אפויות, כותבי כתובות, מכתבים, בקשות, מלצרים וטבחים לחתונות, כלי־זמר ורפדים.

היה גם בית־חרושת לגפרורים, שנשרף.

היו גם מוכרי נוצות, שומן אווזים, שוויסקים (גריוון), שדכנים, מעבדי עורות (גארבערס) סוחרי סוסים, סוחרי בהמות ועושי מוך.

אברהם שלמה בנקל

תחילת תעשיית האריגה בטורק

(לפי ספורי סבא ר׳ אליעזר וואַקס ז״ל)

בראשית המאה ה־19 שלטו בפולין הקונגרסאית הרוסים. הצאר הרוסי דאז שהיה מעונין בתיעוש ארצו — בין השאר, בפיתוח תעשיית הטקסטיל — פנה לאנשי מקצוע בחו״ל והזמינם לבוא לפולין כדי להניח את היסוד לתעשיית־אריגים. (כמובן, במושגים של אותם הימים — תעשיית בית). לבאים הובטחו הטבות מיוחדות:

1) חלקת אדמה חינם לבניין בית־מגורים, כולל חדר־מלאכה וגינה סביב הבית למשק עזר.

2) הלוואה ממשלתית לעשר שנים ללא רבית להשגת חומרי גלם לעבודה.

3) פטור מכל המסים במשך 18 שנה.

הקריאה פורסמה רשמית, ובעלי מקצוע בענף הטקסטיל נענו ובאו מצ׳כייה וסקסוניה (מחוז גרמני מזרחי). הם הגיעו לפולין והתיישבו בקרבת הגבול הגרמני. הצ׳כים והגרמנים באו עם משפחותיהם ומטלטליהם על גבי עגלות רתומות לפרות. (ניצול הפרות היה כפול — גם להובלה וגם בגלל חלבן). אגב חלק מן העגלות היוו „אטרקצייה״ באותם הימים, באשר אופניהם הורכבו ווים וחשוקים ולא עגולי עץ מלאים כנהוג אז.

בין המקומות בהם התיישבו הבאים היתה גם העיירה טורק.

למקום היתה משיכה מיוחדת בשל יופיו ואווירו היבש והבריא, אך בעיקר בשל מימי המקום שהצטיינו ברכותם, תכונה שהיתה חשובה בעיבוד הסופי של האריגים ובצביעתם.

המתיישבים החדשים קיבלו כמובטח חלקות קרקע בסביבה שנקראה (מאז כנראה) „העולם החדש״, אך נודעה בעיקר בכינוי ה„רובע״. שם הקימו את בתיהם, בתי עץ זהים, הרכיבו את נולי האריגה ופתחו בייצור בדים שונים, במיוחד בדים לכותנות, סינרים, כלי מיטה וכיוצא בזה.

התעשייה בטורק התפתחה במהירות וקנתה לה שם־טוב בכל רחבי פולין. הביקוש גדל, והאורגים לא יכלו לספק את הדרישה. היה מחסור בבעלי־מקצוע ונדרשו מועמדים רבים כעוזרים ושוליות למקצוע האריגה.

משפחות זאקס ושצ'צ'ינסקי (אחדות מני רבות שעסקו בתעשיית האריגה)

ושוב, הממשלה הרוסית שהיתה מעוניינת בגידול הייצור, פרסמה צו לפיו כל צעיר שילמד את מקצוע האריגה יהיה משוחרר משירות צבאי. הצעירים היהודים נענו ברצון לקריאה זאת, כי השירות בצבא הרוסי היווה עבורם עול ללא נשוא: עניין האוכל הכשר, הקשיים הפיזיים והחברתיים, היחס השלילי ליהודים, הזלזול בהם, הפגיעה בכבודם וכו׳, ועל־כן היו הבחורים היהודים, בדרך כלל מחפשים דרכים שונות להשתחרר מהצבא.

כעת, לאור צו זה של הממשלה, ראו הרבה צעירים יהודים פתרון נוח לבעייתם הכאובה. וכך קבוצת בחורים התחילו ללמוד את המקצוע והיו לאורגים היהודים הראשונים בטורק ואחרי־כן בין מניחי היסוד למעמד ה„פאבריקאנטים״ (תעשיינים) של „סחורות טורק״.

אחד האורגים הגרמנים בטורק, היינצל, שהעסיק פועלים רבים והתעשר, אבל בגלל התחבורה הלקוייה דאז והדרכים המשובשים (מסילת הבריזל פסחה על טורק) התקשה לשלוח את תוצרתו למקומות מרוחקים בפולין וברוסיה, התקשר עם אורג גרמני אחר בטורק, עם קונצר, נכנס עמו בשותפות ופתח סניף בלודז׳ (שהיתה כבר אז צומת תחבורה חשוב). ושותפות זו התפרסמה במשך הזמן כאחד המפעלים הטקסטיליים הידועים בפולין וברוסיה. מה„פירמה״ (מפעל) הזאת צמח אחרי־כן מפעל תעשייתי לטקסטיל רב־ממדים הידוע בשם „וידזעווסקאיא מנופאקטורה״. אשר כהן, החסיד והעשיר הגדול, נהיה במרוצת הזמן בעליו של מפעל ענק זה.

תעשייה (אריגים)

(לפי „תולדות יהודי קאליש״ מאת ישראל דוד בית־לוי. עמ׳ 254)

עוד בשנת 1825 היו בקאליש שני יהודים יבואנים־סיטונאים של חוטי צמר־גפן והם: יוזעף רעדליך וחתנו לודביק מאמראט. באותה שנה בא ראש ועדת הוויבודסטבה (פלך) בהתקשרות עם שני סוחרים אלה לשם פתיחת סניפים למכירת חוטי צמר־גפן בפאביאניץ ובטורק. הודות לפעילותם של שני יבואנים אלה התפתח מקצוע האריג בידי היהודים בפלך קאליש.

פעילותם היתה ברוכה לטובת היהודים עד כדי כך שאחד העסקנים הפולנים, דמות חשובה בשטח פיתוח התעשייה הפולנית, קבל לפני השלטונות על היבואנים היהודים האלה ובנימוקים אנטישמיים רצה להוכיח שפעולתם מזיקה לתעשייה המקומית. לאמיתו של דבר נתברר ההפך, והם זכו לתמיכת השלטונות בהמשך פעילותם. הודות למרצו של מאמראט התפתח בפאביאניץ ענף האריגה והוא היה אף חלוץ התעשייה המקומית. הוא תמך באורגים על ידי אשראי של חוטים לשתי־וערב כל ימות החורף, כדי שיספיקו להכין מלאי של

אריגים, ובאביב קיבל מהם את התוצרת, כשהיא עדיין במצב גולמי והובילה לקאליש לצביעה. אותו דבר חזר ונשנה בטורק, שעל ידי הספקת חוטי צמר־גפן יכלו היהודים לבצר להם מקום בתעשייה המקומית. זו היתה נבדלת מפאביאניץ בעיקרה: כאן היו האריגים דקים ושימשו לסינרים ולציפיות, לכרים ולכסתות, בעוד שבפאביאניץ יצרו אריגים לחליפות זולות.

כאן המקום להזכיר, שבקאליש גופא ובסביבתה היו עוד שני בתי־חרושת גדולים לאריגים יקרים מצמר משובח, שמוניטין יצאו להם למרחקים, דהיינו: בתי־חרושת של רעפאן ופידלר.

לאמיתו של דבר לא היו יהודי קאליש עסוקים בעצם ייצור האריגים, ותפקידם היה ודאי בעיקר בשירותים שמסביב למקצוע זה: סיפוק מיצרכים, תיווך, הובלה וכדומה, וייתכן שמספר מועט אף עסק בפועל במלאכת האריגה. הד לעניין אנו מוצאים בשאלות־ותשובות שבין שני גדולי רבני הזמן, רבי שלמה ליפשיץ, הרב בווארשה, בעל „חמדת שלמה", ורבי שלמה אייגר, הרב בקאליש, בקשר להיתר מלאכת האריגה בשבת על ידי פועלים נוצרים בבית־חרושת יהודי. (ראה „חמדת שלמה", חלק „אורח חיים", סימן ט' וסימן י').

הווי החיים של יהודי טורק

(לפי יצחק זייפה ועקיבא שמואלי)

צורת החיים של יהודי טורק לא השתנתה בהרבה מצורת חיי היהודים בכל יתר עיירות פולין ורוסיה.

החינוך ברוח המסורת והתורה עמד במקום הראשון בכל קהילה, וכמובן — גם בטורק.

במילוי המשימות החינוכיות והלימודיות הוטל התפקיד בראש ובראשונה על **„המלמדים"**.

במרוצת הזמן כשהתחילו לנשוב גם רוחות חדשות ברחוב היהודי, רוחות ההשכלה והתנועה הציונית הופיעו גם מורים לעברית וללימודי חול, שגם הם ראו בתפקידם יעוד.

הבה ונעלה מנבכי העבר את זכרם של **מלמדי טורק**.

המלמדים בטורק

כל ילד יהודי חייב היה ללמוד ב„חדר". החדר התנהל לפי צורה קבועה, שכמעט לא נשתנתה במשך דורות.

היו כל מיני מלמדים. אלה שלימדו ילדים קטנים את האלף־בית ו„עברי" — לקרא בסידור — נקראו מלמדי דרדקי.

ידועים היו „דער געלער מלמד", יהודי בעל זקן צהוב, דער דווארטער מלמד — יהודי גבה־קומה ורחב־כתפיים עטור זקן שחור והשיקלדיקער מלמד. (המלמד הפוזל).

מלמדים בדרגה יותר גבוהה היו מלמדי חומש עם רש"י. לקבוצה זו השתייכו חיים נח עיימן, פייביש סניור, שמואל וולף שמול ומאיר (בכינוי מאיר מילביע, כי היה קטן קומה) ומרדכי קיבל ויוסף מנספלד.

בין מלמדי גמרא יש במיוחד לציין את ר' ישעיה אלתר גליצנשטיין, ראובן יוסף ממשפחת טוירע, אברהם ישראל סגי־נהור, הבלאשקער מלמד (המלמד מבלאשקי), בנימין מרדכי פרידע, זעליג יאפע, השיראדזור מלמד (המלמד משיראדז) רפאל ינקיליביץ ור' מנדל שמול.

חלק מהנערים שסיימו את חוק לימודם ב„חדר" המשיכו ללמוד בבית-המדרש. הלימוד בבית-המדרש התבסס על עזרת הבחורים המבוגרים, שלמדו ולימדו כאחת. מהבחורים האלה המצויינים שלמדו ולימדו יש להזכיר את חיים שמעון זומר, הבן הבכור של ניסן אליעזר טנדובסקי, והבן הבינוני של הרב ואקסמאן. היו גם מספר חתנים, חובשי בית-המדרש שהיו סמוכים על שולחנות חותניהם ועסקו בלימוד תורה. מהם למשל — ר' יוסף אליעזר מנספילד, חתנו של טשאסקאלא עזריאל. גם הרב בכבודו ובעצמו היה לומד עם מספר בחורים מצטיינים.

עקיבא שמואלי מספר:

„אחרי מות אבי ז"ל עזבתי את טורק בגיל ארבע עשרה. אבל אזכרנה לתמיד. אזכור את המלמדים אשר נתנו לי את הידיעות הבסיסיות בתורת היהדות. גירסא דינקותא מטורק לא אשכח לעולם.

במיוחד נחרת בזכרוני המורה הדגול והמחנך החביב ר' מאיר דוד יכימוביץ. שגורה היתה מימרה בפי אנשי טורק: „מי שלמד אצל ר' מאיר דוד — חזקה עליו שאינו עם-הארץ". כבר אז, לפני כששים שנה ניהל את „חדרו" בצורה שונה מאשר נוהלו כל יתר „החדרים". הוא לימדנו תנ"ך לא רק עם פירוש רש"י אלא גם עם פירושים אחרים כגון „מצודות" ואפילו עם מלב"ים. (מאיר לאיבוש בן יחיאל — פירושים על התנ"ך בדרך הפשט).

עד היום זכורים לי שיעוריו ב„שיר-השירים" לפי פירושו של המלב"ים. „שיר-השירים" — מחולק למשל ולנמשל. המשל הוא רומאן בין המלך ורועה יפהפיה. והנמשל, כמובן, כנסת-ישראל והקב"ה.

מאז עברו שנים רבות. והנה פעם, שמעתי את הרצאתו של ד"ר מוסינזון על „שיר-השירים" ב„אוהל-שם" בתל-אביב. או אז נזכרתי בביאוריו של ר' מאיר דוד שכה היו זהים עם דבריו של ד"ר מוסינזון.

ב„חדרו" של ר' מאיר-דוד למדתי עברית לפי ספרו של קרינסקי „הדיבור העברי", ו„קיצור תולדות ישראל" מאת גרוזובסקי. למדתי גם פולנית וחשבון.

ר' מאיר-דוד אהב את הדקדוק וכשנתקל בפירוש רש"י מבחינה דקדוקית שמח מאד. הוא התעניין בספרות העברית החדשה והיה גם שולח ידו בכתיבה, אם כי שום דבר לא פירסם. זכורני שלקראת ראש השנה חיבר ברכה בצורת שיר בת 30 שורות, ועלינו היה ללמוד אותה בעל פה. כל תלמיד קיבל את שיר-הברכה וצווה להניחו מתחת למפת החלות. אחרי הקידוש היה צריך להגיד את הברכה לפני הוריו. הוא דרש הרבה מאד מתלמידיו, אבל התייחס אליהם

בהבנה ובחיבה והיה שומר על הקשר עמהם הרבה זמן גם אחרי סיימם את חוק לימודיהם אצלו.

כשלמדתי אצל המלמד ר׳ זליג יופה חיברתי שיר־ברכה לראש השנה על בסיס אכרוסטיכון. השורות התחילו באותיות הראשונות של שמי. את שיר־הברכה הזה שלחתי לר׳ מאיר־דוד. אנחנו אז גרנו בקאלישער־גאס אחרי שובינסקי. בין כסה לעשור הטריח ר׳ מאיר־דוד את עצמו ובא אלינו להודות עבור הברכה.

אווירה אחרת שררה ב„חדרו" של ר׳ זליג. הוא היה יהודי ירא־שמים והיה נתון כולו ללימוד התורה.

הוא היה רציני מאד ולעתים רחוקות מאד היה חיוך מופיע על שפתיו. וכי איך יוכל יהודי לשמוח בשעה שבית־המקדש עומד חרב. הוא לימדנו גמרא לפני הצהריים ואחרי הצהריים ובשעות הערב למדנו חומש ושולחן ערוך. „יהודי נברא לקיים מצוות שהקב"ה נתן לנו" — היה רגיל לומר. את ר׳ זליג כיבדנו מאד, כי תוכו היה כברו, והיה בעינינו כאיש צדיק אשר בכל לבו ומאדו רוצה לנטוע בנו את יראת־השמים.

אחרי ר׳ זליג יופה התחלתי ללמוד בישיבה.

הישיבה בטורק

הישיבה נוסדה בשנת 1906. היו בה שתי כיתות. באחת, הנמוכה, למדו פשוט „שיעור". בשנייה, הגבוהה, למדו גמרא עם תוספות ועם יתר המפרשים.

יסוד הישיבה היה דבר בעתו, ולא רק בחורים מטורק למדו בה. הגיעו אליה גם אחדים מהסביבה.

ראש הישיבה הראשון היה ר׳ יוסף בער ואקסמאן, בנו הבכור של הרב. הוא היה בעל כושר הסברה טוב, ידע לפשט דברים קשים ומסובכים.

ראש־ישיבה חשוב מאד היה ר׳ לייזר כהן מדוברה. יהודי נמוך־קומה, אבל בעל זכרון יוצא מהכלל — טנא מלא ספרא. הוא הנהיג את הלימוד לפי שיטת הפלפול, דבר שנתקבל יפה מאד על תלמידיו.

היו עוד ראשי־ישיבה אחדים, אבל לצערי הרב, אינני זוכר את שמותיהם. לעתים היו מבקרים בישיבה למדני העיירה ובוחנים את בחורי הישיבה. הלמדנים האלה כגון ר׳ הירשל שוחט, ר׳ יהושע אלתר גליצנשטיין, דוד הירש רוזנצווייג היו גם מעניקים ציונים לבחורים על ידיעותיהם כמו: בינונית, עידית, מתמיד.

בכלל, אפשר להגיד, שבטורק למדו הרבה תורה. לא רק בישיבה ובבתי־המדרש, אלא גם בשטיבלעך של החסידים. ובשבתות אפשר היה לראות בחורים מבקרים אצל למדנים להיבחן על הישגיהם שהשיגו בלימודיהם במשך השבוע.

אחרי שעזבתי את „חדרו" של ר' זליג התחלתי ללמוד אצל ר' יוסף וולף סנדר. הוא היה חריף מאד, למדן גדול ובהתנצחויות בין הלמדנים היתה תמיד ידו על העליונה. בחורי־הישיבה היו אומרים עליו: „לו היה לר' סנדר זקן מהודר, היה לבטח יכול להגיע לכס הרבנות". לבסוף, בכל זאת נתמנה לרב ברוסישיץ. יחס מיוחד היה לנו לר' סנדר. הוא לא רק פיתח את כושר החשיבה שבנו אלא היה גם מתעניין בנו מחוץ ללימודים ולא פעם עזר לנו בעצה ובתושייה ובחיינו הפרטיים".

הפעילות הרבגונית של הקהילה היהודית

הקהילה היהודית בטורק, כמו ביתר העיירות והערים בפולין, דאגה לקיום ההווי היהודי בכל המובנים. היא קיימה כל מיני מוסדות סעד ועזרה ודאגה לכל צרכי הציבור מבחינה דתית.

לא היה ילד בטורק שלא למד בחדר. ואם היו ילדים בני עניים הרי קיבלו חינוך חינם בתלמוד־תורה. היתה קופה קהילתית מיוחדת שמתפקידה היה לשלם שכר־לימוד למלמדים שלימדו ילדי עניים. באיסוף התרומות למטרה זו עסקו שני יהודים, תלמידי־חכמים, ר' הירשל שוחט ור' יהושע אלתר גליצנשטיין, בכל יום ששי היו מחזרים על פתחי נדיבים וגבו דמי־תלמוד־תורה. הם גם הקפידו שכל ילד ילמד ובראותם שילד מסתובב חו"ח ללא לימוד היו מיד מטפלים בו.

בטורק היה קיים גם „מוסד" לתיקון ספרים — „חברה לתיקון ספרים". הגמרות המשומשות נכרכו מחדש. אם חסרו ספרים נקנו חדשים. תפקיד זה, על פי רוב, הוטל על בחורי הישיבה הבוגרים.

על יד הקהילה היה גם בית־ספר ממשלתי בין שתי כיתות, ובו למדו בנות לקרא ולכתוב רוסית, חשבון, את ההמנון הרוסי ואת שמות כל משפחת הצאר העניפה. גם הבנים חוייבו ללמוד יום אחד בשבוע, לבוא לאותו בית־ספר וללמוד לכל הפחות שעה אחת רוסית וההימנון.

מהמורים אני זוכר את סאנין, יהודי מודרני, לבוש אירופאית (דייטשעריש), משכיל שידע גם עברית. עוזרתו היתה בת אחותו „פאני" העלא רווקה מבוגרת. המורה הראשית היתה „פאני" (גברת בפולנית) טאובע. שיטת הלימוד היתה לפי המקובל אז: לימוד האלף־בית הרוסי (אותיות מודפסות) על כרטיסים גדולים, ואחרי כן עברו לספר הקריאה „רוסקאיא רעטש" (השפה הרוסית).

כלי־קודש: שוחטים, חזנים ושמשים

הרבנים היו המנהיגים הרוחניים של הקהילה היהודית. לעזרתם עמדו צוות כלי־קודש כגון שוחטים, חזנים, שמשים ועוד.

הבה ונקווה שהרשימה דלהלן תתן לנו מושג על פעולתם של עשרות יהודים, אשר מילאו את תפקידיהם מתוך יעוד, באחריות רבה, כשהם מסתפקים במועט ושמחים בחלקם.

מתוך השוחטים הזקנים התבלט במיוחד ר׳ הירשל שוחט (זיילער). יהודי קטן־קומה עם זקן ארוך ומסורק שהוסיף לו הרבה הדרת־פנים.

הוא היה תלמיד־חכם גדול ועדין נפש, ובגלל אופיו זה הפסיק להיות שוחט, כי פשוט לא יכול היה לסבול את ההתנהגות הגסה של הקצבים, שאתם היו השוחטים נאלצים כל הזמן להיות בקשרים הדוקים.

אחריו היה השוחט קונסקי, יהודי גבה־קומה, רחב־כתפיים עטור זקן בבלי שחור. אחריו היה ישראל רוזנברג. לטורק היה גם „נאמן" שהיה משגיח על כשרות השחיטה. היה זה ר׳ וולף שער, בנו של הקצב שער. הוא היה למדן וגם נוח לבריות.

בדרך כלל היו עוברים לפני התיבה בעלי־בתים שחוננו בקול־ערב. אבל לחגים היו נשכרים חזנים. מהם הידוע לנו היטב הוא ר׳ משה ליטוואק (יהודי מליטה); יהודי בעל הדרת פנים עם באריטון לירי, שהיה מתפלל בניגון ערב ובהרבה רגש. הוא ארגן מקהלה מורכבת מבני העיירה כ„משוררים" — רפאל ליטמנוביץ, יחיאל רוזנבלום, האחים אברהם ופנחס זייפה ואחרים. מהם אחרי־כן היו בעצמם לחזנים מפורסמים.

החזן פשיסוכר עם המקהלה בנצוחו של דוד חיים גולד

ב"ה

אגודת "המזרחי" בטורק

צאתך לשלום ובואך לשלום

אתה חברנו הנכבד יו"ר אגודתנו

ר' אברהם ביקובסקי הי"ו

כל ימי שבתך בגולה מסור היית בכל נפשך לתחית עמנו וארצנו,
ובכל מרץ ועוז עבדת את עבודת העם. עתה בהתגשם שאיפותינו –
לשוב אל ארץ אבתינו – ובעלותך לבנות גם את ביתך על הרי יהודה
הננו מברכים אותך בברכה חמה ונלבבה:
זכרה לך אלוה לטובה את עמלך בעבר,
ויברך אותך בעתיד מזהיר בארץ תקותנו,
הארץ, אשר מאז מעולם נכספה נפשך לראות בזיו זהרה.
לזכרון הננו רושמים את שמך בספר הזהב של "קרן קימת לישראל"
טורק, כ"ב מנחם אב ה' תרפ"ב א' לתחיה

אגודת "המזרחי" בטורק

יו"ר:

חברי הועד: סגן יו"ר

חברי האגדה:

המזכיר:

הוא היה מקובל מאד לא רק על היהודים, אלא גם על הפולנים שבאו לעתים לשמעו — במיוחד בלילות „כל־נדרי".

למשה ליטוואק היו גם שני בנים, חזנים ידועים; אחד בקאליש ואחד בגרמניה. בנו השלישי וחתנו היו חזנים ושוחטים בניו־יורק.

אחרי ר' משה ליטוואק נתקבלו חזנים אחרים בטורק, אולם הם לא החזיקו מעמד זמן ממושך. אבל כדאי להזכיר שניים שהתפרסמו אחרי־כן בעולם והם: החזן **פסישוכער**, שארגן מקהלה, ובין ה„משוררים" היו גם משה זייפה ופייוול דוד ראַט. החזן **פסישוכער** נתמנה אחרי־כן לחזן ראשי בהמבורג.

השני היה **הערצקע לאנדאו**, חתנו של מנחם שמש, שהיה לחזן ראשי בהולנד. בתקופה שלא היה חזן בעיירה עבר לפני התיבה בבית הכנסת כבעל מוסף מרדכי לוי שהיה בעל קול יפה ונעים. **משה סעניאר** היה חזן אהוב על יהודי טורק והתפלל בבית־המדרש הישן. קראו לו **משה באס**. הוא היה מתפלל בימים־טובים וב„ימים נוראים".

מדי פעם היו באים אלינו חזנים אורחים. ובהזדמנות זו יש להזכיר את בן־עירנו ר' אברהם ביקובסקי, חזן שסיים סמינאר לחזנים אצל המוזיקולוג היהודי הידוע בירנבוים (טשנסטוכובה־לודז'). הוא התפלל כבר בבית־הכנסת הגדול בפטרבורג וביקר בעירנו והתפלל בימים נוראים. את תפילותיו בטורק זכרו היהודים הרבה זמן. היה לו קול אדיר. בית־הכנסת היה אז מלא מפה אל פה. אפילו המתפללים מהשטיבלעך של החסידים באו לשמעו. בשנת 1922 עלה עם משפחתו ארצה. עד עלייתו ארצה היה בדרך כלל מתפלל בסניף „מזרחי" בטורק. אחרי שעזב את טורק התפלל בסניף „מזרחי" ר' אברהם שובינסקי.

בארץ היה ר' **אברהם ביקובסקי** עד סוף חייו חזן בפתח־תקווה. היו גם בעלי־תפילה קבועים בשטיבל של חסידי גור כמו האחים **שמחה־בונם ומנדל גולומב**, **פנחס ארקוש** ובימים הנוראים ר' **הירשל שוחט**, שהיה גם הבעל־קורא הקבוע בשטיבל.

בשטיבל של חסידי אלכסנדר היה בעל־התפילה שלמה ליטמנוביץ (ידוע בכינויו **שלמה דרוקר**) והבעל־קורא שם היה **אברהם שובינסקי**.

בבית־המדרש החדש שימשו כבעלי־תפילה **רפאל ביקובסקי** ו**הירש מאיר ורטסקי**. לר' יעקב ראקמאן היתה שם חזקה לעבור לפני התיבה בלילות הסליחות. בקולו המצלצל, הרוטט והבכייני במקצת היה בפזמוני הסליחות מרשים מאד את המתפללים, ואמרו עליהם, שלבטח הם מגיעים עד שערי השמיים.

ר' ישראל סמסון בליווי מקהלתו היה מתפלל ב„**לינת־הצדק**", ובתפילותיו המתוקות היה מושך קהל רב.

החזן פודמסקי עם המקהלה בניצוחו של שלמה גולד

ר׳ יעקב אפרים **פודמסקי** הגיע לטורק, השתקע בה ושימש כחזן עד פרוץ מלחמת העולם השנייה. בנו, מוסמך לשחיטה, עלה ארצה מטעם אגודת ישראל.

בבית התפילה של „האנדווערקער פאריין" עבר לפני התיבה, אהרון יעקו־בוביץ בליווי בניו.

מהשמשים הזקנים ידועים לנו **אייזיק שמש הזקן**. יהודי צנום עם זקנקן צהבהב־לבנבן עם קול צרוד. מתפקידו היה לשמור על נקיון בית־המדרש הישן. בכל יום ששי היה עובר בין חנויות היהודים ובפטישו מעץ היה מקיש ומודיע שהשבת מתקרבת ויש לנעול את החנויות, ולהתכונן לקבל את שבת־המלכה. אחרי־הצהריים בשבתות היה שוב עובר בין הבתים ומעורר את היהודים משנת־השבת שלהם ומזכירם ללכת לבית־הכנסת. כך היה גם נוהג בימים־טובים. בלילות הסליחות היה, כמובן, קורא ליהודים ללכת לסליחות. במקרה של לווייה חו"ש היה שוב מקיש בפטישו ומוליך את העגלה השחורה הרתומה לסוס עד בית־העלמין. הוא היה שמש בבית־המדרש הישן וגם עוזר לשמש בבית־הכנסת.

אחריו היה **הירש יעקב ליסאק**. יהודי רגזן, שהקפיד מאד על הסדר ורב תמיד עם בחורי בית־המדרש שאינם שומרים על הנקיון ועל סדר הכנסת הספרים אחרי הלימוד לארון.

השמש הראשי בבית־הכנסת היה **מנחם שצ׳ינסקי**. יהודי יודע־ספר, קצת משכיל, שכבר אז קרא את **„הצפירה"**. הוא היה הבעל־שחרית בבית־הכנסת וגם המשגיח על **המקווה** וגם רושם את הילדים שנולדו. בתו הצעירה אסתר נישאה לשמואל **רוזנבלום**. למדה עברית והיתה בין הבנות המעטות שהצטרפו ל„צעירי־ציון".

לפני מנחם שצ׳ינסקי היה מטפל **במקווה עזריאל כהן**, סבו של משה רוזטי, מזכיר הכנסת הראשונה של מדינת ישראל.

מוסדות חסד וסעד

למוסדות החסד והסעד השתייכו במיוחד: **חברת „ביקור חולים"**, **„לינת הצדק"**, **קופת „גמילות־חסדים"**, **„הכנסת־כלה"**, **„מעות־חטים"**, **„חברא קדישא"**, **„אחיעזר"**, **קופת „תלמוד־תורה"**, **„תיקון ספרים"**, **„אפפארטיק געלט" וכו׳**.

חברת ביקור חולים נוסדה ע״י ר׳ שלמה דרוקר (**ליטמנוביץ**). חבריה היו לא רק מבקרים את החולה אלא גם דואגים לצרכיו, לקיים תורנות לילה על יד מיטתו וכו׳. התורנים היו מקבלים פתק עם קביעת מועד התור. כל אחד מילא את המוטל עליו באחריות רבה. במיוחד היו פעילים בחברה זו **גבריאל קיבלה**, **נתן שמול** (**הגבוה**) ושני האחים **וואטענמאכער**.

קיים היה גם „הקדש" מעין אכסנייה לעוברי אורח, מקבצי נדבות. הם ישנו על שקים מלאי־תבן על הרצפה. בשנים הקודמות היה **ההקדש** בדוברה־**גאס** ואחרי־כן על־יד בית־העולמין.

ל**„לינת הצדק"** היו כבר חדרים מרווחים ומאווררים עם מספר מיטות נקיות. שם התארחו אורחים מכובדים, מגידים, משולחים ואחרים. בין מייסדי **„לינת הצדק"** יש להזכיר את **מיכאל זייפה** ולייבל **לובינסקי**, שהיו דואגים לה גם אחרי היווסדה.

על אשתו של לייבל לובינסקי רחל, מספר **א׳ ספינקא**:

מדי פעם בהעלותי בזכרוני דמויות מקדושי עירנו אני מגיע למסקנה שבטורק היו הרבה יהודים ויהודיות נפלאים, אשר עשו רבות לעזור לזולת.

דמות אשה נפלאה כזאת היתה **רחל לובינסקי ז"ל**.

גרנו בחצרו של לייב לובינסקי. הוא מכר חלק ממגרשו להקים עליו בית **לינת הצדק**. בניין „לינת הצדק" שימש ביום מקום לישיבה הקטנה, שבה למדו 12—14 בחורים, ובלילה מילא את תפקידו כמקום לינה לכל מי שהזדקק לו. כל בוקר היתה באה רחל לנער את הסדינים, לנקות את מצעי המיטות וכו׳. את הטעון כביסה היתה לוקחת הביתה לכבס. וכל זאת עשתה לשם מצווה, למען יוכלו הנזקקים לישון בלילה בתנאים אנושיים.

משפחת וייפה מיכאל

קופת גמילות חסדים דאגה לתת הלוואות קטנות ללא ריבית לנצרכים.

חברת הכנסת־כלה דאגה לכלה העניה ולכל צרכיה כדי שתוכל ללכת לחופה כמו כל בת־ישראל כשרה.

חברת מעות חיטים — נאספו תרומות לנצרכים בחג הפסח. בדרך כלל היתה האוכלוסייה היהודית לפני חג הפסח נחלקת לשני חלקים: נותני מעות חיטים ומקבלי מעות חיטים. לא היה יהודי בעל־יכולת כלשהי שיתחמק מלתת את חלקו ל„**מעות חיטים**". ולא היה יהודי בעיירה שיסב ל„סדר" ללא יין ומצות. ולא רק **ב„סדר"**, אלא במשך כל החג סופקו לו הצרכים.

„חברא קדישא" טיפלה בהבאת היהודים לקבורת ישראל לפי הדין היהודי. יהודים רבים ראו את ההשתייכות ל„חברא קדישא" ככבוד גדול וכמצווה גדולה. בין הגבאים של חברא קדישא יש להזכיר את: בער שייניאק, מיכאל זייפה, מרדכי לוי וזיסקינד צאן.

חברת „אחיעזר" — חבריה היו על פי רוב רווקים ובחורים לומדים, שסייעו לנצרכים במיוחד מבין הטירונים המגוייסים היהודים. חברי קופת „תלמוד־תורה" דאגו לשלם שכר־לימוד למלמדים שלימדו בני־עניים, וקופת „תיקון ספרים" דאגה לתיקון ספרי־הקודש ולקניית ספרים חדשים ללומדים.

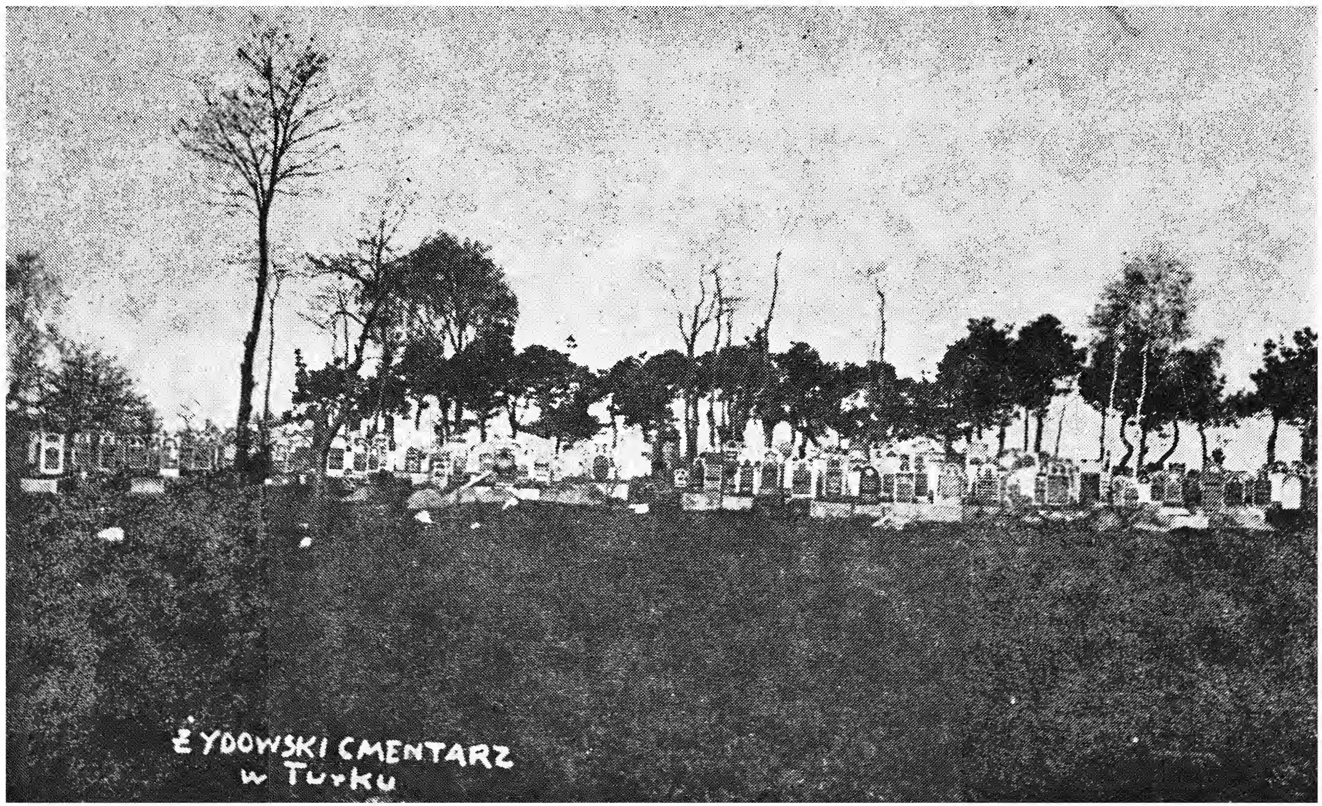
מעניינת היתה הקופה שנקראה **„אָפּפּאַרטיק געלט"** ז"א כסף־פטור; היו נאספות תרומות לעניים שהיו מחזרים על הפתחים. כל קבצן כזה היה מקבל סכום שבועי מסויים ותמורתו היה מתחייב לא לחזור על הפתחים ולהטריד אנשים בבקשת נדבות.

גם הכספים שנאספו על ידי שחקני פורים יועדו למטרות חשובות. אין גם לשכוח כל מיני קופות צדקה שהיו תלויות בבתי־היהודים — קופסה קופסה ותפקידה ויעודה: לישיבות שונות, קופסת ר' מאיר בעל הנס ועוד רבות אחרות.

ברשימה זו אסור שייעדרו שמותיהם של שניים אשר דאגו לכל אורח שהזדמן לטורק שיהיה לו מקום איפה לשבות את יום השבת. אלה היו **ר' נפתלי פצנובסקי ור' יעקב קיוואלה**. ר' נפתלי פצנובסקי, מחסידי גור ור' יעקב קיוואלה (**יעקעוויע**) דאגו שכל **„אורח"** — זר הבא לטורק ונשאר לשבת יקבל **אש"ל** הגון אצל בעל־הבית ויהנה מזיו השבת ברוח טובה. הם גם דאגו לאסירים היהודים שישבו בבית־המעצר של טורק (**קאזע־תפיסה**).

הדוזורים — פרנסי הקהילה

הדוזורים — פרנסי הקהילה נבחרו פעם לשנתיים ומילאו תפקידים חשובים בחיי הקהילה. והרי החשובים ביניהם: **שיפער — איש מכובד**. אבא שייניאק, בנו בער שייניאק, אברהם פוקס, אייזיק צאן, איצעק אורבך, גד לוי, מאיר

בית הקברות היהודי לפני ההרס

בער טויבע משה אפט, יעקב רובינשטיין, משה לווינסקי, מארבער, אברהם זייפה, הערשל זימנבודה ואהרון יעקובוביץ.

בשנים הקודמות היה מתפקידה של הקהילה גם לגבות מסים מהיהודים, לרשום בעירייה כל ילד שנולד וכל מקרה מוות (תפקיד רישום התושבים). בימי ממשלת פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה הצטמצמה פעולת הקהילה אך ורק לעניינים הפנימיים של היהודים כגון השגחה על מוסדות הצדקה, העזרה לנצרך, תלמוד תורה וכו'.

חלק מפרנסי הציבור מילאו גם תפקידים ב„חברא קדישא", שנהגה בכל שנה ב־ז' אדר להתכנס בבית הקהילה שבבית־הכנסת הגדול, וערכה שם סעודה לכבוד חבריה.

ב„חברא קדישא" היה לעתים מצב מתוח — ויכוחים ומאבקים פוליטיים על ההגמוניה בחברה בין החסידים ובין סתם בעלי־בתים.

בימי פולין, אחרי מלחמת העולם הראשונה השתתפו גם באי כוח הציבור היהודי בעירייה כחברי מועצת העירייה. הם נקראו ביידיש „ראטמענער" — אנשי המועצה ובפולנית „ראַדני". מהם היו: שמואל הירש גרזון, מרדכי לוי, אהרן חוואט ועוד. ובמיוחד ברצוני להזכיר את משה אפט, שהיה „לאווניק" חבר המועצה המצומצמת.

בכלל יש לציין שחיי הקהילה בטורק נוהלו בסדר מופתי, כממלכה בפני עצמה. ועניין העזרה ההדדית, הטיפול לנצרך והדאגה שחיי הציבור היהודי יתנהלו מבחינה חברתית ודתית ללא הפרעות — תפשו את המקום הראשון בפעולות פרנסי הקהל.

חתונות וכלי־זמרים בטורק

החתונה בטורק היתה לא רק למאורע משפחתי חשוב אלא גם למאורע כללי. כמעט רוב יהודי העיירה היו לוקחים חלק במישרים או בעקיפין בשמחת המשפחה. לא היתה חתונה ללא אורחים מוזמנים גם מחוץ לעיירה, והם כמובן הגיעו בעגלות ובכרכרות. הכלה בליווי מלוותיה נסעה בכרכרה רתומה לשני סוסים. לייבוש דוד שהיה גם המלצר (סארוועך) היה לבוש פראק וחבוש צילינדר, הביא את האורחים לחופה, שעל פי רוב התקיימה בחצר בית־הכנסת. במעמד חגיגי זה היו נוכחים כמעט כל אנשי העיירה, ובמיוחד בני־נוער וילדים. החתן התאכסן בדירה מיוחדת ואתו היו מלוויו, צעירים, חבריו מהעיירה או, אם הוא היה מחוץ למקום, חבריו שבאו אתו.

בחתונות היה נהוג לאסוף כל מיני תרומות למטרות צדקה, ואחרי־כן התחילו גם להתרים לקרנות הציוניות.

בשנים הקודמות לא היו לטורק כלי־זמרים משלה ובחתונות הובאו כלי־זמר מדוואַרט. ידוע היה יצחק הזקן, עם הקאפליה שלו, שהיתה מורכבת מבניו וממשה באַם, חתנו של יצחק גולד. במרוצת הזמן היו כבר גם לטורק כלי־זמרים שלה, תזמורת (קאפליה) טורקאית עם משה באַם־רוזנפלד ועם האחים גאלד. (גולד).

וכשנשמע בטורק „קול ששון וקול שמחה, קול חתן וקול כלה", היתה כל העיר צהלה ושמחה.

אכן ידעו היהודים להתאבל בימי אבל וצום, בימי הלוויית המת, אבל הם גם ידעו ליהנות מיופיים ומעונגם של השבתות והחגים וידעו גם לשמוח בחתונות ובחגיגות ובמסיבות משפחתיות.

היהודי חי חיים מלאים, ערים ותוססים, כשהוא מודע שהוא רק אחד מהציבור, שעליו לדאוג לכלל והכלל דואג לו. יהודי אף פעם לא חי לבדו; התפלל במניין, בציבור, כל מאורע בין עצוב ובין שמח היה בחיק החברה והמשפחה.

כזה היה הווי החיים של היהודי שהיו חדורים ערכים מוסריים נשגבים.

אכן היו פעם חיי יהודים בפולין, חיים שנמשכו בפולין באופן כללי כאלף שנים, ובטורק גופא כמאה וחמישים שנה, ובן רגע נחרב הכל; בתי־הכנסת נהרסו ונשרפו, והיהודים נרצחו.

משחקי־בידור ותיאטרון בטורק

משחקי־פורים, שתחילתם לוטה בערפלי ההיסטוריה היהודית בגולה, נעשו למנהג ולמסורת בכל קהילות ישראל, ולמעשה היוו את הגרעין ואת היסוד לתקומת התיאטרון היהודי.

טורק, כמובן, לא היתה יוצאת דופן מבחינה זו. קשה לקבוע בדיוק אימתי חדר מנהג זה לעירנו, כמו שקשה לקבוע בכלל את השנה בה התיישבו יהודים בטורק. אך קרוב לוודאי שכבר המתיישבים הראשונים נהגו לערוך בפורים משחקים שונים.

סוגי המשחקים נחלקו לשניים. בסוג אחד השתתפו לרוב בחורי בית־המדרש וסתם „אברכי משי". בעיקר שיחקו הללו את גיבורי המגילה או שאר הגיבורים מבין האישים הבולטים בכתב־הקודש. כך שיחקו את „עקדת יצחק", „יוסף ואחיו", „שאול ודוד" ועוד. הללו פקדו את בתי הנגידים ואת „המנות" שקיבלו הקדישו לענייני צדקה שבעיר כגון: מעות חיטים, הכנסת כלה, ביקור חולים וכו'.

שוליות בעלי־המלאכה אף להם היתה להקה של משחקי־פורים. הם כבר היו חוזרים על כל הפתחים. אף הם הציגו מחזות מהתנ"ך, אלא שעוד הוסיפו חרוזים ופזמונים שבהם השתקפו המיית־נפשם והלך־רוחם ורגשותיהם על עיוות חברתי.

הראש והראשון למשחקי פורים ולשחקנים חובבים היה ללא כל ספק אברהם זייפה. הוא היה מחונן בהרבה כשרונות, מושלם במעלות, זריז וחרוץ. תחביביו היו שירה, חיטוב וציור, אך חיבה יתירה נודעת לו מן התיאטרון והבידור. בשדה זה בר־הכי ו„כל יכול". לא אחת הוטל עליו לבחור את העלילה, לעצב את הדמויות הפועלות, לחלק את התפקידים, גם לסדר את התפאורה והתאורה, התלבושת והתסרוקת והאיפור, ולכל היו ידיו אמונות.

וכך נתגלגלו הדברים בעירנו. יוסף זייפה, אביו של אברהם סוחר עור היה אז, וחנותו נמצאה בבית „הפוויאט" (הממשל האיזורי). בבית זה היה מרתף מרווח ומלא אור. בו הוכנסה מכונת תפירה לנעליים (יש יסוד להניח שהיה זה בית־המלאכה הראשון בטורק לתפרות). מהעיר חורזל (כארזעל) הביאו בחור חסין ותמיר, ליבל לובינסקי היה שמו. בעיר קראו לו ליבל „שטעפער"

(התפר), על שם מקצו־
עו. והוא הועסק על־ידי
יוסף זייפה בבית־המלא־
כה שלו. במרוצת הזמן
נוספו עוזרים אחדים. הם
ועוד אחדים מצעירים
בעלי־המלאכה בעיירה
היו מתכנסים בבית־
מלאכה זה בערבים. ב־
שבתות וימי דפגרא ומ־
בלים את שעתם הפנוייה
בשירה ובזמרה. אליהם
נספחו גם משוררי חזן־
העיר. לבו של אברהם
נמשך אל החברה העלי־
זה הזאת וגם הוא הצ־
טרף אליהם. במרתף זה
התחילו עורכים משחקים
ואחרי חזרות אחדות
הוחלט להציג על הבמה
את המשחק „אחשורוש״.
לתכלית זו שכרו אור־
וות־סוסים גדולה ורחבה
שהיתה בחצר ביתו ה־
מרובע של בעל־הבית
ליפשיץ (זה היה בית
פינתי גדול, שחלק אחד
ממנו היה בשוק ונמשך לרחוב קאלא. אגב, בבית זה השתכן „משפט השלום״. האורווה נוקתה ושופצה ונהפכה כבמקל קסמים לאולם. הושגו קרשים לבניית במה, הוקמו ספסלים לישיבה ונמכרו כרטיסי כניסה. ממש הכל כמנהג תיאטרון מנוסה וותיק.

משה זייפה בהצגת שאול ודוד בתיאטרון בטורק

עול־ימים היה אז אברהם, וזאת היתה הפעם הראשונה שביצע תפקיד על הבמה. אך הוא גלם את דמותה של אסתר המלכה בכשרון ומיד הוכיח את עצמו כשחקן מוכשר.

זה קרה בסוף המאה שעברה, ומאז נטלו המשחקים מקום חשוב בחיים התרבותיים בקהילת טורק.

בשנת 1907, בימי כהונתו של המורה העברי רומיניק, כאשר כבר התקיים חוג ציוני, הועלה על הבמה בתיאטרון העירוני, אשר היה נמצא בביתו של מרמלשטיין ברחוב קאליש, המחזה ההיסטורי „בר־כוכבא" מאת אברהם גולדפדן.

אך נודע דבר־ההצגה ברבים מיד היתה העיר כמרקחת, והאדוקים שבקהילה לא נחו ולא שקטו במאמציהם לבטל את ההצגה. הם ראו בתופעה הזאת סטייה מאורח החיים המסורתי ובקע רציני בחומת־הדת. ראשית־כל הפעילו לחצם על שני השחקנים הראשיים: רפאל ליטמנוביץ ואברהם זייפה, שכן אביו של אברהם, ר' יוסף זייפה נמנה עם חסידי גור וסבו של אברהם, ר' הירשל שוחט, היה ממקורבי ר' אברהמ'לה מסוכטשוב ורבי מגור. אביו של רפאל ליטמנוביץ, ר' שלמה דרוקר (הוא היה בעל הדפוס בטורק) השתייך לחסידי אלכסנדר, והיה ממייסדי השטיבל של חסידי אלכסנדר. התעמולה הזוועתית שבאה לידי ביטוי בכתבי פלסתר משמיצים בבתי־המדרשות ו„השטיבלער" למיניהם היתה לשוא.

המחזה „בר־כוכבא" הוצג בהצלחה רבה וקהל הצופים הודו לשחקנים על הערב הנעים שנתנו להם. ההצגה הזאת היתה לשיחת היום של רבים.

את התפקידים ביצעו: רפאל ליטמנוביץ — בתור בר־כוכבא; אברהם זייפה — אליעזר. „דינה" — אסתר שרה שייב בת אחיו של רומיניק; „רופיס" — גדליה בולקא; אשתו של רופיס — העלמה שער (המכונה סטופיטקא); „פאפוס" — זאמולעק צאַן, ויחיאל רוזנבלום בתור שומר השער.

הציבור הרחב והנוער המתקדם גילו התעניינות בתיאטרון יהודי ואף התגעגעו להצגות חדשות.

עוד לפני פרוץ מלחמת העולם הראשונה באה לעירנו להקה של שחקנים מקצועיים מלודז' ובראשה הכוכב הידוע מיכאל מיכלסקי והקומיקאי המחונן כאראז. הם הציגו מחזות מאת יעקב גורדין בתיאטרון העירוני כגון: „חסיה היתומה", „השחיטה", „האחים מילנר" וכו (כמובן באידיש). את עירנו פקדו מזמן לזמן גם להקות נודדות, ואם כי הריפרטואר שלהם לא עמד על רמה גבוהה, בכל זאת הצליחו, כי רבים בטורק הרגישו בהצגות צורך חיוני כדי להמתיק את החיים היומיומיים הקשים.

אף משחקי פורים לא נפסקו. בשנת 1912 הציגו תלמידי ישיבת יוסף וולף סנדר'ס את „עקדת יצחק" בהדרכתו של אברהם זייפה. ליב פישל ראט ביים את המחזה ואברהם ליב רוזנברג הכין את התלבושת והאיפור. פייבל דוד ראט שהיה בעל־מנגן מילא את תפקיד המוקיון שבפתיחת משחק־הפורים.

בשנות 1915—16, בעת מלחמת העולם הראשונה, התקיימה כבר אגודת „צעירי ציון", אך מטעמים פוליטיים נקראה האגודה „אגודת נוער ותרבות" (יוגנט קולטור פאריין) ובין פעולותיה מנתה גם חוג דרמתי. גם בחוג הזה מילא אברהם זייפה תפקיד מרכזי. החוג הציג בהצלחה רבה את האופריטה „בר־כוכבא", שכל הכנסותיה היו קודש ליסוד ספרייה. את הדמויות הראשיות גלמו הפעם בתור „בר־כוכבא" — משה זייפה; אחיו פנחס זייפה — „אליעזר", „דינה" — קרובתו של החובש שטיין, „פאפוס" — אברהם (אברהמצי) ביקובסקי. המנחה המוסיקאלי היה איטשע מאיר גולד המחונן.

באופן כזה התקיימו הצגות שונות של דרמה, אופריטה ומילו־דרמה.

ההצגה „דער יידישער קעניג ליר" של יעקב גורדון בביומו של האברך קראוזה שלא ידע אפילו את שפת יידיש (כותב הטורים הסביר לו את התוכן), אך היה בקי באמנות התיאטרון השאירה רושם גדול. גם ההצגות „דוד במדבר", „בחור הישיבה", „כל נדרי", „בן העיר" (לאנדסמאן) של שלום אש ועוד הצגות שונות קצרו הצלחות מרובות.

עלינו להזכיר את שמות „השחקנים החובבים" שהצטיינו במיוחד בכשרונם האמנותי. זאמולעק גלובה (המורה העברי), משה זייפה, חביבי הצופים, יצחק רוזנבלום שתמיד הצטיין בתפקידיו המבדחים, שמואל לוי ליסאק, אשר גלובה, חיה ליפ וצשה צינאמאן. משה זייפה וזאמולעק גלובה היו מחוננים בכשרון רב ויכלו אפילו להתמודד עם הכוכבים של התיאטרון המקצועי.

במשך הזמן התארגנו להקות שונות של חובבים בטורק. אלה באו ממעמד הפועלים ולהצגותיהם היה רקע פרוליטארי מובהק. כך הציגו את המחזה „חנה'לה התופרת" בהשתתפותם של חיים אהרן מוסקוביץ ורעייתו. העלמה וויאטקובסקי (אשתו של אברהם רוזנבלום), פנחס זייפה, ידידיה לווינסקי ואחרים. המחזה „דער ווילדער מענטש" ליעקב גורדון בויים על־ידי יצחק שער (בנו של שומר הטחנה למצות), והוא גם גילם את הדמות הראשית. הלה נולד בטורק להורים עניים ומפאת המצב הכלכלי הקשה בבית נאלץ ללמוד אומנות והיה לסנדלר. אם כי היה חסר השכלה פורמאלית היה בעל מוח חריף ובעל אינטליגנציה טבעית. הוא קרא הרבה וידע הרבה ונמנה עם הסוציאליסטים בעלי ההכרה בטורק.

בשנת 1917 ערכה אגודת „צעירי ציון" נשף פורים באולם המרווח של התיאטרון העירוני. תוכנית הנשף היתה מגוונת מאד: שירה, ריקודים וגם מערכון מאת יצחק זייפה „בעתיד הקרוב" — תיאור חיי הקיבוץ בארץ. בהצגה זו השתתפו זאמולק גלובה, משה זייפה, פריידה ראשע באט (שושנה

העברעישע פרעבעל שולע בײ אגודת „צעירי ציון"

העברעישער אויענד

אויסגעפיהרט דורך די קינדער פון דער פרעבעל שולע

און

שילערינס פון די העברעישע קורסען.

שושן פורים
1918

פראגראם:

I.

א.

1) הרימו הדגלים (איינמארש מיט פענער)
2) אחת ושתים (היסטארישער מארש)
3) שיר הפורים (דעקלאמאציע) אגריפא יאפע
4) „ „ (סאלא געזאנג) פעלא ראקמאן
5) ארץ ישראל (מארש)

ב.

6) משחק הביבר
7) המן הרשע (געזאנג) כאר
8) בארץ עוץ (דעקלאמאציע) לאלעק בירנבערג
9) אונים כמה! (געשפרעך) גיטעל שפיר
לייבעלע פאגעל

ג.

10) אחת ושתים (מארש)
11) המנאי (דעקלאמאציע) מאלציא קיזאלא

12) משחקים:

א) המנאי—ב) על חלון— ג) מהאו כף—
ד) נשחק במעגל.

13) אדום שנים מי ידעני? (געשפרעך) ויגיס דאזענ-
בלום — לאלא אגראנאווסקא

14) על העץ (דעקלאמאציע) מאלמשא שינאק

ד.

15) משחק העדר
16) בא השמש (סאלא) פעלא ראקמאן
17) נומי ילדה (וויגען ליד)
18) המן הרשע (כאר)

אונטער די אנפיהרונג פון דער העבר. פרעבעל.

פר"ל משערעשניא

II.

הרעיון ההיסטורי (דעקלאמאציע) שילערין שטיין
הנודד (דעקלאמאציע) בענקעל

„שתי אחיות" (צוויי שוועסטער)
א סצעניש בילד אין 2 אקטען
פון שמואל גלובע,
אויסגעפיהרט דורך די שילערינס פון די
העבר' קורסען.
פאר די פארשטעלונג וועט דער מחבר
פארלעזען דעם אינהאלט אין ידיש.

פערזאנען:

אהרן ראטווין ארייבער בעל בית	ה' מ' יגנה
רחל ציוניסטקע	פרל' מ' פאס
אסתר אסימילאטארקע	זיינע קינדער — מ. בערקאוויטש
יעקב קלויזניק	מ. מנעל
פריידע דינסט ביי ראטווין	פרל' ל. קיבעל
זאשא	צ. קאזא
באלא — אסתרס	ה. קאזא
ידקא — קריסטליכע	מ. ספינקא
פראניא — חברטים	נ. ליס
חוה — רחלס חברטים	נ. זייפע
לאה	מ. זייפע
קראכמאלסקי קריסטליכער קאסיק	ת. א. גלובע

געסט און וואלד

רעזשיסירט: י. זייפע
ש. גלובע

דיטעל מ. ווארשאווסקי

ביקובסקי מנהלל), חיים לשצינסקי, אברהם שלמה בנקל וילד ממשפחת לנדאו. ההצגה היתה כולה חדורה אווירה ציונית־חלוצית.

בשנת 1918 נערך על־ידי אגודת „צעירי ציון" נשף עברי בתיאטרון העירוני. התוכנית של הנשף נחלקה לשני חלקים: א) קודם הופיעו ילדי גן־הילדים העברי שנוסד על־ידי „צעירי ציון" בהנהלת הגננת טשרנישבסקה. הילדים הופיעו בשירה, דקלום, משחקי ילדים וריקוד.

ב) הוצג מחזה מאת זאמולק גלובה בשם „האחיות". במחזה השתתפו תלמידות הקורסים העבריים בבימויו של יצחק זייפה. הנשף היה מרשים.

יש ,כמובן, גם להזכיר את ההצגות הביתיות שנערכו מדי פעם בביתו של המנהיג הציוני משה ורשבסקי. עוד בשנות 1909—1907 הציגו את המערכון של שלום עליכם „הגט" וגם מחזות שונים שאולתרו במקום. המורה העברי רומיניק חיבר פארודיה בשם „מטורקניבקה לפלשתינה". בהצגות אלה השתתפו: יצחק ורטסקי, אליעזר וויינרייך, אברהם הירש קוזה, איצ'ה מאיר גולד, ישראל קיוואלה ואחרים.

כמעט באותו זמן העלו את המחזה „חנה ושבעת בניה" — ימי חנוכה בעברית. את התפקידים הראשיים מילאו זאמולק גלובה בתור אנטיוכוס ויצחק זייפה בתור חנה.

גם באולם המרווח של "צעירי ציון", בביתו של אופנהיים הוצגו מחזות כגון: „היהודי הנצחי" מאת ביערנסון. את היהודי הנצחי גלם יצחק זייפה.

התיאטרון של החובבים התפתח גם כן והגיע לרמה גבוהה והיה לחלק בלתי נפרד של הנוף התרבותי בעיר.

מהשמות של החובבים נשארו בזכרוני האחים יעקב ויחיאל ניימאן שהופיעו במחזות שונים, ביניהם: „היהודים" מאת טשיריקוב; „היהודיה" (זשידובקה); „אוריאל אקוסטא" מאת קרל גוצקוב ועוד. ביחוד הצטיין הצעיר יחיאל במשחקו המשולהב והמלהיב. אליהם אפשר לצרף את שמואל מיכאל רוזנבלום (אחיו של יצחק רוזנבלום), לבקוביץ — יליד לודז' שבא לגור לטורק, — רעייתו החיננית של אברהם (אברהמצי) ביקובסקי.

ההצגות לא נערכו לשם בידור גרידא, אלא היו מקור השראה לאלה שרצו להתעמק בבעיות אנושיות ולאומיות כאתגר. בדרך כלל העשיר התיאטרון היהודי בטורק את חייהם התרבותיים של יהודיה. ובזאת טמון ערכו הרב של התיאטרון היהודי בטורק על כל צורותיו, וזכרון שחקניו בין המקצועיים ובין החובבים יישאר חרות בלבות היהודים הנשארים אחרי השואה ויועבר גם לדורות הבאים.

יוחנן קריזה

החדר המתוקן

ללמד ילדי ישראל תורה היה תמיד בראש דאגתם של פרנסי ישראל בגולה, וכמובן, שטורק לא היתה יוצאת מהכלל.

כל ילדי העיירה למדו והקהילה דאגה גם לאלה, שהוריהם לא יכלו לשלם שכר לימוד.

למתקדמים בלימוד תורה ותלמוד היו שערי בית־המדרש תמיד פתוחים, ושם בלי תשלום היו בחורי הישיבה המבוגרים עוזרים להם להתקדם. אולם הורגש חוסר בבית־ספר ללימודי קודש וחול כאחד.

אחרי הצהרת בלפור, כשהתנועה הציונית רכשה לה יום־יום נפשות חדשות נעשה הצורך בפתיחת בית־ספר שיענה על הדרישות החדשות דחוף ביותר.

קבוצת הורים, בעלי יוזמה ובעלי רצון לתת לילדיהם חינוך מסורתי וגם מתקדם, מתאים לרוח הזמן, ייסדה את החדר המתוקן בטורק.

למעשה היה זה רעיון שצמח מתנועת „המזרחי". וכך נוסד החדר המתוקן בשניים־שלושה חדרים שעמדו לרשות המייסדים בברייטא גאס. בחדר מתוקן זה למדו נערים בשתי כיתות. תוכנית הלימודים היתה די מגוונת. והמעניין היה בזאת שלכל מקצוע היה מורה אחר כגון: תלמוד ודברי הימים — מאיר דוד יחימוביץ; תנ"ך ועברית — ראובן קומביזר; גרמנית — קראוזה (הגרמנים היו אז, עד תקומת פולין, בטורק); שאר הלימודים כמו חשבון ופולנית היו מורים משמיניות הגימנסיה שבעיר.

לאחר זמן כשהחוג התרחב ותנועת „המזרחי" גברה אף בעירנו, ניתנה האפשרות לשכור את בית אופנהיים הנמצא ברחוב השוק במרכזי העיר. הודות למאמצים ותפקידים לא קלים אשר לקחו על עצמם אנשים מבלי שיהיה להם כל תקציב לכך, יצאה התכנית לפועל. בין אלה אני זוכר את מאיר־בער טאובע, אברהם שובינסקי, אברהם ביקובסקי, אהרון חוואט, יחזקאל פרידא, יצחק אליהו קריזה, יוחנן קופל ומשה דוידוביטש.

בשטח זה הגדיל לעשות אברהם ביקובסקי שעל אף העובדה שבניו כבר לא למדו בבית הספר, עמל ללא לאות בסדור הרהוט ובשיפור התנאים. חוג

המורים התרחב. בתור מנהל שימש מרדכי ברומברג, חתנו של מאיר־בער טאובע. בעיקר היה מלמד תנ״ך. זכורני שכבר אז השתמש בפרושו של גורדון. ההורים שברובם באו מה„שטיבלער״ לא ראו זאת בעין יפה, אולם בהסבריו שכנע אותם שפירוש גורדון מועיל לתלמידים ומקל עליהם את הלימוד. מאיר דוד יחימוביץ היה מורה לתלמוד והיסטוריה עברית, המורה קניג שימש גם לתלמוד וגם לעברית. תופעה לא רגילה היתה ההוראה של יהודה פליקס. הוא היה מלמד תורה ותפילה, בעיקר התחבב על הנערים בגלל החידוש שהכניס בשירת התפילה. גם בלימוד התורה היה נוהג לזמר והתלמידים אחריו.

העוברים ושבים ברחוב נהנו בשומעם את הזמרה הבוקעת מפי הנערים בבית הספר.

נוסף למורים שהזכרתי שלימדו למודי קודש היו גם מורים ללימודים חילוניים, ביניהם היה בנו של מאיר־בער טאובע — דוד טאובע, ברנשטיין, שקורניק, גם בתו של היילמן שמול היתה בחבר המורים.

על המנהל מרדכי ברומברג הנני רוצה לעמוד במיוחד, היה זה מורה ומחנך כאחד ידע להקנות ידע ולחבב על התלמידים את השעורים. כמו כן הכניס חידוש שלא ידענו עליו קודם. התלמידים שהגיעו לבר־מצוה הכין אותם בקריאה בתורה ובהפטרה וכל זאת ללא תשלום מצד ההורים. כך חינך את הנערים ברוח הלאומיות וידע לגשר בין הציונות שהיתה חופשית יותר ובין תנועת ה„מזרחי״ שרובם באו מהחסידים ומה„שטיבלער״ שבעיר.

לעתים קרובות היה מרצה בכיתה על איסוף כספים למען קרן גאולת הארץ וביקש מהתלמידים שיתנדבו ללכת מבית לבית למטרה זו. הופעתו החיצונית השפיעה לא מעט עלינו, התלמידים, היתה זו הופעה אומרת כבוד, היה זקוף קומה, קפדן ומצוחצח בלבושו, ללא רבב על בגדיו.

יש לציין כי בית־הספר שימש גם כבית־תפילה לאנשי „המזרחי״ ולמקורביו, בעיקר שימש חדר המורים שהיה גדול ומרווח לתפילת מנחה ומעריב וכן לשיחת חולין. יהודים היו מתאספים ומתייעצים ביניהם בענייני מקצוע, בענייני אשראי וגם בענייני כלל־עולמיים. גם בשבתות וחגים היו מתפללים בו ועיקר בימים הנוראים היו החדרים מלאים עד אפס מקום. נחקקו בזכרוני בעלי התפילה העיקריים ביניהם: אברהם שובינסקי בחיוכו המלבב ובקולו הנעים בליווי בניו היה מתפלל מוספים. גם אברהם ביקובסקי שהיה חזן בבית־הכנסת הגדול היה מתפלל נעילה בבית „המזרחי״ ללא תשלום.

בית־הספר שימש גם מקום להרצאות ובירורים בין החברים. לרוב היו מתאספים בשבתות לפני מנחה, והמרצה היה משה אפט אשר הרצה על ענייני דיומא או על פרשת השבוע. השומעים היו נהנים וקבלו סיפוק מלא על

בואם. למשה אפט היתה ידיעה יסודית בתנ״ך ובדקדוק. היה לו כוח שכנוע והסבר ואת דבריו תיבל בחוש הומור אשר לא היה זר ליהודי טורק, ומדי שבוע התרבו השומעים.

גם שמואל הרש גרזון היה בין המרצים, היה זה נואם המוני המשמיע את דבריו בקולו החזק. לרוב היה נואם אחרי ועידות „המזרחי״ שהיה מופיע בהם כנציג התנועה ומוסר דו״ח. האיש היה מחונן בדייקנות במסירת פרטי פרטים, הוא גם נשלח לנהל תעמולה בערים אחרות מחוץ לטורק והשפעתו על השומעים היתה רבה.

את מאיר־בער טאובע הנני זוכר תמיד בתור יושב ראש התנועה. הוא אשר היה פותח הרצאה או אסיפה אם היתה, היה מרצה בקולו המתון והשקט אבל גם הפוסק. היה מקובל מאוד על חברי התנועה. עליו אפשר להגיד שהיה מקובל גם על החברים היריבים כאחד. עד ימיו האחרונים היה ראש הקהילה.

כך, בערך, אני זוכר את תנועת „המזרחי״.

רבני טורק

(לפי זאב קיבל ויצחק זייפה)

„כי שמרו אמרתך ובריתך ינצרו,
יורו משפטיך ליעקב ותורתך לישראל"
(דברים ל"ג 9)

הרב ר' ברוך בנדט גליקסמאן

אחד הרבנים הגדולים במחצית הראשונה למאה ה־19 בטורק ובסביבה היה ר' ברוך בנדט גליקסמאן מקולו, שהשתקע ב־1806 בלאסק.

לפי שאמיד היה, התמכר ללימוד תורה ולהוראה בישיבה. עוסק היה בנגלה ובנסתר, לא פסח על התנ"ך ואף שלח ידו בחוכמה חילונית. מספריו החשובים: „נחלת־ברוך", „ברית־זהב", „ביאור ומדרש תורה", "שבט הגדי". לספר „קיצור מעבר יבוק" הוסיף מבוא באידיש „כדי שיבינוהו פשוטי־עם ונשים".

קהילות רבות ואף קהילת לאסק הציעו לו את כס־הרבנות. לאחר הדליקה בלאסק בשנת 1846, שבה עלו באש גם ביתו וחנותו של ר' ברוך, עבר לשלוש שנים לטורק, ושימש שם ברבנות. כאשר שבו החיים למסלולם, חזר אל העיר ואל עיסוקיו. הוא נפטר ב־1849.

ר' דוד־חיים בראון

ר' דוד־חיים בראון היה ידוע בעיירה ובסביבה כגדול בתורה ובמעשים טובים. הוא היה ירא־שמים צנוע וישר ויומם ולילה עסק בלימוד תורה — בעצמו או עם אברכים מבית־המדרש שהתבלטו בחריפותם, בשקידתם וברצונם ללמוד. גם סתם־יהודים נהנו משיעוריו. הוא קרב את כל היהודים ללא הבדל אם הם חסידים או מתנגדים.

ר' דוד היה מחסידי גור. אחיו, נתן בראון, היה מהמקורבים לרבי. קראו לו „נאסקה חסיד". המקורבים לרבי בעל ה„שפת־אמת" מספרים: „כאשר הרבי לימד את נכדיו מסכת „אבות" והגיע למימרא: להיות חסיד" — הוסיף „כמו נאסקה", שהוא גם בעל־מידות וכתוצאה מזה גם בעל־מדריגות בתורה ובחוכמה.

כחמישים שנה ישב ר׳ דוד־חיים בראון על כס הרבנות בטורק. משפחתו היתה ברוכת ילדים, וביניהם גם שתי בנות. כדי להתקיים נאלצה הרבנית ואחרי־כן גם נכדו לעסוק במסחר: היתה להם חנות עורות וכל הפריטים הדרושים לסנדלרים. הרב אף פעם לא התאונן על מצבו החומרי ולא ביקש תוספת שכר, אם פרנסי הקהילה לא הציעו לו מיוזמתם הם.

יהודי טורק התייחסו ביראת הכבוד לרבם ובכל מקרה של בוררות, דין־תורה או שאלת כשרות או בעיית־אישות ידעו שישנה כתובת אמינה והוא הרב ר׳ דוד־חיים בראון.

הרב ר׳ הרש־לייב ואקסמאן

כמו הרב ר׳ דוד־חיים בראון היה גם הרב ר׳ הרש־לייב ואקסמאן איש ירא־שמיים, למדן מופלג, צנוע וישר. גם הוא לימד צעירים תורה. בין תלמידיו המצויינים היו: יוסף בונם יכימוביץ, שמואל מאיר רוזנצווייג, דוד קיוואלה, בנו הצעיר של הרב יחזקאל ופרק זמן מסויים גם יצחק זייפה.

על אף היותו כבד־פה, היה דורש בשבת־תשובה ובשבת־הגדול. גם שומעיו וגם תלמידיו ידעו שכדאי להם להתאמץ ולהאזין לדבריו, כי בסופו של דבר יצאו נשכרים. כי דברי הרב היו מלאי הגיון וטוב־טעם.

הוא נהנה מאד מהתקדמות תלמידיו. ר׳ הרש־לייב היה מטבעו מאנשי בית־הלל, ברוב המקרים היה מהמקלים. כשהיה נותן את תשובתו לשואל היה פונה לתלמידיו ואומר להם: „ייתכן שאחר היה מחמיר, אבל אני נוטה להקל״ — ובשעת מעשה היה מביא את כל הנימוקים והטעמים מ„ראשונים״ ו„אחרונים״ לדבריו. בהסבירו לתלמידיו סוגייה מסויימת או בראותו התקדמות תלמידיו היה קורן מרוב אושר.

והרי מקרה שנחרת בזכרוננו: ערב־חג אחד נודע שהרב הכריז על איסור קניית דגים לחג. ה„עולם״ רטן: „מה פתאום גזר הרב גזירה כזאת על הציבור?!״ הרב כינס את היהודים והסביר להם את טעמו לגזירה זו: הדייגים רצו לנצל את הביקוש הרב לדגים ולהעלות את המחירים. או אז מי־יודע כמה יהודים לא היו יכולים להרשות לעצמם לקנות דגים לחג. הדייגים הורידו את המחירים והכל בא על מקומו בשלום. כזה היה רבנו הרב ר׳ הרש לייב; לא רק־ירא־שמיים ועוסק יומם ולילה בתורה, אלא גם דואג לנצרכים ומוכן לעזור להם כמיטב יכולתו.

ובנוגע לעצמו היה ממעיט בערך הגשמיות. לעתים היה אומר: „לא משנה לי מה שאני אוכל ומתי אני אוכל. אינני מרגיש שאני רעב. אך כשהרבנית, שתחיה, מגישה לי לאכול, הרי סימן שצריך לאכול, ואני סומך עליה; היא

לבטח יודעת שטרם אכלתי. „גם באכילה ובדרישות הגשמיות הבסיסיות ראה קיום מצוות התורה, מצוות החיים ומצוות השמירה על הבריאות״.

הוא היה פעיל מאד בייסוד הישיבה בטורק, וראה בה מוסד חינוכי ותורני רב־חשיבות. הוא היה עד כדי כך ענו שפקפק בכישוריו להיות ריש־מתיבתא והוכיח מ„תוספות״ בגיטין דף ס. שתפקידים מנהליים חשובים מוטלים על ראש הישיבה לא רק מבחינת הצד הפידגוגי אלא גם מהצד החומרי — לספק את כל הדרוש לתלמידים — ו„אם אין קמח אין תורה״.

הרב ואקסמאן הנהיג מנהג יפה ובעל ערך חינוכי רב. מדי שבת היו הולכים שני בחורים ללמדן אחד שישמע את פרקם בלימודים, והיה עליהם להביא לו אישור ממנו שעמדו בהצלחה במבחן (כמובן שאת הפתק הנ״ל היו מקבלים לאחר השבת). הרב היה מרוצה מאד מהחידוש הזה והיה אומר שבמעשה זה הוא משיג שני הישגים: התלמידים מתאמצים יותר להצליח במבחן ולומדים בשקידה בכל ימי השבוע, והלמדנים — במקום לבזבז זמנם על טיול של שבת יושבים בצוותא עם הצעירים והוגים בדברי תורה.

עם כל מידותיו התרומיות היה מתנגד לתנועה הציונית. וכשפעם מצא את יצחק זייפה מחזיק ספרי עברי־ציוני, הרחיקו מהישיבה. אבל המקורבים לרב הצליחו לשכנעו להחזיר את יצחק לישיבה. הדרך הזאת להוציא תלמיד מהלימודים היא לא נכונה ולא מועילה. במקום להרחיק יש לקרב את התלמידים הנראים כסוטים מהדרך הישרה.

וכשאנו מספרים על הרב ר׳ הרש־לייב ואקסמאן כדאי לסיים במקרה שקרה לרבנו, מקרה שתחילתו היתה מצערת אבל סופו הביא כבוד לרב ומפח־נפש ליריביו.

ובכן גם לרבנו הצנוע, התמים והישר היו יריבים, וביניהם, כנראה, אחד או אחדים אשר „אזלו אכלו ביה קורצא בי מלכא״ (ברכות נח.) ורבנו נאסר. יהודי טורק הרעישו עולמות והגיעו עד לבארון גינצבורג בפטרבורג, שהיתה לו גישה חופשית לשר־הפנים. הבארון הסביר לשר שלרב לא היה שום קשר עם המהפכנים וזו היא סתם מסירה ועלילת שקר. השר ביקש מהבארון הוכחה מהתורה שמצבים כאלה, שבו נתון הרב, כבר היו. הבארון נבור, כי למדן גדול הוא לא היה. הוא התייעץ עם משלחת יהודי טורק וקיבל מיד את התשובה המתאימה: הרי המעשה עם הגביע שנמצא בשקו של בנימין היא הדוגמה הטובה ביותר לעלילת שוא.

הדברים מצאו חן בעיני השר והפקודה ניתנה לשחרר מיד את הרב.

קשה לקבוע עד כמה הסיפור הזה הוא אמיתי, אבל הסיפור לכשעצמו הוא אופייני ליריבות שבין מתנגדים וחסידים בעיירה היהודית ועל נגע ההלשנה

שפשה בתוך עמנו. אומנם בטורק המחלוקות בין מחנות שונים לא היו חריפות ביותר ואף על פי־כן קרה מה שקרה. ואולי בא הסיפור רק לספר עד כמה היה הרב יקר ליהודים שהיו מוכנים לנסוע עד לפטרבורג ולהשתדל עבורו. ואולי בא הסיפור ללמדנו גם על היריבות שבין יהודים ויהודים, גם על נגע ההלשנה וגם על האהבה לרב ועל הנכונות של הקהילה היהודית לפדות שבויים ולהתיר אסורים.

הרב פנחס ונגרוב

אחרי הרב ר׳ הרש־לייב ואקסמאן עלה על כס הרבנות חתנו פנחס ונגרוב; למדן גדול וחריף ובקי. הוא היה שונה מקודמו והיה מעורה בחיים הפוליטיים של יהודי טורק. הוא היה אחד מאלה שייסדו את **״אגודת ישראל״**.

הדיין ר׳ הנוך — הוא היה חתנו של ר׳ ישראל יצחק ברלינסקי.

הרב ר׳ פינטשה וייס — הוא היה חתנו של הרב מדוברה; תחילה כדיין ואחרי־כן כמרא דאתרא. הוא היה ידוע כאחד התלמידים הטובים ביותר מישיבת חכמי־לובלין ובעל זכרון יוצא מהכלל. הוא היה רבה האחרון של טורק, וכקברניטה של אונייה טובעת נספה ביחד עם רוב בני קהילתו בימי השואה.

הי״ד. יהי זכרון ברוך!

הרב יצחק ידידיה פרנקל

עולם של תורה ומעשים טובים שנעלם

יליד לנטשיץ אני, אבל הרבה חוטים רגשיים ומשפחתיים מקשרים אותי לטורק. בטורק גר ר׳ שמעיה יהודה פרידמן, גיסו של סבי. ילדיו שהיו חסידים ואנשי מעשה תפשו עמדות חשובות בקהילות שונות בפולין. בנו הבכור, ר׳ אברהם פרידמן היה ראש הקהל בלנטשיץ. בנו השני, ר׳ שלמה היה „דוזר" (חבר ועד הקהילה) בלודז. בניו ר׳ מרדכי ור׳ פנחס היו מפני העיר בקהילותיהם. ילדיהם חיים כעת בארץ. והבן ר׳ הרש תפש מקום חשוב בקהילה היהודית בקאליש. ר׳ שלמה היה עשיר ובעל־צדקה ידוע בסביבה. כולם נולדו וחונכו בטורק ואת מטענם הרוחני לאן שהלכו לקחו מטורק. חסידות ואצילות התמזגו בהם ועיצבו דמות יהודי שבהחלט אפשר היה להגיד עליו: „כל שרוח הבריות נוחה הימנו, רוח המקום נוחה הימנו" (אבות ג׳ 10).

טורק מכוח היותה קרובה לגבול הגרמני היתה גם פתוחה יותר ל„רוח הקידמה־ההשכלה" שנשבה ממנה. אבל הגוף היהודי הרוחני בטורק היה די בריא ומחוסן ומסוגל היה לקלוט חדש מבלי לפלוט ישן.

הכרתי הרבה יהודים מטורק ועל כל אחד מהם הייתי מסוגל לכתוב ספר. אבל בגלל קוצר המצע נסתפק בדמויות אחדות האופייניות, שמהם יוכל הקורא ללמוד על הכלל.

ר׳ מנדל שמול

ר׳ מנדל שמול היה מלמד. יהודי ישר בעל לב חם, למדן, מלא וגדוש ידע. רצינותו וקפדנותו היו כתוצאה מהתרכזותו בלימוד תורה וממסירותו לעבודת־הבורא. הוא היה בעל־מידות תרומיות ובעל „מדרגות". הוא יכול היה להיות מורה־הוראה, אבל הוא סרב והעדיף להיות מלמד. הוא התרחק מהרבנות ולימד את תלמידיו גמרא ופוסקים, ובתפקידו זה ראה יעוד ובו מצא סיפוק.

בנו ר׳ אברהם זליק שמול, שגר בלנטשיץ, היה חתנו של הלמדן, החסיד הקוצקאי הידוע ר׳ יעקב קניג. גם הוא הלך בדרכי אביו ולא רצה שתורתו

תהיה עבורו „קרדום לחפור בו״. הוא עסק במסחר. בין קונה לקונה עיין ב„חושן משפט״ או התעמק באיזו שהיא סוגייה.

פרק זמן מסויים היו לי קשרים עם אחד מקרובי, חתנו של זוסיע בעקער (זוסיה האופה). חותנו היה יהודי ישר, שחי מיגיעת־כפיו כאופה, כל רגע פנוי ניצל לאמירת תהילים בניגון מתוק ועם כל הלב. הוא עשה הכל כדי למצוא כלות טובות לבניו וחתנים טובים לבנותיו. וכך השיא את בתו עם בנו של סבי, שמואל קניג.

בשנת 1914, במלחמת העולם הראשונה נפל בשבי הגרמנים. אחרי המלחמה שב בשלום הביתה עתיר נסיון החיים אחרי שלוש שנים של שבי. הוא נשא אשה בטורק, ואחרי כן היגר לפאריס. בשנת 1942 נשלח במשלוחי המוות לאושוויץ ונספה ביחד עם יתר מיליוני היהודים.

השם ינקום דמם!

טורק התפרסמה ברבניה, חסידיה, משכיליה ולמדניה.

והרי אחדים מהם.

ר׳ יעקב מאלס (מורדוביץ)

ר׳ יעקב מאלס, יהודי בעל הדרת־פנים, היה יושב יומם ולילה והוגה בתורה. היה ירא־שמיים גדול, חסיד קוצקאי, ואמרו עליו שעסק גם בלימוד זוהר וספרי־קבלה. עד היום, אלה שזוכרים אותו, מדברים עליו ביראת־כבוד.

מסופר עליו שהתנהג כרבי. ניהל שולחן בשבתות כמנהגי הרביים. בלילות שבת היו מתכנסים אצלו חסידים קוצקאיים. יעקב ישב בראש השולחן, לבוש קפוטת המשי וחבוש שטריימל על ראשו והיה אומר חידושי־תורה וחוזר על דברי ר׳ מנדל מקוצק השנונים והעמוקים.

בשכבו על ערש־דווי ביקש מכל חסידיו לעזוב את החדר, ואחרי זמן קצר קראם שוב, התנצל לפניהם ואמר שהיו אצלו שני אורחים חשובים, הרבי הזקן מקוצק ותלמידו. אחרי־כן אמר וידוי ונשמתו יצאה בטוהרה.

ר׳ הרשל שוחט (זיילר)

סבי, ר׳ הרשל שוחט היה מקורב לאברהמ׳לה סוכטשובר ואחד מחסידיו הנלהבים. כינוי „שוחט״ בא לו, כנראה, מפאת היותו פרק זמן מסוים שוחט. אחרי־כן עזב את השחיטה ועסק רק בלימוד תורה. הוא למד בעצמו ולימד נערים, שהיו מסוגלים ללמוד בבית־המדרש. הוא היה תלמיד־חכם גדול, ושלושת חתניו גם כן היו בני־תורה והם: יוסף זייפה, זלמן ליכטנשטיין ואברהם טשרניווסקי.

ר׳ אלתר ויינרייך (אביו של אליעזר ויינרייך)

ר׳ אלתר ויינרייך היה חתנו של פישל קובלסקי. הוא היה למדן גדול ופיקח. „שיחת־החולין שלו צריכה תלמוד״. כמו־כן אהב לתבל את דבריו בפתגמים עממיים שהיו להם טעם וחן יהודי. גם חתניו ר׳ שמואל הירש גרזון ור׳ יחזקאל בר היו תלמידי־חכמים.

ר׳ וולוול מוזס

ר׳ וולוול מוזס גדל בביתו של דודו ר׳ נח שחור, חותנו של הרבי מגור. אחרי שנשא אשה, בת טורק, עבר לגור בטורק והיה לבעל בית־חרושת לטקסטיל, ומאוחר יותר לאב־בית־דין בקאליש.

בהיותו בטורק על אף היותו עסוק מאד מצא תמיד פנאי להתכתב עם הגאון ר׳ אברהמ׳לה מסוכאטשוב בעניין שאלות ותשובות שונות. (ר׳ אברהמ׳לה היה גאון והתפרסם בספרו „אבני נזר״).

בנו של ר׳ וולוול מוזס, יהודה היה המו״ל של „ידיעות אחרונות״. ר׳ וולוול מוזס חי בקאליש 38 שנים, ובשנת 1935 עלה ארצה, והיה גאוותם של חסידי גור בתל־אביב.

ר׳ וולוול מוזס היה יהודי גדול־מיזוג של תורה ומעשים טובים נפלא. הוא נפטר בארץ בשנת 1949. יהי זכרון ברוך!

ר׳ ישראל משה זוסקינד

נולד בפלוצק ולמד באיזשביצה. הוא היה נינו של הגאון ר׳ שבתאי כהן. הוא נשא לאשה את בתו של פישל קובלסקי, את יעטא העדינה. שנים אחדות היה סמוך על שולחן חותנו וחותנתו, ר׳ פישל ושבע־בינה קובלסקי, אחרי כן זכה בזכייה הגדולה בהגרלה מטעם הרבי מגור. אשתו אז ניהלה חנות לנייר, והוא ישב יומם ולילה ולמד. היתר הוראה קיבל עוד לפני הנישואים.

איש ישר וצנוע היה ר׳ ישראל. היה תמיד מקפיד על נקיון בגדיו ותוכו היה כברו: ירא שמיים ושומר מצוות קלה כחמורה. בהיעדר הרב או חדיין מהעיירה היה פוסק שאלות. בימים כאלה היה צם ופעמים אחדות ביום טבל במקווה. בלמדו היה לעתים רושם את הערותיו, חידושי התורה. לפי עצתו של הגאון הרב ר׳ מאיר דן מדוואַרט, שהיה ידידו, הדפיס את חידושיו אלה בספר „מי־באר״ בשנת 1907. בין יתר ההסכמות לספר נמצאת גם הסכמתו של הרב מלודז׳, ר׳ אליה מייזל. בהקדמה לספרו כותב ר׳ ישראל: הדפסתי את הספר למען יפוצו מעינותיך חוצה״. שם הספר הוא ראשי־תיבות של שם אביו ר׳ אליהו ושמו.

ר׳ יהושע אלתר גליצנשטיין

ר׳ יהושע אלתר גליצנשטיין הוא אביו של הפסל המפורסם חנוך גליצנשטיין. ר׳ אלתר היה למדן גדול ואחד ממלמדי גמרא המשובחים ביותר בעיירה.

עלינו גם מוטלת החובה להיזכר באלה, שאולי לא כל־כך מוכרים לנו, אבל היו ידועים בזמנם בטורק, למדנים גדולים, שהגו בתורה יומם ולילה וגם הפיצו את ידיעותיהם בין תלמידיהם. והרי אחדים מהם.

זלמן **אייכלס**. הוא היה חסיד קוצקאי ולמדן גדול. **ליפא מאיר**, **משה אפרים יפה**, **יעקב פאלק**, **ליפסקי** שמוצאו היה ממשפחה מיוחסדת ומלמדנים. בעצמו היה למדן גדול וקרב תלמידי־חכמים. הוא היה חתנו של אבא שייניאק, אבי השושלת של משפחת שייניאק בטורק.

ר׳ אברהם שובינסקי

ר׳ אברהם שובינסקי, בנו של הדיין מקולו (דער קאלער דיין) למד אצל אביו הלמדן ואצל הרב מקאליש, ר׳ שמשון. היה מוסמך לרבנות, אבל רחוק היה מלקבל את התפקיד הזה. הוא עלה ארצה והיה מאושר על שקיים הלכה למעשה את מצוות הישיבה בארץ. גם בארץ היה מקובל על הבריות והיה נפגש לעתים קרובות עם הרב קוק זצ״ל בירושלים ומשוחחים ארוכות על ענייני תורה ועל כל מיני בעיות שעמדו אז ברומו של העולם היהודי.

חיים סטריקובסקי, **יעקב יואל ראט**, **יצחק טוביה בראון**. חתנו **משה דוד** ולאדיסלאווסקי — היו למדנים מופלגים ולימדו בחורים בבית־המדרש.

אפרים קאט, חתנו של נפתלי מאיר סטמפא, ג״כ למדן מופלג ואפילו הכין חידושים להדפסה עם הסכמות של רבנים. אבל בגלל קשיים חומריים נשאר החומר בכתב־יד.

ישראל יצחק ברלינסקי, מצאצאי הרבי הזקן. למדן מופלג. היה לו שטיבל של חסידי גור שלו.

אליהו קופר יהודי נבון, למדן ומקובל על הבריות.

נפתלי משה פצנובסקי, מחסידי גור, טיפל בבחורים שלמדו בבית־המדרש, וסייע להם להתקדם.

האופייני ליהודי הגולה היה לגדל בנים תלמידי־חכמים. גם אלה הטורקאים, שבעצמם, מסיבות שונות, לא ניתן היה להיות למדנים, עשו מאמצים שבניהם ילמדו. וכך קם דור צעיר של תלמידי־חכמים כמו: איטשה־מאיר פויארה, בנו הבכור של ניסן לזר, חיים שמעון זומר, יעקב טשאסקאלא, וולף שר ואחרים. מהצעירים יותר היו לייב פישל ראַט, אברהם וידאבסקי, עקיבא שמול ועוד.

עלו **בעזר"ה** ובנו

מגלת זכרון מאת

אגודת המזרחי בטורק

לידידנו וחברנו הנכבד איש אשכולות מופלג ושנון וכו' וכו'

הרב מוהר"ר **אברהם שובינסקי** נ"י בן הרב
הגאון הגה"צ מוה"ר משה מנחם ז"ל אב"ד בקלו, לרגלי עלותך
לארצנו הקדושה, הננו מביעים לך חבר נכבד את תודתנו
הנאמנה מקרב ולב עמוק, בעד עבודתך הפוריה והתועלת
הגדולה שהבאת בכשרונך והונך לטובת התפתחות
הרעיון המזרחי והפצתו בין כל שדרות אנשי עירנו. לך
ידידנו הנכבד, אשר היית אחד ממיסדי אגודת המזרחי
בעירנו ומטובי בוני' ובוני' נאוה תהלה!

ואתה שלום, וביתך שלום וכל אשר לך שלום, והבוחר
בציון ובירושלים יזכינו בקרוב להתראות בארצנו
הקדושה, ולשמוח יחד על הרי ציון וירושלים.

ברוך אתה בצאתך! וברוך אתה בבואך!
וראה בטוב ירושלים כל ימי חייך

טורק, יום ו' עש"ק טו"ב מר חשון לסדר הפרשה:
"אלקים עמך בכל אשר אתה עושה" שנת תרצ"ה לפ"ק

יו"ר: משה ...
סגן: אהרן הכהן ...

חברי - הועד:

המזכיר:

כשנפתחה בשנת 1907 הישיבה בטורק למדו בה בחורים לא רק מבתי חסידים, כגון דוד קיוואלה (בנו של גבריאל), יעקב אגראדובסקי, שמואל רוזנבלום, דוד־חיים פאט, ישראל יוסף ניימאן ועוד. לישיבה באו גם בחורים מהסביבה. בין הכי מוצלחים שיצאו מהישיבה הם: ישעיהו לייב גולד, מרדכי ברפמן, שמואל מאיר רוזנצווייג, יוסף בונם יאכימוביץ ועוד רבים אחרים.

היו גם בחורים שלא הסתפקו בישיבה שלהם ויצאו לישיבות אחרות כמו: מרדכי רוזנברג ומשה גרזון (חתנו של א׳ שובינסקי) שלמדו בישיבה של גור; בנו של אברהם וידובסקי גבריאל למד בישיבת חכמי לובלין; אליעזר ויינרייך ויצחק וארטסקי נסעו לישיבת לידה בשנת 1909, ולמדו שם תורה מפי הרב והלמדן הגדול ר׳ יצחק יעקב ריינס.

שם דבר קנו להם שני הלמדנים הצעירים משה אַפט ואיטשה מאיר פויארח, שהיו תמיד מתווכחים ביניהם וכינו אותם „אביי ורבא״.

רשימתנו לא תהיה שלימה אם לא נזכיר את הרבנים, הדיינים ומלמדי הגמרא בטורק. הלא הם שגרמו שטורק היתה לעיר של למדנים ושמה הטוב הלך לפניה.

כל הרבנים החל מהרב ר׳ דוד חיים בראון, הרב צבי אריה ואקסמאן, חתנו פנחס ונגרוב, ובנו הבכור של הרב יעקב יוסף — כולם ללא יוצא מהכל היו למדנים גדולים ידועים לא רק בטורק כי אם גם בסביבה כולה.

חלק ניכר ממלמדי גמרא היו גם כן למדנים גדולים כמו: ראובן יוסף, אברהם ישראל סגי־נהור, זליג יופה. (ר׳ ישראל משה זיסקנד בספרו מזכיר את שמו של ר׳ אהרן זליג יופה כמופלג, מופלא וחסיד), מנדל בלאשקר, יוסף וולף סנדר משיראדז, והרב האחרון ר׳ פינטשה וייס, בוגר ישיבת חכמי לובלין, ור׳ מנדל שמול ראש ישיבת טורק.

ייתכן שלא את כולם הזכרתי, כי מספר הלמדנים היה גדול מאד. מהם אני מבקש סליחה ומחילה. הלא כוחו של אדם מוגבל הוא ולא כל־שכן זכרונו!

יצחק זייפה

חסידי טורק

בטורק היו הרבה יהודים יראי־שמים ללא השתייכות מיוחדת לזרם חסידי זה או אחר. אבל היו גם רבים שהזדהו כחסידי קוצק, גור. אלכסנדר, סוכאטשוב ועוד.

ר׳ יעקב מאלעס, משה היישריק, זלמן אייכלס, הרב הטורקאי הזקן, ר׳ חיים דוד בראון היו מהחסידים הקוצקאיים הבולטים.

הרב הטורקאי רבי לייב ואקסמאן היו מחסידי הרבי מוורקה. אבל רוב החסידים השתייכו לחסידי גור. השטיבל שלהם היה ב„קיילער גאס״. (ברחוב קולסקה) בטורק היה גם שטיבל של חסידי הרבי מאלכסנדר (אלכסנדר רבי) בביתו של זוסיע בעקער (זוסיה האופה) ברחוב הקאלישאי. מייסדי השטיבל הזה היו ר׳ שלמה דרוקר (אביו של רפאל ליטמנוביץ) והשען איצקוביץ. אינני נזכר במחלוקת כלשהי בין חסידי גור וחסידי אלכסנדר, אבל היו הבדלים ביניהם. קודם־כל היוו חסידי גור את הרוב. הם התבלטו לא רק בכמותם אלא גם באיכותם. רוב הלמדנים היו מחסידי גור. כל הלמדנים שמניתי לעיל התפללו בשטיבל של חסידי גור. גם חסידי קוצק וסוכאטשוב התפללו בשטיבל של חסידי גור.

גם בין חסידי אלכסנדר — נמצאו למדנים רבים.

השטיבל של חסידי־גור

שני חדרים מרווחים, סוכה פתוחה ופרוזדור — הרי השטיבל. בשבתות ובחגים ובמיוחד בימים נוראים היה השטיבל מלא מפה אל פה, ולעתים קרובות צריך היה לשכור חדר נוסף. בחדר שבחזית השטיבל עמד ארון ספרים ובו ספרי ש״ס, מדרשים וספרי־קודש אחרים. על יד הקירות עמדו ספסלים ארוכים סביב שולחנות. תמיד אפשר היה למצוא שם חסידים לומדים.

השטיבל של חסידי אלכסנדר (**אלכסנדר שטיבל**) היה יותר קטן מה„גערער שטיבל״. בשבתות ובחגים היו כל החסידים לבושים קפוטות (זשוביצעס) משי

וחובשים כובעי קטיפה. הרבנים־החסידים היו חובשים שטריימלער. היו גם חסידים שהיו חובשים שטריימלער כגון: ר׳ ישראל יצחק ברלינסקי הדיין חתנו, משה אפרים יופה ועוד. היה גם שטיבל של חסידי גור נוסף בביתו של יצחק ברלינסקי ב„ברייטער גאס״.

לטורק היו מגיעים משולחים של רביים שונים למלא שליחויות שונות ולאסוף תרומות. חסידי טורק היו נוסעים לרביים ובחזרם היו מתחלקים במטענם הרוחני הנרכש עם יתר עמיתיהם שלא יכלו לנסוע. היו גם כאלה שיכלו לחזור על תורת הרבי — להם קראו „חוזרים״.

מזמן לזמן הגיעו לטורק נכדיהם של רביים ידועים ועורכים שולחן חסידי כנהוג אצל סביהם, האווירה היתה אז חגיגית ומצב הרוח מרומם והעיר טורק צהלה ושמחה.

יצחק זייפה

השכלה ומשכילים בטורק

יהודי טורק הראשונים שבאו מפרוסיה הביאו אתם מטען מסויים של תרבות מערב אירופאית — היו „המשכילים" (הנאורים) הראשונים בטורק. הם הנחילו לצאצאיהם את „המשהו" המיוחד שהיה בהם. אלה היו המשפחות ברנשטיין, באק, שיפער, פוקס, ווינטר־גליקסמאן ואחרים.

אחרי־כן אנו נפגשים כבר עם בנותיו המשכילות של משה שווארצמאן, הסופר וההיסטוריון משה פיינקינד ועוד רבים.

גם בין המלמדים היו אנשים משכילים שידעו לקשור את לימודי הקודש עם לימודי חול, ולא ראו בזאת שום פסול. מאיר דוד יאכימוביץ, לימד את תלמידיו עברית, מורדוביץ קרא את „הצפירה" (אומנם בהסתר) ובהסבירו לתלמידיו את פרשת השבוע נעזר בספר קטן, אשר נתן רקע היסטורי ומדעי למאורעות המסופרים בתורה.

היו גם מורים פרטיים שנתנו שיעורים בחשבון ובשפות בבתי בעלי־בתים אמידים ועשירים לבניהם ובנותיהם. משה פיינקינד, אחרי שובו מברלין היה למורה פרטי לשפות. ש' ואקסמאן, וולקוביץ, חיים משה ברקוביץ ועוד היו מורים מתקדמים. היו גם נשים מורות שלימדו בנות להתפלל, לכתוב וחשבון, כמו צירל, ושיינה אנגל. האחרונה לימדה בנים ובנות שפות וחשבון.

גם המורה סאנינא היה משכיל מובהק. היו צעירים שלמדו הנהלת חשבונות בהתכתבות כמו יוסף אברשטיין, יוסף בונם יאכימוביץ, יצחק זייפה ועוד.

כשמשה וארשבסקי הביא לטורק את המורה רומיניק („דער ליטוואק" — כינויו) חל מפנה בולט בחיי התרבות של יהודי טורק. נוסד בית־ספר עברי (כהתחלה „חדר מתוקן"), בו לימדו עברית, תולדות עם ישראל, חשבון, ספרות עברית, מבוא ללמוד וכו'. אחרי רומיניק, כשפרצה מלחמת העולם הראשונה, היה מורה בבית־הספר הזה ד"ר זיידמן.

גן־הילדים העברי שנפתח בזמן מלחמת העולם הראשונה היה המשך נאה ל„חדר המתוקן״.

עוד לפני מלחמת העולם הראשונה היו כבר בטורק קוראים את „הצפירה״. הקוראים הראשונים היו המלמד מורדוביץ ביחד עם דוד קיוואלה (בנו של יודל קיוואלה). אחיו הגדול, הירש קיוואלה, שהתפלל בגערער שטיבל, כתב מכתבים ל„המליץ״. בין המשכילים שתפשו במרוצת הזמן עמדות חשובות בחיי העם היהודי היו: יודל מוזס, משה אפט. מוזס, ידוע כעורך העתון „ידיעות אחרונות״, משה אפט היה מוכשר מאד וכבר בעיירת מולדתו זגורוב ראוהו כצעיר למדן ובעל סיכויים טובים להיות גדול בישראל. הוא התיישב בטורק והתייחס ללמדני טורק בהסתייגות ובביקורתיות. הוא היה אוטודידאקט. שלט בשפות אחדות, היה מומחה לספרות הגרמנית ואפילו שלח את ידו בתרגומים. היתה לו ספרייה עשירה. ככל שגדלה השפעת התנועה הציונית ברחוב היהודי בטורק כן גדל מספר המשכילים, כי ההשכלה היתה בת־לווייה נאמנה לציונות, והאחת השלימה את רעותה. וכך צופים ועולים השמות של הבולטים בין הצעירים המשכילים והציונים כאחת — יצחק וארטסקי, שנודע כחוקר הלשון העברית וכפרופסור לספרות תלמודית בלונדון; ישראל כהן, צבי ביקובסקי, מנדל קרייר (קרייער), איטשה מאיר גולד; ומהצעירים יותר — אלעזר וויינרייך, ישראל קיוואלה, פייבוש וולף ביקובסקי, יחיאל מאיר זיסקינד ועוד.

ההשכלה חדרה גם לחוגי החסידים, שהיו לציונים והצטרפו לתנועת ה„מזרחי״. ומהבולטים הם: מאיר בער טויבע, שמואל הירש גרזון, אברהם ביקובסקי, אברהם שובינסקי, משה דווידוביץ, מאיר דוד יכימוביץ ויחזקאל פרידה. אלה הם ממייסדי סניף „מזרחי״ בטורק שידעו למזג את הרוח הציונית, האמונה, אהבת המסורת, תורה ודרך ארץ לשלימות אחת נפלאה.

בהתחלת שנת 1914 התארגן חוג מצומצם של צעירים להעמקת הידע של השפה העברית, הספרות העברית על כל שלביה, תולדות עם ישראל, ספרות האגדתית לפי ביאליק ורבניצקי, „תולדות השלמת האדם״ לפי יוליוס ליפרט בתרגומו של דוד פרישמן ועוד מקצועות שונים. החוג הזה היה מעין אוניברסיטה עממית ברמה די גבוהה. ד״ר זיידמן (מייסד החוג), היה הרוח החייה של החוג הזה. למדו בו — פייביש וולף ביקובסקי, שלמה ברקוביץ, יוסף אברשטיין, אהרן שטרקמן, יחיאל מאיר זיסקינד, יצחק זייפה ועוד. תלמידים אלה למדו בהתמדה רבה, כשכל אחד מהם תרם רבות להעלאת רמת הלימודים. ד״ר זיידמן נהנה מאד מתלמידיו וראה בהם מקור להשראה להוסיף ידע על מנת להתחלק בו עמהם.

גם בימי המלחמה 1914 — 1918 לא רפתה הפעילות בשדה התרבות בטורק. השלטונות הגרמניים לא הרשו לנהל פעילות פוליטית, אבל הביטו בעין יפה על פעילות ספורטיבית ותרבותית. וכך פעלו בהצלחה „הקולטור־יוגנט־פאראיין", הקורסים השונים, האיגודים המקצועיים „דער פאראיין פון שניידער־געזעלן" (אגודת החייטים).

הגימנסיה הכללית שנוסדה בטורק תרמה רבות להפצת השכלה תיכונית בין הנוער היהודי בטורק.

הבנות לא פיגרו אחרי הבנים, מהן הצטיינו עוד קודם כאוהבות ספר, כדוברות בשפת המדינה וכמרכזות סביבן חוגים של צעירים משכילים ושוחרי ידע. (הבת הצעירה של הרשל שוחט; רוזשה, רעייתו של אברהם טשרנובסקי ועוד).

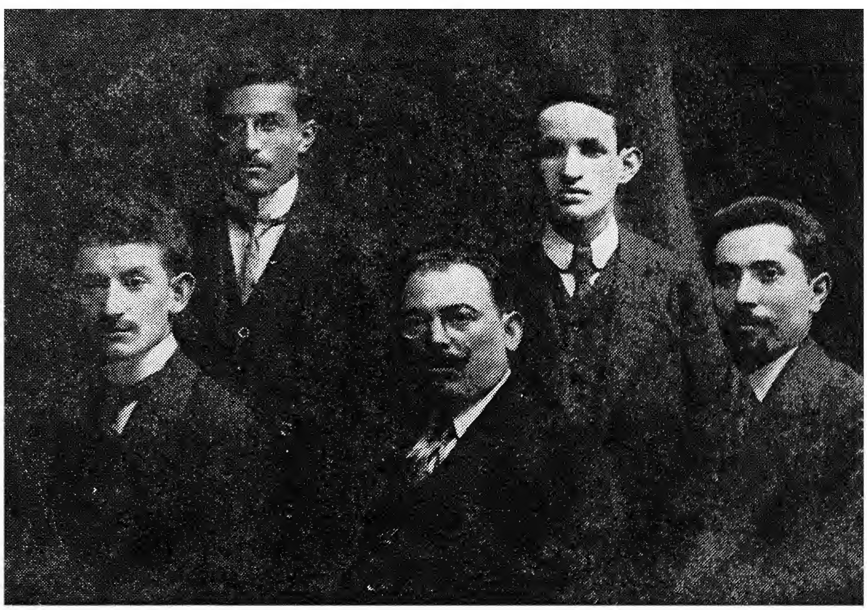
עם תקומת פולין הגיעה העירנות הפוליטית והתרבותית של יהודי טורק לשיאה. אומנם כל חוג וכל ארגון פוליטי פעל בכיוונו, אבל ביחד התהוותה שלימות — קהילה יהודית תוססת ומתסיסה.

התנועה הציונית

(לפי יצחק זייפה)

האמונה בשיבת ציון ובהתחדשות החיים המדיניים שפעמה בלב יהודים היתה גם נחלתם של יהודי טורק והתבטאה בתפילות, בעיסוק בקבלה עיונית ומעשית, בתמיכה כספית בשד"רי הארץ (כינוי לשליחים מטעם רבני הארץ לאיסוף תרומות למטרות צדקה ובעיקר לקיום ישיבות בארץ-ישראל) ולעתים גם בעלייה ארצה כדי למות בה.

הבילו"יים, „חובבי ציון" והופעתו של הרצל — אבי התנועה הציונית המדינית — חוללו מהפכה רבתי במהלך המחשבות של חלק ניכר מהעם היהודי ועוררו בקרבו את הרצון לעבור מחלום על "שיבת-ציון" — למעשים, להגשמתו.

עקיבא שמול, יצחק ורצקי, רומיאנק, ליטמנוביץ אבנר — טורק 1919—1917

האיש אשר הביא למפנה כביר בחיי היהודים בטורק היה משה וארשבסקי. הודות לו חדרה גם לטורק האידיאה הציונית בלבושה המודרני.

מתוך רצון להעניק לילדיו חינוך מתקדם ומותאם למציאות החדשה של סוף המאה הי״ט הביא מסוכאטשוב את המורה לעברית, רומיניק, אשר הניח את היסודות לבית־ספר עברי בטורק.

רומיניק, שהיה אדם מוכשר, בעל כוח שכנוע והשפעה, יצר סביבו חוג אנשים פעילים, חדורי רצון כמוהו, להחיות את השפה העברית ולנהל פעולה ציונית, קודם בדרך הכשרת הלבבות ואחרי־כן גם בצורה מעשית. הפעילים הראשונים האלה הם: ישראל כהן, צבי ביקובסקי, אברהם זייפה, מנדל קרייער, יצחק וארטסקי, אברהם הירש קוזה, יחיאל בולקה, רפאל ליטמנוביץ, אליעזר ויינרייך, ואחרי כן הצטרפו אליהם גם בעלי־בתים נכבדים (קודם לכן היו ממתנגדי התנועה) כמו האחים פייוויש, חיים ואליהו גלובה, יעקב וילטשינסקי, אליעזר בוט ועוד.

בביתם של וארשבסקי, אברהם זייפה או בבית־הספר שהשתכן בביתו של מרדכי דיאמנט, התקיימו פגישות, שיחות, הרצאות, הצגת מערכונים, מסיבות לרגל החגים, שירה וכו׳. נוסדה גם ספרייה עברית צנועה, ובפגישות נקראו גם ספרים, ונוהלו שיחות על הספרים שנקראו.

לפעילים במרוצת הזמן נוספו כוחות חדשים כמו אהרן שטרקמן, ישראל קיוואלה ויצחק זייפה. הפעולה המעשית הציונית בקרב האוכלוסיה היהודית הצטמצמה בינתיים במכירת שקלים ובאיסוף כספים לקרן הקיימת לישראל.

הפעולה הציונית הזאת נתקלה לעתים קרובות בקשיים רבים מצד מתנגדי התנועה הציונית, החסידים, והיהודים ה„חרדים״. היו גם לעתים חיכוכים משפחתיים על רקע הניגודים בין „אבות לבנים״, אבל האמת צריכה להיאמר, שאף פעם לא הגיע בטורק לממדים חמורים, כמו בעיירות אחרות.

הפעילות הציונית בימי מלחמת העולם הראשונה

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נחלשה הפעילות הציונית בעירנו. טורק היתה בין הערים הראשונות שנכבשו על־ידי הגרמנים, ובהתחלת המלחמה עברה טורק מידי הרוסים לגרמנים ומידי הגרמנים לרוסים. וכל מעבר כזה היה קשור בתלאות רבות ובסבל רב, במיוחד ליהודים, שהואשמו באהדה לגרמנים. לבסוף התייצב השלטון הגרמני בטורק, והמצב הבטחוני של האוכלו־סייה היהודית נעשה יותר בטוח. אבל קשה היה לחשוב אז על פעילות ציונית. הקשר עם המרכזים הציוניים נותק, ובטורק התהוו בעיות־השעה שדרשו

פתרון מידי. הגרמנים בהיכנסם לקאליש התאכזרו מאד בתושביה ברצותם להפיל עליהם פחד כאמצעי נגד כל נסיון של התמרדות.

קבוצת הציונים המאורגנת „צעירי־ציון" לקחה על עצמה את התפקיד לעזור לפליטים היהודיים שהגיעו מקאליש לטורק. בית־הקהל הגדול ובית־המדרש היו למקום לינה לפליטים. בחצר בית־הכנסת החדש הוקם מטבח תמחוי. הושגו הכלים הדרושים ומצרכי המזון. בנות מכל השכבות גוייסו לטפל בפליטים, לבשל ולדאוג להם. הותקנו שני שולחנות ארוכים בבית הקהל, והפליטים קיבלו שתי ארוחות חמות ביום. היו גם פליטים מיוחסים, שהשתכנו בבתים פרטיים, להם הובאו הארוחות. ארגון העזרה היה למופת. כל יהודי טורק היו מעורבים במפעל כביר זה במישרים או בעקיפין. בשבתות ובחגים הוגשו ארוחות מיוחדות. והכל במידה מספקת ובצורה נאותה שאף אחד לא ייפגע. מטבח־התמחוי היה קיים פרק זמן מסויים עד שכל הפליטים הסתדרו; מהם שחזרו לקאליש ומהם שמצאו להם פרנסה בערים ובעיירות אחרות. מספר מסויים של יוצאי קאליש נשארו גם בטורק.

לאט לאט נרגעו הרוחות. ועם פתרון בעיית הפליטים ועם ההסתגלות לשלטונות הכיבוש הגרמני התחדשה גם הפעילות הציונית. זקן־הציונים בטורק מסר חדר אחד בביתו לפעילות ציונית. שם התקיימו שיעורים לעברית בשביל מבוגרים. הקורסים יועדו לבנות. היו שתי דרגות־למתחילות ולמתקדמות. אהרן שטרקמן היה מדי פעם בודק את חיבורי התלמידות והיה נוהג לחתום „מוגה אהרן". ומאז נצמד לו הכינוי „מוגה אהרן".

הפעילים הציוניים הרגישו ביחס האוהד מצד השלטונות ליהודים ועל־כן התחילו לחשוב איך לאפשר פעולה ציונית במסגרת חוקית. והמאמצים אומנם הוכתרו כעבור זמן מסויים בהצלחה.

קולטור־יוגנט פאראיין בטורק (אגודת צעירים לפעולות תרבות)

הקצין הצבאי הגרמני הממונה מטעם השלטונות על העיר טורק השתכן בבית אופנהיים. יחסו ליהודים היה די אוהד. אחד מפיקודיו היה קצין יהודי, אדם משכיל, רקטור של בית־ספר גבוה בפרנקפורט דמיין, היה מבקר בבתי היהודים והתיידד עם רבים מאתנו. אתו דיברנו גלויות ולפניו הבענו את משאלותינו לנהל פעולה ציונית תרבותית בקרב הנוער, כפי שנהגנו לפני המלחמה. הוא הבטיח לנו לפעול בנידון, כתב אפילו את הבקשה לשלטונות הצבאיים, והזהירנו בשום פנים ואופן לא לדבר על פעולה ציונית, כי כל פעולה בעלת גוון פוליטי נאסרה בתכלית האיסור על ידי השלטונות. בבקשה הודגש הצורך בפעילות תרבותית, ולבסוף קיבלנו את הרשיון לייסד אגודה לפעולות

תרבות בין הצעירים בשם „קולטור־יוגנט פאראיין״. שכרנו דירה בת שני חדרים בבניין חדש שבנה לייב לובינסקי ברחוב הרוסישיצי מול גן מכבי־האש. התחלנו באיסוף ספרים ביידיש, עברית ופולנית, גבינו דמי־חבר. השחקנים החובבים שלנו הציגו הצגות אחדות, וביניהם את האופרטה „בר־כוכבא״ מאת גולדפדן, וההכנסה היתה כולה קודם לרכישת ספרים לספרייתנו. ההצלחה של התיאטרון הטורקאי היהודי בהנהלתו של אברהם זייפה מבחינה ארגונית, ומבחינה מוסיקאלית איצ׳ה מאיר גולד, היתה לגורם מדרבן בפעולותינו. סביב אגודת הצעירים התרכזו כמעט כל צעירי טורק היהודית, מכל השכבות — פועלים, שוליות, בחורי בית־המדרש וכו׳. נבחר ועד הפועל של האגודה, ומשה וארשבסקי היה יושב־הראש הראשון של האגודה, יצחק זייפה המזכיר, מיכאל צאַן הגזבר. הפרוטוקולים נוהלו בגרמנית לשם זהירות לצורך חיצוני, אבל לצרכינו אנו נוהלו הפרוטוקולים על הפעילות הציונית, כמובן, בעברית. ובינתיים גדלה הספרייה והיתה לגוף עצמאי עם הוועד שלה — ישראל קיוואלה, פייביש וולף ביקובסקי ואחותו הלטשה ביקובסקי. כמו־כן אורגנו שתי סקציות (קבוצות): חוג לדראמה וחוג לזמרה (מקהלה). החוג לדראמה היה בניהולו של אברהם זייפה, והחוג לזמרה בניהולו המוזיקאלי של איטצ׳ה מאיר גולד. שני החוגים האלה מילאו תפקידים חשובים בחיי התרבות שלנו בטורק בימים ההם.

נוסד קורס לעברית למבוגרים בניהולו של זאמולק גלובה (בנו של חיים גלובה). הקורס הזה פיתח פעולה ברוכה ומספר התלמידות (הרוב בנות) הלך וגדל. נוסף לעברית נלמדו גם תולדות עם ישראל.

פעולותינו הלכו והסתעפו, ולצערנו הרב, נאלצנו לעזוב את בית לובינסקי בלחץ החסידים עליו (הוא בעצמו היה חסיד, אבל נוח לבריות ואתו אפשר היה להסתדר). אז עברנו לביתו של משה גליצנשטיין ברחוב הקאלישי (קאלי־שער־גאס).

היו גם קורסים לנוער עובד, שלא יכלו ללמוד בימי ילדותם ונעוריהם. נלמדו שם — עברית, יידיש, קורות עם ישראל, פולנית וחשבון. לאור המספר הרב של התלמידים פנינו לקהילה היהודית בבקשה כתובה בעברית שיורשה לנו להשתמש בערבים בחדרי הלימוד של בית־הספר היסודי שהיה בחסות הקהילה. ניסינו לשכנע קודם שני פרנסים, באופן יחסי ליבראליים — את משה אפט מאיר בער טאובע — אבל לצערנו הרב גברה יד האדוקים ובקשתנו נדחתה. בלית־ברירה היינו נאלצים לנהל את פעולותינו בצפיפות רבה. אבל הפעילות לא נחלשה, ונהפוך הוא — אפילו גברה. על אף האיסור לנהל פעולה ציונית, הגיעו אלינו מרצים מלודז׳, כמו הרב נתן מילקובסקי, מטיף

ציוני ידוע, והמנהיג הציוני והעתונאי ד״ר יהושע גוטליב ואחרים כמו ד״ר עזריאל לווין, אברהם גרוויצקי, יצחק איטקין מ„צעירי־ציון״, יוסף הפטמן, צבי שטרמן ואחרים.

ב־1916 התקיימה אסיפה ציונית במחתרת בהשתתפות נציגים מכל הסביבה, וביניהם גם מטורק. למפגש הזה הגיע במיוחד ד״ר יהושע גוטליב. היה דיון רציני מאד על הנושא באיזה עמדה עלינו לנקוט: האם בציונות שתהיה תלויה במדינות הציר (איטליה, גרמניה, אוסטריה) או באוריינטציה האנגלית. לבסוף הוחלט אחרי דיון מעמיק וויכוחים ערים, שהתנועה הציונית צריכה להתבסס אך ורק על בנות הברית — האוריינטציה האנגלית. באותה שנה השתתפו נציגי טורק בכנס מיוחד בלודז׳ (גם כן במחתרת) בבית־העם בלודז׳ (במסווה של אסיפה בענייני פעולות תרבות). היה זה כנס של נציגי „צעירי־ציון״. כל נציג דיווח על פעולת סניפו, והדיווח שלנו עשה רושם מצויין על הנוכחים, וסניפנו הוצב כדוגמה למופת איך צריך סניף לפעול.

הזכרנו לעיל שמדי פעם היו באים אלינו מרצים ונואמים, וכל ביקור כזה היה למאורע חשוב בחיינו. כדאי בהזדמנות זו לספר על מקרים אחדים שנחרתו במיוחד בזכרוני.

כשבא הרב והמטיף הציוני ר׳ מילקובסקי לטורק תלינו מודעות בשטיבלעך ובבתי המדרשים שהמטיף המפורסם ר׳ מילקובסקי ידרוש בבית־הכנסת. מתנגדי הציונות חיפשו דרכים שונות למנוע ממנו להופיע. השמש ציווה לא לפתוח את בית־הכנסת. ובכל זאת הוא דרש בבית־הכנסת. זמלוק שטיין שהיה מסגר התאים מפתח לבית־הקהל ומשם חדרו שני צעירים דרך עזרת הנשים לבית־הכנסת ופתחוהו מבפנים. הרב מילקובסקי שהיה גם אדם בעל הופעה נאה מאד, לבוש שחורים בפראק וחבוש צילינדר, צעד בחגיגיות לבית־הכנסת מלווה על ידי קהל רב. דלתות בית־הכנסת נפתחו לרווחה ואנשים זרמו בהמונים לתוכו. גם המתנגדים באו לשמעו. למחרת, ביום ראשון נאם באולם התיאטרון העירוני. שתי הופעותיו הרשימו מאד את יהודי טורק והשפיעו לא במעט על שינוי יחסם של חסידים אחדים לציונות.

המקרה השני שזכור לי היטב הוא בואו של זלמן רובאשוב (זלמן שז״ר (נשיאה השלישי של מדינת ישראל) בשנת 1916 לטורק. הוא רצה לדבר במועדון של „צעירי־ציון״, שהשתכן אז בבית אופנהיים. דירתנו היתה גדולה, בקומה השנייה והחדרים היו מרווחים מאד. לא שיתפנו אתו פעולה, כי חששנו שיוכל כיריבנו להזיק לנו ולמשוך את חברינו לתנועת „פועלי־ציון״. כמו־כן לא הצליח גם להופיע בבית־המדרש ועזב את טורק מאוכזב.

מאז הופעתו של ר מילקובסקי בבית־הכנסת, נהגו הנואמים והדרשנים הציוניים להופיע בבית־הכנסת ללא הפרעות. הגיעו גם נואמים ומטיפים מ„ציונים כלליים" ומ„מזרחי", כמו הרב רפפורט ואחרים, ובית־הכנסת היה פתוח לכולם.

ביום השנה למנהיג הציוני יחיאל צ׳לנוב קיים ועד „צעירי־ציון" עצרת אזכרה לזכרו בבית־הכנסת. חברינו צעדו בסך דרך ה„ברייטע גאס" (הרחוב הרחב) תחת דגלנו העטוף סרט שחור, לבית־הכנסת, ושם ניצח על הטקס משה וארשבסקי, שהרשים מאד את הנוכחים.

אט אט התרחבה השפעתה של התנועה הציונית בעיירתנו. וכשנוסד סניף „מזרחי" הצטרפו אליו רבים ממתנגדי הציונות. כמו כן נוסד סניף „פועלי־ציון", אם כי מספר חבריו היה די קטן. גם סניף „אגודת־ישראל" נחשב בעינינו כציוני.

אבל ל„צעירי־ציון" היתה ההשפעה המכרעת בעיירתנו ומרבית הפעולה התרבותית נוהלה על־ידי סניפנו זה. בין התפקידים הרבים של הסניף היתה גם הפצת העתונים הציוניים: היומי — „הצפירה" והשבועון — „העולם". עסק בזאת אחד מפעילי הסניף ובשני הבטאונים הציוניים התפרסמו מודעות ש„פלוני מטורק הוא סוכן שלא על מנת לקבל פרס להפצת העתונים בטורק ובסביבה". היו לנו גם קשרים עם הספריות ועם הוצאות ספרים בעברית וביידיש, ודרכן השגנו ספרים לספרייתנו בתנאים נוחים.

בשנת 1917 נוסד גן־הילדים העברי הראשון בטורק, ששמו הטוב הלך לפניו ברמתו החינוכית־פידגוגית. אפילו ילדי חסידים אחדים ביקרו בגן זה. הגננות הראשונות היו רבקה וואלשטיין מאוטבוצק, מרים טשרעשניה מווארשה וחוה ליפ מטורק. הצלחנו לבסס את מעמדו של גן־הילדים גם מבחינה תקציבית. ארגנו מבצעים אחדים וביניהם הכי גדול היה בזאר שהכניס לנו סכומים ניכרים. הוא התקיים בגן מכבי־האש. הוקמו דוכנים מיוחדים ועליהם חפצים, בגדים ומצרכי אוכל שונים שנתרמו על ידי רבים ביד נדיבה. גם בעלי האחוזות היהודים מסביבת טורק נמנו בין התורמים, אחד מהם תרם עצים להסקה וכבול, ואחר אפילו פרה חולבת.

הופעות הילדים בעברית בחנוכה, בפורים ובהזדמנויות אחרות, ריגשו מאד את ההורים והאורחים. „מפי עוללים ויונקים יסדת עוז" — אין כל ספק שלגן־ילדים זה היתה השפעה רבה על התפשטות התנועה הציונית בטורק. גן־הילדים העברי, בית־הספר העברי, הקורסים השונים לעברית והארגונים הציוניים בעיירה הטביעו עליה ללא כל ספק חותם ציוני מובהק.

התנועה הציונית בטורק בימי פולין הריבונית

עם תקומתה של מדינת פולין התחילה פעולה ציונית חוקית וגלוייה. ב־1918 התקיימה בווארשה הוועידה הראשונה החוקית של „צעירי־ציון". טורק שלחה את נציגיה: ישראל כהן ויצחק זייפה. נציגינו אלה ייצגו את סניפנו בכבוד והשתתפו במליאות ובפעולות הוועדות השונות.

בשנת 1919 התקיימה הוועידה הארצית הרביעית של התנועה הציונית. בוועידה הזאת התגבש המצע האידיאולוגי של „צעירי־ציון", ונציגנו יצחק זייפה נבחר כחבר בוועד הגלילי. לקונגרס הציוני הצבענו עבור יצחק גרינבוים.

לבחירות הכלליות לסיים הפולני ניהלנו פעילות ערה ותעמולה להצביע לרשימה הציונית. גם לבחירות לעיריית טורק נאבקו „צעירי־ציון" עבור נציגם. לכתחילה חשבנו להופיע ברשימה מאוחדת שכללה את „צעירי־ציון", „מזרחי" ו„אגודת ישראל". אחרי כן חל פילוג. אגודת־ישראל הסכימה ללכת עם הציונים, אבל לא עם מעמד הפועלים. חלק מ„צעירי־ציון" הסכימו לעמדה זו וחלק התנגד.

לבסוף נבחר מורנעל לחבר בעירייה (לאווניק), ואחרי־כן הסתבר שייצג בנאמנות ובמסירות את האינטרסים של האוכלוסיה היהודית בטורק ללא כל הבדל של השקפת עולם.

קבוצת כדורגל „בר־כוכבא"

עומדים, משמאל לימין: זלמן גליצנשטיין, מנדל ביקובסקי, השופט צבי הרמן בולקא, יהודה טאובע, אברהם ברקוביץ, משה גליצנשטיין. יושבים: איגנש לוינסקי, אברהם גוטמכר, חיים לשצ׳ינסקי, היימן, ישראל בוגצקי, אברהם זיילר.
למטה: מנחם נוימן, וועטעק זאב ליסק, יעקב רוזנבלום.

טורן־פאראיין

(אגודת הספורט)

בשנת 1917 נוסד ה„טורן־פאראיין" (אגודת ספורט) גם בטורק. היתה זו אגודה שהשלטונות הגרמניים הביטו בה בעין טובה, כי מתפקידה היה לפתח את התודעה הספורטיבית בין הנוער, כמובן ללא כל גוון פוליטי. האמת צריכה להיאמר, שהיהודים הצליחו כמעט בכל מקום להכניס לאגודה ספורטיבית זו גם תוכן ציוני או פוליטי אחר (בדרך כלל ציוני).

בין חברי „צעירי־ציון" בעיירתנו היו התלבטויות רבות בעניין ייסוד ה„טורן־פאראיין". היו שאמרו שאגודה זו תסייע ל„צעירי־ציון" לחדור גם לשכבות הנוער שטרם מצאו הבנה להשקפת־העולם של „צעירי־ציון". היו גם כאלה שסברו שה„טורן פאראיין" יהיה גורם מפריע ל„צעירי־ציון". המיעוט החליט בכל זאת לא לוותר והשיג את הרשיון לייסוד האגודה הספורטיבית. הוועד הראשון של אגודה זו היה מורכב משׁשה חברים: יעקב וילצ׳ינסקי, אברהם רוזנבלום, זאמולק שטיין, יחיאל רוזנבלום, פנחס זייפה ושמואל לוי ליסאק.

בהתחלתה היתה האגודה הזאת באמת אפוליטית וכל עיסוקה היה אך ורק הספורט. האגודה השתכנה בבית הדו־פינתי שפעם היה בו „משפט־השלום". במרוצת זמן חלו שינויים ניכרים באגודה. הוועד התחלף ובראש הוועד החדש עמד הרמאן מארנל, והשמאל תפש שם את השלטון, במיוחד פעלו בכיוון זה הבונדאים. הם ייסדו ספרייה, ארגנו קורסים למבוגרים והתחילו להוות סכנה רבה ל„צעירי־ציון". כדי לקדם את פני הרעה נכנסו חברים אחדים מ„צעירי־ציון" ל„טורן־פאראן" והיוו שם משקל כנגד הבונדאים והשמאלניים האחרים.

ויכוחים סוערים התנהלו שם על נושאים פוליטיים ואידיאולוגיים. באגודה היו גם אחדים מ„פועלי ציון שמאל". בכל זאת הצליחו „צעירי־ציון" לעצור בעד השתלטות ה„בונד" באגודה והיריבים הפוליטיים הגיעו להסכם מסויים כדי שאפשר יהיה לנהל את הפעילות התרבותית. הקורסים למבוגרים היו בהנהלת חברים מ„צעירי־ציון" והתקיימו באחד הבניינים שבחצר בית אופנהיים. כהוכחה להשפעתם הרבה של „צעירי־ציון" באגודה הזאת יכול לשמש המצעד הגדול של הנוער והמבוגרים בל"ג בעומר, שחל דווקא ביום שוק (יום שלישי). היתה זו הפגנת כוח ציוני רבת רושם. גם המלמדים נענו בחיוב לפניית מארגני

ארגון ספורט
(טורן־פאראיין)
בטורק

בשורה למטה:
אברהם רוזנבלום,
זמולק שטיין,
ומשה הרמאַן
מאַרנעל.

ההפגנה והרשו לתלמידיהם להשתתף במצעד ובחגיגה, שהתקיימה בגן מכבי־האש, לשם הגיעו כל הצועדים בסדר צבאי־מופתי, כשחברי ה„טורן־פאראיין" מנצחים על החלק הספורטיבי של המצעד והתופעות. הצועדים עברו את הרחוב הרוסושיצי אל ככר השוק. קצין העיר הגרמני פינה את השוק מהאיכרים והצועדים עברו גם את הרחוב Kaliska (קאַלישער גאַס) עד ל„פאַלוש". המצעד היה ססגוני, והדגל שנרקם על־ידי בנות, חברות „צעירי־ציון" התנוסס בגאון. האווירה היתה חגיגית ביותר. על הבמה בגן מכבי־האש ישבו נכבדי הקהילה היהודית בטורק, והמצעד עבר לקול המרעיש של מחיאות־כפיים מכל הצדדים של הקהל הרבגוני מיהודים ולא־יהודים. בפאלוש בוצעה התוכנית שהוכנה, שהורכבה מזמרה, הרצאות, ברכות וכו'. המקהלה בניצוחו של דוד חיים גולד ביצעה תוכנית יפה מאד. תלמידת הקורסים לעברית, מיני (נחמה) ליפ קראה בכשרון רב שירים מובחרים מאת ביאליק וטשרניחובסקי. האורח הנואם היה העסקן הציוני הידוע ד"ר שטרמאן.

הציבור התכבד גם בכיבוד קל והחגיגה נמשכה עד שעות מאוחרות בערב. יום זה נשאר חרות בזכרון יהודי טורק והיה לשיחה גם ימים רבים אחרי ל"ג בעומר. היתה זו הפעם הראשונה שהציבור היהודי של טורק הרשה לעצמו לחוג את ל"ג בעומר בצורה חגיגית וציונית כה מובהקת.

יהודה אהרן וידבסקי

תנועת „המזרחי" בטורק

לפני שמונים שנה כינס הר' ר' יצחק יעקב ריינס (1830—1915) ועידה של הציונים הדתיים בווילנה (1902) וייסד בה את תנועת „המזרחי". למעשה רעיון ייסוד תנועה זו צמח עוד קודם, כאשר ביוזמתו של הרב ר' שמואל מוהליבר (1824—1898) נוסדה בביאליסטוק „לשכת המזרחי" **מזרחי — מרכז רוחני**, ובראשה עמד ר' יצחק ניסנבוים (1868—1943), כשמטרתה היתה טיפוח רוח היהדות.

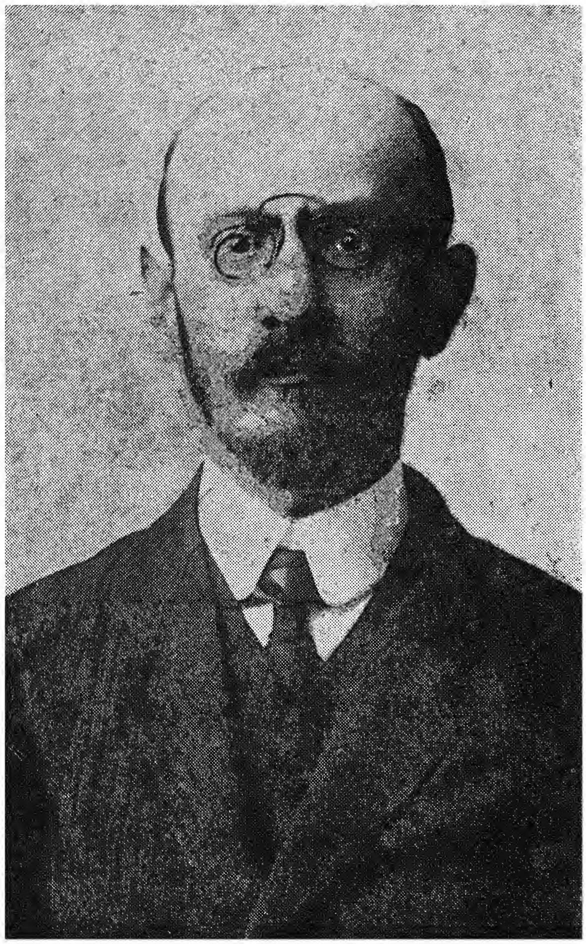
בוועידה העולמית הראשונה של **„המזרחי"**, שנתקיימה **בפרסבורג** (סלובא־קייה) ב־1904 נתקבל מצע המפלגה. בין עיקרי המצע הם הסעיפים המדברים על ייעודה של המפלגה כגון: „**המזרחי** כחלק מן התנועה הציונית רואה את אפשרות קיומו של עם ישראל בשמירת התורה והמסורה, בקיום המצוות ובשיבה אל ארץ האבות; **המזרחי** יפתח פעולה דתית ותרבותית ויחנך את הנוער ברוחו".

תנועת **„המזרחי"** רכשה לה חסידים רבים בכל ערי פולין ועיירותיה, וטורק היתה נקודה חשובה מאד במפת פרישתה של **„המזרחי" בפולין**.

חברי **המזרחי בטורק** הצטיינו בפעילותם הציונית בשטחים שונים: באיסוף כספים לקופסה הכחולה, בטיפוח הרוח הציונית־מסורתית בין הנוער, בפתיחת בית־ספר — חדר מתוקן — לפי רוח התנועה והם גם היו בין הראשונים שלא רק דרשו יפה אלא גם הגשימו את שאיפתם הנעלה והיו בין עולי טורק הראשונים לארץ.

סניף **„המזרחי"** השתכן בדירה מרווחת בשוק (מארק). היה זה סניף מלא תמיד פעילות בימי חול, בשבתות ובחגים. שם התקיימו תפילות ושיעורים בתלמוד, בתולדות ישראל, הרצאות שונות והדרכת הנוער.

בהיכנסך לסניף דיברו ממש אליך הקירות בסיסמאות הכתובות באותיות „קידוש לבנה" ובכרוזים מכרוזים שונים שהיו חתומים בעצם ידיהם של מנהיגי התנועה וגדוליה; כגון הרבנים־הגאונים הרב ר' שמואל מוהליבר, הרב ר' יצחק אלחנן ספקטור, הרב ברלין, הרב בראדט, הרב קלישר, הרב פישמן, הרב ריינס זצ"ל ועוד.

משה אפט

הביקורים של מנהיגי התנועה בסניפנו זכורים לי היטב עד היום. בבית, שבו השתכן סניפנו, גר ר׳ מאיר דוד יאכימוביץ ז״ל, עסקן ציוני, מורה ומחנך דגול, אשר חנך דור שלם ברוח התורה היהודית והחדיר בתלמידיו אהבה עזה לעם ולארץ. בהתנהגותו היה לדוגמה ולמופת לתלמידיו־מעריציו.

בין המתפללים בסניף **מזרחי** (ששימש כמובן גם כבית־תפילה לנו) היה ר׳ משה אפט ז״ל, אדם מיוחד במינו, תלמיד חכם ובר־אורין ואציל נפש, מכובד על ידי יהודים ולא יהודים כאחד. הוא חינך את שלושת בניו ברוח

ר׳ אברהם שובינסקי ורעיתו ע״י הכותל המערבי בימים הראשונים לעלותם ארצה

התורה והמסורת וגם דאג להשכלתם הכללית. בנו הבכור היה לרופא, השני למהנדס, והשלישי הצעיר יבלח"א מזכיר לי בהתנהגותו בדיוק את אביו ז"ל. ביתו מתנהל כדוגמת בית־אביו וביתו הוא בית פתוח לכל נזקק ונצרך. נשתמרו אצלו עד היום חלק מהמכתבים שנשלחו לר׳ משה ז"ל והעתק המכתבים שהוא שלח. וכך גם נשמרה תשובתו ששלח להרב ר׳ א"י קוק זצ"ל.

חברי הסניף שלנו תפסו עמדות ציבוריות חשובות בקהילת טורק. ר׳ מאיר שאובע כיושב ראש הקהילה בטורק, דאג לצרכיה בנאמנות ובמסירות ופעילותו הציבורית הזאת כלל וכלל לא הפריעה לו לדאוג גם לצרכי הסניף במקום. הוא היה סוחר ישר, נוח לבריות ומקובל על תושבי העיירה — יהודים כלא יהודים.

בין המתפללים ב„מזרחי" היה אחד החשובים ר׳ שמואל הרש גרסון, תלמיד־חכם ואדם נבון, אשר חינך את בניו ברוח התנועה והתבלט כעסקן ציבורי ומסור. שיעוריו בפרקי־אבות, אחרי־הצהריים בשבתות־הקיץ זכורים לי עד היום.

בין המכובדים ביותר בסניפנו היה ר׳ אברהם שובינסקי ז"ל, אשר ראינו בו אדם שתורה וגדולה חברו בו יחדיו.

הוא היה אדם עשיר, נדיב־לב, תלמיד־חכם, בעל הדרת־פנים, אשר ידע לכלכל את עסקיו בשכל רב וחונן במבט לטווח ארוך. הוא זכה להגיע ארצה שש שנים לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה. הוא הבין שאדמת פולין מתחילה לבעור תחת רגלי היהודים ועתידם בארץ זו מעורפל מאד וחייהם תלויים להם מנגד. הוא חיסל את עסקיו ויחד עם בני משפחתו (חלק מהם עלו כבר קודם) הגיע ארצה.

בסניפנו היה מנעים לנו את השבתות והחגים בתפילתו הערבה בתור ש"ץ. וכשהיה עובר לפני התיבה בליווי שלושת בניו היינו חשים שהשכינה שורה בינינו והיינו בטוחים שתפילותיו תגענה עד לכיסא הכבוד של הקב"ה. לדאבוננו הרב נשאר בנו בכורו משה שובינסקי בטורק לסיים את חיסול העסקים ולא הספיק להימלט מצפרני החייה הנאצית ונספה עם משפחתו בשואה. הי"ד.

בפגישתי הראשונה עם יוצאי טורק בארץ, ביום הזכרון, שוחחנו על הנושא הכאוב הזה והזכרנו את שמו של ר׳ משה שובינסקי ובני־ביתו ז"ל.

בניו של ר׳ אברהם שובינסקי, אשר חונכו על ברכי הציונות והמסורת, הלכו בדרכי אביהם.

שלמה היה פועל בניין ופעיל ב„הגנה" ועד עכשיו, שיאריך ימים, הוא פעיל בארגון יוצאי טורק ובתנועה הציונית.

אחיו, יצחק ז״ל, על אף כל הקשיים הרבים שנתקל בהם בארץ, הקים, ממש בעשר אצבעותיו, מפעל חרשתי חשוב ונחשב בין נחשוני התעשייה העברית בארץ.

ר׳ אברהם שובינסקי היה מבעלי־המוסף שלנו, ומבעלי־השחרית, יש, כמובן, להזכיר את ר׳ אלי טשאסקאלה, שהנעים לנו את תפילות השחרית בימים הנוראים בניגוניו הערבים. היה זה יהודי יקר ובעל לב־טוב.

בין יקירי תנועתנו בטורק היה ר׳ היילמן שמול ז״ל. הוא היה בין זקני העדה, חובב־ציון מובהק, תלמיד־חכם, בקי בש״ס וגם איש המעשה, איש התעשייה (טכסטיל). ועם כל היותו עסוק הקדיש חלק ניכר מזמנו לתורה. בדרכו של ראש המשפחה, ר׳ היילמן שמול, הלכו גם בניו. אחד מבניו למד יחד עם אחי המבוגר, גבריאל הי״ד, אצל ר׳ רפאל ינקלביץ ואחר כך אצל ר׳ מנדל שמול. עם הצעיר למדתי ביחד בשיעורי־ערב ב„מזרחי״ אצל המורה מר ציכו, פידגוג מוכשר, שאבא הביאו מ„תחכמוני״ שבוואַרשה.

דמות מיוחדת במינה ב„מזרחי״ היה ר׳ חיים לייב קופל, אדם נבון ותלמיד־חכם ויירא־שמים. את זמנו חילק בין עסקו־חנותו ובין לימוד תורה.

משפחת הירש מאיר שמול שעיסוקם היה תעשיית האריג

ר׳ ראובן רוקמן הי״ד היה גבאי הסניף. הוא עסק בתעשיית האריג, אדם חביב מאד ועסקן ציבורי נאמן. הוא ניהל את הגבאות ביד רמה, בכבוד ובדרך־ארץ, ונתן לבניו חינוך למופת. בין הנכבדים בבית־הכנסת של מזרחי יש, כמובן, להזכיר, את משפחות ביקובסקי, לסקובסקי, חוואט ועוד. כולם יהודים יקרים וחביבים, חובבי־ציון, נאמני התנועה ועסקני־ציבור ישרים.

בין המתפללים ב„מזרחי״ היו עוד רבים, שכל אחד מהם לחוד וכולם ביחד תרמו רבות להתפשטות התנועה בעיירה ולחינוך הדור הצעיר ברוח ישראל סבא.

בכל המפעלים הציוניים למען הקרנות, מספר העולים, ומספר בני הנוער שעברו הכשרה לעליה — בכל אלה עמדה תמיד טורק במקום מכובד. גם בארץ אין ליוצאי טורק במה להתבייש, גם כאן תרמו כמיטב יכולתם, ובין אלה התבלטו לא במעט חברי „מזרחי״ בעצמם או יוצאי חלציהם.

ובספרי על סניף „מזרחי״ בטורק אינני יכול לפסוח באדישות על הורי, הי״ד. אבי, ר׳ אברהם הי״ד למד בבית־המדרש ביחד עם בחורים אחרים, בני־גילו. אחרי־כן למד ביחד עם ר׳ יוסף בונם יכימוביץ הי״ד, עם ר׳ זלמן ינקלביץ אצל הרב הגאון ר׳ יחיאל מאיר מאוסטרובצה. אבי, ר׳ אברהם ואמי דובריש לאה הי״ד גידלו וחינכו את ארבעת בניהם ובתם ברוח המסורת ובאהבה לארץ. אחי הבכור, גבריאל הי״ד, למד בטורק ובתקופה יותר מאוחרת אצל דודי, ר׳ ראובן בצלאל ברגר הי״ד וגם בישיבת חכמי־לובלין התבלט כתלמיד טוב ומתמיד והקנה כבוד לקהילתנו ולמשפחתנו והיה אהוב מאד על הרבי, ר׳ דוד שליטה מסוכאטשוב, שגם כן ניספה בשואה. הי״ד.

ולבסוף ברצוני להוסיף עוד על ר׳ יוסף בונים יאכימוביץ. הוא היה אדם נבון מאד, ובעל ידע־רב בכלכלה והיה שנים רבות מנהל הבנק היהודי בטורק. הוא היה תלמיד חכם ופעיל מאד בתנועת המזרחי. בשעת הקדשת דגל „המזרחי״ בסניפנו אמר בין היתר: „שני ביטויים מוצאים אנו בתורה לדגל: „נס״ ו„דגל״. ומהו ההבדל ביניהם? „נס״ הוא המאחד קבוצה קטנה או יחידים כגון „שאו ציונה נס ודגל!״. ו„דגל״ הוא המאחד בסמלו רבים״. וסיים את נאומו במלים נרגשות: „מי יתן ודגל תנועת המזרחי יעביר את כל אנשי התנועה לארץ!״ לדאבוננו הגדול לא נתקיימה ברכתו, ורק מעטים משומעי דבריו, זכו להגיע ארצה ולהעביר אתם את הערכים החשובים שתנועת „המזרחי״ בטורק הקנתה להם. גם ר׳ יוסף בעצמו לא זכה להגיע ארצה וניספה בשואה, בנו, רפאל יבל״א הולך בדרכי אביו ונאמן למורשה הגדולה שירש ממנו ומסבו.

מליו האחרונות אלי בגיטו לודז׳ זכורות לי היטב: „אין סיכויים גדולים לבני דורי להישאר בחיים, אבל, לך, יהודה, יש סיכוי להישאר בחיים. על כן

זכור־תזכור את דברי שאני כבנקאי אומר לך „היה נדיב־לב ובעל יד־פתוחה״.

עזבתי את טורק ועברתי ללודז׳ בשחר ילדותי, אבל טורק נשארה חרותה כל הזמן בלבי, וקדושיה, במיוחד, מהתנועה, אזכור כל ימי חיי.

בהזכירי שמות הקדושים והטהורים פסחתי על רבים, שלצערי הרב שכחתי אותם מתוך חולשת הזכרון לעת זקנה, ועל כן מבקש אני מכולם ביחד ומכל אחד לחוד סליחה ומחילה.

לבטח יימצאו אחרים אשר ייטיבו לזכור ממני ויעלו את שמותיהם ומעשיהם בספר־יזכור זה. על כל פנים הנני בטוח שמקומם של כל הקדושים האלה הוא בגן עדן ונשמותיהם תהיינה צרורות בצרור חיי עמנו לנצח.

מתוך „הצפירה"

„הצפירה", 26 לאפריל 1917 (במדור „מערי המדינה")

טורק ביום ד. ג. דחוהמ"פ ערכה הוועדה התרבותית שעל־יד אגודת **„צעירי־ציון"** בהשתתפות תלמידות הקורסים העברים מיטינג לתעמולת השפה העברית.

הנשף העברי הראשון בעירנו משך אחריו קהל רב של שומעים. **עד שמעון** האגודה צר היה מהכיל את כל הבאים ורבים הוכרחו לשוב הביתה כלעומת שבאו. המורה העברי מר ש' גלובה הרצה בעברית על „תחית שפה" ומר ישראל קיואלי הרצה ביהודית על „ערך שפתנו ההיסטורית". שתי ההרצאות הפיקו רצון רב מהשומעים.

מזכיר האגודה י' זייפה קרא הרצאה שניה ביהודית בשם „שפתנו הלאומית". דברי המרצה נשמעו בהקשבה רבה. במיוחד שמו הנאספים לב אל האפוס „הסנה" שדקלמה בכשרון רב תלמידה בת עשר נחמה ליפ, כי בפעם הראשונה שמעו מלה עברית יוצאת מפי בת עברית. הקהל קבל את הדקלמציה במחיאת כפיים סוערת.

הנשף העברי הכניס לטובת ביבליותיקה בעד תלמידות ותלמידי הקורסים העברים יותר ממאה מרק.

„הצפירה", 26 ביולי 1917 (במדור „מערי המדינה")

ב) טורק יום ג' כ' תמוז, ערכה אגודת **„צעירי־ציון"** במעונה אסיפת־עם רבה מוקדש לד"ר טיאודור הרצל ליום הזכרון הי"ג לפטירתו.

האולם הגדול היה מקושט בצבעי־־אבל. על במת הנואמים היתה תלויה תמונת מנהיגנו עטופה שחורים ומוקפה פרחים חיים.

מר י' זייפה פותח את האסיפה בעברית ועובר לשפת היידיש. בדבריו הוא מדגיש את האסון הלאומי שקרה לעם העברי ביום זה במות עליו מנהיגו הגדול וע"ד היעדרו של הרצל ברגע הנוכחי, בעת שלפני הרעיון הציוני נפתחים אופקים חדשים והציונות קרובה להתגשמות.

המורה העברי מר ש' גלובה נושא נאום ביידיש על „הרצל חייו ופעולתו הלאומית".

מלבד הנאומים נערכה תפלת הזכרה על ידי מנהל **„הזמיר"**, מר משה זייפה

ומקהלת „הזמיר" שרה שירים לאומיים שונים. שתי תלמידות של שעורי־ערב העברים דקלמו אחת בעברית „עודך חי" והשנייה ביידיש „לפני קבר הרצל".

התלמיד אברם גלובה דקלם בפולנית שיר ציוני שהוא בעצמו חיבר. בשירת „התקוה" נסגרה אסיפת־עם שעשתה רושם כביר על שתי מאות הנאספים שהשתתפו בה.

באותו יום שלחה האגודה זוגות שסבבו בעיר והפיצו את קלפי ההדבקה. הקלפים האלה הודבקו מיד בחלונות.

בשבת שעברה נערכה בבית־הכנסת תפלת „אל מלא רחמים" ואגודת „צעירי ציון" נדבה עשרה עצי־זית ביער הרצל בחורשה שלה.

בנוגע למפעל הפוליטי ועבודת העזרה לגולי ארץ־ישראל אירגנה האגודה ועדה מיוחדת והיא מרכזת את כל הכוחות לעבודה זו.

בעת האחרונה נוסדה פה על פי האיניציאטיבה של חבר הוועד המרכזי של „המזרחי", מר שטרנסקי, אגודת „מזרחי" ונבחר ועד זמני אשר אליו נכנסו ראשי הקהילה. עד עכשיו נמכרו 70 שקלים, ויש לקוות שרעיון „המזרחי" יתפשט בין היהודים החרדים בעירנו.

„הצפירה", 1 באוגוסט 1917 (המדור „מערי המדינה")

טורק אגודת „צעירי ציון" בשימה לב אל הערך הגדול של עבודת העזרה בש־ביל גולי ארץ־ישראל ולחשיבות הפוליטית שיש בזה ערכה ביום הראשון כ"ה תמוז מיטינג ציוני גדול שהיה מוקדש לשאלת ארץ ישראל. אל המיטינג בה קהל רב ומגוון.

בנאום קצר פותח יושב ראש האגודה מר ישראל קוחן את האספה והד"ר עזריאל לוין (יועץ בעיר לודז') מרצה על „ארץ ישראל ביחס אל המומנט הנוכחי". ההרצאה רבת התוכן שארכה שתי שעות עשתה רושם עז על כל השומעים. לאחרונה נתקבלה החלטה זו: האספה שנתארגנה על ידי „צעירי ציון" בטורק ביום ראשון, כ"ה תמוז מתאחדת אל הדרישה של יצירת מקלט בטוח במשפט גלוי בעד עם ישראל בארץ־ישראל. לרגל הזעזועים שעברו על ידי המלחמה על הישוב העברי, תקוות אבותינו, הננו מתחייבים בשבועה קדושה לאזור את כל כוחותינו לשמור על משפט העם העברי לרכוש לו שוב את ארץ מולדתו, בתור הוכחה להתחייבותנו אנו חותמים את שמותינו תחת הדרישה הלאומית והננו מנדרים את נדרינו בשביל אחינו גולי ארץ ישראל. החלטה זו נתקבלה במחיאת כפיים סוערות.

בימים האחרונים נתיסדה פה אגודת המתעמלים, כבר נבחר ועד זמני. פעולת האגודה רפה לפי שעה, אבל מקוים להתפתחותה.

„בואו" מאת ד"ר יהושע טהון

המאמר דלהלן „בואו" מאת ד"ר יהושע טהון פורסם בעתון העברי של ההסתדרות הציונית „הצפירה" בשנת 1920. והמאמר מיוסד על מכתבו של יעקב פאַט ז"ל, בו הוא קורא לנוער בטורק לעלות ארצה ולא להתמהמה.

יעקב פאַט ז"ל עלה ארצה בשנת 1913 מאנשי העליה השניה, והיה ידוע כאחד מראשי ההגנה בארץ ישראל.

„הצפירה" יום ג', ט. אייר, תר"פ — 21 לאפריל 1920

מכתב קטן כתב ובמכתב כתוב לאמור: בואו, בואו, בני עמי — מי שרירים לו ובריא בחומר וברוח — לעליה לארץ ישראל הוא קורא את אחיו וחבריו. אַל נא — מזהיר אותם — ישימו לב לכל המכשולים מבית ומחוץ המונחים על הדרך העולה ארצה ישראל, אַל נא ישגיחו במעצורים ששמו אלה על דרכם, שהם אחראים בעד מעשיהם ודיבוריהם כלפי חוץ. אַל נא ירתעו אַחור מכל האזהרות והתראות של „הועדים הציונים" המסיימות תמיד במלה המכוערת „חכו". **אַל תחכו! עלו!**

בארץ ישראל צומחים חיים חדשים. בארץ ישראל יש מלחמה ונצחונות ומפלות. ושוב מלחמה ונצחונות ומפלות. לשרירים חזקים צריכים שמה. עוז רוח נחוץ שמה.

ופה? פה גם השרירים לא יעזרו וגם עוז הרוח לא יושיע. פה הרקב אוכל את הגוף ואת הנפש. פה עולה חלודה על הרצון. לו גם יהיה של ברזל. כמו שברזל עצמו מעלה חלודה בסביבה של אגם מלא רפש שאדים מזוהמים עולים ממנו. ואם נותנים לפני בני אדם את החיים ואת המוות, כלום אפשר הדבר שלא יפשטו את שתי ידיהם בבת אחת ויאחזו בחיים,

וכותב המכתב עוד מוסיף על דבריו „מענינא דיומא" מה שהוא ממלא עכשיו ולפומא לא מגליא: „ויהא ידוע לכם חברים, שהארץ בחרב תפדה. כל שעל אדמה במלחמה נכבוש ולא במתנה".

דברים ברורים ומלאים עוז. והוא מורה את חבריו עוד הלכה פסוקה בדבר היחס שבין הפרט והכלל: „עזבו חברים כל עניניכם הפרטיים, כי אין ערך להם, אם הכלל לא יושע".

כמה צודק הצעיר הזה. כמה בהירה לו האמת החברתית.

— אפשר — מבלי שנגע מימיו בפילוסופיה, ובכן עוד הפעם „בואו, בואו, לעשרות, למאות ולאלפים".

כל זה כתוב במכתב הקטן, אם גם לא במלים אלה ממש, אלא במלים יותר פשוטות ובהירות, במלים שאינן מחוכמות, בלי סגנון ספרותי, ואפילו בלי דקדוק נכון, נזרקות מתוך לבו של הכותב. ואין לו פנאי לסגנן אותן ולהביאן במדה ובמשקל. כה מדבר הרגש הפורץ החוצה בכוח. כה מדבר הרגש הזורם בכח ואינו מתעכב. ותחת המכתב חתום השם יעקב פאט.

ואני קורא את דבריו של יעקב פאט ואני רועד מעט. מפחד? בודאי לא. פשוט מהתרגשות של שמחה. הרי לכם התקיימות נבואתנו מני אז. אוירא דארץ ישראל מחזק את הלב ומעמיד ומגביר את הנפש. צעיר זה מדבר בשם הכל.

ולולא דמסתפינא הייתי אומר, אתם יודעים את המלים הללו רק מתוך המילון, והלה מבין אותן מתוך רגשות נפשו.

לא ידעתי את הצעיר הזה בצאתו מפה. אבל אני יודע אותו כבר עכשיו: הוא איש מלא. גבר בגוברין. לא רעדתי מפחד כשקראתי את מכתבו של יעקב פאט.

„הצפירה", טורק, יום ג', 11 במאי 1920

בימים האחרונים ביקר את עירנו אורח מארץ ישראל, והוא הפועל החקלאי מר צבי ביקובסקי, יליד עירנו, שיצא מארץ ישראל בחודש אדר.

לכבוד האורח ערכה אגודת צ"צ אסיפה רבא, במעונה, שבה מסר האורח בשיחה עברית, שארכה שתי שעות, פרטים מענינים מאוד מחיי הפועלים ומצבם בארץ ישראל.

צבי ביקובסקי הרצה גם באולם התיאטרון, על תפקיד הצעירים. הרצאתו הפיקה רצון רב מאת השומעים, והשאירה רושם עז.

מיד אחרי ל"ג בעומר ישוב מר ביקובסקי לארץ ישראל.

„הצפירה", ורשה, כ"ה שבת תרע"ח — 7 בפברואר 1918 („בערי המדינה")

1) טורק:

אגודת צ"צ פה ערכה בתיאטרון העירוני אספת עם. ד"ר שטרמן הרצה על „ד"ר הרצל ומדינת היהודים שלו" ונתקבלו רזולוציות מתאימות. האסיפה השאירה רושם עמוק על הנאספים.

עומדים: אליעזר וויינרייך, קווא אברהם הירש, צבי ביקובסקי, אברהם בנקל,
למטה משמאל: יצחק זייפה, שושנה באַט, הלצ'ה ביקובסקי, ספינקה (קווזה).

2) **טורק, ט״ז אדר תרע״ח — 28 בפברואר 1918**

יום האבל בערי פולין על מותו של ד״ר טשלנוב ב־ו׳ אדר, עבר בעירנו באבלות רבה. בשעה העשירית בבוקר התאספו באולם אגודת צ״צ הוועד והחברים, תלמידות שעורי ערב העבריים ותלמידי בתי־ספר של העדה העברית. מעל מעקה האולם התנופף הדגל הציוני עטוף שחורים. בשעה האחת עשרה יצאו כל הנאספים בתהלוכת אבל. על יד השער נספחו אל התהלוכה חברי האגודה להתעמלות וספורט, ויחדיו כוננו את דגליהם לבית הכנסת. אחרי התהלוכה נמשכו המונים רבים מבני העיר. בית הכנסת נתמלא תיכף מפה לפה.

הנרות שדלקו על העמוד היו עטופים שחורים. משה ורשבסקי דיבר על ערכו של המנוח ותיאר את האבדה הגדולה שאבדה לעמנו במותו של צ׳לנוב. וחזן הקהלה התפלל בלוית המקהלה את תפלת ההזכרה. בשעת ההזכרה נסגרו כל חנויות היהודים אשר בעיר וב„חדרים״ פסקו הלמודים. לפנות ערב התאסף קהל רב בבית המדרש הישן ומר שרייבר מקאליש נשא נאום־אבל, שעשה רושם עז על כל הנאספים. בערב היתה אספת האבל באולם צ״צ. דיברו עוד מר שרייבר ומר ש. גלובה. האחרון דיבר עברית. צ״צ החליטו לבנות ע״ש המנוח בית פועלים בא״י.

3) **טורק, כ׳ אייר תרע״ח — 2 במאי 1918**

בחודש ניסן העבר היתה בעירנו האספה השנתית הכללית של אגודת צ״צ. ראש האגודה מר ישראל כוהן פתח את האסיפה והציע לפני הנאספים לכבד בקימה את זכרונם של מנהיגי התנועה הציונית והסופרים העברים שמתו בשנה זו.

נמסר דו״ח של פעולות הועד והועדות, האגודה מונה מאה חברים. במשך שנה וחצי שהאגודה מתקיימת נמכרו שקלים ע״ס 285 מרק. לטובת קה״ק נאספו 531.61 מרק. לטובת נגועי־המלחמה בארץ ישראל נאספו 285 מרק. לישוב א״י — 278.86, ליער הרצל 231.10. תוי הקה״ק נמכרו בסכום 101.05 מרק. ספרות תעמולה בסך 31.71, ס״ה 2224.74. על הספרים בעד הביבליוטיקה שע״י האגודה הוצא 700 מרק. על הקורסים העברים 600 מרק, עזרה מקומית יותר מ־300 מרק. הביבליוטיקה מונה 600 ספרים בעברית ובשפה המדוברת. בקורסים העברים לומדות יותר מ־40 תלמידות.

בעת הראשונה נערכו בכל שבת הקראות על דברי הימים והציונות. היו גם אספות ציוניות. באספות האלה נאמו ד״ר ע. לוין מלודז׳, ד״ר שטרמן ואחרים. גם העתונים הציוניים התפשטו: כמו „הצפירה״, „דאס יוד. פאלק״, „די יודישע רונדשוי״.

כמה חברים בקרו את הועד על שלא נהל תעמולה בין החוגים הרחבים לקרב אותם אל הרעיון הציוני ולא דאג להפצת השפה העברית.

הדו"ח נתקבל. אל הועד נבחרו: משה ורשבסקי יו"ר. יצחק זייפה סגן. אלעזר וויינרייך מזכיר. אשר גלובה עוזר. משה שובינסקי גזבר. יוסף אברשטיין מנהל חשבונות. מרת ר. בוט ומר אהרון שטרקמן חברי הועד. לועדת הבקורת נבחרו שלמה ברקוביץ, אברהם קיולה ויצחק מאיר גולד.

בישיבת הועד הראשונה הוחלט לסדר ארבע קומיסיות: ועדת הק"ק, ועדת התרבות, סקציה דרמטית, ועדה לתמיכה משותפת.

בפורים העבר נאסף סך 224 מרק לטובת נגועי המלחמה בא"י. בחוהמ"פ התחילה פה העבודה להפצת השקל. הועד יסד ועדה מיוחדת לסדר את העבודה. ביום ב׳, ג׳ דחול המועד פסח היתה במעון המתעמלים אספה ציונית. באסיפה נאמו על דבר ההסתדרות הציונית ועל ערך השקל.

4) טורק, כ"ז אייר תרע"ח — 9 במאי 1918

אגודת צ"צ בהשתתפות אגודת המתעמלים ערכו בל"ג בעומר חגיגה נהדרה. החגיגה התחילה בצהריים ביציאת תהלוכה ממקום האסף המחנות בדגלים לאומיים. בתהלוכה השתתפו חניכי בית־הספר העממי, תלמידות של שעורי ערב ושל בית ספר לנערות עירוני, המתעמלים, הילדים של ה„חדרים" והמון רב. בראש התהלוכה הלך הועד הציוני עם הדגל החדש. המעקות וחלונות הראוה היו מקושטים בתמונות של הרצל, נורדוי, ולפסון ועוד. התהלוכה עברה את מרכז העיר עד המגרש פולוש, (2 קילומטר מהעיר) מקום החגיגה.

הנאספים השתעשעו כל היום עד הערב, אע"פ שמעת לעת ירד גשם. בשעת שקיעת החמה שבו אל העיר בשירת „התקוה".

החגיגה עשתה רושם גדול על הנאספים ובפרט על הילדים העברים.

„הצפירה", טורק, 4 ביולי 1918

מפאת העתקת הדירה של צ"צ למעונה החדש, נערכה אספה חגיגית שהשתתפו בה 70 חברים וחברות. באספה זו הרצה המזכיר א׳ ויינריך על יסוד קרדיט משותף בזול בעד אנשי עירנו. ההרצאה עוררה התענינות ונבחרה לתכלית זו קומיסיה מיוחדת שאליה נכנסו גם מחוגי הבעלי־בתים, כדי לעבד את התקנות ולהכין את היסודות הנחוצים. שקלים נמכרו השתא כפליים משנה שעברה. נוסד אצלנו גן ילדים עברי העומד תחת השגחת הוועד הציוני. מתיסדים ג"כ אצלנו אגודת „המזרחי" שהעומדים בראשה הם מחשובי העיר ונכבדיה.

טורק, 18 יולי 1918 — ט"ו בתמוז

שהה בעירנו הסופר מר יוסף הפטמן ונאם באולם העירוני על הנושא: „הציונות והצעירים". הנואם משך אליו קהל רב מבין הצעירים וכולם הודו לו במחיאות כפים סוערות בעד נאומו רב התוכן שהפיק רצון מאת השומעים.

— את יום האבל הי"ד כ' תמוז חגגנו כיאות לערך מנהיגנו הרם. ורשומו היה ניכר בכל העיר כי מאז הבוקר התנופף מעל מעקה האגודה דגל כחול־לבן מעוטף בשחורים, ועליו כתובת גדולה. משעה מוקדמת בבוקר סובבו זוגות בכל רחובות העיר למכור מדבקות הרצל. בשעה 11 הלכה תהלוכה גדולה שבראשה היו חברי אגודת צ"צ וועדי אגודת המתעמלים לערוך אזכרה בבית הכנסת למרות עמל האורטודוקסים להפריע בפתיחתו. החזן דמתא ערך „אל מלא רחמים" והיו"ר משה ורשבסקי וסגנו י' זייפה הרצו ובארו לפני הקהל את ערכו של הרצל ופעולותיו הגדולות לטובת בני עמנו ותקוותינו הפוליטיות בזמן הנוכחי. בשירת „התקווה" נתפזר הקהל הרב.

לפנות ערב היה באולם האגודה נשף אבל עם נאומים על „הרצל והצעירים" ועל „הציונות הפוליטית של הרצל". המקהלה שרה שירים לאומיים שונים מתאימים לערב היום הזה.

בשירת „התקוה" ובהתרוממות־רוח מיוחדת נתפזר הקהל מן האולם.

שלמה שובינסקי

התנועה הצופית־חלוצית (השומר הלאומי) — הנוער הציוני

עם תום מלחמת העולם הראשונה היתה כבר לתנועה הציונית השפעה גדולה על יהודי טורק ובמיוחד על הנוער היהודי.

בכלל יש להדגיש שהנוער היהודי בטורק היה תוסס וערני על אף התנגדותם של הורים חרדים לכל פעילות החורגת מהמסגרת הדתית ועל אף מיעוט הסיכויים לעתיד כלשהו בגולה הפולנית.

הצעירים חיפשו אחרי כל מיני מסגרות ספורטיביות ופוליטיות, במיוחד ציוניות, כדי למצוא בהן פורקן לעודף המרץ של כוחות הנעורים ששפעו מהם.

הנוער שהיה זקוק לפורצי דרך ולסוללי מסילה נתפשו לכל מיני פעילויות. התארגנה קבוצת כדורגל צעירה בשם „שומריה" (נוסף לקבוצות מבוגרות

קבוצת כדורגל „שומריה"

מימין: גדליה רוזנפלד, יהודה צסקלה, משה דסר, אברהם רוזנפלד, חיים ביערקה, אפרים צסקלה.
למטה: מיינה וולמן, מנדל מנכה.

„בר־כוכבא" ו„טרומפלדור") שהתפתחה פה, מתחרה עם כל הקבוצות בעיר ובסביבה, רכשה הרבה אוהדים מכל חובבי הספורט בעיר. הקבוצה הזו היתה הכח הדוחף לארגן את כל הנוער הזה על כל אוהדיה במסגרת נוער ארצית חלוצית, ולא להסתפק בספורט בלבד.

קבוצת חברים, ביניהם: אלתר גרזון, יוסף אפט, דוד רוקמן, אפרים טשאסקלא (הקפטן של שומריה) שלמה שובינסקי ועוד, פנתה להנהלת ההסתדרות הציונית, שבראשה עמד ר' משה מרבר ור' שלמה חיים רזניק, בדרישה להתקשר עם הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בוורשה בכדי לקבל אינפורמציה והוראות כיצד לארגן בטורק סניף של נוער חלוצי, במסגרת התנועה הציונית הארצית, ועד שתתקבלה, התשובה הוחלט מיד במקום להתחיל בפעולה ארגונית, ולמעשה מונו קבוצת חברים לעזור בארגון, מטעם ההסתדרות הציונית. מהצעירים: גרשון לשצינסקי, קופל גוטמכר, לייביש בירקה.

יצחק גרשון וינטר, משה ליב גרזון, יהודה טונדובסקי לעניני תרבות, ויצחק ליב רוזנברג ומנדל פויארה — לעניני תרבות הגוף וספורט עם הסיסמה: „נפש בריאה בגוף בריא".

המועדון של ההסתדרות הציונית הועמד לרשות הנוער, והפעולות התחילו מיד. המועדון נהפך לרוח חיה והיה הומה נוער במשך כל ימות שבוע. נשמעה שירה עברית עם רקודי הורה, וכתוצאה מהפעילות הזו ובהמלצת הוועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בוואראשה, התארגן בטורק בשנת 1926 קן של תנועה צופית חלוצית בשם „השומר הלאומי" המסונף לציונות הכללית.

כראש־קן מונה אלתר גרזון. גיוס חברים וחברות מגיל 17—10 התחיל במרץ רב, הקן חולק לגדודים של קשישים וצעירים ומונו ראשי גדודים וראשי קבוצות. גרשון לשצינסקי נשלח לוואראשה לקבל הדרכה, ועם שובו התחילה הפעילות הסדירה עם פטרונט הדואג לעבודה התרבותית הציונית שבראשה עמד יהודה טונדובסקי שהתמסר וטיפח את הנוער. אורגנו שעורי ערב בכוחות עצמיים, הרצאות על ספרות עברית והיסטוריה מפי יצחק גרשון וינטר, וציונות מפי משה ליב גרזון, הדרכה ומשמעת — י. ל. רוזנברג, קרנות ועבודה ציונית — הלל ספינקה ויוכבד קופל.

העבודה המעשית נתנה את אותותיה, והרבה נוער התחילו לנהור לקן.

בחול המועד פסח 1927 חגגנו בנוכחות חבר ההנהגה הראשית מוואראשה יעקב רכטמן (היום מנהל הסוכנות בחיפה — יעקב רכס) במגרש העצים של מיכאל צאהן את יסוד קן „השומר הלאומי", סניף בטורק, שהסתיים במסדר חגיגי בנוכחות אורחים רבים מטעם החוגים הציונים בעיר.

יושבים באמצע (מימין לשמאל): יהודה טתדובסקי, רזניק — שליח ההנהגה הראשית, גרשון לשצינסקי. (1932)

מעתה היתה המגמה לנהל פעולות ענפות בכל השטחים, כלפי פנים: להגביר לימוד השפה העברית וניהול שיחות על נושאים שונים, ובעיקר החדרת השאיפה לעליה לארץ ע״י עריכת ערבי א״י, חיי קיבוץ, הגנה עצמית, וכו׳. בשטח הצופיות נערכו טיולים מחוץ לעיר ובילוי בחיק הטבע, תלבושת אחידה צופית, ובעיקר השתתפות בכל האירועים שהתקיימו ולקחת חבל בכל החיים הצבוריים בעיר. כמו כן אורגנו מגביות לטובת הקרנות בצורה מסודרת, הרקת קופסת הקק״ל מדי חודש בחדשו בבתים של ציונים, והרחבת הפעולה בין יהודי העיר, והתרמות בכל שמחה יהודית וימי חג.

ביום 2 לנובמבר 1927, עשור להצהרת בלפור, התקיימה ההופעה הראשונה בחוצות העיר. כל הקן בתלבושת צופית צעד דרך כל הרחובות לכוון בית־הכנסת בשירה עברית, חצוצרות ומתופפים, ועם הדגל הציוני בראש, שם התקיימה אספת־עם גדולה מטעם כל המפלגות הציוניות בענייני דיומא. ההופעה הנאה הזו משכה הרבה נוער לקן, ואפילו מחוגי אגודת ישראל עם ה„יידישע היטלער״, כמו דוד רובינשטיין, בנו של ר׳ יעקב רובינשטיין, בנו של ר׳ מנדל גולומב, פינגרהוט, מי שהיה אח״כ רב באלז׳יריה ובצרפת ועוד. האחרונים עשו את עבודתם בצנעה. למרות זאת נודע הדבר, והיחסים בין אבות ובנים החריפו. יש וקיבלו את הדין והשלימו עם המצב. אבל החוגים החרדים ובעיקר מאגודת ישראל התחילו במלחמה גלויה נגד „הנגע״ שפשה ויש לעקרו מן השורש. תסיסה גדולה היתה ב„שטיבלער״ והוכרזה מלחמה עד חרמה.

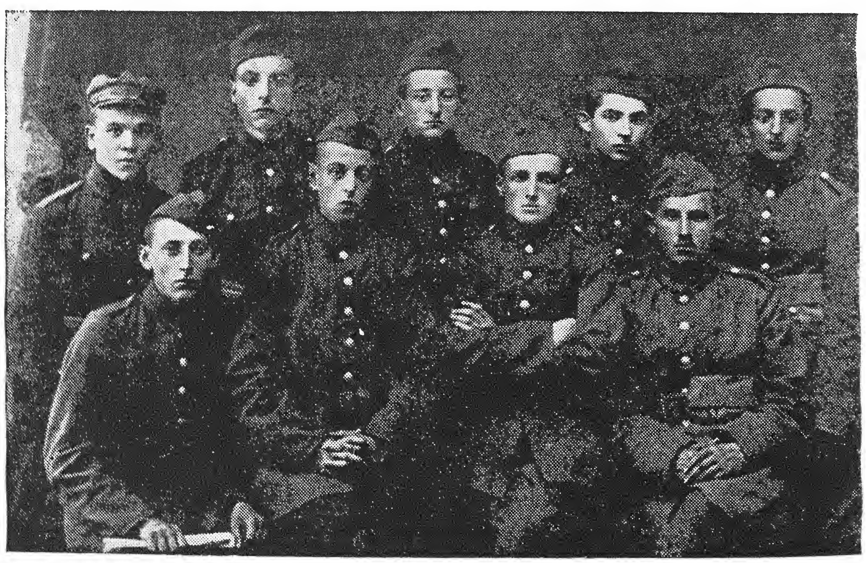
הנוער השתתף בכל תעמולה לקראת בחירות למועצת העיר או לוועד הקהילה ולפרלמנט, וכידוע רוב האספות התקיימו בבתי־מדרש, ואז הגיעו הדברים עד לידי מכות. היתה זו „מלחמה לשם שמים״. היו מקרים שבנים נאלצו לעזוב את בית הוריהם ולהסתתר אצל חברים עד יעבור זעם. וקרה שלטורק הגיע שליח מארץ־ישראל הרב דב קוק (אחיו של הרב קוק מירושלים) להעביר מגבית לטובת הקרנות. וכמובן, על הרב קוק היה לנאום בפני הצבור. כיאה לאישיות כזאת ביקשו נציגי „המזרחי״ וההסתדרות הציונית מהרב דמתא פנחס וינגרוב רשות לאפשר לרב קוק להופיע ברוב עם בבית־הכנסת. יש לציין שבכדי למנוע מריבות וחילול השם הוסכם בין המפלגות שבבית־הכנסת יכולים לנאום רק רבנים, וההחלטה היתה בידי הרב דמתא. אולם, הרשות לא ניתנה. הלחץ שהופעל נגדו בסיסמה „ואַל יעלו בחומה״ ואין לדחות את הקץ, והתנגדות לבניין הארץ והעליה ניצחו הפעם. בלית ברירה נאם הרב קוק בבית המדרש בין מנחה למעריב.

לימים הגיע לטורק מהצד שכנגד הרב המפורסם ר׳ מאיר שפירא ז״ל, ראש ישיבת חכמי לובלין. אישיות ידועה ומקובלת בפולין בין כל חלקי

הצבור החרדי, ואפילו ראשי "המזרחי" הקבילו את פניו. קבוצה קטנה של חברים החליטה בסתר: אם הרב שפירא ינאם בבית הכנסת יופרע הסדר. כדי לעורר תשומת לב הנואם על מה ולמה כבודם של הרב קוק והרב פישמן נפגע. ואולי הדבר יגיע גם לעתונות היהודית שבלאו הכי הפולמוס היה חריף. וגם לרמוז לממונים על בית־הכנסת שיקוים אחת לתמיד ההסכם ויכובדו אישים דגולים מהצד שכנגד. הרב שפירא נאם בבית־הכנסת, וצעירי אגודת־ישראל שמרו על הסדר וגייסו לעזרתם גם מבוגרים. אנו פיזרנו טבק לעטישה („ניס טאבעק") וכל הקהל התחיל להתעטש, והדבר נתן פרי מעל המשוער.

מובן שעשינו מה שעשינו רק למען ידעו, ולא התכוונו לפגוע באישיות המכובדת.

מטרותינו היו נעלות יותר. עסקנו בדברים רציניים יותר: עבודה תרבותית ענפה, קבוצות לאתלטיקה קלה וספורט, שהשתתפו בכל ההתחרויות שהתקיימו בעיר בין היהודים והגויים. והנוער הזה הלך מחייל אל חייל. השתתפנו בתהלוכות של החגים הלאומיים הפולניים ובמצעדים. שכנינו הגויים לעגו לז'ידקים (יהודונים), לא היו מרוצים מההופעה היהודית, ואפילו האנטישמיים נאלצו להשלים בסוף, והיינו לתפארת הנוער היהודי בטורק. כתוצאה מכך פנה אלינו הממונה מטעם הצבא הפולני הסגן שימנסקי, בנו של הנוטריון בטורק,

טורקער יידישע בחורים אין דער פוילישער ארמיי
בני טורק (יהודים) בצבא הפולני

שהדריך את הנוער הלומד ואת הארגונים הצבאיים הצעירים באימון צבאי עם נשק, והציע לקן „השומר הלאומי" להצטרף ולקבל אמון צבאי פעם בשבוע או פעמיים. למרות שלא היה מקובל בין תנועות נוער חלוציות (חוץ מבית"ר) להתעסק בנשק, זה היה כעין „מיליטריזם", אנו „קפצנו על המציאה", ידענו שנצטרך את הידע הזה בעלותנו ארצה. הדבר היה לעובדה אצלנו בטורק. חשבנו: חבל שתנועות רבות לא ניצלו את ההזדמנות הזו.

בשנת 1931 התאחדה תנועת „השומר הלאומי" בפולניה עם עוד שתי תנועות „הנוער העברי" בגליציה ו„הרצליה" (נוער לומד) בקונגרס פולין, בתנועה אחת בשם „הנוער הציוני". המיזוג הזה הטיל עלינו משימות חדשות, הקן נהפך לשם דבר ומונה לתת-גליל לודז'.

קן הנוער־הציוני בטורק, 1933

הקן התרחב והיה צורך בתגבורת של מדריכים. אורגנו קורסים בעונת הקיץ לפנות בוקר בין השעות 7—5. חברים למדו ספרות וציונות, הובא גם מורה ומדריך מהקן בפינסק, בוגר בית-ספר „תרבות", בשם יחזקאל ליברמן, שאוכסן אצל משפחת וולף ביקובסקי. אורגנו שעורים לעברית בתשלום ובלי תשלום, ליברמן התאקלם מהר, והיה כאחד החברים שלנו. התגבורת הזו איפשרה הרבה פעולות אינטנסיביות. בל"ג בעומר וכ' בתמוז התקיימו חגיגות ומצעדים, יציאה ליער בחיק הטבע, בילוי כל היום במשחקים והופעות ספורטיביות.

חוג דרמטי אורגן על־ידי יהודה טונדובסקי ולייביש בירקה שהציג מהווי הארץ, וגם מחזמרים סטיריים מחיי העיר, עסקניה ופרנסיה. בהזדמנות זו עלי להזכיר חבר בעל כשרון בשטח זה שהגיע מקליש, בשם משה חיים כהן, אשר

הרים את קרנו של התיאטרון בטורק. החוג הדרמטי הציג בקביעות בימי חול-המועד, והאולם היה תמיד מלא מפה לפה.

בעזרת הקן מלודז' התקיימה בטורק מושבת קיץ באחת האחוזות של האחים פוגל, לתקופה של חודש ימים, שהשתתפו בה כ־100 מבני הנוער מגיל 17—12 מכל גליל לודז', כדוגמת מחנות הנוער בארץ, למדו שם צופיות, חיי קיבוץ והדרכה.

*

דור חדש קם וצץ בטורק.

רבים ההורים שבאו לבקר ולראות כיצד הילדים לומדים, עובדים, מבשלים וגם עומדים בשמירה על כל צרה שלא תבוא. ראו והתפלאו שאמנם קיים נוער שאפשר להכשיר אותו לקראת עליה. קבוצות חברים, רכובים על אופנים, נסעו מעיירה לעיירה ועזרו לארגן תנועות נוער בסביבה, הדריכו ויעצו. כינוסים מחוזיים התקיימו בטורק, החברים אוכסנו אצל חברי התנועה בעיר, ואצל חברי ההסתדרות הציונית, והכינוסים הסתיימו תמיד במצעד בחוצות העיר, ובשירה עברית ורקודים, שהרימו את המורל של אנשי טורק.

הפרק הכי חשוב בתולדות הנוער הציוני בטורק, היתה הציפיה לקראת עליה ארצה של הגילים 20—18. וכידוע, התנועות החלוציות לא איפשרו עליה הן על־ידי חלוקת סרטיפיקטים או ע"י עליה ב' (באניות מעפילים) אלא לחברים שעברו הכשרה. חלוקת הסרטיפיקטים נעשתה לפי מפתח בין התנועות לפי אחוזים. לתנועה שברשותה נקודות הכשרה ומספר חברים גדול יותר, זכתה למספר עולים גדול יותר. ולכן תכננו ליסד נקודת הכשרה גם בסביבה שלנו.

לאחר מאמצים מרובים, בעזרתו של מנהל האחוזה בטולישקוב מר מיירנץ, הוסכם לייסד הכשרה עונתית מהאביב ועד לסתיו, באחוזתה של הגב' אורבך, אשה אריסטוקרטית ואדוקה מחסידי אלכסנדר, ולפי הגדרתו של יל"ג „היה אדם בצאתך ויהודי באוהלך". (היא קנתה את האחוזה מבעל האחוזות היהודי הידוע נלקין). הגב' אורבך נתנה הסכמתה לאחר שהוברר לה שהיסוסיה פן יתנגדו לכך עובדי האחוזה המקומיים להבאת עובדים זרים הם חסרי שחר. בהתערבותו של מיירנץ, שהוא ידאג לכל, הוסכם שבאביב 1932 יתקבלו כ־30—25 בחורות ובחורים לאחוזה, לשם לימוד חקלאות. בתנאים: מקבלים מבעלת האחוזה מגורים ואספקה ותשלום סימלי, כתלמידים, בכדי למנוע טענה של השגת גבול לפועלי המקום.

באביב 1932 הגיעו לטולישקוב 30 בחורות ובחורים מכל קצוות פולין, ובתוכם בני עירנו, מתנועת הנוער הציוני. ביניהם מי שהיה מאלופי צה"ל

הראשונים משה צדוק ז"ל. הצעירים האלה באו עם רצון להתגבר על כל הקשיים והסתגלות לעבודה פיסית, למרות זאת שלא היו רגילים לה עד כה. החברים עבדו ביחד עם פועלי האחוזה החקלאיים, והוציאו תוצרת טובה, מה שהיה לפלא בעיני אנשי המקום. אחרי יום עבודה קשה התמסרו גם לעבודה תרבותית יחד עם חברי קן טולישקוב, בשיחות והדרכה, בנשפים ובהרצאות.

בערבי שבת היינו עורכים במקום המגורים של הכשרה בחיק הטבע ערבי־ארץ־ישראל עם שירה וריקודים. גם אנשי העיירה והפועלים באו לחזות ולהכיר את הטפוס היהודי החדש המתכונן לבנות מדינה משלו ולהשאיר מאחוריו את הגלות המרה, בכדי להפך ליהודי גאה. יהודי טולישקוב שהיו מבקרים אותנו בקביעות ונהפכו לציונים נלהבים, כיבדו אותנו תמיד בכל מיני „דברים טובים", למרות שסירבנו לקבלם.

עם גמר העונה הקיצית עברה ההכשרה לעיר לודז', ביניהם כותב שורות אלה. בלודז' היו התנאים איומים, לא השגנו מיד עבודה, רעבנו ממש ללחם. החלטתי לנסוע הביתה, ואת חטאי אני מזכיר היום: הוצאתי מהמחסנים של הוריי שק קמח וקיטניות ועדשים, והבאתי ללודז' בכדי לקיים את הנפש עד שנשיג עבודה, ובסוף התגברנו על המשבר, התחלנו לעבוד בבית היתומים בהלנובק. היתה זו חווה, מוסד ליתומים, בהנהלתו של רומקובסקי (הידוע מתקופת הנאצים כראש היודנראט) מהכשרה הזו בסוף שנת 1932, אושרתי לעליה כחלוץ ראשון מטורק מטעם „הנוער הציוני". קיבלתי סרטיפיקט. והיה

עלי לצרף אחת החברות בתוך אשה. בכדי לסדר את הפורמליות הזאת נאלצתי לקבל אשור או תעודת נשואין מהרב דמתא פנחס וינגרוב. לאחר משא־ומתן הסכים הרב בהתערבותו של אבי ז״ל להוציא רשיון כזה, אבל בתנאי שיכריז בבית הכנסת בטורק שלש שבתות בזו אחר זו כפי שהיה נהוג אז, שפלוני מתחתן עם פלונית. הדבר היה מעכב את העליה שלי, ולכן עליתי בסוף 1932, מבלי לצרף חברה. זה נחשב כהפסד חלוצי גדול.

העליה החלוצית מהקן הטורקאי הלכה וגברה, והשלשלת נמשכה. הקן בטורק התפתח, המועדון של ההסתדרות הציונית היה צר מלהכיל גם את ההסתדרות הציונית, את הנוער וגם את הספריה, שהיתה פתוחה פעמיים בשבוע. והנוער, בעזרת ההסתדרות הציונית, אירגן מגבית לרכישת מועדון חדש, ובהצלחה גדולה שופץ מחסן התבואות הגדול של מר אהרן שייניאק למועדון יפה וגדול. בשנת 1933 נוסדה „הכשרה״ בטורק. בית המגורים היה בביתם של אברהם יעקב שמול שברח׳ קליסקה, ולבסוף עברה ההכשרה לביתו של ר׳ אברהם שובינסקי. חלוצים הגיעו מכל קצווי פולין. הבחורים עבדו בכל מיני עבודות. חטיבת עצים, סחיבת משאות ושקים בחנויות, אצל בעלי מלאכה. בחורות עבדו גם במשק בית. היו טענות מתנועות סוציאליסטיות גם יהודיות, שהנה הגיעו זרים מחוץ לעיר המשיגים גבולם של פועלי המקום, ועל־ידי כך נוצר חוסר עבודה בעיר. אך לאחר השתדלויות רבות העלימו השלטונות עין וההכשרה נשארה קיימת בטורק שנים מספר.

עם פרוץ השואה, ידוע לנו, שחלק מהנוער היקר הזה ברחו לערבות רוסיה. היו חברים שהגיעו לארץ דרך יפן כמו אלק רוזנבוים. בחלקם התפזרו גם בערי פולניה שהושמדו ואינם עוד. היו שהגיעו עם הצבא הפולני לארץ בשנות 1942/43, ביניהם חבר שלנו מיכאל איזביצקי ז״ל, שנפל בבריגדה בחזית איטליה. ויש גם לציין את הגבורים שנפלו בשדות הקרב נגד הגרמנים בפולין: מוניעק קיוואלה, ד״ר רפאל אפט; עם שחרור פולין ובנות הברית עוד לחמו על ברלין, יצאו לנקום את דמנו כמו דוד רובינשטיין ז״ל (בנו של יעקב רובינשטיין) שנפל בכיבוש ברלין כגבור.

רוב הנוער היקר מבני עירנו, שחלם ושאף לעלות ולבנות את הארץ, לצערנו הרב לא זכו להגשים את חלומם ונספו בשואה ובמלחמות. הי״ד.

ניצה קציר (מקאליש)

הנוער הציוני בהכשרה
בבית משפחת שובינסקי

(קטעי זכרונות)

מתקופת היותי פעילה בתנועת „הנוער הציוני" במחוז קאליש היתה לי לא־פעם ההזדמנות להיפגש עם נוער התנועה בכנסים שונים ובמחנות קיץ, וכמדריכה הכרתי את הצעירים האלה היטב. ובהזכרי ברבים שכעת אינם אתנו, בני נוער יקרים וחדורי אהבה עזה לארץ, לבי מתכווץ ממש מצער. אבל, מאידך, אני גם מתנחמת, שעמלם לא הלך לשוא, ואלה מהם הנמצאים אתנו הקדישו את מיטב חייהם לבניין הארץ.

את הכשרתי קיבלתי בעיירה טורק, ובמשך הזמן הקצר של שהותי בה התקשרתי לעיירה, ליהודיה ובמיוחד לנוער היהודי הטורקאי.

קבוץ הכשרה בטורק

בעיקר התרשמתי עמוקות ממשפחת שובינסקי. היתה זו משפחה ענפה, מכובדת ואמידה שידעה למזג את הרעיון הציוני והמסורת היהודית בצורה היפה ביותר ורכשה לה עמדה יוקרתית בעיירה.

משפחת שובינסקי העמידה לרשות הכשרת הנוער הציוני את ביתם המרווח והקצתה לנו, חברי ההכשרה הקיבוצית, דירה גדולה למגורים ולפעילות תנועתית.

בני המשפחה — שלמה, יצחק והבת מרים — היו בעצמם פעילים מאד בתנועת הנוער הציוני והיו לדוגמה ולמופת לאחרים.

שלמה אירגן בעיירה טולישקוב „הכשרה חקלאית" לחברי הנוער הציוני ועבד בעצמו כפועל חקלאי ביחד עם אחרים. אצילות נפשו, יושרו האישי ודביקותו במטרה השפיעו לטובה על חברי ההכשרה, שראו בו מדריך ומנהיג בלתי מוכתר.

בהיותי בהכשרה בטורק היה כבר שלמה אחרי סיומו את הכשרתו בטולישקוב בארץ כחבר בקיבוץ מטעם התנועה, אבל גם ממרחקים הלהיבנו ועודדנו והמריצנו לא לסטות מדרכנו, שהיא הדרך היחידה הנכונה בה צריך לצעוד צעיר יהודי.

אחיו של שלמה, יצחק ז"ל, היה בחור דינאמי, בעל כושר ארגוני רב ובעל יוזמה, אשר התבלט בהגיונו הבריא וביכולתו ליישם רעיונות הלכה למעשה.

אם המשפחה, הגברת שובינסקי, מצטיירת בזכרוני כאם יהודייה מסורה בלב ונפש לבנים ולבנות של ההכשרה והשתדלה, עד כמה שניתן לה, למלא את מקום האם של כל אחד ואחת. לא פעם ראיתיה שולחת את בתה, מרים, עם אוכל מזין לחולה בהכשרה. ובכלל היתה דואגת לנו, והכל עשתה בצנעה, ממש בצורת „מתן בסתר".

הגברת שובינסקי השרתה על כל המשפחה ועל הבית אוירה מיוחדת במינה: היה זה בית פתוח לכל דכפין, וכל נצרך יכול היה למצוא במשפחה זו לא רק אוזן קשבת למצוקתו אלא גם לב ויד פתוחים לעזרה.

שלמה ורעייתו נעמי שאפו לצאת להתיישבות ונרשמו כמועמדים לארגון התיישבותי מטעם הנוער הציוני.

מכל מיני סיבות לא הצליחו להגשים את שאיפתם זו, ושלמה מצא את פרנסתו כפועל בניין. שנים רבות היה חבר פעיל ב„הגנה" וביצע פעולות חשובות בהצלחה רבה.

וברשותכם מספר מילים על יצחק ז״ל אחיו הצעיר של שלמה שגם כן עלה ארצה. בהיותו אדם בעל מרץ רב ובעל יוזמה ותושייה פנה לתעשייה, וכעבור פרק זמן, באופן יחסי, קצר, רכש לו עמדה מכובדת כתעשיין בארץ.

יצחק ז״ל ורעייתו תבל״א המשיכו במסורת המשפחתית וביתם היה תמיד פתוח לכל נצרך ובמיוחד לכל עולה מטורק. רבים מהם מצאו את פרנסתם במפעליו של יצחק, ולא מועטים „הסתדרו״ הודות להמלצותיו של יצחק, אשר שמו הלך לפניו.

והנה נקטף יצחק מאתנו. והוא עדיין היה מלא מרץ ויוזמה. כל מי שהכירו, והרבים שנעזרו על ידו במישרין או בעקיפין יזכרוהו לתמיד. שמו ייחרת עמוקות בזכרון כאדם אשר הצעיד את התעשייה בארץ קדימה ופתח בפניה שווקים בחו״ל והמריץ אנשים בעלי יוזמה ומרץ ללכת בדרכו.

יהי זכרו ברוך!

הרב חיים דוד אוירבך

אגודת ישראל*

אגודת ישראל בטורק, ריכזה בתוכה חלק גדול מהצבור היהודי בעיר, בשורת חבריה היו נמנים בני כל המעמדות והשכבות, ומכל החוגים והסוגים. מקום ניכר ובולט ביצרה לה האגודה בחייה הצבוריים-התרבותיים והחברתיים של היהודים בעיר, ובקהילה המקומית — גם במוסדות השלטון המקומי היתה לה לאגודה, נציגות מכובדת, בראש אגודה עמד אחד מעשירי העיר, מחסידי גור, ר׳ ישראל הורוביץ ע״ה, עסקן צבורי ותיק.

מימין לשמאל: יצחק ונגרוב, פייבל רוזנברג, י״ש רוט, משה רוט, רובינשטיין ...

---

* הרב חיים דוד אוירבך היה רק מספר שנים בטורק (בשנות רע״ט—פד, 1919—1924), והיה אחד ממנהיגי הסניף בטורק.

עיקר פעילותה של האגודה בעיר התרכזה בשטח החנוך המסורתי לבני הנוער מכל הגילים, למטרה זו יסדה והקימה בית ספר בשם „יסודי התורה". בבית הספר נלמדו — נוסף ללמודי הקודש — תנ"ך, גמ' וכו' — גם מקצועות למודיים אחרים. במוסד החנוכי הרביצו תורה ודעת פדגוגים מעולים בעלי כשרונות מצויינים ונדירים, בראשם עמד ר' רפאל ינקלביץ ז"ל (אביו של חבר

צאתך יבואך לשלום!

ציון

לכבוד
חברנו סגן-היו"ר ועד ההנהלה
של הבנק למסחר ולתעשיה בטורק (פולניה) חברה שתופית בע"מ
מר חיים דוד נ"י אויערבאך
לרגלי עלותך לארצנו הננו מביעים לך את תודתנו העמוקה
בעד עבודתך הפוריה לטובת מוסדנו השתופי, אשר אתה היית ממיסדיו.
קשה עלינו פרידתך, אבל מעודדת אותנו התקוה שתמשיך הלאה את
עבודתך הצבורית בארץ תקותנו.
מברכים אנחנו אותך שתצליח במעשי ידיך ותמצא את אשרך
בתחית עמנו וארצנו.
ואנו תפלה, שנזכה במהרה להתראות על הרי יהודה ולעבוד שם
יחד אתך בבנין ציון וירושלים

בנק למסחר ולתעשיה בטורק
ח.ש. בע"מ

ועד ההנהלה

בית־יעקב שול אין טורק

הכנסת המנוח ר׳ זלמן בן־יעקב ז״ל) ששמו יצא לפניו בתור מחנך ממדרגה עילאית, ואשר התמסר בכל לבו ונפשו למען המוסד, גם שאר המלמדים והמורים עשו את מלאכתם באמונה ובכושר רב, כל אחד במקצועו. הודות למסירותם של חבר המורים ופעילותם של אנשי אגו״י, הצליח בית הספר בהשגת מטרתו, ויצא לו מוניטין ושמעו הלך בכל הסביבה הקרובה והרחוקה בתור מוסד חינוכי מוצלח, שהעמיד תלמידים הרבה שכולם היו למודי ה׳.

גם בחיים הכלכליים לקחה האגודה חלק חשוב וניכר, ביחוד ביצירתו וביסוסו של המוסד הפיננסי — „בנק למסחר ולתעשיה״, ששמש למכשיר כספי רב ערך להתפתחותה של התעשיה והמסחר בעיר. בין אלה שעמדו בראש המוסד והפעילים ביניהם היו חברי „אגודת ישראל״ ועסקניה. גם כותב הטורים היה ממיסדי הבנק ושימש סגן יו״ר ההנהלה.

בשטח העלייה לארץ גילתה האגודה בטורק פעילות יתרה, רבים מתבריה — לפני קרוב לחמישים שנה — עלו לארץ (ביניהם גם כותב הטורים). יש לציין בספוק רב כי בין חלוצי תעשיית האריגה בארצנו היה תושב עירנו, אליהו סטמפה — היוזם וגם הפועלים היו נמנים על חברי „אגודת ישראל״.

יודגש כאן קו מאפיין של „אגודת־ישראל״ בטורק, מבחינת היחסים ההדדיים שבינה — או יותר נכון, שבין העומדים בראשה — לבין יתר המפלגות:

„המזרחי", „הציונים הכלליים" וכו' והעומדים בראשן. על אף חילוקי הדעות הרעיוניים שביניהם היו היחסים האישיים הוגנים וידידותיים, ממש אפשר לומר, ללא כל הפרזה, ששררו ביניהם מעין אותם היחסים שחז"ל מגדירים את היחסים שהיו שוררים בין ב"ש וב"ה „ללמדך שחיבה ורעות נוהגים זה בזה", לקיים מה שנאמר: „האמת והשלום אהבו".

גם על בני עיר טורק היקרים המסולאים בפז ועל כל מחמדיה עלה הכורת הנאצי ימח־שמו, ולא השאיר שריד. זאת בזכרי, דווה לבי ותרד עיני דמעות מאין הפוגה. ברם, נשא אל שמים ידינו, ונאמר חי עמנו לעולם, ויקויים בנו: **כי דם עבדיו יקום ונקם ישיב לצריו, וכפר אדמתו עמו**, ובימינו תיוושע יהודה ומדינתנו תשכון לבטח, ונזכה לראות בבנינה של ארצנו השלמה ובתחיית עמנו השלם ובבג"צ בב"א.

מאיר ינקלביץ

לינת הצדק

רגש הצדקה, גמילות־חסדים והנכונות לעזור לזקוק לעזרה היה מאוד מפותח בקהילת טורק.

אפשר לכתוב על כל חברה ומוסד שעסק בעזרה לזולת בכל מיני דרכים וצורות ומסופקני אם נוכל למצות את הכל.

נזכר אני במוסד אחד, ב„לינת הצדק" ועליו אכתוב מה שנחרת בזכרוני, ולבטח אפשר יהיה ממוסד זה ללמוד על פעולת יתר החברות והמוסדות בקהילה היהודית בטורק.

בהתחלה השתכן המוסד „לינת הצדק" בחדר קטן, אצל לייב לובינסקי בשכר־דירה. אורחים מעיירות קרובות ורחוקות היו באים לשם ומצאו מקום לינה מסודר. לבטח היו נשמעים שם בלילות חורף הארוכים סיפורים מסיפורים שונים על הנשמע בעיירות התפוצות, ובין סיפור לסיפור היו מברכים את אנשי טורק על דאגתם לאורחים.

לאחר זמן־מה מצאו אנשי טורק שהחדר הוא קטן מדי ואינו מתאים לתפקידו החשוב של המוסד. היינו אז קבוצה שהחלה ליזום את הרחבת המוסד.

זה היה בשנת 1919. הצלחנו לקנות מר' דוד־הירש רוזנצווייג מגרש, והתחלנו לבנות עליו בניין ל„לינת הצדק". בבניין הזה היו כבר חדרים אחדים מרווחים ובהם מיטות נקיות ללינה. התארחו ב„לינת הצדק" שלנו יהודים מכובדים, שבאו מעיירות אחרות ומצאו בו מקום לינה נוח וטוב. התארחו בו גם רבנים, מגידים וכל מיני שליחי־ציבור, והיה הבית גם מקום לתפילה ולתורה ואווירו של הבית מחייה נפשות. בני שמעון היה אחראי לנקיון ולכל הסידורים הטכניים והמנהליים במוסד.

בשבתות ובחגים התפללו בו כחמישה מניינים והיו כאלה שבאו להתפלל בו גם בימי חול, וגם למדו ושוחחו בדברי תורה, ואף על פי שלא כולם היו חסידים מאותה חצר האדמו"ר, לא נשמעה קטטה בין החסידים, אלא זה כרוך אחרי רבו וזה אחרי רבו ואין אחד פוגע בכבודו של חברו.

באו ל„לינת הצדק" גם אנשים פשוטים שאין להם השגות יתירות, פותחים סידור ומתפללים, וידענו שתפילתם עריבה לפני המקום ואינו מוותר עליה.

גדולים מעשי השם, אשרי מי שנותנם על לבו ויודע להטעימם לאחרים, ולכן אהבתי את הבית, את אורחיו ואת קהל המתפללים והלומדים ואת אלה שידעו לספר סיפורי מעשיות על ישועות ונחמות, דברי חוכמה של צדיקים מפורסמים וכו׳.

כוסף טמיר מהבהב בעמקי נשמתי לעולמם של אנשי טורק בתקופה ההיא, עולם שהיה ספוג קדושה, טוהר ואצילות, למוסדות הדתיים והציבוריים שנוסדו בעמל רב ובמסירות גדולה, וחמימות היתה שופעת בהם.

אומנם היו גם התנגשויות בזעיר אנפין, שהתסיסו את העיסה הציבורית, אולם אף פעם לא הגיעו לידי תגרות, גם מלחמת יצרים לא פעמה בו, כי היהודי הטורקאי, למרות היותו שקוע בעולם המסחר עדיין היה מהבהב בנבכי נשמתו ניצוץ קדוש המזכך ומעדן את נפשו ומרוממו מעל למציאות האפורה.

כך גם קרה עם הנחת אבן־הפינה לבניין החדש, כשפרץ סכסוך בין המייסדים לבין פרנסי הקהילה שדרשו לרשום את המוסד כרכוש הקהילה. המייסדים ששאלו לעצמאות לא הסכימו להיות תחת שלטון הקהילה. הסכסוך הגיע עד לידי כך, שהפרנסים לא נענו לבקשתנו להשתתף בחגיגה לרגל הנחת אבן־הפינה.

לחגיגה הוזמנו גם פולנים, כגון ראש העיר ויצ׳רובסקי, המזכיר ויטולסקי ועוד נציגי הציבור הנוצרי והיה הכרח לנאום גם בפולנית, וכאן היה בעוכרינו יצר ההתפצלות, כי אלה שידעו לדבר פולנית לא רצו להשתתף בחגיגה.

ראיתי כי הגורל נפל עלי לנאום בפולנית וביקשתי את בנותי שיכתבו לי את הנאום בשפה הפולנית, ואני חזרתי עליו עד שידעתיו בעל פה.

ההפתעה בעיירה היתה גדולה וכולם התפעלו מהפולנית הרהוטה שלי.

מצבים התחלפו, היו ימים של גיאות וימים של שפל, אולם תמיד תפסנו את עניין שיתוף־הגורל, שיתוף־מאורע־וסבל ולבסוף גברה התפילה בעד שלום כל הקהילה, תפילה בלב וגם תפילת־פעולה נמרצה של חסד והצלה.

זאב קיבל

איגוד בעלי המלאכה והבנק העממי

האנטישמיות המושרשת בפולין מקדמא דנא התגברה עוד יותר אחרי הגיעה לריבונות מדינית. המפלגה הפולנית־לאומית ניהלה תעמולה אנטישמית, ומצבם החומרי של היהודים הלך והתערער. התארגנו כל מיני קואופרטיבים וצרכניות פולניים, כדי שהפולני לא יקנה אצל היהודי. הסיסמה „פולני לפולני" התנוססה על כל צעד ושעל.

טורק לא היתה, כמובן, יוצאת דופן. במרכז העיר הוקמה חנות כל־בו ענקית קואופרטיבית, ובה יכול היה הפולני לקנות הכל; מצרכי אוכל, הלבשה, כלי־בית וכו'. ליהודי לא היתה ברירה אלא למכור יותר בזול ולהתחרות בקואופרטיב הפולני.

יהודי טורק הבינו שהדרך היחידה להחזיק מעמד היא התארגנות. וכך קם איגוד בעלי־המלאכה ביוזמת „צעירי־ציון". ד"ר לווין ממרכז בעלי־המלאכה בא לטורק וביחד עם אנשי המקום ייסד את האיגוד. נבחר ועד עם החברים — אברהם פאט כיו"ר, אברהם זייפה, יחיאל רוזנבלום כסגן יו"ר ויוסל אברשטיין כמזכיר. האסיפות הראשונות של בעלי־המלאכה התקיימו במועדון „צעירי־ציון". היקף פעולת האיגוד הלך והתרחב. נשכרה דירה מיוחדת בברייטע־גאס בביתו של ישראל־יצחק ברלינסקי ונתקבל מזכיר טכני בשכר. נוספו חברים לאיגוד ואברהם זייפה נבחר ליו"ר. אהרן יעקובוביץ, חיים דוד גולד, זליג חוואט, משה לווינסקי ואחרים היו פעילים מאד. האיגוד טיפל לא רק באינטרסים של בעלי־המלאכה אלא גם התעניין במתרחש בקהילה. במרוצת הזמן היה לאיגוד גם בא־כוח בוועד הקהילה; אברהם זייפה ומשה לווינסקי נבחרו כ„דוזורים" (חברי הוועד של הקהילה) והשפעתם על מהלך ענייני הקהילה היתה רבה.

בשנת 1920 עלתה ארצה הקבוצה המאורגנת הראשונה של חלוצים, ואחריה באו גלי עלייה אחרים. עלו יחידים ובעלי משפחות. קמה תנועה

חלוצית ערה ופעילה. הפעילות הציונית־מעשית היתה בעיצומה. נוסדו תאים של „הנוער הציוני", של „ביתר" ו„פועלי־ציון".

גם ה„בונד" היה פעיל ברחוב היהודי, במיוחד בין החייטים ובעלי מקצוע אחרים, אשר הוחדרו בתודעה, שיש להיאבק לתנאי עבודה יותר הוגנים. נתארגנו קורסים להעניק השכלה לכל מי שרצה.

בעלי־המלאכה העצמאיים והסוחרים הזעירים היו זקוקים תמיד לאשראי, להשיג הלוואות בתנאים נוחים כדי לקנות סחורה במזומנים, דבר שיאפשר להם למכור יותר בזול ולהתחרות בפולנים. ההכרח הכלכלי הזה גרם לייסוד הבנק היהודי העממי, „קופת הלוואה וחסכון".

הבנק נוסד הודות לעזרתו של ה„גז'וינט" (הארגון היהודי האמריקאני לעזרה). הקופה נוהלה בסדר מופתי בהנהגת סוחרים מנוסים כמו מאיר־בר טאובע, בן־ציון קופל, מלך ליסאק ועוד. המלומד הצעיר והמוכשר יוסף בינם יאכימוביץ מונה כמנהל מעשי. הוא היה הרוח־החיה של המוסד. המפקח על הבנקים היהודים בפולין, ד"ר שושקס שיבח בדינים וחשבונות השנתיים שלו את הבנק היהודי בטורק.

איגוד בעלי המלאכה היה איגוד ציוני על דגלו וניהל פעילות תרבותית לאו־מית בין חברי האיגוד. הוא לקח חלק פעיל בחגיגות הלאומיות כמו כ' בתמוז, ל"ג בעומר ופעילות ציונית אחרת. כן שיתף פעולה עם ההסתדרות הציונית בבחירות הארציות לסיים (בית־הנבחרים הפולני).

עם גבור המתח בחיי היהודים בטורק, עם עלות הנאציזם לשלטון בגרמניה וחדירת השפעתה לפולין, הורגש באוויר שאסון הולך ומתקרב. מי שיכול היה היגר לחו"ל או עלה ארצה. מספר הצעירים הלך ופחת. כסימן מובהק לקיפאון שהתחיל לשרור בחיי יהודי טורק יכולה לשמש העובדה שהחוג הדרמאטי הפסיק לפעול.

ואף על פי־כן נאבק הישוב היהודי בטורק על קיומו, כמו שעשו יתר הקהילות היהודיות בפולין. הישוב היהודי בפולין היה למוד נסיון והרבה משברים כבר עברו עליו. היהודים קיוו שגם המשבר האחרון יעבור, אבל הפעם תקוותם התבדתה. המפלצת הנאצית, שלא היתה כמוה בהיסטוריה בעולם, הרסה את הישובים היהודיים בפולין והשמידה את היהודים, ובין יתר קהילות היתה גם טורק, שישובה היהודי נמחק כליל מהמפה ההיסטורית של פולין.

זאב קיבל

האיגוד המקצועי של החייטים היהודיים בטורק

(נאָדל־פאַראיין)

המצב הכלכלי של הפועל היהודי כמו של הפועל הכללי היה ירוד. אומנם היו ברוסיה הצארית ובפולין, שהיתה תחת שלטונה של רוסיה, איגודי פועלים, אבל הם היו בלתי חוקיים, אם כי השפעתם היתה די גדולה על מהלך חיי הפועל. בימי מלחמת העולם הראשונה, בזמן הכיבוש הגרמני, קיבלו האיגודים המקצועיים רשות להתקיים באופן חוקי. ברחוב היהודי הלכה וגדלה השפעתה של „בונד" ואחרי־כן גם של „פועלי־ציון", והתארגנו כל מיני ארגונים בעלי אופי של איגוד מקצועי, שבד בבד עם מאבקם המקצועי לשיפור תנאי העבודה ניהלו גם פעולה תרבותית רחבה: קורסים להקניית השכלה יסודית, קורסים מקצועיים וכו׳. נפתחו ספריות, אורגנו חוגים דרמאתיים וכו׳ וכו׳. המרכז בווארשה ניהל את פעולות הסניפים בכל אתר ואתר בפולין, וכמובן שגם בטורק חלו שינויים חשובים.

בטורק היו הרבה בעלי־מלאכה עצמאיים שהעסיקו פועלים. במיוחד היה רב מספר החייטים שתפרו בגדים, ובימי הירידים הירמארקים היו נוסעים עם תוצרתם ומוכרים. כמו כן היו גם מפעלים בקנה מידה יותר גדול ובהם הועסקו פועלים. במיוחד ידועים היו פויארא, יעקובוביץ, הזומרים, משפחת קוזה, בלשקובסקי ועוד. הם שכרו פועלים לפרק זמן מסויים — מפסח עד סוכות, ומסוכות עד פסח. שוליות חויבו לעבוד לפי הסכם מיוחד שלוש שנים ללא תשלום, רק בעד אוכל, וזאת רק אחרי מחצית השנה הראשונה. שעות העבודה לא היו מוגבלות עבדו שתים־עשרה שעות וגם יותר, תלוי בעונה. הפועל הלך לביתו רק כשבעל־הבית אמר לו שהעבודה להיום נסתיימה.

הפסקות קצרות בעבודה היו בין מנחה למעריב. מצב השוליות היה רע במיוחד. הם היו צריכים לעזור לבעל־הבית שלהם כפי הנדרש; לנסוע אתו ליריד, להשגיח, לסחוב את החבילות וכהנה וכהנה עבודות.

המצב הקשה הזה הכריח את „פועלי המחט" — להתארגן, ובשנת 1924 ביוזמת המרכז בוורשה נוסד האיגוד המקצועי של עובדי החייטות בטורק. האסיפה הראשונה התקיימה בביתו של כותב השורות האלה בברייטער־גאס. הוחלט להיאבק על שיפור תנאי העבודה: להקטין את מספר שעות העבודה, להגדיל את שכר־העבודה לפי תשלום שבועי, שינוי היחס של המעביד לעובד, לבטל את היחס המשפיל לשוליה וכו'.

נבחר ועד זמני עם החברים יהושע, ריכמאן, אבא לבקוביץ, וולף קיבל, העלה פוקס וחיה איטה פינגרהויט. כל אחד מחברי האיגוד חוייב לשלם תשלום חבר בכל חודש והוחלט בעד הכסף שיצטבר לשכר דירה לפעולות האיגוד.

תגובת המעבידים היתה חריפה מאד. הם איימו בכל מיני אמצעים לשבור את הכוח המלוכד. במיוחד נשפך זעמם על הדרישה לבטל את האפשרות לפטר עובד באופן שרירותי. הימים בהם התארגנו העובדים לא היו נוחים ביותר לפועל. השלטונות הפולניים חשדו בכל אחד מהפועלים שהוא קומוניסט. הרבה צעירים נאסרו. בכל זאת הצלחנו להסביר למפקח על העבודה הפולני (מטעם משרד העבודה), שמטרתנו היא אך ורק לשפר את תנאי העבודה, ואין לאיגוד שום צביון פוליטי.

כשניגשנו לשכור דירה נתקלנו בקשיים בלתי צפויים. לא רצו להשכיר לנו דירה. לבסוף הצלחנו להשיג חדר קטן ב„בית הפורטקים" בקיילער־גאס, מקום שם היה בזמנו הגערער שטיבל. תנאי השכירות היו די קשים. נאלצנו לשלם שכר־דירה מראש עבור שנה. בשנת 1925 (אחרי שנה) הוכרז באופן רשמי על יסוד האיגוד, והתקוות לשינוי לטובה במצבו של העובד נראו די ורודות.

אבל השלטונות הפולניים הריאקציוניים אסרו במרוצת הזמן על הפועלים היהודים להתארגן. המרכז חוסל, ויחד אתו הופסקה פעולת הסניפים בכל ערי פולין, וגם בטורק נסגר סניף האיגוד המקצועי של „עובדי־המחט".

ובלית ברירה נאלצו „עובדי המחט" לפעול ולהתארגן במסווה בארגונים אחרים כגון ב„בונד" ובאיגוד הספורט שלו „המורגנשטערן" או אפילו ב„פועלי ציון".

הגיעו זמנים קשים ליהודים. כבר לא היה מדובר על מאבק לשיפור תנאי העובד. המאבק עבר לפסים אחרים לחלוטין — המאבק של היהודי על קיומו. מאבק זה לא נמשך כבר הרבה זמן. „הפתרון הסופי" פתר גם את הבעיות האלה, שלכאורה נראו כה חשובות וכה כואבות.

י' שחור

„בונד"

בשנת 1906 נאסר אברהם דוד וולמן, בנו של שלמה וולמן. הוא היה אז בן 15. הוא נאשם על השתייכותו ל„בונד". הוא גם נאשם באיום על הסנדלר סקורופה בדרשו ממנו שישלם לפועליו את המגיע להם. וכשהלה סירב ניפץ את השמשות בחלונותיו. השוטר אלקסיי פבלוב העיד שבנובמבר 1907 מסר וולמן אקדח לאחד יאנק, שהרג בו יהודי טורקאי, וולמן ישב בבית־הסוהר תשעה חודשים ולבסוף שוחרר מפאת גילו הצעיר.

בשנת 1909 אסרו את מאיר שליפקא, בן השמונה־עשרה ונשלח לבית־הסוהר בלנטשיצה.

לעתים תכופות עשו השוטרים סריקות וחיפושים בבתים רבים. לפני האחד במאי או לפני חגים אחרים פולניים לאומיים נאסרו חשודים. כך נעצר שמואל יעקב רואר בן העשרים ושתיים, בעריש צלניק מדוברא ומלך וולקוביץ. בדוברא היה משומד אחד, יעקב יעקובוביץ, שהיה מלשין ועל מצפונו רובצים מעצרים רבים של צעירים יהודים משם ומהסביבה.

כשאברהם דוד וולמן הגיע לגיל 19 אסרוהו וישב בבית־הסוהר בקאליש. למפקד המשטרה בקאליש, ינובסקי, מגיעות הלשנות, על פעולות חשודות ב„בונד", פעולות המכוונות נגד השלטונות הפולניים. ברשימת המבוקשים על־ידי המשטרה היו: מנחם גליקסמן, יעקב פרייז, יהודה וולקובסקי, איצעק מאשובינסקי, חיים טריסאן, איצל טשאסקאלא ויעקב זיעמיאק. אבל הם לא נמצאו. טרייטל רואר נעצר על כי אסף כספים למטרות פוליטיות.

הכי גרוע היה שאלמנטים חשודים ובלתי אחראים במסווה ה„בונד" תבעו כספים מאנשים שונים ואיימו אפילו בנשק.

היה מספר אנשים שנחשבו כמשתייכים ל„בונד" ונקראו „אחדות־יונגן" (צעירי אחדות). היו גם כאלה שהשתייכו ל„בונד" מתוך השקפת עולם. וביניהם אפרים, בנו של ה„געלער" מלמד, יצחק, סנדלר עם אחותו (אביהם היה החייט חיים קיבל בקיילער־גאס).

בזמן מלחמת העולם הראשונה הגיעו עם הפליטים מקאליש גם חברי „בונד", פעילים, אבל טרם מצאו להם שדה פעולה מתאים.

עם יסוד ה„טורן־פאראיין" הוקלה הפעילות על הבונדאים. המועדון של „הטורן־פאראיין" נוצל למטרה זו. מדי פעם הגיעו מרצים מהמרכז והיו ערבים מעניינים עם ויכוחים סוערים, בין הבונדאים ובין חברי צעירי־ציון ופועלי־ציון. בשנת 1916 הגיע לטורק זלמן רובשוב (שז"ר הנשיא השלישי של מדינת ישראל) אבל לא ניתנה לו האפשרות להופיע, והמניעה באה דווקא מצד „צעירי־ציון".

המאבק בין ה„בונד" ובין הציונים היה קשה. ב„לעבענס־פראגן" מיולי 1918 מתאוננים הבונדאים שלא הצליחו לחדור ל„טורן־פאראיין" במידה מספקת שיוכלו להשפיע על מהלך העניינים. רק בשנות העשרים הצליח ה„בונד" להתארגן והשפעתם כבר ניכרת ברחוב היהודי בטורק. בהתחלה היה מועדונם בעליית הגג ולבסוף הגיעו למועדון בדירה יותר מרווחת. אורגנו שם קורסים שונים והתחילה פעילות עניפה. המועדון היה בביתו של ניימאן הזקן, איפה שפעם היתה ה„קאזארמע" (קסרקטין) מול הכנסייה הקאתולית. בבטאון הבונדאי „פאלקס־צייטונג" ממאי 1922 דווח: „שבועות אחדים לפני האחד במאי בחרו איגודי הפועלים של היהודים והפולנים ארבעה נציגים (2 — היהודים, ו־2 — הפולנים) ועליהם הוטל באסיפה כללית לעבד מצע פוליטי משותף לקראת האחד במאי. בבוקר השכם, באחד במאי, יצאו זוגות זוגות של פעילים לרחוב, מכרו „פרחים" (תוויות מיוחדות), ובצהריים התארגנה ההפגנה המשותפת של פועלים יהודים ופולנים. התהלוכה היתה מלווה שירים ותזמורת. היא עברה את הקאלישער־גאס, דרך ככר השוק הגיעה ל„נאדל־פאראיין" (איגוד אנשי המחט), ובמועדון של האיגוד הזה היו נאומים עם תוכנית בידור. הפעולה הנ"ל נעשתה ברשות השלטונות.

ב„פאלקס־צייטונג" מסופר גם על כנס שהתקיים ב־16 ביולי 1922. ליום זה נקבע כנס של חברי „הבונד" מקולה ומטורק. (קאלה מרוחקת כ־24 ק"מ) בחמש וחצי בבוקר יצאו צעירי קולה וטורק ובשעה שבע וחצי הגיעו למקום המפגש באמצע הדרך. נשמעו הסיסמאות הבונדאיות ואחרי־כן הורכב דגל אדום מהסרטים שענדו ונתלה על אחד העצים ביער. שני הוועדים אחרי התייע־צות קצרה קבעו את תוכנית הפעולה של אותו יום. בתשע היתה הפתיחה. השתתפו בכנס שישים צעירים שהשתייכו למשמרת הצעירה של ה„בונד" ונקראו „אנשי העתיד" (צוקונפטיסטן). (33 מקולה ו־27 מטורק). המשמרת הצעירה נקראה „צוקונפט". הח' פצנובסקי ברך את חברי קולה בשם הסניף הטורקאי, וח' מאיר מקולה הרצה על המצב הפוליטי בעולם ועל תפקידי

המשמרת הצעירה — „צוקונפט" לאור המתרחש בעולם בכלל ובפולין בפרט. היו ויכוחים ערים, שירה בציבור וריקודים. הכנס ננעל בעצרת חגיגית ובהלוכה מאורגנת חזרו חברי הסניפים למקומותיהם. שמעון גרינברג היה מחבר הכתבה הנ"ל.

ב„פאָלקס-צייטונג" מספטמבר 1930 הופיעה ידיעה שנקבעה ועדת-הבחירות בטורק מ-5 חברים, שמתפקידם להשגיח על הבחירות „לסיים" ולמוסדות המקומיים. בינואר 1932 התקיימה אסיפה כללית של חברי ה„בונד" בטורק בהשתתפות הח' קליין מקאליש. דווח על הפעולות שנעשו והותוו הקווים לפעולה לעתיד. דובר היה על ההכנות לקראת היובל ל„בונד". בכנס הגדול שהתקיים בשבועות בווארשה ב־1932 השתתפו 19 חברים מסניף ה„בונד" בטורק.

על אף המאבקים שניהלו ב„בונד" החרדים, הציונים והקומוניסטים, היתה השפעת ה„בונד" בטורק די ניכרת. מ„פאָלקס-צייטונג" משנת 1933 אנו שומעים שהופצו בטורק 100 עותקים של העתון. מתרימים גם אנשים לתמוך בבטאון הבונדאי ובבטאון של הצעירים „דער יוגנט-וועקער" (מעורר הצעירים).

באוגוסט 1935 נפטר העסקן הבונדאי המפורסם, סופר ומרצה, יוסף חמורנער (אחיו של המלומד יעקב לשטשינסקי) ובכל סניף וסניף של ה„בונד" התקיימו עצרות-זכרון. גם במועדון ה„בונד" בטורק התקיימה עצרת-אבל כזאת.

ה„בונד" היה מורכב משלושה חלקים. 1) הפועלים באופן כללי. 2) הצעי־רים — „צוקונפט" 3) וילדים הידוע בכינוי „סקיפ" — סאָציאַליסטישער קינדער פאַרבאַנד — ארגון ילדים סוציאליסטים. כך שה„בונד" שאף להקיף את כל המשפחה, את ההורים, הנוער, והילדים. פעילות ה„בונד" על כל שלושת חלקיו היתה רבה מאד בשדה החינוך והתרבות. ולאט לאט ניכרה פעולת ה„בונד" בעיר בהצגות, בהופעות מוסיקאליות, ואפילו בעירייה של טורק היו נציגים של ה„בונד". (רשימה עצמאית עם מארנעל בראש). כמו-כן הוכתר המבצע של איסוף תרומות ליהודי פשיטק (שהיה שם פוגרום) ולמען הלוחמים נגד פרנקו בספרד, בהצלחה ניכרת. הקורסים שאורגנו על-ידי ה„בונד" משכו צעירים רבים וגם כאלה שלא היו מחסידי ה„בונד" ומבתים חסידיים כגון הבנות של נפתלי משה פצנובסקי, הרש גוצמן, בנו של ר' משה גוצמן ונכדו של השוחט הטורקאי הזקן.

מפי המשורר והאסאיסט (כותב מסות) חיים לייב פוקס, שהכיר יפה את הרש גוצמן, נודע לנו, שהרש היה רצען בקונין בשנת 1930. הוא היה בחור אינטליגנטי מאד, כתב שירים וגם בפרוזה שלח את ידו. היו לו לבחור הזה התלבטויות קשות בין דביקותו למסורת ובין האידיאות החדשות שנסרו אז

ברחוב היהודי. בשנת 1935 עמד בהצלחה בקונקורס למילגה מטעם ייוו״אָ (יידישער וויסנשאַפטלעכער אינסטיטוט).

בימי המלחמה התגלגל למינסק, נשא אשה, עבר לאלמא־אטא בקזכסטאן, שם נעצר ונפטר בבית הסוהר הסובייטי.

ה„יוגנט־וועקער״ מס׳ 11 מספר שבשנת 1939, באחד במאי, התקיימה בטורק חגיגת אחד במאי. הפועלים לא עבדו באותו יום. פועלים יהודים ופולנים טיילו ברחובות העיר לבושים בגדי־חג. מועדוננו היה מקושט יפה. בעצרת לכבוד החג השתתפו כמאתיים חבר. נאמו נואמים מה„בונד״ ומפפ״ס (Polska Partia Socialistyczna) ונציגים מאיגוד הספורטאים „מאָרגן שטערן״ (כוכב השחר). כמו כן בוצעה בהצלחה תוכנית בידור טובה.

היתה זו החגיגה האחרונה של אחד במאי בפולין. אחרי ארבעה חדשים פרצה מלחמת העולם השנייה ויחד איתה נסגרה פעילות הבונד בטורק.

ז. ק.

התנועה הקומוניסטית בטורק

בשנת 1920 כבר היה קיים בטורק האיגוד הספורטיבי. הוא היה בהתחלה ללא כל גוון פוליטי. חבריו השתייכו לרוב המפלגות; „פועלי־ציון" ימין, שמאל „בונד" ועוד. המועדון נמצא פרק זמן מסויים בככר השוק ואחרי־כן עבר לביתו של וילוש אופנהיים. בשנת 1922 חל פילוג ב„בונד". בראש סניף ה„בונד" עמדו הח׳ מיכאל קיבל, יעקב קיבל והניעק מושקוביץ. פפ"ס (המפלגה הסוציא־ליסטית הפולנית) העמידה את מועדונה לרשות היהודים בשבתות להרצאות ולאסיפות. התקיימו ערבי ויכוחים ובין היתר גם שיחות ודיונים על ה־21 נקודות של האינטרנציונאל השלישי. הגיע גם להתנקשויות בין חסידי מיכאל ובין חסידי הניעק מושקוביץ.

לפני הבחירות הראשונות לסיים הפולני נפתח בטורק סניף המפלגה הקומו־ניסטית; בין חבריה נמנו הניעק מושקוביץ, אייזיק ציגלר, שני האחים שליווקא, מיכאל גולדשטיין, אברהם מושקוביץ, שמחה געלער, אביש גולד, יהושע רייכמאן, זלמן בעסער, ניחה פרידע, והאורג הפולני סטולרסקי ועוד.

בבית־המלאכה, הסנדלרייה, של הבעסערים התקיימה האסיפה הראשונה ל־יסוד הסניף. הוחלט לפתח פעילות רבה, להחדיר חברים לכל המפלגות הקיימות בטורק, לנהל שם תעמולה, להפיץ ספרות קומוניסטית, את השבועון „די צייט" (שהופיעה בקרקוב) ועוד. הפעילות הקומוניסטית התחילה להיות ניכרת בשטח. הופצו ברוזים ובמיוחד היתה פעילות עניפה בין הנוער. לוטק לווינסקי היה פעיל מאד, אחרי־כן נצטרפו גם אבא לווקוביץ, חיה איטה פינגרהויט, רוזשקה קיבל, העלה (הלה) פוקס, העניע קיבל, משה שמול, שהיה גם הקשר עם המרכז בלודז׳, משם היתה מגיעה ספרות אסורה כמו העתון „הדגל האדום" („טשערווני שטאנדאר").

אחרי זמן קצר קם גם התא הקומוניסטי השני ובו היו פעילים: לייב וולמן, קוצמן, פישקה פרידה, רוזשקה פליס, צעשקה פאצאנובסקי, לייבוש לוי, חיים

הערש פרעסאייזן ועוד. בתא הזה היו הרבה צעירים משכילים ואינטליגנטים והם ריכזו את פעילותם באיגוד הספורטיבי שחידש את פעולותיו ומועדונו היה בברייטער־גאס. בראש האיגוד הספורטיבי עמד שמואל לוי ליסאק, כמובן, קומוניסט. באיגוד הספורט נוסדה ספרייה בהנהלתם של לאה קיבל וגלובובנה. לעתים קרובות ניתנו שם הרצאות על נושאים סוציאליסטיים, אורגנו קורסים לביעור הבערות ולהשכלת יסוד. במרוצת הזמן הורגשה הפעילות הזאת ומתוך חשש שהמשטרה תשים יד על האיגוד, ירדה המפלגה למחתרת. קמו תאים קטנים, וכל תא פעל באופן עצמאי, והקשרים היו מתקשרים בין התאים ומוסרים את חוזרי המרכז.

חלק מהם היו פעילים בארגונים אחרים כגון: הנוער הציוני, השומר הדתי ואפילו בית״ר ופועלי אגודת ישראל. זה שימש להם כיסוי לפעילותם והשתיי־כותם לנוער הקומוניסטי שהיה כמו כל המפלגה הקומוניסטית בלתי ליגלית. ולמרות הכל היו מאסרים בין החברים ורבים נאלצו לעזוב את העיר ולנדוד ואפילו לצרפת הגיעו. הקשר עם המרכז חודש ובעיקר עם המחוז בקאליש — ובלוצלווק וזה נמשך עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

קלמן היישריק

בעיירה טורק

(פרק מתוך ספרו „באש ובדם")

בשנות התשעים של המאה הקודמת נקלעתי לעיר הגדולה, לאחר ששנות נעורי גזו כחלום בעיירה הקטנה טורק ששכנה בקרבת הגבול הגרמני־המלחמתי.

עיירה זו אוכלוסייתה היתה מעורבת מפולנים, גרמנים ויהודים ושכנה בסביבה ברוכת־אל. בעלי האחוזות והאכרים גרונותיהם היו תמיד מלאות בר, וגני הפרי שבסביבה בישמו את האוויר בריחות פירותיהם הבשלים והעסיסיים.

קלמן היישריק איש טורק עם הסופר והוגה דעות הלל צייטלין

התושבים הגרמנים, או כפי שהיו מכונים „היופים" — על פי רוב בעלי קרקעות, אשר מזה דורות הגיעו הנה, מתוך שמירה כאן על אופיים וסגולותיהם הדתיות והלאומיות, עסקו במלאכת הטווייה והאריגה.

באמצעות „נולים" עשויים מקרשים הם עיבדו אריגים לסינורות, למצעים ולמוצרים אחרים, אשר נקנו על־ידי יהודי העיירה שהעבירום בעגלות־משא כבדות ללודז', למרכז מחסני האריגים ומשרדי היצוא.

באפלולית שעות הבוקר המוקדמות היו איכרי הסביבה יוצאים בעגלות־סולמות שלהם רתומות לסוס אחד, עוברים בדרכים ומסילות הכפרים וחצרות בעלי־האחוזות ונפגשים בכביש הרחב המוביל לשוק.

נשמעת הלמות צוהלת של פטישי הנפחיות, וניצוצות ניתזים מהמפוח ומעופפים מול פניהם של עובדי הנפחייה.

תרועותיו של הדוואר המנומנם למחצה מתגלגלות על פני הבתים, ורעש אופני כרכרת הסוסים של הדואר מבשר בואם של אורחים חדשים לעיירה.

יהודים לבושים מעילים ארוכים מאריג פשוט, כשכובעיהם שמוטים הצדה ופניהם משולהבים, עוצרים כל עגלה, מחטטים בה היטב בעיניים בולשות, קונים ביצים, חמאה, עופות ובמיוחד תבואות, מבלי לשים לב שמתוך כך הם מתרחקים הרחק מצלב העץ עם איקונין הקדושים התלויים עליו, המיוצג כברת־דרך מאחורי הגשר והשייך כבר לתחום קהילה אחרת.

מצבם הכלכלי של תושבי העיירה היה לא רע, והיחסים בין בני שלושת הלאומים היו די תקינים ומשביעי רצון. הם גדלו כמעט יחד והתקיימו מתוך כבוד והכרה הדדיים.

האיכר הפולני הפרימיטיבי האדוק מאד בדתו, הפריצים — בעלי האחוזות, רובם בני תרבות, אומני־היד העמלים, החרוצים והחסכניים, היהודים כמעמד מסחרי ומתווך — כל אלה ראו מסביבם שפע של אפשרויות פרנסה וחיו ביניהם בשלום כשהם ביחד נאנחים קשות תחת עול־המשא הכבד של השליט הרוסי.

קומץ העניים בקהילה הטורקאית היו בטלים בששים לעומת רוב בעלי־הבתים, אשר לא באו בתביעות אל רבונו של עולם אם רק זכו לבריאות, פרנסה ולזקנה מכובדת.

הפרנסה היתה ברווח, שבעים שכבו לישון ושקטים השכימו. החיים נרקמו כאן בתוך שקט אידילי וצערם היחידי היה לשמוע על מצבם הקשה של יהודים במקומות אחרים בפולין הקטנה, מקום שם סבלו וסובלים ללא שיעור.

בהגיע יום הששי אחרי הצהריים היה השמש הישיש, בעל הזקן הארוך והעיניים האדומות והמוגלתיות, מסתובב ברחובות, בהם התגוררו היהודים,

מקיש שלוש הקשות בפטישו על כל דלת יהודית ומזכיר לכולם להתכונן לקבלת פני שבת־המלכה.

החנויות ננעלות על מנעול ובריח. בכל הבתים הולכת ומשתלטת שלווה עמוקה ואווירת־קדושת־השבת מרחפת על פני היהודים.

ובבית־אבא נעשו ההכנות בקפידה ובחומרת־יתר!

חסידים וסתם יהודים הלכו לחסידים ותיקים להאזין לדברי־חסידות או לשמוע מפיהם מעשיות על מופתים של רביים וצדיקים.

בחגים היו מתכנסים בביתו של זקן־העיירה, ר׳ יעקב מאליס. באולמו המרווח ישב לו ר׳ יעקב בכורסת־הכבוד המרופדת בראש השולחן המכוסה מפה צחורה והערוך כידה הטובה של רעייתו. הוא היה כולו מרוכז, מכונס בתוכו, עטור זקן לבן, מצחו הגבוה חרוש קמטים, וכל כולו נמצא לא בעולם הדין. עיניו סגורות למחצה ופיו מפיק מרגליות — תורות הרבי שליט״א — אשר הקסימו את השומעים, כשעיניהם מבריקות, אוזניהם כרויות וראשיהם נטויים לכיוונו, כאילו נמשכו אליו בחוטי אהבה סמויים.

ופתאום — דפיקה על השולחן! נו... הבו נא קצת משקה מהחריף שבחריף ותחדור נא הדביקות ללבבות! ומיד קמו כולם ויצאו בריקודים מלהיבים כשהמעגלים הולכים ומתרחבים וצעירים ומבוגרים זרועותיהם שלובות זו בזו, מוחאים כפיים ומרימים רגליים בקצב אחיד בשירה משלהבת, ומנגינות ושירי לכת חסידיים בקעו מדירתו של ר׳ יעקב עד אור הבוקר.

לעומת החסידים היו גם סתם יהודים שבילו את חגם ללא התלהבות יתר ואפילו קצת בקרירות, ללא כל עניין מיוחד, כאילו נכפה עליהם. יושבים הם על יד דלתות בתיהם על שרפרפים נמוכים וצרים, מפהקים מרוב שעמום ומתענגים בתעלולי ילדיהם המשתובבים סביבם ונהנים מדברי רכילות בגין עסקי אחרים. אולם המכובדים מעיינים ב„משניות״ או במדרש רבה במצב רוח רגוע ונעים.

והחסידים אין עיסוקם בימים כאלה בלימוד תורה. מספרים הם בשבחם של צדיקים, מתלהבים מהמעשיות על הבעל־שם־טוב, על הרבי מקוצק, הבעל „שפת־אמת״ ורביים אחרים, סבי הרביים דהאידנא וגם אינם פוסחים על גדולי זמנם.

החגים חולפים. מתפכחים מהם ושבים אט־אט לעסקים היומיומיים, והעולם כמנהגו נוהג. פרט למקרים של הסתבכות במחלוקת אודות רב, שוחט או חזן כשהעיירה היתה דומה לקלחת רותחת, היו החיים זורמים בדרך כלל בשקט וללא דאגות יתר כמתוך שיגרה.

הבנים הלכו בדרכי אבותיהם הצנועות ומלאות אמונה ובטחון בכל־יכול. מהם למדו בבתי־מדרש, מהם בישיבות; הבנות — בבתי הספר הכלליים הממלכתיים, ופרט לקריאת רומן משעמם, לא הראו כל עניין לשום דבר.

המיוחסות ביניהן, הגאוותניות ומלאות ערך־עצמי קראו בחשק את הספרים הגרמניים הקלאסיים מאת גיתה, שילר ואחרים, והיו מטיילות על המדרכות שעל יד בתיהן וחולמות על אהוב־לבם, המשורר בחיר חלומותיהם, היינריך היינה...

המוני היהודים הפשוטים, חייטים, כובענים ובעלי־מלאכה אחרים, היו נשמעים ללא התנגדות לפקודות החסידים, אשר היוו בעיירה את המעמד המתבלט בעיירה. כל השבוע עבר עליהם בעבודה, אולם לאמירת תהלים בבית־המדרש היו הזקנים שבהם בין הראשונים. באמצע הלילה היו עוזבים את הבית החם והולכים לשם לעבודת־הבורא.

וילדיהם — השוליות והעובדים הביטו בקנאה בבחורים אשר ישבו צפופים סביב שולחנות ארוכים ולמדו בחשק רב, בקול ערב ומתנגן, בגמרותיהם את שיעור השבוע.

את בית־המדרש היו עוזבים כמבויישים ברגש הכנעה — ובשבת לאחר שינת־שבת נפגשו באחו הירוק שמאחורי החורשה, וכמסכנים ומיואשים היו משוחחים אודות מדינת קולומבוס — אמריקה, ארץ החלומות והעתיד. הם היו שקועים בחשק רב בשיחתם על אופן עזיבת בית הוריהם, מבלי דעת על מה ולמה, פשוט מתוך זה שחדרו אף לכאן מעשיות ואגדות שונות אודות החיים מעבר־לים בארץ רחבת ידיים זו, ארץ הנותנת לאדם זכויות שוות וסיכויים שווים להגיע לאושר ולעושר ולא להיות כפופים לשום מרות רוחנית.

באמצע השוק הריק, המרובע הגדול, שבמרכזו מתנוסס עמוד גבוה ובראשו שלושה פנסי־נפט — מוקף בתים עירוניים יפים ועל יד שעריהם עומדים עצים עתיקים, ירוקים — גזוזי ענפים ומטופחים יפה — נמצא בניין העירייה בעל המגדל ושעון העיר. תלמידי החדרים, השקועים בלימודיהם, היו מחכים לתשעת צלצולי השעון בחוסר סבלנות, ומדי השמעם, כשכל צלצול לחוד נחרת בזכרונם, כאילו נפחדים מרוחות רעות, התחילו לצעוד הביתה צמודים זה לזה בקור הלילה, כשהכל עטוף מעטה שלג לבן.

על ספסל רחב היו מתיישבים בעלי־בתים אחדים, חקרנים, עיניהם מורמות לשמים התכולים, מעשנים בנוחיות סיגארים ריחניים תוצרת חוץ. מבין מפלשי בגדיהם בצבצו שרשרות שעוניהם הצפונים. כדרך המשכילים קראו את „משבת־לשבת" מאת נחום סוקולוב ב„הצפירה" — השליכו מבטיהם סביבם ונהנים

מיפי העננים הלבנים הנראים מרחוק כמכוספים בעוד שהשמש משזפת את פניהם. כל אחד במצב רוח של אפס־מעשה, ומתחשק לשאול את מישהו מהעוברים ושבים מה נשמע אי־שם במזרח הרחוק ?... האם מראה זה מריח באבקת־שריפה ומבשר רעות ?...

וכמים שקטים אשר פתאום מתפרצים ומתגעשים וגליהם שוטפים את גדותיהם, כן גם החיים צעדו בצעדים איטיים, שלווים, עד שהתחוללה הסערה.

וכאשר הורגש בבית מחסור בלחם, באין מזל, האב שהתפרנס כסוכן „שפילי־טער" נוסע מדי שבוע לווארשה לקנות סחורות שונות עבור חנווני העיירה לפי הזמנתם, וכאשר קרה לפעמים, שלא באשמתו, שכח דבר־מה או רומה בטיב הסחורה, והגם שמתוך נאמנותו ויושרו קיבל על עצמו לשאת בהפסד, עדיין נשארו סוחרים בלתי מרוצים ממנו, או־אז נאלץ לבסוף לעזוב את פינתו השקטה, את טורק והלך לחפש את קיומו במקום אחר.

ק. ח. הײשריק

אינעם שטעטל טורעק

(אַ פראגמענט פון בוך „אין פײער און בלוט")

אין די נײנציקער יאָרן פון פאַריקן יאָר־הונדערט בין איך אַרײנגעפאַלן אין דער גרויסער שטאָט, נאָכדעם ווי מײנע קינדער־יאָרן זענען דורכגעפלויגן ווי אַ חלום אינעם קלײנעם שטעטל טורעק, וואָס איז געלעגן נישט ווײט פון דער דײטשער מלחמהדיקער גרענעץ.

אינעם שטעטל דאָרט האָט זיך געפונען אַ געמישטע פּוילישע, דײטשע און יידישע באַפעלקערונג — די געגנט איז אַ גאָט־געבענטשטע, די פּריצים און פּויערים האָבן תמיד געהאַט פול געפּאַקטע שײערן מיט תבואות און די אָרעמיקע סעדער האָבן די לופט אָנגעפילט מיט די שטאַרקע מונטערע ריחות פון צײטיקע פּרוכטן. די דײטשע אײנוווינער אָדער ווי מען האָט זײ גערופן „די יופען" — ס׳רוב תושבים פון אײגענער ערד, פון דורות־לאַנג אָן אײנגעוואַנ־דערטע פון דײטשלאַנד, אָפּהיטנדיק דאָ זײערע רעליגיעזע און נאַציאָנאַלע אײגנטימלעכקײטן, האָבן זיך באַשעפטיקט מיט שפּינערײ־אַרבעט און וועבערײען. אויף „וועבשטילן", צונויפגעקלאַפּטע פון ברעטער, האָט מען אויסגעאַרבעט שירצנצײג, בעטצײג א.ז.וו. וואָס די יידן אין שטעטל האָבן אויפגעקויפט און באַזאָרגט אויף גרויסע שווערע פורן קײן לאָדזש, אינעם צענטער פון פאַרשידענע מאַנופאַקטור־לאַגערס און עקספּאָרט־קאָנטאָרן.

אין דער טונקלקײט פון די פרימאָרגן־שעהן לאָזן זיך אַרויס די אָרומיקע פּויערים, אויף זײערע לײטער־וועגעלעך אין אײנפערדיקן געשפּאַן איבער פאַר־שידענע וועגן און שטעגן פון דערפער און גוטבאַזיצער הויפן, און קומען אַלע צונויף אויפן ברײטן טראַקט, וואָס פירט צום מאַרק. עס לאָזן זיך הערן די פרײלעכע קלעפּ מיט די האַמערס אויס די קוזשניעס און עס שיטן זיך פאַרן פּנים די ברענענדיקע פונקען־שפּריצן, וואָס פליען פון די קאָוואַדלעס און פון אונטערן בלאָזזאַק־מויל.

עס צעקייקלט זיך איבער די הייזלעך דאָס טראָמפּייטערן פונעם האַלב־פאַר־שלאָפענעם פּאָטשטאַליאָן און דאָס הילכיקע גערעדעריי פון דער פערד־פּאָטשט, וואָס זאָגט אָן דאָס אַריינקומען פון פרישע געסט אינעם שטעטל. יידן אין לאַנגע צייגענע כאַלאַטלעך מיט פאַרדרייטע קאשקעטלעך און פאַרפּלאָמטע צעהיצטע פּנימער שטעלן אָפּ יעדעס וועגעלע, מען קוקט, מען נישטערט, מען האַנדלט איין אייער, פּוטער, עופות, און איבערהויפט תבואות — נישט באַמערקנ־דיק ווי מ׳שפּרייזט דערווייל אַלץ ווייטער, ווייטער פונעם הויכן הילצערנעם קרייץ מיט די באַהאָנגענע הייליקע בילדער, וואָס שטייט אַ שפּאַר ביסל אונטערן בריקל, און געהער שוין צו גאָר אַן אַנדער גמינע...

ככר השוק בטורק אחרי המאַרק־טאָג (יום השוק)

די איינוווינער האָט זיך געלעבט נישקשה, דער שלום־בית פון די דריי נאַציאָנאַליטעטן באַפעלקערונג האָט אינגאַנצן צופרידן געשטעלט. זיי זענען געווען כמעט צונויפגעוואַקסן איינע מיט די אַנדערע און געלעבט אין קעגנזייטיקער אַנערקענונג, דאָס פּוילישע פּרימיטיוו־נאַיווע שטרענג רעליגיעזע פּויערטום, ווי די פּריצים, וואָס זענען ס׳רוב באַשטאַנען פון קולטורעלע מענטשן. די האַנטווערקער־אַרבעטזאַמע, טיכטיקע, שפּאָרעוודיקע דייטשן מיט יידן אַלס האַנדלס־און פאַרמיטלונגס־עלעמענט האָבן אַרום זיך געזען שפע און האָבן

זיך רואיק פאַרטראָגן צווישן זיך אונטער דער שווערער לאַסט פון דער רוסישער איבערהערשאַפט.

דאָס ביסל אָרעמע לייט אין דער קהילה איז בטל־בשישים געוואָרן אנטקעגן דעם רוב באַלעבאַטים, וואָס האָבן צום רבונו־של־עולם קיין תביעות נישט געהאַט, ווען נאָר מען איז געווען באַשאַנקען מיט געזונט און עלטער. פרנסה איז געווען ברווח, זאָט האָט מען זיך געלייגט און רואיק אויפגעשטאַנען.

דאָס ביסל אָרעמע לייט אין דער קהילה איז בטל־בשישים געוואָרן אנטקעגן דעם שווערן יידישן מצב אין אַנדערע מקומות פון קליין פוילן, ווו יידן ליידן אָן אַ שיעור.

עס איז געקומען דער פרייטיק פאַרנאַכט האָט דער שמש, אַן אַלטיטשקער מיט אַ לאַנגער גרויער באָרד און פאַראייטערטע רויטע אויגן, מיט דריי קלעפּ פון הילצערנעם האַמער אין יעדער יידישער טיר דערמאָנט אַלעמען זיך צו צוגרייטן מקבל פנים צו זיין די הייליקע פרינצעסין שבת־מלכותא. די געוועלבער ווערן געשלאָסן, פאַרהאַמערט אויף שלאָס און ריגל און אַלע שטובן באַהערשט אַ טיפע שלווה־שטימונג און אַלע יידישע הערצער נעמט אַרום אַ הייליקע מנוחה.

און ווי שטרענג איז אַלץ אָפּגעהיט געוואָרן ביים פאָטער אין שטוב ־ מען איז געגאַנגען צו חסידים שמועסן וועגן חסידות, האָרכן מעשיות וועגן רבין און אין יום־טוב איז מען אַוועק זיך משמח זיין מיט וויין און ביר צום פּאַטריאַך פון שטעטל ר׳ יעקב מאַליס, וואָס איז געזעסן ביי זיך אין אויסגעמעבלירטן זאַל אויבן אָן אין זיין אויסגעבעטענעם פאָטער־שטול ביי קלאָר־געדעקטן טיש, אַ פאַרטיפטער אין זיך מיט זיין שיינער שניי־ווייסער באָרד און געקנייטשטן הויכן שטערן און פאַרטראַכטערהייט די אויגן האַלב צוגעמאַכט, האָט ער דערציילט די תורות פון „אים” זאָל לעבן, וואָס האָט אַלעמען ווי איין מענטשן פאַרכאַפּט און צוגעצויגן.

און מיט אַ קלאַפּ אינעם טיש: — נו !... גיט אַהער ! אַ שטאַרק ביסל משקה, וואָס פעסטער, דביקות זאָל אַריין אין די הערצער — האָט מען זיך משמח געווען מיט טענץ און ריקודימלער, פאַרפלאָכטן אין אַ ראָד. פאַטשנדיק אינאיינעם מיט די הענט, הייבנדיק די פיס צום טאַקט, מיט געזאַנג, מיט גרויס התלהבות און ברען, פריילעכע חסידישע מאַרשן ביז אינעם ווייסן טאָג אַריין...

גלייכצייטיק האָט זיך געלאָזט באַמערקן ביי סתם יידן, ווי דער יום טוב גייט ביי זיי דורך קאַלט, מען זיצט פאַר די טירן אויף די נידעריקע שמאָלע בענקלעך און מען גענעצט פון לאַנגווייל ; און זייער גאַנץ פאַרגעניגן איז, וואָס די קינדער שטיפן און וואַיעוועז אַרום... מען טרייבט רכילות וועגן יענעמס עסקים, מען מאַכט

פלאַטקעס, אָדער די בכבודערע קוקן אַריין אין אַ משניות און אַ מדרש רבה, מיט אַרואיק לעבלער געמיט.

ביי די חסידים להיפך, ווערט כמעט ווי נישט געלערנט, נאָר מ׳דערציילט זיך מעשיות וועגן בעל שם טוב, וועגן רבי מענדעלע מקאָצק און „שפת אמת", פון די עלטער זיידעס רביים אָן, ביז צו די איצטיקע גדולי הזמן.

און אויסגעניכטערט זיך נאָך יום טוב איז מען ווידער יעדער פאַרטון אין זיינע עסקים; אַ חוץ, ווען עס איז אויסגעקומען זיך צו פאַרפלאָנטערן אין אַ מחלוקת וועגן אַ רב, שוחט, צי חזן, האָט זיך דאָס לעבן געצויגן שטיל און זאַרגלאָז.

די קינדער זענען געגאַנגען אין די עלטערנס דרכים פון פרומקייט און אָפּגע־היטנקייט, די זין האָבן געלערנט אין בית המדרש אָדער אין ישיבה, די טעכ־טער — אין די אַלגעמיינע רעגירונגס־שולן — און אויסער צו אַ — פוילן לאַנגווייליקן ראָמאַן האָבן זיי פאַר קיין זאַך נישט געהאַט קיין אינטערעס. די שטאָלצערע, איינגערעדטע צווישן זיי, האָבן מיט חשק געלעזן די דייטשע קלאַסיקער, געטען, שילערן, נייגעריק און צופרידן האָט מען געשפּאַנט איבערן טראַטואַר פאַרן הויז און געטראַכט וועגן דעם „ליבלינג", דעם טרוימערישן פּאָעט היינריך היינע...

די מאַסע פשוטע יידן, שניידער, היטלמאַכער און אַנדערע בעלי מלאכות האָבן געהאָרכזאַם זיך אונטערגעוואָרפן די באַפעלן פון די חסידים, וואָס זענען געווען כמו די אינטעליגענץ פון שטעטל. די גאַנצע וואָך האָט מען געאַרבעט, אָבער צום תהילים אין בית המדרש זענען די עלטערע יידן פון די ערשטע, אינמיטן נאַכט לאָזט מען איבער די וואַרעמקייט פון שטוב, און מען לאָזט זיך אַהין צו עבודת־הבורא.

און זייערע קינדער, די לערן יינגלעך און געזעלן, פלעגן מיט אייפערזיכטיקע פאַרגאַפטע בליקן קוקן אויף די בחורים, וואָס זענען געזעסן אַרום די באַזעצטע טישן און געלערנט אויפן קול מיט די שיינע ניגונים פאַר די אָפענע גמרות דעם „וועכנטלעכן שיעור", פאַרשעמטע, מיט אַ געפיל פון געפאַלנקייט, האָט מען זיך צונויפגעטראָפן אויף די גרינע לאַנקעס אונטערן וועלדל און, ווי פאַרלוירענע מענטשן נעבעך, גערעדט וועגן קאַלאָמבוסעס מדינה, אַמעריקע, באַקלערנדיק גוט אויף וואָס פאַר אַן אופן צו פאַרלאָזן די היים, אַליין נישט וויסנדיק צוליב וואָס, נאָר בלויז צוליב דעם, וואָס אויך אַהער האָבן זיך אַריינגעריסן פאַרשידענע לעגענדאַרישע מעשיות פונעם לעבן אינעם לאַנד

פון גלייכהייט, ווו פראָסטע מענטשן קאָנען דערגרייכן די גרעסטע גליקן און דאָך נישט זיין אונטערגעוואָרפן די גייסטלעכע אונטערטעניקייט.

אינמיטן פונעם גרויסן פירקאַנטיקן לײדיקן מאַרק, ווו אין צענטער שטייט אַ הויכער סלופּ מיט דריי נאַפט־לאַמטערנעס אויפן שפּיץ, אַרומגערינגלט מיט שיינע שטאָטיקע געמויערטע הייזער, ווו ביי יעדן טויער בליען פאַרפּלאַנצטע גרין־באַוואַקסענע אַלטע בוימער מיט פיין אַרומגעשווירענע צווייגן. דאָ, געפינט זיך דער מאַגיסטראַט מיטן פירקאַנטיקן טורעם, און שטאָט־זייגער. חדר־יינגלעך פלעגן מיט פאַרטועגע מוחלער פון גמרא לערנען, אָפּוואַרטן זיינע ניין הילכיקע קלינגען. יעדער קלינג האָט זיך שאַרף און דייטלעך איינגעקריצט אין זכרון, ווי דערשראָקענע פאַר רוחות רעות זיך אַהיימגלאָזן, איינגעטוליעט איינער אינעם צווייטן איבערן ווייסן שניי אָדער פראָסט אין נאַכט.

אויף אַ ברייטער באַנק, אַקעגן אויסגעבלויטן הימל, פלעגן זיך זעצן די עטלעכע באַלעבאַטישע חקרנים און געמיטלעך רייכערן די גוטע ווייטשמעקנדיקע אויסלענדישע ציגאַרן. פון זייערע צעעפנטע מלבושים האָבן זיך אַרויסגעזען די נאָכהענגנדיקע קייטלעך פון די באַהאַלטענע זייגערס. מעשה משכיל האָבן זיי געלייענט סאָקאָלאָווס „משבת לשבת" אין „הצפירה" און געוואָרפן בליקן ווייט אַרום זיך, ווי שיין די ווייסע וואָלקנס זילבערן זיך פון ווייטן, הגם די זון ברענט קופּערגאָלדיק אין די פנימער.

יעדער איז לײדיקגייעריש געשטימט און עס ווילט זיך וועמען פון די דורכגייער עפּעס וואָס אויספרעגן, וואָס הערט זיך אויפן ווייטן מזרח ?... צי עס שמעקט מיט פולווער...

און ווי אין אַ רואיק וואַסער, וואָס גיט מיטאַמאָל סטיכיש זיך אַ טראָג פונאַנדער און פאַרפלייצט די ברעגעס, אַזוי איז אויך דאָס לעבן דאָ געגאַנגען מיט נאָרמאַלע טריט ביז אַ שטורעם איז אויסגעבראָכן...

אַז דאָס שטיקל ברויט האָט אין שטוב גענומען פעלן, ווייל דאָס שטיקל מזל איז אַוועק, דער פאָטער, איז געווען אַ „שפּיליטער", וואָס פלעגט זיך לאָזן וואָך נאָך וואָך קיין וואַרשע, איינצוקויפן פאַר די שטעטלדיקע קרעמער פאַר־שידענע באַשטעלטע סחורות, און אַזוי וואָס טיילמאָל האָט געטראָפן, אַז אָן זיין שולד האָט ער איבערגעלאָזט אַ פעקל אָדער זיך אָפּגענאַרט אין דער קוואַלי־טעט. און הגם ער האָט אין זיין ערלעכקייט די עוולה שטענדיק גענומען אויף זיין חשבון, זענען דאָך אַלע געבליבן אומצופרידן מיט אים, און ענדלעך האָט ער געמוזט פאַרלאָזן זיין רואיק ווינקעלע און זוכן ערגעץ אַנדערש ווו זיין חיונה...

י' שחור

העליה מטורק ותרומתה בבנין הארץ

קשה לקבוע בדיוק מתי התחילה העלייה של יהודי טורק ארצה ומי היה היהודי הטורקאי הראשון אשר עלה. אבל ידוע לנו שעוד לפני מלחמת־העולם הראשונה עלו יחידי סגולה ארצה. אחד הראשונים היה בנו של ר' יעקב מאַליס מורדוביץ, יהודי רחב־כתפיים, בעל זקן שחור, כולו חדור אהבה לארץ. עם הראשונים נמנים גם מנדל קרייער, חובש בית־המדרש, ציוני נלהב, מנשה קנטשוק (האופה), אברהם גולדמן (תופר נעליים), מכס וואַלמאַן, אברהם אנגל, בנו של מורה־השעות, שיינה (שיינטשע) אנגל.

הם עלו כל אחד באופן אינדיווידואלי, נאבקו קשות בתנאי הקליטה, ולבסוף, לצערם הרב, נאלצו לחזור לטורק.

כשלון הראשונים לא הרתיע אחרים. ונהפוך הוא. בשנת 1912, בערך, התארגנה קבוצה של חמשה צעירים — זמולק גלובה, יצחק זייפה, יוסף יצחק רובינסקי, אברהם קיוואלע (בנו של גבריאל) ומרדכי כהן — שהחליטה בכוחות משותפים לעלות וקיוו שהם יצליחו בדרכם, כי טובים השניים מהאחד — ולא כל שכן חמשה.

הם שכרו להם חדר קטן בעליית הגג, בביתו של מרדכי דימנט שברחוב קאליש. מדי ערב היו מתאספים, לומדים עברית ותולדות עם ישראל וכתיבת־הארץ, תנ"ך — והעיקר דיברו ביניהם עברית. על דלת חדרם תלו מודעה: „מדברים אך ורק עברית!" עם כל הכשרתם הרוחנית הסיחו דעתם לחלוטין מהכשרה גופנית, דבר שאחרי כן הקשה על קליטתם בארץ.

במוצאי שבת, בחול המועד פסח 1913 בדומית הלילה, כשכל בני העיר היו שקועים בשינה עמוקה יצאה מבית ניימאן שברחוב דוברא כרכרה רתומה לשני סוסים ועשתה את דרכה לעיר סלופצה, משם היו צריכים להסתנן מעבר לגבול. בכרכרה זו נסעו זמולק גלובה ואברהם קיוואלע. השלישי יוסף מאיר רובינסקי, שאף הוא השתייך לקבוצה הראשונה והיה צריך לנסוע יחד אתם, מחמת מצוקה כספית ועוד כמה עיכובים, לא הצטרף אליהם ורק אחרי נדודים

לרגל עלייתם ארצה של קבוצת חלוצים „צעירי ציון" בשנת תרפ"א

רבים ובדרכים עקלקלות הגיע לארץ באותה שנה. קבוצה זו, שפעלה בסתר ובלי ידיעת ההורים, יצאה בחשאי את העיר ורק כותב הטורים והציוני הוותיק משה ורשבסקי יצאו ללוותם.

בחורים צעירים אלו שבאו לארץ בלי כל נסיון לעבודה גופנית, קשה היה להם להסתגל לתנאים הקשים ששררו אז בארץ ולא יכלו להחזיק מעמד וחזרו כלעומת שבאו.

שיבתם של גלובה וקיוואלע עשתה רושם מדכא על הציונים בעירנו.

קצת ניחומים הפיקו מן העולה השלישי יוסף מאיר, שאהבתו לארץ ומסירותו לגאולת־העם נתנו לו עוז ואומץ. הוא התגבר על כל הקשיים שעמדו בדרכו. הוא עמד במבחן, השתרש בארץ והתערה בה. בימים הראשונים היה חי ועובד בקיבוץ „אילת השחר", ולבסוף רכש לו נחלה במושב העובדים „כפר־יחזקאל", בנה שם את ביתו, גידל וחינך את שני בניו ברוחו והוליכם בדרכיו.

באותו פרק זמן עלה לארץ יצחק ורשבסקי, גם ליפמן קובלסקי עלה והשתקע בארץ. מלחמת העולם הראשונה הפסיקה לגמרי את העליה.

ככלות המלחמה, כשהציף גל החלוציות את בית ישראל, התארגנו קבוצות קבוצות של החלוץ במטרה ברורה לרכוש הכשרה מקצועית וחקלאית. גם בעירנו התארגנה קבוצה של צעירים וצעירות למטרה זו. הציוני הוותיק משה ורשבסקי מסר לרשותם את מגרשו הגדול (שהיה פעם מחסן של קרשים) שהשתרע על שטח גדול ברחוב דוברה ועד לכביש המוליך לאוניעוו, והדריך את הקבוצה בנטיעות וחקלאות.

בשנת 1920 התארגנה הקבוצה הראשונה שעלתה לארץ. הרוב בקבוצה זו היו בחורות, כי הרשות אסרה את היציאה מפולין לבני גיל שירות לצבא, ואלה שמות העולות: פרידה ראַשע באַט (שושנה ביקובסקי), יונה פאט (מנדלבלט), מירטשא שמול ורחל ביקובסקי. גם נטלקה ליפסקי הצטרפה לקבוצה זו, אבל מטעמים שונים נתעכבה ובאה לארץ בשנת 1921. הבחור היחיד בקבוצת העולים הראשונה היה יצחק זייפה, שהיה גם ראש הקבוצה. באותו זמן באו לארץ דוד קופל ומשה נייפלד. אברהם פיעטרקובסקי, אשתו ובתם רבקה. בשנת 1921 עלה בשנית יצחק ורשבסקי, הפעם בא מארצות הברית, אחריו בא אחיו אהרן.

במחצית הראשונה של שנות העשרים למאה זו הלכה העליה מטורק וגדלה. עלו משפחות שלמות ביניהן אברהם פאט, אליהו קריזע, אברהם ביקובסקי.

נתארגנה גם קבוצת בעלי־מלאכה שלמדו את מלאכת האריגה. אליהו סטעמפה שהיה עשיר ובעל יוזמה גיבש תכנית להקים בארץ מפעל לאריגה.

מכספו קנה נול אריגה ושאר החומרים והכלים הזקוקים לתעשיה זו. ובני ע״ו יעקב לייב זקס ואחרים הדריכו יהודים שהתכוננו לעלות לארץ במלאכת האריגה.

בשנת 1922 נזדמנו בירושלים עם משפחת זקס. מניה זקס, אחותו של יעקב־לייב, שניהם ישבו ליד נול־יד ועבדו על פי השיטה הנושנה כמו בטורק.

אליהו סטמפה לא הצליח במפעל זה ועזב את הארץ במפח־נפש. כגורל סטמפה כן גם היה גורלו של אברהם פיוטרקובסקי, הוא הביא אתו מכונות לתעשית שרוכי־נעל וחסרו לו האמצעים המצומצמים לפדות את המכונות שעוקלו בנמל יפו ע״י רשות המכס. לא היה להם אפילו למי לפנות לעזרה. במשרד הסוכנות היתה רבה ההזנחה והיה לקוי בחוסר כסף ובחוסר יעילות. נמצא שאנשים שעלו במיטב רצונם להסתדר בארץ חזרו מאוכזבים וממורמרים. אמנם אברהם פיוטרקובסקי ומשפחתו נשארו בארץ וכאן מצאו את מנוחתם.

אחרי עליתו לארץ של הציוני הוותיק משה ורשבסקי עם משפחתו גדל זרם העליה מטורק והיה הולך וגדול משנה לשנה, ביחוד בתקופת גרבסקי שדחק את רגלי היהודים מעמדות הכלכלה ועוד הטיל עליהם מסים וארנונות. ממנהיגי הציונים עלו ישראל כהן (קוחן), אליעזר וויינרייך, יוחנן קופל, אברהם רוזנבלום, צבי ברפמן, בנימין ורצקי ואחותו, משה זקס, האחיות מרים וגוציה שצ׳צ׳ינסקי, ר׳ זלמן יענקילעוויטש, ואחיו מאיר. משפחת אברהם שובינסקי ועוד משפחות ויחידים שצר כאן המקום למנות את כולם.

אברהם רוזנבלום במדים. עלה ב־1925, היה ממיסדי ארגון יוצאי טורק בישראל.

ככה נמשך גל העליה עד 1939. בשנות השואה השמיד הצורר את משכנות ישראל, וגם קהילת טורק שתתה מכוס התרעלה, אחרי השואה, המעטים שנשארו חלקם היגרו לחו״ל וחלקם עלו ארצה.

יוצאי טורק פזורים בכל רחבי מדינת ישראל, יסדו „ארגון יוצאי טורק" שפעל לטובת בני עירנו ע״י עזרה הדדית. מדי שנה עורכים יום זכרון החל בקיץ המוקדש לזכר קהילת טורק וקדושיה. לאסיפת אזכרה זו באים כל בני עירנו היושבים בארץ ולפעמים גם אורחים מחוץ לארץ. בזמן האחרון מטפל הוועד של הארגון בהכנת חומר למען „ספר היזכור" שינציח את עירנו והקדושים.

עולי טורק תרמו רבות לבניין הארץ ולהתפתחותה בכל המישורים: בחקלאות, בתעשיה ומסחר, במקצועות חופשיים, בצה״ל ובמנגנון הממשלה. והרי דוגמאות אחדות מאפיינות ביותר: יצחק שובינסקי ז״ל, שהגיע ארצה בעודנו נער, נחשב לתעשיין מצליח שעמד בקשרי מסחר עם מפעלים כלכליים ותעשייתיים ברחבי העולם. שלושת בניו של יוחנן קופל התבלטו בהישגיהם: שלמה ז״ל מת באיטליה. הוא היה בבריגדה מיסודה של משה שרת המנוח. בנו השני של יוחנן היה מנהל בבנק הפועלים בתל־אביב, והשלישי היה מפקד המשטרה במדינה.

כיוצאי טורק נחשבים מנדל ויהודה (יודל) מוזס — עתונאים מפורסמים ועסקנים ידועים.

מזכיר הכנסת משה רוזטי אף הוא מיוצאי עירנו, אמו נולדה וגדלה בטורק, היא בתו של עזריאל כהן.

נציין בגאוה ובסיפוק נפש ששארית טורק כלולה ודבוקה בפרשת ההוד והעוז של בנין הארץ ותרמה רבות לשגשוגה ולבטחונה.

יוצאי טורק בארץ יחד עם אחיהם בני עירם בתפוצות עומדים באמונתם השלימה בעתידה המפואר של מדינת ישראל ובעתיד המאושר של עמנו.

יצחק זייפה

בית־משפחת פת (פאט)

משפחת פת היתה ידועה בטורק לא בגלל עושרה אלא הודות לחריצותה ולזיקתה לארץ. בני משפחה זו התפרנסו מיגיע כפיהם גם בטורק ובמרוצת הזמן גם בארץ ורכשו להם שם טוב ביושרם, בעמלם וברצונם הכן והחזק לעזור לזולת.

ראש המשפחה, אברהם פת הגיע לטורק בהיותו עלם צעיר. הוא נולד בוואַרטה, התייתם בילדותו מאמו ובעטיו של הרעת מצבו הכלכלי של אביו עזב את בית אביו, התחיל ללמוד מקצוע, ובחר להיות אופה טוב. וכל זאת עשה מתוך מבט רחוק לעתיד, כי חלם על עלייה ארצה וקיווה שאופה טוב לבטח יוכל להשתלב במציאות הכלכלית הארץ־ישראלית.

הוא ניסה מזלו בערים אחדות ולבסוף השתקע בטורק, שבה הכיר את אשתו לעתיד, את רוז׳יה מבית בולקא, משפחה מקובלת מאד על יהודי העיירה. רוז׳יה ואברהם הקימו משפחה והצליחו בכל מעשה ידיהם.

אברהם עבד בהתחלה כשכיר אצל אופה, עבד הרבה וחסך די כסף להקים מאפייה פרטית, שרכשה לה מוניטין בעיירה בטיב תוצרתה.

ואם כי משפחתם גדלה ונולדו ארבע בנות וחמישה בנים, הצליח אברהם לפרנס את משפחתו בכבוד ולדאוג גם לחינוך טוב והשכלה לילדיו.

בנם הבכור של רוז׳יה ואברהם, יעקב למד בישיבה בטורק, שנוסדה בימים ההם. הוא היה עלם מוכשר ודתי מאד, אבל דתיותו לא הפריעה לו כלל וכלל להתקשר לקבוצת צעירים חדורי הרעיון הציוני. הציונות וספרי־חול היו אומנם בחזקת „טריפה" בישיבה, אבל יעקב וחבריו לרעיון שלמדו אתו בישיבה לא נרתעו מהאיסורים הללו.

לימים נסע יעקב ללודז׳, התקשר עם קבוצת צעירים, שהחליטו לממש את הרעיון הציוני הלכה למעשה ובשנת 1913 עלה ארצה.

הוא צורף ל„הגנה" ומילא בה תפקידים חשובים והגיע אפילו להיות משומרי ראשו של פרופ׳ חיים וייצמן (הנשיא הראשון של ישראל) בבקרו בקהיר. (לפני קום המדינה כמובן)

גם יונה, הבת הבכירה של משפחת פת, התקשרה עם קבוצת צעירים וצעירות, ואחרי ביקורו של צבי ביקובסקי ז״ל מנהלל בטורק, עלתה בשנת 1920 ארצה עם קבוצת העולים הראשונה מטורק. בהתחלה היתה בדגנייה ב׳, שם היה אחיה יעקב חבר. אחרי שנים אחדות עברה לקיבוץ „מרחביה״, ושם הכירה את בעלה לעתיד, זוסיה מנדלבלט, שעלה ארצה מארה״ב.

אחרי עוזבם את הקיבוץ הקימו להם בית בגבעתיים. זוסיה היה מנהל סניף „תנובה״ ויונה עסקה בעבודות סוציאליות שונות והיתה פעילה מאד במועצת הפועלות בגבעתיים. היא קיבלה על עצמה כל מיני תפקידים ציבוריים ואת כולם מילאה באחריות רבה והיתה מקובלת מאד על אוכלוסיית גבעתיים וסביבתה.

משפחת אברהם פת (פּאַט)

בשנת 1923 עלתה כל משפחת פת ארצה והשתקעה בחיפה. אבי המשפחה, אברהם, הקים מאפייה ביחד עם בני משפחתו ובמשך שנים אחדות התפרסמה מאפיית משפחת פת בעיר בטיב תוצרתה. בני משפחת פת התשלבו יפה מאד בעסקנות ציונית־תרבותית־חברתית בחיפה ובסביבתה. בית משפחת פת היה פתוח לכל עולה מטורק. שם מצא יחס לבבי ועזרה ראשונה בצעדים הראשונים בארץ. ובכל מקרה שעולה מטורק נזקק לעזרה ולעצה היתה לו כתובת בטוחה: משפחת פת.

לימים כשהורגש הצורך בהקמת „בית־אבות" בחיפה היה אברהם פת מהתומכים הנלהבים הראשונים ברעיון זה בצורה המעשית ביותר.

משפחת **פת** היתה חולייה חשובה בשרשרת העליות מטורק לארץ־ישראל והיא קנתה לה את שמה הטוב בטורק ובארץ בחריצותה, ביושר הליכותיה ובמסירותה להגשמת הרעיון הציוני.

בלשכת הנשיא הראשון בשעת קבלת־פנים
מימין לשמאל: גרשון אגרון, יצחק בן־צבי, ד"ר חיים ויצמן, גב' מרגולין (אלמנתו של הקול' מרגולין), יעקב פת.

יוחנן קריזה

משפחת קריזה

הצהרת בלפור בשנת 1917 היתה משב־רוח רענן לכל יהודי העולם, ובתוכם, כמובן גם ליהודי טורק, שמזמן חלמו על ציון, קראו את „הצפירה" והתארגנו בחוגים ציוניים שונים מתוך שאיפה כנה — לעלות ארצה. ואומנם הסנוניות הראשונות לעלייה ארצה היו כבר בשנת 1913.

יום „השניים בנובמבר" היה ליום חג ליהודים ומדי שנה צויין במסיבות ובפעולות ציוניות שונות בטורק.

ציוני טורק קיבלו מדי פעם „זריקות עידוד" משליחים מהארץ, ובמיוחד גדלה שמחת הציונים בעירנו כשבשנת 1921 ביקר אותנו בן עירנו היקר, צבי

משפחת קריזה

ביקובסקי ז״ל, שהיה בין המתיישבים הראשונים בנהלל. בנאומו לפני ציוני טורק סיפר על גאולת העמק ע״י יהושע חנקין, על בניית העיר תל־אביב ועל התחלת ההתארגנות של הקיבוצים והקבוצות.

השאיפה לעלות ארצה היתה לא רק של צעירים וצעירות שהתארגנו בקבוצות אלא גם של יהודים, בעלי משפחות, רובם מאנשי ״המזרחי״. האהבה לארץ מצד אחד והנגישות הכלכליות של גרבסקי (שר האוצר הפולני) מאידך גרמו לכך שמשפחות אחדות ארזו את חפציהם ועלו.

כידוע התפרנסו רבים מיהודי טורק מעיסוק בטכסטיל, הן כסוחרים והן כבעלי מכונות־אריגה ונולים. משפחות אחדות התארגנו, שלחו את נוליהם ומכונותיהם ארצה וגם בעצמם עלו. בין אלה היתה גם משפחת **קריזה**. המצב בארץ היה אז די קשה. מאורעות הדמים ב־1921 הניעו את הנציב העליון, את היהודי הרברט סמיואל, לנקוט במדיניות פיוס הערבים, והעלייה לארץ הוגבלה.

המאורעות בארץ והגבלות העלייה צננו במידה מסויימת את ההתלהבות הראשונה, אבל יחס הפולנים ליהודים היווה כל הזמן גורם מדרבן לעלייה.

ב־1922 עלה אבי משפחת קריזה עם הבן הבכור (ע״י סרטיפיקאט), ושנה אחרי־כן הצטרפה אליהם כל המשפחה. מקומנו הראשון בארץ היה בירושלים. שכרנו דירה בת שני חדרים ופרוזדור. חדר אחד שימש כבית־חרושת בזעיר אנפין לאריגה, והחדר השני שימש למגורים. התחלנו לייצר כפיות לערבים. היינו בטוחים שנצליח, אבל התאכזבנו מרות. סחורתנו נמצאה כאבן שאין לה הופכין. לא יכולנו בשום פנים ואופן להתחרות בתוצרת מנצ׳סטר. הכפיות ממנצ׳סטר היו עוברות במרץ גיהוץ מוגמר, ולהן היה ביקוש רב, ומצבנו היה די קשה.

בשנת 1924 התארגנו משפחות אחדות מעולי פולין להתיישב **בעמק הארזים**. (מטעם **המזרחי**). הסוכנות היהודית תמכה בהם ונתנה להם את הקרקע. המושב היה צריך לקום בין הכפר **ליפתה** הידועה לשמצה ובין בית ההבראה „ארזה״. משפחתנו היתה אמורה להצטרף לקבוצה זו. חדשים אחדים שהו במקום משפחות אחדות, אבל הן הוטרדו ע״י תושבי הכפר השכן. יהודים אחדים נפצעו ובמצב קשה הובאו העירה, ותוכנית ההתנחלות במקום בטלה.

אחרי התלבטויות רבות עברה משפחתנו לפתח־תקוה. הבן הבכור אברהם התקבל לעבודה בעכו הערבית בבית־הסוהר המקומי בתור מורה לאריגה. את תפקידו זה כמורה לאסירים מילא עד 1929, עד שהתחוללו הפרעות של שנת 1929, והיהודים נאלצו לעזוב את העיר, כמיעוט קטן בתוך אלפי ערבים.

ראש המשפחה, יצחק קריזה למד את מקצועה הבנאות וגם הבנים היו לבנאים או לצבעים אחרי שסיימו את לימודיהם בבית־הספר העממי. הבנות

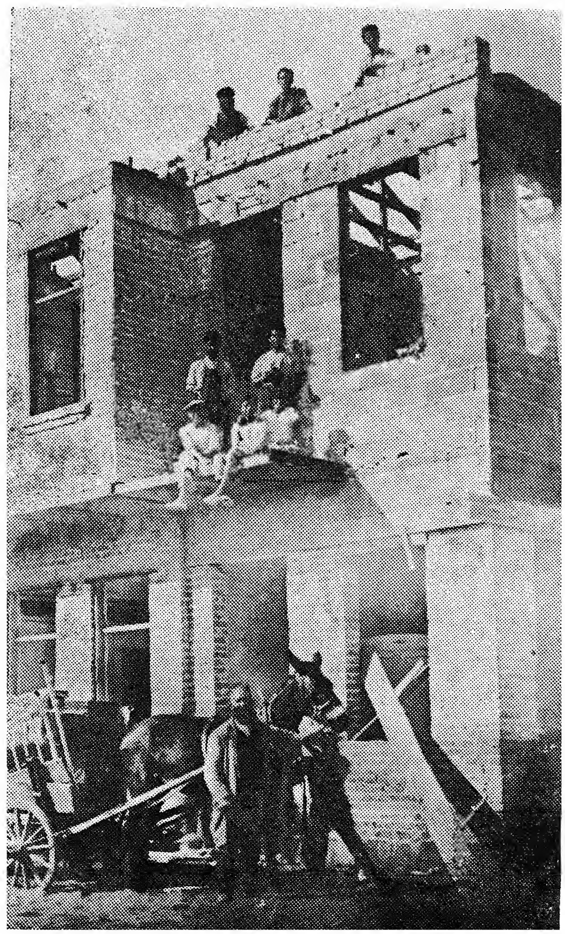
הצטרפו לקיבוצים; הבכירה שפרה הלכה לכפר גלעדי, והצעירה נחמה היתה בין מייסדי קיבוץ **אלונים בעמק**.

הבן, יחיאל קריזה עלה עם ההורים ב־1924, בגיל 15. הוא עבד בפרדסי פתח־תקוה עבד כצבע, אבל בהיותו בעל כשרונות מובהקים לציור, היה מצייר בכל רגע פנוי. תקופה מסויימת למד אצל האמנים זריצקי וסטמצקי. בשנים 1935—1937 ערך מסע השתלמות בפאריס. ב־1940 השתקע בתל־אביב. ב־1947 זכה בפרס דיזנגוף. ב־1951 ביקר בניו־יורק וב־1953 בפאריס. בשנים 1960—1963 הורה ציור בסטודיו ע״ש אבני בתל־אביב. ב־1961 זכה בפרס מועדון מילוא. נפטר ב־1968.

יחיאל קריזה ז״ל קיים הרבה תערוכות־יחיד במוזיאון תל־אביב, בבית האמנים בירושלים, בבית־האמנים בחיפה, ב„יד לבנים" בפתח־תקוה, ותמונותיו הוצגו בתערוכות קבוצתיות רבות בחו״ל.

ר׳ אליהו סטפה

ר׳ אליהו סטמפה — בטורק קראו לו אַליע — היה בן למשפחת סטמפה המסונפת, הידועה בעיירה ובסביבה מעיסוקה במקצוע האריגה ועם כל הכרוך

אַליה ויצחק, אחים סט־מפה, היו בין הייצרנים הגדולים ובעלי מעוף ב־מקצוע והתפרסמו כסוח־רים ומשווקים כשרוניים ומוצלחים.

אַליה, יהודי ירא־שמים ואוהב ציון, החליט לע־לות לארץ־ישראל ולה־קים שם מפעל לאריגה. אַליה, על אף היותו כבר בעל משפחה ברוכת יל־דים, לא נרתע מקשיים שונים. כאיש המעשה ה־אומר ועושה, עלה בשנת 1922 ארצה ומיד התחיל בהגשמת חלומו. אמנם, חבלי־קליטה קשים הקשו עליו לא במעט בדרכו זו, אבל מאידך הופתע לטו־בה מעזרתם של בני־עי־רו, אנשי מקצועו, ובעי־קר מעזרתם של האחים יעקב לייב, ומשה זאקס, אשר תמכו בו במובן הרוחני והמעשי, ולבסוף הוקם המפעל והתחיל לייצר אריגים, ומצב רוחו של אַליה שופר — הנה הגיע למטרתו; עזב את הגולה, הקים מפעל בארץ, והמפעל פעל, והעסיק גם צעירים רבים, שהיו מאושרים

למצוא, בימים של אבטלה, עבודה טובה אצל מעביד נוח. בימים ההם עבדו במפעל האריגה שלו משפחות אחדות, יוצאות טורק כגון האחים זאקס, האחים ביקובסקי, ר׳ יוחנן קופל, איגנאש לוינסקי וצבי ברפמן. תנאי המימון בארץ היו קשים מתנאי המימון בפולין, ובכל זאת החליט אֵליה להמשיך במפעלו, וליתר תוקף ניגש גם לבנות בית בתל־אביב עבורו ומשפחתו. (בתמונה רואים את השלד של הבניין ועל ידו עומד ר׳ אֵליה ועובד בעצמו כעגלון המביא זיפזיף וחומרי בניין) „אך רבות מחשבות בלב איש...״ מותה הפתאומי של רעייתו והקשיים הרבים בשיווק התוצרת ועינייני המשכנתא על הבית העיבו על מפעל חייו שמול עיניו הלך והידרדר, והונו שהשקיע ירד לטמיון. אך לא איש כאֵליה יתייאש ויוותר על תוכניותיו. הוא אסף כל מה שנשאר מהונו, ובשנת 1927 חזר עם משפחתו לטורק. פרט לבן אחד יהוּדה, על מנת לשפר את מצבו החומרי, ולאחר „שירחיב״, לשוב לארץ ולהמשיך במפעלו שם. בטורק, במשנה מרץ, התחיל יחד עם בניו לפעול בהשגת משאבים חומריים, אבל למרות כל מאמציו ומאמצי בניו לא הצליח להגשים את חלומו. מלחמת העולם השניה פרצה, ואֵליה עם בניו לא הצליחו לעזוב את ארץ־הדמים וכרוב יהודי פולין נספו בשואה. אנחנו, יוצאי טורק, נזכור אותו, את בניו, לנצח.

יהא זכרם ברוך!

רפאל ליטמנוביץ

טורק היהודית בלתי־נשכחת

מאז עזבתי את טורק, בה נולדתי ובה ביליתי את ימי היפים ביותר, ימי ילדותי ונעורי, חלפו הרבה שנים.

בנתיב נדודי הארוך הכרתי ארצות ועמים שונים על צורת חייהם הרבגוניים, אבל את טורק היהודית בשום פנים ואופן לא יכולתי לשכוח. תמיד נראו לי החיים היהודיים בטורק כמיוחדים במינם בטוהרם ובערכיהם המוסריים הגבוהים, כשהקודש עולה על החול וכשהחול — מטרה אחת ויחידה לפניו — לשרת את הקודש. כל הטרדה והדאגה והרדיפה אחרי הפרנסה בימי החול לא היו אלא לשמש את המטרה הנעלה — לשבות את השבת ולחוג את החגים כהלכתם, לחנך את הילדים ברוח התורה ולשמור על חיי־חברה תקינים והגונים.

ה„אור הגנוז" שבחיי היהודי הטורקאי האיר לי בכל דרך חיי בין ברע ובין בטוב. ברע לי — מצאתי באור הזה חמימות ביתית הנוסכת כוחות ותקוות, ובטוב לי— אותת לי ה„אור הגנוז" הזה אותות לא להפריז ולא להתגאות ולא לשכוח את צור מחצבתי.

כל עיירה יהודית בגולה — התבלטה במיוחד שבה. גם לטורק היהודית היה „משהו" שהבדילה לטובה מעיירות אחרות. יהודי טורק היו ברובם אנשי עבודה ועמל מתפרנסים מיגיע כפיהם, והפער החברתי במובן הכלכלי לא התבלט ביותר. חוש העזרה ההדדית היה מפותח מאד ואינני נזכר שיהודי חו"ח יסבול חרפת רעב. היו עסקנים ועסקניות ציבוריים רבים (או כפי שנקראו אז „גבאים") שדאגו למלא את החסר לנצרכים, ותמכו בהם בגלוי או ב„מתן בסתר".

השבתות והחגים בבית־אבא ובבתים יהודיים אחרים נחרתו עמוק בלבי וכשאני נזכר בהם אני חש באווירה המיוחדת שאפפה את כולנו ואותי כילד במיוחד. „מלאכי־השרת" לא היו עבורי דברים בעלמא, אלא ממשיים ביותר, והנשמה היתירה הורגשה על כל צעד ושעל.

הנה אני עוצם את עיני, שוקע בזכרונות ומעלה בנבכי עברי תמונות מתמונות שונות, חוויות מחוויות שונות ודמויות מדמויות שונות מטורק היהודית שלעולם אזכרנה.

ר׳ אבא שייניאק

הוא היה אחד מגבירי העיירה. בעל שדות היה ומסחרו בתבואה היה בקנה־מדה רחב. הרבה יהודים ולא־יהודים, שהסתובבו סביבו, התפרנסו בכבוד. למרות עושרו היה מקובל על הבריות ואפילו מכובד ודי אהוד. הוא ורעייתו היו מוכנים תמיד לעזור לכל נצרך שפנה אליהם במישרים או בעקיפין. רבות היו הכלות שהכניסו לחופה ורבים היו החולים שנשלחו על ידם לווארשה לריפוי ושנקנו עבורם תרופות יקרות. ביתם היה בית חם, מכניס אורחים ותמיד היה מלא אנשים שבאו לשאול בעצתו של ר׳ אבא, לבקש גמילות־חסד או סתם לחטוף אתו שיחה. המועסקים על ידו — על היחס הטוב אליהם מצדו העריכוהו מאד ושרתוהו במסירות ובנאמנות.

נשים צדקניות

כאלה היו רבות בעיירתנו. אחת מהן במיוחד זכורה לי. היא גרה בקרבת ביתנו. כשהיתה מבקרת אותנו, היתה אמא ע״ה מקבלת אותה בסבר פנים יפות ונותנת לה את המבוקש ביד נדיבה. ל„גבאית״ הזאת היתה רשימה מוכנה מראש של נצרכים ונצרכות מכל מיני דרגות שעליה לתמוך בהם הן בצורה גלוייה והן על ידי מתן־בסתר. מהבוקר עד הערב היתה מחזרת על הפתחים ובערבים היתה עסוקה בהכנת הרשימות למחרת. הכל היה גלוי לפניה. לא היתה אלמנה הזקוקה לעזרה שלא תדע עליה. היא היתה הכתובת הבטוחה לרבים, וכולנו התייחסנו אליה כאל אשה צדקנית העושה את מלאכת הקודש שלה בכל לבה ומאודה.

עיירתנו, אומנם, היתה עיירה שיהודיה באופן יחסי התפרנסו בכבוד או במסחר או בעמל כפיים, ובכל זאת קויים גם בנו הפסוק „כי לא יחדל אביון מקרב הארץ״ (דברים ט״ו 11). ואחדים מענייי עירנו זכורים לי היטב.

הנה אני רואה לפני את ר׳ לייבל בעל־חוב. יהודי שהיה תמיד שקוע בחובות, ותמיד ראיתיו מתרוצץ להחזיר חוב או לקבל גמילות חסד. הוא ואשתו היו ללא ילדים ולא פעם נשארו גם ללא פת־לחם. אבל עד כמה שיכלו הסתירו מעיני הזולת את מצבם. אשתו היתה לעתים מעמידה סיר עם מים על הכיריים ומהארובה היה מתמר עשן, למען יחשבו שבבית מתנהלים חיים כתקנם. אף פעם לא התאוננו על גורלם ואפילו היו לוקחים אורח לשבת או לחגים. או־אז לתמהון כולם היתה גם מופיעה על השולחן ארוחה שבתית

וחגיגית הודות לטיפולה הנאמן של צדקנית זו או אחרת שהיתה בסתר מספקת את צרכי המשפחה לשבתות וחגים.

ברחובנו התגורר חייט, כנראה לא מהמשובחים, וזוגתו היתה נאלצת לסייע לו בכלכלת הבית על ידי מכירת כל מיני חמוצים. היא הצטיינה בהכנת החמוצים ובמיוחד יצא שם־דבר ל„קוואס" שלה (משקה חמיץ רוסי). ובכל זאת היתה „הדלות" שולטת בבית.

עד כמה שאני זוכר היו עניי עירנו, עם כל הקשיים שהיו להם בחייהם, שומרים על כבוד עצמם ומוצאים גם רגעי נחת ושמחה בבית־המדרש בשמיעת עין־יעקב או מדרש ובאמירת תהלים, או סתם בסיפורי נסים ונפלאות על צדיקים ורביים.

בית־אבא והליטוגרפייה

מובן מאליו שהחוויות שחייתי בבית־אבא היו החזקות ביותר ונחרתו עמוק עמוק בזכרוני.

אבי היה אדם נבון, מצניע־לכת וישר מאד. ביתנו היה תמיד שוקק חיים. תמיד היו בו אנשים מאנשים שונים: היו שבאו לשאול עצה, היו שנזדקקו לבוררותו של אבי, והיו כאלה שבאו סתם ליהנות משיחה עם אבי ולשמוע על המתרחש בעולמו של הקב"ה. כולם נתקבלו בסבר פנים יפות על ידי אבי ואמי ז"ל.

בביתנו היתה ספרייה עשירה, ובין הספרים אפשר היה למצוא ספרים נדירים שנדפסו עוד בבית־הדפוס שבצפת והצטיינו במיוחד מבחינה ליטוגראפית. אבי היה חסיד אלכסנדרוני, נוסע לרבי פעמים אחדות בשנה ובכלל התנהג כחסיד. אבל אורח־חיים זה לא הפריע לו, בשעת הצורך, בטכסים רשמיים להופיע חבוש צילינדר וכמו־כן, בנוגע אלי התאמץ שאלמד גם לימודי חול, עם לימודי קודש. היה לאבי מבט לטווח רחוק. הוא חש ברוחות החדשות המנשבות ברחוב, ועל כן סבור היה שעלי להיות מצוייד גם במטען ידיעות כלליות כדי שאוכל בשעת הצורך להתמודד בהשפעה הזרה ובאפיקורסות. אבי הקדיש לי אישית הרבה תשומת לב, הסביר לי הרבה דברים בצורה מודרנית, ואמא היתה יושבת ומאזינה לשיעורים שנתן לי אבי ונהנית מהם הנאה מרובה.

הייתי ילד רגיש מאד למוסיקה ולציור. בגיל שתים־עשרה עבר עלי משבר קשה. חליתי. הרופא שטיפל בי, ד"ר זאקס, היה אדם נבון, וכשלא מצא סיבה ממשית לחולשתי, הבין שאך גיל המעבר מילדות לבגרות הוא הגורם למחלתי. הוא הציע לאמי לטייל אתי הרבה בשדות ולאפשר לי לנשום אוויר צח ולהינות

מיופיו של עולמו של הקב״ה. ואומנם הטיולים האלה בחיק הטבע השפיעו עלי לטובה. הבראתי בגוף, והנוף המקסים של סביבת טורק התגלה לפני במלוא הדרו. התחלתי להבין הרבה דברים שהיו קודם כסתומים בעיני. עיני נפתחו לרווחה. התחלתי הרבה לראות והרבה לשמוע, דברים כה נחוצים להתפתחותו הרוחנית של צעיר.

אפשר להגיד שהתמזל לי מזלי וחיי זרמו באפיק לגמרי אחר מאשר חיי צעירים, בני גילי. בדרך כלל היה הנער היהודי מבלה את רוב יומו בחדר, לעתים נתון בלחץ של „מלמד״ שלא־תמיד הבין לנפש הנער או לא תמיד יכול היה להרשות לעצמו לחרוג מהמסגרת הנוקשה ולהעניק לתלמיד חופש מסויים בהתנהגותו.

גם ביתנו היה בהרבה שונה מבתים אחרים באווירה הסובלנית ששררה בו. וגם יחס בני עיירתנו לאבי היה יחס של סלחנות להתנהגותו שהיתה מזיגה של חסידות ואדיקות עם סובלנות ונהייה אחרי השכלה, אמנות (מוסיקה וציור). אבי היה ידוע בכל הסביבה כליטוגראף מעולה.

עד היום אינני יודע בדיוק ממתי הוכר גם אבי כמתמצא ב„חוכמת הדוקטורייה״, האם מצא איזה ספר־רפואה עתיק־יומין שבו הגה או אולי הנחיל לו תורה זו אבי־סבו. ידוע לי רק שאנשים רבים פנו אליו שירפאם, ומרשמיו התקבלו בבית־המרקחת. עבור טיפוליו בחולים, כמובן, שלא קיבל שום תשלום. בשעות הפנאי היה הוגה בספרי רפואה ומתעניין במחלות בעייתיות שונות.

דמותו של אבי ז״ל, דמות מליאת הוד ומעוררת כלפיה יראת כבוד וחיבה, עומדת כחייה לפני. הנה מגיעים ה„ימים הנוראים״, ואבי שהיה מוסיקאלי מאד עובר לפני התיבה ומנעים למתפללים את שהותם בבית־הכנסת בקולו הערב.

חרותים בזכרוני לילות החורף הארוכים, שכה התחבבו עלי בימי ילדותי. ביתנו החם והנעים היה תמיד מלא אנשים, שישבו סביב השולחן הארוך והערוך בכיבוד נאות, שותים תה ומקנחים בריבה שאמא, עליה השלום, ריקחה במו ידיה, ומספרים סיפורים ומעשיות מכל המינים; ביניהם היו גם על שדים ורוחות, על מזיקין ממזיקין שונים וגם על שודדים, שבמיוחד ריתקוני בעלילת הגבורה שבהם.

במרוצת הזמן נוכחתי לדעת שאחדים מהם היו אמיתיים. והרי אחד מהם. לפני מאה וחמישים שנה הסתובב בסביבת טורק שודד יהודי. אישור נמצא לעובדה זאת במחקרי „ידע־עם״. פרופ׳ י׳ ברטיש מביא העתק פרוטוקול מהמשטרה הווארשאית, אשר בו מסופר על כנופיית שודדים מסוף המאה התשע עשרה, שבראשה עמד יהודי אחד וולף (זאב) ברקוביץ, עוזר לעגלון טורקאי.

שודד שני מהכפר ליגוביצה היה גם כן יהודי ושמו סנדר מרקוביץ. הכנופייה מנתה 27 אנשים, מהם 14 יהודים. היתר היו פולנים, מהם שניים בעלי אחוזות. הכנופייה נלכדה בשנת 1873. אחד המנהיגים, דן ברזילי שוחרר מחוסר ראיות מאשימות; פולנים אחדים נשפטו להרבה שנות מאסר. היהודים והפולנים, בעלי האחוזות קיבלו פסקי־דין של מאסר על־תנאי. ובנוגע לוולף ברקוביץ וסנדר מארקוביץ (מארקא) הופיעו עדים שהוכיחו כי את הרכוש השדוד מהעשירים חילקו בין איכרים עניים.

כמו־כן אהבתי, אני וחברי, לשמוע סיפורים בבית־אבא או בהזדמנויות אחרות על יהודים מטורק שהתבלטו בכוחם הגופני והושיטו עזרה ליהודי העיירה בשעת סכנה, כשגויים שיכורים או סתם פוחזים וריקים רצו לשדוד או לפגוע ביהודים. כזה היה אהר'לה הגבור, שכל השקצים פחדו מפניו פחד מוות. גם בשעת שריפה היה הוא וחבריו מהראשונים לבאים לכבות את האש. בין הגבורים שעליהם סופר היה גם שכנא בעל עגלה ועוד כהנה וכהנה, ששמותיהם נשמטו מזכרוני, אבל דמויותיהם עומדות לפני עיני וזכר מעשיהם יישאר חרות בלבי ובלב יהודים טורקאים אחרים לתמיד.

מימי ילדותי נזכר אני ב„מלמדים" אחדים, אשר חלשו על „ממלכת" החינוך בעיירתנו. כל אחד מהם לחוד וכולם ביחד מילאו את תפקידם בשלימות ובנאמנות, אם כי בתנאים קשים.

ר' וולוול היה מלמד „דרדקי" (ילדים קטנים שלימדום לקרא). יהודי שקט וחלוש. אבל ב„ממלכתו" — ב„חדרו" היה שליט יחיד, מפיל אימת מוות על הקטנים. הוא לימד ילדים מגיל שלוש; את האלף־בית ו„עברי" (ז"א קריאה בסידור). הילדים למדו אצלו עד שהגיעו לדרגה של לימוד „חומש" עם רש"י. ר' וולוול עבד קשה מאד כדי להנחיל לתלמידיו ידיעת הקריאה. ה„חדר" היה בחדר־השינה שלו ששימש גם כחדר־האוכל והמטבח. באחת הפינות עמד שולחן ארוך ומסביבו ספסלים. בזמני למדתי אצלו גם „חומש" וסיפורי התורה העשירו מאד את דמיוני, וחיינו, למעשה, אז בעולמם של גבורי ה„חומש". האמת צריכה להיאמר, שר' וולוול ידע יפה לספר לנו, בצורה פלאסטית ממש, והיינו בטוחים שכל המסופר התרחש לפני זמן קצר ובכל רגע עשויים אנו לראות את האבות וגיבורים אחרים מופיעים גם ב„חדרנו".

המלמד השני, שהיה מקובל מאד על יהודי טורק, היה ר' משה־חיים. הוא לימד את הקטנים לפי שיטתו המיוחדת ונחשב כבקי בהלכות המלמדות. תמיד היה במצב־רוח טוב, וחיוכו הטוב לא סר מעל פניו. הילדים אהבו אותו מאד. מצבו הכלכלי היה די קשה ולעתים קרובות נזקק לאיזה גמילות־חסד כדי לספק את צרכי משפחתו.

אחרי־כן העבירני אבי למלמד ר׳ הנוך, ש„חדרו״ היה בשכנות לביתנו. ר׳ הנוך היה צעיר ממלמדי הקודמים. התבלט בנקיונו ובהקפדתו על מראהו החיצוני. עיניו השחורות־המלבבות, דמותו התמירה ופניו הצנומים עטורי זקן שחור, עוררו יחס של כבוד אליו. הוא עשה את עבודתו בנאמנות, אבל אף פעם לא הרביץ בנו ולא גער בנו. ואם התחלנו קצת להשתולל היה מעיף בנו מבט מלא רחמים ובקשה, ומיד השתתקנו. אשתו, נמוכת־קומה וזריזה, התחבבה עלינו בפניה הטובים, ואנו היינו תמיד מוכנים לעזור לה בהבאת עצים להסקה או מים מהבאר. חיי המלמדים היו קשים. אם ילדים קשי־תפיסה לא תפסו את החומר, הרי האשימו ההורים את המלמדים שלא לימדו את ילדיהם כהוגן. גם מצד השלטונות הרוסיים לא שבעו הרבה נחת. השוטרים היו מדי פעם מבקרים ב„חדרים״ ו„עושים רפורטים״ על חוסר תנאים מתאימים וכו׳. המלמדים היו מאורגנים במלחמתם ברשות וברשעותה. כשרק נתגלה שעומדים לבקר הודיעו מיד זה לזה. נשלחו ילדים בהודעה „רודפים״. סיסמא מקובלת, ומיד היו הילדים נשלחים הביתה והשוטרים היו מוצאים „חדר״ ריק. ימים כאלה מצאו דווקא חן בעינינו, ויכולנו לשחק כאוות נפשנו.

בלילות החורף הארוכים היינו חוזרים הביתה כשפנסים בידינו להאיר לנו את הדרך, כשכל אחד מאתנו רועד ומפחד בהיזכרו בכל מיני סיפורים בשדים וברוחות. היו ל„מלמדים״ גם רגעי שמחה וסיפוק, במיוחד כשבשבתות, בבקרם אצל התלמידים, יכלו להתפאר בהישגי תלמידיהם וליהנות מדברי השבח והכיבוד שקיבלו בשפע מההורים המאושרים.

חברי זלמן

בספריית אבי מצאתי כל מיני ירחונים וספרים בגרמנית וברוסית, אבל לא נמשכתי אחריהם. לעומתם כשנתגלו לפני ספרי ההשכלה, התחלתי לעיין בהם ועולם חדש נחשף עבורי. הודות לאווירה הסובלנית בבית לא עברתי מיד מקיצוניות אחת לשנייה. לא הזנחתי את לימודי הקודש והגיתי בתלמוד ובפוסקים שעות רבות בבית־המדרש, ומה־גם כשמצאתי שם בחור כלבבי, את זלמן משידליץ, צעיר מוכשר מאד, בקי בש״ס. מיד התיידדנו והחלטנו ללמוד יחד. היו כאלה שריננו אחריו שהוא „מקובל״. בעייני בספר ההשכלה השתדלתי להסתיר את זאת מעיניו, לבסוף הוחוור לי שגם הוא קורא בספרי השכלה, ומאז התהדקה ידידותנו עוד יותר, בהיותנו קשורים בסוד משותף. הוא היה בעל זכרון נפלא ובקיאותו בספרות ההשכלה היתה לא פחותה מבקיאותו בש״ס. הוא סיפר לי את תוכנם של ספרי ההשכלה שטרם הספקתי לקראם ואני בלעתי את דבריו כרעב הבולע את פת־הלחם. על אף אפיקורסותו

העריך מאד את יום השבת. בשבתות היה ברוב המקרים מבלה בביתנו, ולא פעם התבטא לפני במלוא הכנות: „האור הגנוז של השבת, של הנשמה היהודית היתירה הם הנותנים כוח ליהודי לחיות ולהתקיים על אף כל הקשיים. השבת היא פנינה יקרה שיש לשמור עליה, כי היא גם שומרת על היהודי!"

זמירות שבת של אבי „אתקינו סעודתא דמהימנותא שלימתא, חדותא דמלכה קדישא", עדיין מזדמרות בלבי ואני חש בכיסופי המשורר השר את שיר־האהבה שלו לאהובת לבו — שבת המלכה.

המטמורפוזה הנפלאה שחלה ביהודי מימי החול בשבתות ובחגים הבדילתהו תמיד לטובה אפילו בעיני הגויים לכשעצמם והעניקו לכל יחיד כיחיד ולכל הקהילה היהודית בטורק ככלל צביון אופייני והשרתה אווירה מליאת הוד, טוהר וקדושה. ואווירה זו היא האופפת עדיין אותי בכל אתר ואתר בו הייתי ובו אני נמצא כיום.

השפעת ההשכלה והציונות

שום חומה ומבצר לא היו מסוגלים לעמוד בפני המתקפה החזיתית של רוחות ההשכלה שחדרו לעיירה היהודית הגלותית. וטורק לא היתה שונה מעיירות אחרות. הצעירים היו עדיין שומרי מצוות ולא העזו להפגין בריש גלי את השינוי שחל בהם. עדיין המשיכו לבקר בבית־המדרש וללמוד ש"ס ופוסקים, עדיין הלכו ביחד עם אבותיהם להתפלל וכו' וכו', אבל מאידך לא הסתירו את נהייתם אחרי „החדש".

מצבי, כפי שכבר סיפרתי, היה במקצת שונה לטובה ממצבם של אחרים הודות להורי הסובלניים. בביתנו היו מבקרים חבריי, ואמא היתה מקבלת אותם בסבר פנים יפות ועל כוס תה התנהלו שיחות על נושאים שונים שניסרו אז בעולם הגדול.

ואחרים, שלא יכלו בגלוי להתבטא בבתיהם, היו מוצאים פינות חבויות, מסתגרים והוגים בספרי השכלה וקוראים ספרים בעברית ובשפות אחרות.

המאבק הגלוי של היהדות השמרנית בטורק נגד ההשכלה, המשכילים והציוניים התחיל רק אז כשהופיעו הצעירים הראשונים בפיאותיהם המקוצרות. מעשה זה היתה האזעקה הראשונה שעוררה את תשומת לבם של החסידים לסכנה האורבת לצעירים. „הנגף החל" — אבל שום כוח לא יכול היה לשים ל„מגפת ההשכלה והציונות" מחסום בדרך התפשטותן.

היו גם זרמים חברתיים וכלכליים אחרים אשר השפיעו על הצעירים כגון התנועות שהיו קשורות ברעיון המהפכה הסוציאליסטית כמו „הבונד" ו„הקומוניסטים". אבל בטורק השפעת התנועה הציונית היתה הדומיננטית.

חוג „צעירי־ציון" בטורק היתה עריסתה של התנועה הציונית לאומית בטורק. כולנו, חברי החוג, היינו חדורים אידיאלים נשגבים ורצוננו ושאיפתנו היו לעלות לארץ־ישראל, לבנותה ולהתיישב בה. ניהלנו עבודה אינטנסיבית בין צעירי העיירה, חובשי ספסלי בית־המדרש והתאמצנו לשכנעם באמיתות ונכונות דעותינו בפסוקים מהתנ"ך, המדרשים, משירי ר' יהודה הלוי ועוד. היו כבר בינינו שגם השתמשו במבואות מדברי מארקס ואנגלס, אבל כוונתנו היתה אחת ויחידה: הצורך בהקמת מדינה יהודית ריבונית בארץ־ישראל ובהחייאת תרבותנו העתיקה ושפתנו העברית. עמדנו בקשרים הדוקים עם המרכזים הציוניים בערים הגדולות, ומשם שלחו אלינו נואמים ומרצים. נזכר אני במרצה אחד בחסד, אשר הצליח אפילו לשכנע אחד ממתנגדינו החריפים ביותר, אריה לייב (את שם משפחתו אינני זוכר) ולשנותו לציוני נלהב ופעיל.

בשנים 1904—1905 התחילה תסיסה רבתי ברחוב היהודי כתגובה למתרחש ברוסיה. הלא טורק היתה ביחס לעיירות אחרות נחשבת כעיירה מתועשת ובה מספר ניכר של פועלים, שהיו מועסקים במפעלי הטקסטיל. לפי הגדרתו של שלום עליכם נקראו הפועלים בפי המעבידים „מענטשן" (בני־אדם) והם היוו חומר תוסס ומתסיס.

ומאידך פעלנו אנחנו הציונים, שגם בתוכנו זרמו זרמים שונים ימניים ושמאליים ודתיים. נזכר אני בהשפעה הכבירה שהיתה לספרו של ר' צבי הירש קלישר „דרישת־ציון". והמצב אז היה סוער מאד ובלתי יציב. האווירה המהפכנית ששררה ברוסיה הביאה בתגובה אווירה אנטישמית כאמצעי להסב את תשומת לב העם מהבעיות האמיתיות ולהפנות את זעם ההמונים במקום נגד השלטון השנוי, נגד החלשים ביותר — היהודים. ספרו של הרב קלישר (יצא לאור ב־1861) רכש את אהדתם של הגאונים ר' עקיבא אייגר ואת החתם סופר (ר' סופר משה, איש דתי מאד וקנאי לישוב ארץ־ישראל, ורבים מתלמידיו עלו ארצה). אחרי דעותיו הציוניות של הרב מטורון (קלישר) נהרו אחרי־כן גם הגאונים ר' חסיד אליהו גוטמכר, ר' יהושע'לה טרונק והמלבי"ם. (ר' מאיר ליבוש בן יחיאל).

היהודים היו במצוקה, וכגודל המצוקה כן התגברה התקווה בגאולה, כשהציוני האדוק ראה את הגאולה בדרכו הוא והציוני החופשי — בדרכו הוא.

בעזבי את טורק היה עדיין נטוש המאבק בין הציוניים והאדוקים־החסידים־השמרנים בעיצומו. וכשהופיע פעם אצלנו „מגיד" ציוני נלהב ומלהיב מלא וגדוש התבטאו חסידים ש„משיחיות השקר" של שבתי צבי מדברת מגרונו.

בנו, הצעירים, הסתכלו בעין רעה. ניסו להפריע לנו בפעולותינו הציוניות־תרבותיות, לאסור הצגות שונות וכו׳. אבל אף פעם לא הגיע בטורק לחומרת מצב כמו בעיירות אחרות.

ובהיותי בנכר קיבלתי תמיד ידיעות משמחות על פעילות ציונית רבגונית ועל מספר די ניכר של חלוצים שעלו ארצה הן כפועלים ועובדי אדמה והן כאנשי מסחר ותעשייה.

או אז ידעתי, שהסבל, שסבלנו במחבואינו, בפעילותנו המחתרתית, כביכול, בקריאת ספרים עבריים, בדברנו עברית ובכל מעשינו, לא היה לשוא.

משה רוזטי

בן טורק אני*

מה ידוע לי כיהודי יליד־אנגליה, על טורק? נולדתי באנגליה לפני 76 שנה לאב, יליד פולין, שהגיע לאנגליה ב־1885. סבי עשה דרכו לאנגליה ב־1865 והשאיר את אחי, שהיה אז ילד קטן, בבית סבא, בטורק, כדי שילמד ויהא לרב. אמי היתה ילידת טורק.

מה ידוע לי, אם כן, על טורק? הרבה מאוד — מהספורים שספרו לי הורי בילדותי. התגוררנו במזרח לונדון. אבי היה רב של בית כנסת קטן באיזור העני ביותר וגרנו בבית נטול שמש ובשטח חסר ירק וצמחיה שמאחורי בית הכנסת. ויש אירוניה לא מעטה בעובדה שמעל לשער אשר הוביל ל„שטיבל" ולביתנו, כתב מישהו בצבעים מאירי עינים: „מה טובו אהליך יעקב, משכנותיך ישראל".

אמי היתה מתארת לי בגעגועים רבים את השדות היפים שמסביב לטורק. היא תארה את העצים והעשבים, הפרחים והצפורים, החוות והבקר כאילו לא קיימים היו דברים כאלה באנגליה. ורק כעבור שנים, כאשר עברנו לגור בווילס, נוכחתי לדעת שגם באנגליה יש נופים כפריים.

אבי, אשר התגורר אף הוא בשעתו בטורק, היה מתאר את בית־הכנסת, בית־המדרש, המקווה והחדר עד שראיתים ממש לנגד עיני. הוא גם סיפר על הדמויות אותן הכיר. סיפור אחד מאלה זכור לי במיוחד. הפסל, גליצנשטיין, גר בטורק בילדותו. אבי תאר כיצד נאסר גליצנשטיין בשל חוסר ניירות רשמיים. כיון שאהב לגלף דמויות מעץ, לקח לתאו בוץ ויצר מין פסל המראה

* משה רוזטי מחבר המאמר הזה עלה מאנגליה מיד עם קום המדינה לפי הזמנת הממשלה. יועד לו התפקיד של מזכיר הכנסת. בתפקיד זה הוא שימש מהקמת הכנסת הראשונה ועד הכנסת הששית, כאשר הוא פרש לגמלאות. הוא רכש לעצמו שם בינלאומי ונבחר לתפקיד של נשיא הארגון הבינלאומי של מזכירי פרלמנטים. משפחתו, הנמצאת באנגליה קרוב למאה שנה, מוצאה מטורק.

את השוטר האוסר אותו. השוטר הראה דמות זו ליהודי אמיד וזה שלח את הנער לחוץ לארץ ללמוד.

שמעתי מאמי על משפחת ורטסקי, אשר אחד מבניה הפך לבעל חנות תכשיטים ועתיקות אמיד בוויילס הצפונית והיה שולח בהתמדה תרומות למוסדות הסעד של העיירה. ורטסקי זה הביא לאנגליה את בן אחיו אשר הפך לפרופסור נודע לעברית באוניברסיטת לונדון. מאוחר יותר פגשתי בשני יהודים אלה אשר אשרו את אמיתות הדברים.

למדתי גם משני מקורות נוספים על עיירת מכורתי. אחי הגדול, אברהם־מאיר, שהיה מבוגר ממני ב־13 שנה (ואשר נפטר לפני מספר שנים בניו־יורק), הכיר את טורק היטב. כשהיה אחי בן עשר החליט אבי שאי־אפשר לגדל ילד יהודי למצוות ומעשים טובים באווירה של לונדון ושלחו לפולין להורי אמנו. הוא למד שם שש שנים וחזר מלא ספורים על העיירה. הייתי רק ילד כאשר עזב אחי את אנגליה והתישב בניו־יורק, אך אני זוכר עדיין את תאוריו שהחיו בפני את העיירה. דרכינו נפרדו למשך 35 שנה אך כשניפגשנו שוב המשיך באותם ספורים ששמעתי ממנו בילדותי.

עוד מאורע שהמחיש את הווי העיירה עבורי היה בואם של אחות אמי ומשפחתה ללונדון ערב מלחמת העולם הראשונה. הם לבשו את הבגדים המזרח אירופיים יהודים טיפוסיים ודברו יידיש מהול בפולנית, שקשה היה לי להבינו. ולמרות זאת היו עבורי דור חדש, וברור היה שיש להם ידיעה רחבה יותר בתרבות ובשפה הפולנית מהדור שקדם להם.

על סבי ידוע לי אך מעט. שמו היה עוזר כהן (יש לי אח צעיר הקרוי על שמו אלא שאח זה, שהיה פעם סגן־אלוף בצבא הבריטי, ראה לנכון לשנות שם זה לשם אנגלי יותר). סבי היה כנראה אמיד למדי, בעל בית חרושת אשר יצר סודה לכביסה ונרות, אותם ספק לכנסיות הסביבה. כנראה שהיה אדם נאור כי לדברי אמי גינו אותו בעיירה על ששכר לבנותיו מורה לשפות מודרניות. ואכן דברה אמי פולנית, גרמנית ורוסית, דבר נדיר למדי בעיירה הקרובה לגבול הגרמני ועל כן רחוקה מפולין הרוסית גופא.

ב־1959 בקרתי בפולין כמזכירה של משלחת פרלמנטרית לוועידת הארגון הבין־פרלמנטרי. היתה זו חווייה מרעישה. מהסיפורים והאגדות אשר ספגתי על הקהילה היהודית הגדולה של פולין, נוצרה בי גאווה רבה על המקור ממנו צמחתי. מצאתי רק בית־קברות גדול ולעולם לא יימחו מזכרוני ביקורי בגיטו ורשה ובאושויץ. בקרתי בערים רבות ושמותיהן עוררו בי זכרונות על רבנים גדולים ועל מנהיגים יהודים.

לטורק לא הגעתי. עמיתי, מזכיר הסיים, שאל אותי אם יש מקום מיוחד אותו הייתי חפץ לראות. בקשתי לנסוע לטורק והבטיח לסדר זאת, אך לא עשה זאת. את הסיבה איני יודע, יתכן שהיה זה איזור מוגבל מבחינה בטחונית בהיותו קרוב לגבול. מדי יום מצא תירוץ אחר עד שעזבתי את פולין מבלי שזכיתי לבקר בעיירה.

כעבור שנים מספר הוזמנו אחותי הצעירה ובעלה, שהוא חבר הפרלמנט הבריטי, לביקור בברית-המועצות. הם נסעו במכוניתם על פני אירופה ויום אחד לפתע ראתה שלט עליו כתוב „טורק". נכנסו לעיירה, הסתובבו בה שעות מספר ושאלו לשוא על יהודים שהתגוררו בה פעם. לא נשאר אפילו יהודי אחד ואיש לא יכול היה לאמר להם היכן התגוררו או היכן שכן פעם בית-הכנסת. נעלמו כל עקבות החיים היהודיים במקום שהיה פעם „עיר ואם בישראל" ועל כן נשארו לי רק הזכרונות שהורישו לי הוריי. אך אני רואה עצמי כבן טורק ומרכין ראשי בצער על ה„לנדסלייט" שלי שנפלו על קידוש השם.

מיכאל קופל

העיירה

נער „בר־מצווה" הייתי בצאתי את עיירתי טורק ועליתי ארצה. אולם זכרונות ילדות ונעורים מוקדמים טבועים בי עמוק, ולפעמים עולה גם הרצון לראותה שנית, להתהלך ברחובותיה, להסתובב בשוקה. לסור ל„ברייטע גאַס", הרחוב הרחב, בו היו מבני־הצבור של „הקהלה": בית־הכנסת הנאה, במראהו האצילי הרם, „בית־המדרש" הנמוך ולידו בית־הרב. ובחצרו — המשחטה, לשם הייתי מביא בימי־ששי עוף לשחיטה. ה„מקווה" ובית־המרחץ וההתכנסות בו בערבי־שבת וחג. ה„חדר" וביה"ס של „המזרחי", בו קבלנו את חנוכנו המסורתי, העברי, ובו ספגנו את הציונות של הימים ההם, בראשית שנות העשרים, ימי־הצהרת בלפור והצבור היהודי רואה את עקבות המשיח הגואל, ההולך ובא ופלקטים גדולים נדבקים „זה היום עשה וכו'".

העיירה. עיירה יהודית של פולין דאז. קהילה יהודית, שכל גוני־הקשת הצבורית של היהדות הפולנית המפולגת דבוקה בה. עיירה, ולא מן העיירות הדלות והמפגרות שבהן. צבור יהודי בעל רמה תרבותית. אינטליגנציה טפוסית של הימים ההם. הרופא, העו"ד, הצגת תיאטרון באידיש, מנהל הבנק היהודי המקומי, בעלי חרושת טכסטיל, שעליה התקיימה העיירה, צבור המורים של ביה"ס, אולם מעל לכל ובראש כל אלה — הפעילות הציונית.

בית־אבי ספוג היה תרבות עברית, מסורתית. העתון היומי היה „הצפירה". זמן־מה גם שפת הבית עם אבא ואחי הבכור, שלמה ז"ל, היתה עברית. בארון הספרים של אבא — ממיטב הספרות העברית של תקופת „תור הזהב" בספרד, תקופת ההשכלה ולאחריה. שירי יהודה הלוי ואבן־גבירול, „זכרונות לבית דוד" ו„דור דור ודורשיו", „אהבת ציון" ו„אשמת שומרון" של מאַפו בצד „התועה בדרכי החיים" ו„קבורת חמור" של סמולנסקין. והעתונות היומית באידיש, הנאמנה לציון והנושאת בשורת־הגאולה והעליה לא"י.

אבי ז"ל כל עיסוקיו היו זמניים. עד שנקבל את הסרטיפיקט. עד שנעלה. הכל היה זמני. ארעי. לא מבוסס. לכן גם המלאכות המרובות והפרנסה הדלה.

ובינתיים אבא עוסק במסחר, במלאכה, בצו־השעה דאז: בהכשרה לקראת העליה. מתארגנת ביוזמתו קבוצה קואופרטיבית. לומדים נגרות. מתכננים הקמת חרושת טכסטיל בארץ וכבר אורזים את הנולים, בולי־עץ, על אביזריהם, וחומר גולמי ראשוני ונשלחים ארצה. גם סבא, מצד אבא, אף הוא ציוני, איש־„המזרחי", קנאי, גבאי בית־התפלה של „מזרחי", מצטרף כשותף לבית־מלאכה של שרוכי־נעליים ובשנות ה־20 שולחים את המכונות של המפעל ארצה ובתל־אביב קם „בית־החרושת" הראשון לשרוכי־נעלים.

זוכר אני, כי מיד לאחר בואנו לתל־אביב, ביקרתי ב„בית החרושת", שהתמקם ב„בית טאובקין" הידוע אז, ברחוב עבודה, ומה נתפעם הלב מרעש המכונות וההמולה ונתמלא גאוה, כי את זה הבאנו אנו, אנשי העיירה שלנו.

העיירה. בן י"ג עזבתיה, אולם תודעת הבראשית׳יות שנטעה בי, מלווה אותי עד היום. בה נרקמה ראשית האישיות והונח הבסיס לחינוך, ה„גירסא־דינקותא" הבלתי־נשכחת, הבונה את האדם, את הילד בילדותו והנער בנערותו. באותן שנים מועטות עוצבה דמותו של נער יהודי בגיל „בר־מצווה", שאפילו את חגו הראשון, חג הבר־מצווה חגג בתחושת הארעיות הזאת. ביום חול רגיל, לא שבת ולא מועד, עליתי לתורה בבית־המדרש הישן ובו הנחתי את התפילין הראשונות שלי. כי ה„לא כדאיות" לעשות זאת כאן ליוותה את אבא עד ליום המיוחל — יום קבלת הסרטיפיקט. וזוכר אני את היום הגדול יום קבלת המברק מוואדשה, מהמשרד הארצישראלי, ה„פלשתינה־אמט", המבשר את בשורת העלייה. האווירה בבית התחשמלה וקדחת־ההכנות תקפה את כולנו, את כל המשפחה. וגדול היה מעמד הפרידה ביום צאתנו את העיירה.

עשיר הוא מטען הזכרונות של נער יהודי, אשר את ראשית חינוכו לעסקנות ציבורית, ציונית, קיבל בעיירה של היהדות הפולנית בימים ההם, בתסיסה הפולי־טית והציבורית ברחוב הפולני הכללי וברחוב היהודי במיוחד. ימי גרבסקי הזכורים לשמצה. וזכרון דוחק זכרון, כי היינו קבוצת נערים מ„בתים טובים", בית יהודי מסורתי־מתקדם. ספוג תרבות עברית שכמוהו אלפים פזורים ברחבי־פולין ומהם מיטב־הטוב של היהדות הפולנית שמצאו דרכם לארץ־ישראל וממנה ה„עליה הרביעית", שהפכה לשם־דבר בתולדות ארץ־ישראל המתחדשת.

וקבוצת ילדים־נערים זו, שמהם צמחו בשנים לאחר מכן, מנהיגים כמו אליהו רוזנבוים ז"ל, חברי ורעי, ממנהיגי תנועת הנוער הציוני העולמי, שנפטר בחליו זמן־מה לאחר עלותו ארצה והצטרפותו לקבוצת אושא. ידעו הם ליישם את חנוכם הציוני שקבלו בבתי־הוריהם ולתרגמם גם הלכה למעשה. ובראש לכל פעולתנו היתה הקרן הקימת לישראל. אם זה ביום סרט ואם זה בהצגת

מחזה של „דבורה מתחת לתומר", בבימוי עצמי, כששולחנות המועדון הציוני משמשים לנו במה, והכנסותיה קודש לקרן הקימת.

העיירה. נופה המלבב מלווים אותה ורואה אני את רחובותיה הישרים והנקיים, כבישיה משובצי־האבנים. הגן העירוני ועל משטחיו, משטחי־הדשא שלו פזורים ערמונים, ערמונים שהיינו אוספים אותם וחורזים מחרוזות ארוכות לקישוטי־הסוכות. והחורף. גגות־הבתים כורעים תחת מכסה השלג הלבן היורד בלי הרף. אנו, הילדים, פושטים עם ערב ברחבת השוק הריקה מאדם, כשבטבורה הפנסים המודלקים והמאירים ובטור ערפי בישיבה, כשאחד נאחז בשני מחליקים במורד הרחוב, הלוך והחלק. ו„החדר" הראשון, מול בית־הכנסת, וליל החורף הראשון, בלכתנו הביתה, הפחד לעבור על־ידו, כי הרי ידוע שבלילה מתארחים בבית־הכנסת המתים, הקמים מקברם להתפלל...

ואחריו האביב המשכר, כשהמשאבות על הבארות פושטות את כסות־החורף שלהן, מחלצות־קש לשמירה מקפאון. והפריחה בגנים העוטרים את העיירה. וריח פרחי־הלילך הסגוליים מבשמים את הנחיריים עד עצירת הנשימה. ובין־הערביים הקיצי הראשון, המתמשך והרגוע, ואנחנו בשדה. הקמה במלוא הדרה, מתנועעת גלית וכורעת תחת השבולת מלאת הגרגרים. והפלג הצר הזורם בקצות השדה והשלוה הפסטורלית, השרויה בכל אשר תפנה.

והנה חודש מאי. האחד בו. וברחובה הראשי של העיירה, „די קאלישער גאַס", ממוקם מועדון הפועלים הפולני, ובנבכי הזכרון — סיסמאות ודגלים אדומים ותהלוכת פועלים וכעבור יומיים — השלושה במאי. חגה הלאומי של פולין, והתהלוכה בעיר. וגאוה עטפה אותך כשבין משלחות־התהלוכה ראית גם את המשלחת של הקהלה היהודית ובראשה הרב, אדום־הזקן ועטור „שטריימל" ואתו „שבעה טובי העיר".

אולם בזכרון גם ימים, ימי־הסתה כשבא לעיירה תעמלן אנטישמי, שונא־יהודים, והפחד המתהלך ברחוב היהודי.

שברי־זכרון של נער יהודי, טרם־בגרותו, שאת עיקר חייו המלאים, הממשיים, חי בהולדתו מחדש עם עלותו ארצה, בה עוצבה אישיותו במובן הרוחני והיהודי וגובשה השקפת עולמו. בה גדל ובנה ביתו, כשהבסיס לכל אלה הונח בבית־אבא, בעיירה, ספוג ערכים יהודיים, ציוניים — ערכים שהם נכסי צאן־ברזל של תקווה ורצון עז להנחילם לדורות הבאים.

שלמה שובינסקי

היה היה...

סיפורים רבים מתחילים, כרגיל, במלים „היה היה..." גם אני, קורא נכבד, בספרי על טורק, עיירת מולדתי, אתחיל במלים אלה מתוך כאב נוקב וצער עמוק.

היה היתה אי־שם בפולין קהילה יהודית בעיירה טורק. מבחינה כמותית היוותה האוכלוסיה היהודית רבע מכל האוכלוסיה הפולנית (כעשרת אלפים איש לפני המלחמה), אבל מבחינה איכותית הטביעה את חותמה על כל העיירה. קהילת טורק ואלפי קהילות שכמותה היו „עולם יהודי" מיוחד במינו מכל הבחינות. עולם זה איננו עוד.

נדם „קול יעקב" בפולין בכלל ובטורק בפרט. יהודי טרוד ובהול לפרנסה לא ייראה עוד ברחובות העיירה בימי חול, בימי „ירידים וירמארקים". מפתחי החנויות לא יציצו עוד פנים יהודיות. עצובים השבתות והחגים היהודיים, כי אין מי שיקדשם. דברי בעל התהילים הולמים מאד את המצב: „לא המתים יהללו יה ולא כל יורדי דומה" (תהלים קטו 17). מיותם הוא עולמו היהודי של הקב"ה בפולין בה חיו היהודים כאלף שנים.

אשיח נא את לבי, לפניך, קורא יקר, ותועלת כפולה תצמח לנו ממעשה זה: אמצא לי פורקן למכאובי ואעשיר את עולמך בידיעת קורות עמך, שחי מאות בשנים בגולה חיים שהיו תפארת לעושיהם. היה זה עולם עשיר סבל ותלאות, אבל גם עתיר נכסים רוחניים המהווים נדבכים חשובים ביותר בבניין המפואר והנצחי — „העם היהודי".

אינני מתיימר לספר לך על חיי היהודים בפולין, גדולים וטובים עשו זאת ועוד יעשו זאת. אבל אעשה כמיטב יכולתי לספר לך על חיי היהודים בטורק, ומהפרט תוכל גם ללמוד במקצת על הכלל.

„אם אין קמח אין תורה, אם אין תורה אין קמח" (פרקי אבות ג' 17) — הרוח והחומר כרוכים יחד ואין לזה קיום בלא זה. על־כן נאלצו יהודי טורק לעמול קשות בכל ימי השבוע כדי להבטיח את קיומם החומרי כבסיס לקיום חייהם הרוחניים.

„ישראל צריכין פרנסה", והיא היתה קשה להם כפליים כלידה" (בראשית רבה כ׳) ולהשיג „מזונות היה ליהודי כקריעת ים־סוף" (פסחים קיח.).

„הירידים" (ימי השוק) שהתקיימו בימי שלישי וששי היוו את המקור העיקרי לפרנסה. איכרי הסביבה היו מביאים תבואות, עופות, ביצים, מוצרי־חלב ועוד כהנה וכהנה דברים מפרי עמלם, ובתמורה שקיבלו עבור סחורתם קנו בעיירה את המצרכים החיוניים עבורם כגון: נפט, מלח, בגדים, מגפיים, כלי בית וכו׳ וכו׳.

התחרות קשה שררה באותם הימים, וכל יהודי נאבק על כל קונה ועל כל פרוטה. פעם בחודש התקיים ה„יארמאק". זה היה יום שוק בממדים גדולים. כל יהודי העיירה הזדקקו לירידים וליארמארקים; סוחרים גדולים, סוחרים זעירים ובעלי־המלאכה — כולם חיכו לימים אלה. לכל יהודי, כמעט, היה משהו לקנות בשוק או למכור. והציפיות מימים כאלה היו תמיד מרובות, לפעמים מעל ומעבר למציאות. אפילו המלמדים חיכו ליום זה, כי לא פעם תלוי היה תשלום שכר־הלימוד בתוצאות הפדיון של בעלי־הבתים בימים אלה. אגב, אף מלמד לא יכול היה להתקיים אך ורק על ה„מלמדות" שלו ונאלץ להיעזר „באשת־חיל" שלו, שהיתה סוחרת גם כן במשהו; במלח, מליחים, שעווה, סודרים לכפריות ועוד.

בעלי החנויות, במיוחד, ציפו בקוצר רוח לימי השוק. בימים רגילים היו לעתים עומדים בפתחי חנויותיהם ומחכים ללקוח. ימי שעמום היה ימים כאלה. ואם כבר נזדמן כפרי הרי היו נאלצים להוציא את נשמתם עד שהצליחו לשכנעו שיקנה את מבוקשו. בררנים גדולים היו האיכרים והתייחסו בחוסר אימון לדברי החנווני. היו עוברים מחנות לחנות, בודקים את הסחורה בדק היטב, ורק אחרי שעות אחדות היו סו"ס מחליטים מה לקנות ואיפה. עצם העמידה על המקח ובדיקת הסחורה היו לכפרי עניין מכובד, ובשום פנים ואופן לא היה מוכן לוותר על „תענוג" כזה. אבל לחנווני זה לא היה משנה, אם באו הרבה לקוחות או מעטים. הוא עומד כל היום על רגליו דרוך ומחכה לקונים. רק לפני מנחה ומעריב היו משאירים את בנות זוגם בחנויות והולכים לשטיבל או לבית המדרש להתרענן קצת בפרק משניות, „עין־יעקב" או „חיי־אדם" או סתם בשיחה בטלה על המתרחש בעולם.

לא־כן היה המצב בימי השוק. כמעט כל יהודי העיירה התאזרו־עוז לקראת היום הזה, יום הקובע את גורל הפרנסה למשך שבוע או יותר. ומהבוקר השכם ואפילו לעתים משעות הלילה התחילה התכונה לקראת השוק. לכל יהודי היה „משהו" למכור בשוק. וכל העיירה היתה לכוורת דבורים פעילה ורועשת.

ואם חו"ח היה יום גשם או סתם יום־שוק לא מוצלח, או אז יכולת לשמוע אנחות מתפרצות מלבות היהודים, ודאגה ועצב נשקפו מפניהם.

ימי השוק היו גם ימים עליזים בשבילנו הילדים. איכשהו מצאנו תירוצים להתחמק מ„החדר" ולרוץ לשוק וליהנות מאווירתו: ההמולה, המוני אנשים, מגוון הלבוש והמוצגים השונים שעמדו למכירה ולקנייה. לאן שפנית עמדו אנשים, התמקחו, שיבחו את סחורתם וצעקו ורבו אפילו על דברים של מה־בכך. ובתוך ההמולה היה מופיע הכרוז והמתופף ברדז'ינסקי, מרכז סביבו אנשים ומודיע להם את דבר העירייה. ואנו, הילדים נדחפים לכל מקום ומתחמקים מעיני הורינו, כי בראותם אותנו היו מייסרים אותנו על שאנו מתבטלים מלימוד תורה. אבל היו גם הורים, שמחוסר ברירה היו נאלצים להיעזר בילדיהם. מתפקיד הילדים היה להשגיח בשבע עיניים שלא ייגנב משהו מהדוכנים.

צא וראה במה היה שונה היהודי מה„גוי" בימים אלה. היהודי ראה ביום זה גורם מכריע מבחינת פרנסה, ובהצלחתו היה תלוי מצבו בשאר הימים: פרעון חובות, קניית סחורות, תשלום שכר־לימוד, קניית מצרכי חורף וכו' וכו'. לא־כן ה„גוי". יום השוק היה עבורו לא רק יום מכירה וקנייה, אלא גם יום בילוי והנאה. הוא היה נהנה להסתובב בין הדוכנים והחנויות היהודיים, למשש כל מצרך, להתמקח, ולמתוח את היהודי עד קצה הגבול ולקנח אותו יום מלא־חוויות בזלילה וסביאה.

ה„גויים" האשימו את היהודים ברדיפה אחרי ממון, בהסתכלם בהם עד כמה הם להוטים למכור משהו. ולא־כן הדבר. לא יום משחק ושעשועים היה עבור היהודי יום־השוק. שאלת קיום או אי־קיום היתה הפרנסה בשביל היהודי, ומכאן כל מאמציו שהשקיע ביום כזה.

המאבק על הקיום אילץ את היהודים להסתגל לקשיים ולהתגבר עליהם בכל מיני דרכים ואמצעים שלעתים עורר בנו הילדים צחוק. לא פעם נדמה היה לי שהיהודי הוא שחקן מעולה, והשוק היא במה. הרבה מומנטים של צחוק והומור נחרתו בזכרוני מימים אלה. היהודי היה תמיד נוקט במחיר מופרז, והאיכר היה עומד על המקח. ולבסוף שניהם יצאו נשכרים ונהנים. האיכר שהוריד מהמחיר וקנה „מציאה", והיהודי, ש„סידר" את הכפרי ומכר לו, על אף הכל ברווח יפה. תורה בפני עצמה היתה הצגת המצרך, הבד, האריג, הבגד וכו'. פה היה צריך כוח שכנוע רב, זריזות וסבלנות. רוב היהודים חוננו בחוכמת חיים כזאת שעמדה להם בשעת הצורך. אבל היו גם יהודים תמימים אשר לא יכלו, או לא רצו, ללכת בדרכים כאלה. והם, כמובן, היו המקופחים ומימי השוק המוצלחים ביותר יצאו ברווחים מזעריים, ובכל זאת לא התאוננו על גורלם והיו שמחים בחלקם.

לא קלים היו חיי האשה בימי השוק. הלא ביום ששי התקיים אחד הירידים. או אז היתה האשה מראה את יכולתה הרב ומופיעה במלוא הודה והדרה כעזר נאמן לבעלה וכ„ברייה" נפלאה. נוסף על עזרתה לבעלה במקח וממכר היה עליה להכין את השבת. וכך היתה מתרוצצת מהשוק לבית ומהבית לשוק וידיה מלאות עבודה ועיניה צופיות הכל. אכן היתה האשה היהודייה בגולה „אשת־חיל" אמיתית, כפי שראה אותה בעל ה„משלי".

השוק עדיין בעיצומו וכבר נראים ילדים וילדות נושאות קדרות עם „חמין" (טשולנט) למאפיות טשאסקאלא, מרדכי בעריש, זוסיע, אהרן הצולע, זלמן אהרן פוגל וכו'. בנותיו של זוסיע האופה היו בעצמן אופות חלות, ואין לקנא באופה או בשוליה שלו אם החלות לא הצליחו.

כל סיר עם חמין הנישא למאפייה היה יכול לספר לך הרבה דברים: על גודל המשפחה, וצביונה. אם הסיר היה עטוף ב„היינט" — שמע מניה שמוצאו מבית ציוני; אם עטיפתו העתון „יוד" (יהודי) — הרי סימן מובהק שריח „האגודה" נדף ממנו. ואם העתון היה „נאש פשעגלונד" (עתון יהודי־פולני) — הרי יכולת להסיק מסקנה שהוא בא מבית „מתקדם", שרוח הציונות ואבק ההתבוללות משמשים בו בערבובייה.

מכל מקום לא היה בית יהודי שלא ייאכל בו „טשולנט" בשבת. ובשבת בבוא הילדים לקבל את החמין, לא פעם קרו גם דברים מוזרים, והסירים הוחלפו. וכך קרה שסירו של עסקן ציוני, יהודי בן־תורה, אבל גם „מתקדם ביותר" שכינוהו „דער ליטוואק" (ר' שלמה חיים רזניק) התגלגל לבית של משפחה אדוקה ונמצא בו מעי ממולא בגבינה. ומאז הוכתר בכינוי חדש „ליטוואק־קישקע מיט־קעז" (ליטאי — מעי עם גבינה) — כינוי שהיה עבורו בכייה לדורות.

יום השוק ביום הששי היה שונה מימי השוק בימים אחרים (ביום שלישי). היהודים היו מסיימים את עסקיהם לקראת הצהריים כדי שיספיקו להתכונן לשבת, ומיד היה השוק מתרוקן מאנשים וגם הוא נהנה מזיווה של שבת.

חיש מהר היה משתנה מראה העיירה. ה„חול" פינה את מקומו ל„קודש". לא עוד יהודים בהולים ומזיעים ולבושים בגדי־חול מרופטים. יהודים אחרים נראו ברחובותיה של טורק; נקיים, מצוחצחים, לבושים בהקפדה בגדי שבת וחג, הולכים לאטם עם ילדיהם לבית הכנסת, אחרי שקודם התרחצו במקווה או בבית־המרחץ. שבת־המלכה הגיעה בצעדים מהירים. הבתים מבריקים בנקיונם. השולחנות מכוסים מפות לבנות כשלג. הם ערוכים לקראת סעודת־שבת — הסעודה הראשונה. הנרות דולקים בפמוטיהם המבריקים מכסף או מנחושת, ואם־המשפחה כולה קורנת אושר ושמחה על שהצליחה להכין הכל ולא הגיעה חס־וחלילה לחילול השבת.

האם מברכת על הנרות, ובקול תחנונים אומרת את התחינות, כל אחת לפי צרכיה ומשאלותיה. והמשאלות היו מרובות; שהבן לא יתקבל לצבא, שהבת תמצא לה בן־זוג טוב, שהבעל יהיה בריא, שהשבוע הבא יהיה שבוע של פרנסה וכו׳ וכו׳.

והנה חוזרים הגברים מהשטיבלעך ומבתי־המדרש ומבית־הכנסת. ראש המשפחה נכנס הביתה כ„מלך״, ומברך את רעייתו ואת הנוכחים. הוא מזמין את מלאכי השרת שישבתו עם משפחתו ביחד „שלום עליכם מלאכי השרת, מלאכי עליון ממלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא״ ונפרד מהם „בצאתכם לשלום, מלאכי השלום״... ואחרי־כן הוא שר שיר תהלה לזוגתו על כל מאמציה שעשתה למען יוכל הוא ובני ביתו לשבות את השבת בשמחה ובשלווה. „אשת חיל מי ימצא״. האב מושך במלים ומסתכל בעיני אהבה בעזר שכנגדו, והיא משפילה את עיניה, ופניה מסמיקות, ולא פעם גם מזילה דמעה — דמעת אושר.

האב מקדש על היין „יום הששי, ויכלו השמיים והארץ וכל צבאם״. כולם עומדים ביראת כבוד. כולם טועמים מיין הקידוש (כמובן האם מיד אחרי האב), ואחרי־כן מרים אבא את שתי החלות, מברך „ברכת המוציא״ בוצע פרוסה, טובלה במלח והסעודה מתחילה. וזמירות שבת אלה עדיין מזדמרות בתוך תוכי עד היום.

הסעודה היתה מתמשכת זמן ארוך. אף אחד לא מיהר, הרי שבת עכשיו. כולנו נהנינו הנאה מליאה מהאווירה השבתית הנפלאה.

במרוצת הזמן, כשגדלנו, ורוחות חדשות התחילו לנשוב ברחוב היהודי, היינו אחרי הסעודה הולכים למועדוני התנועה. שם שמענו הרצאות, התקיימו שיחות וחיינו נתמלאו בתוכן חדש.

התנועה הציונית על כל גווניה שהיתה בטורק התרחבה ורוב הנוער היהודי מצא את פורקנו בעולם החדש. נוסד חוג דרמאתי, ויהודה טונדובסקי ביים אתנו מערכונים. כל ימות השבוע היה יהודה טרוד בענייני פרנסה, אבל בשבת ובחגים היה משתחרר מעול הפרנסה ומתמסר כולו לענייני התנועה, לפעילות בין הנוער. אחד הפעילים בחוג הדרמאתי היה גם משה־חיים־כהן. הוא היה קודם שחקן חובב בתיאטרון החובבים בקאליש, ובחפשו אחרי עבודה הגיע אלינו ותמיד היה מביא אתו משב־רוח מרענן ומחדש.

ברחוב הרוסשיצי (רוסישיצער־גאס) נמצא מועדון ה„בונד״. שם היה תמיד „שמח״. ויכוחים סוערים בין הבונדאים והקומוניסטים. פעילות הקומוניסטים היתה בדרך כלל מתרכזת בכביש בין טורק לרוסישיץ. לפרקים היו תולים דגלונים אדומים או סיסמאות שונות על עמודי חשמל או טלגראף ובהצליחם ראו את

עצמם כמהפכנים דגולים המשנים את פרצופו של העולם. בדרך כלל היה כל מבצע כזה מסתיים במאסר צעירים אחדים.

מדי פעם היה מבקר בטורק מרצה בנושא ספרותי. האינטליגנצייה היהודית של טורק היתה מתכנסת בבית־הקפה של שמואל לוי ליסאק, וערב תרבותי ברמה גבוהה כזה היה משמש נושא לשיחות בבתים זמן ממושך עד בוא מרצה חדש.

גם ל„עמך" היה מקום להתאסף, וזה ב„מועדונו" של זליג חוואט (זעליק כוואטס „קלוב"). צעירים מכל השכבות בעלי השקפות עולם שונות היו מתכנסים בבית־המלאכה של זליק חוואט זה ומבלים ערבי־שבת בשיחות ובוויכוחים ערים על בעיות שונות שעמדו אז ברומו של העולם בכלל והיהודי בפרט.

בשבת בבוקר זרמו היהודים לבתי־הכנסת, השטיבלעך ולבתי־המדרש. היהודים היו מברכים זה את זה בחגיגיות „גוט שבת" (שבת טובה). הלכו בצעדים מדודים, נינוחים ושלווים. גם הנשים לבושות מיטב לבושן הלכו להתפלל. ובתוך בית־המדרש כמו בכוורת. יהודים מתעטפים בטליותיהם ואומרים את הברכות ופסוקי הזימרה, כל אחד לפי דרכו, מי בקול רם ומי בשקט, ומי בתנועות ומי בעמידה סתם. והנה ניגש בעל־התפילה לעמוד ובקול רם ונעים מכריז „מזמור שיר חנוכת הבית", וכל העדה, כבמטה־קסם, נענים לו ומתפללים לפי ניצוחו.

ובחוץ, צעירים רבים מטיילים בזוגות או בקבוצות ברחוב הקאלישי (קאלי־שער־גאס) עד השדרות (אלעייקעס), שרים ומשוחחים על דא ועל הא. וכשחזרו העירה נתקלו ביהודים המבוגרים שגם הם חזרו מתפילותיהם לבתיהם, וילדים וילדות נושאים את סירי החמין מהמאפיות.

הרחובות אט־אט מתרוקנים, והשבת מרכזת שוב את כל היהודים בבתיהם סביב השולחן לקיים מצוות סעודת־שבת שנייה. מהבתים בוקעים הניגונים „יום זה מכובד מכל הימים", מושר על ידי ראש המשפחה בליווי בני המשפחה, והקולות של הילדים מתבלטים במיוחד.

אט־אט נחלשים הניגונים, הסעודה מסתיימת והמבוגרים מתכוננים לשינה של שבת. הנוער מתחמק מהבתים, מי בספר ביד ומי בעתון, וכל אחד הולך לו לכיוון הרצוי לו, למפגש שנקבע מראש בנקודה מסויימת. ושוב שיחות משיחות שונות על כל מה שעניין אז את הנוער היהודי.

בחול, בשבת ובחגים, שקקה טורק חיים יהודיים מלאים. הווי החיים ברחוב, בבית, בימי חול ובימי שבתות וחגים היה כולו חדור רוח יהודית.

יהודי טורק היו יהודים צנועים, נבונים ולבביים. כוחם היה טמון באמונתם העזה, שהיתה עמוקה מני ים וזכה כמימי המעיין המפכים ממעמקים.

לכן תבין אותי, קורא יקר, מה דירבן אותי לספר לך על „מה שהיה..."

מיכאל לוי (מנדל) בן מרדכי

טורק עיירת אביב ימַי

בדחילו ורחימו הנני מעלה על הכתב מקצת מזכרונותי מאביב ימי בעיירתי טורק. אינני סופר ואפילו לא מספר. גם יומרות מסוג זה רחוקות ממני. פשוט מאד; רוצה אני לשתף את הקורא בזכרונותי המועטים מהימים בהם הייתי נער וחייתי עם כולם את חיי הקהילה היהודית בטורק, חיי חברה תוססת ויחד עם רבים צעירים כמוני חלמנו חלומות נעימים על עתידנו ויחד רקמנו את רקמת חיינו, ואשר לצערי הרב, גם מחלומותי וגם מחברי נשארו רק שרידים וקרעים.

מאז ימי נעורי, חלפו שנים רבות ועדיין מצטיירת טורק בעיני דמיוני כפי שהיתה — עיירה יהודית, מליאת חן, הנמצאת על הגבול הגרמני־רוסי (עד לתקומת פולין אחרי מלחמת העולם הראשונה, ואחרי־כן על הגבול בין פולין וגרמניה). ברם, המציאות גוברת על הדמיון, טופחת על פני והלב נצבט — טורק היהודית, היפה, החיננית איננה עוד ואתה יחד נעלמו רבים וטובים. וכך נעשית כתיבת זכרונות, אם הנך רוצה או לא רוצה, למעין אזכרת נשמות יקרות ואהובות.

את העיירה טורק התחלתי לראות באור אמיתי, אחרי שהתבגרתי בשחר נעורי והתחלתי לקרא את ספרי הקלאסיקאים היהודיים שלנו וביניהם את שלום עליכם ופרץ. קראתי רבות על עיירות יהודיות בגולה, על „כתריאליבקה" השלום־עליכמית — והגעתי למסקנה, שעיירתי שונה בהרבה מהעיירה הגלותית המתוארת אצל רבים מסופרינו. היה בעיירתנו מיזוג מסויים של האופי העיירתי המקובל ביותר העיירות עם קורטוב התרבות האירופאית־מערבית. על כל פנים, כך נראתה טורק בעיני.

ככל ילד יהודי התחלתי את לימודי בחדר. מלמד הדרדקי הראשון שלי היה ר' הניך. עדיין עומדת לפני עיני התמונה של הימים הראשונים ללכתי ל„חדר". למעשה בהתחלה לא הלכתי ל„חדר", אלא אחי הבכור, שעייה אברהם (נקרא ע"ש סבי ר' שעיה אברהם זקס, אחד ממייסדי תעשיית הטכסטיל

בטורק) נשאני על כתפיו. החדר היה בדירתו הפרטית של המלמד מול בית־המדרש. דירת ר׳ הניך לא הייתה מרווחת. חדרון אחד שימש לרבי לחדר־מגורים ושינה, והחדר שבו למדנו היה גם מטבח וגם חדר־אוכל. ימי הראשונים ב„חדר" אינם יכולים להיחשב לימי אושר ושמחת־ילדות. אלה היו ימי אימה ופחד מפני הרבי עטור זקן ארוך, בעל גבות עבות ועיניים מבריקות שנראו כבועסות תמיד, ונוסף למראהו החיצוני הזה היה מצוייד ב„קאנצ׳יג" (רצועת עור להרביץ בילדים), שרצועות עור היו מכונסות בתוך ידית־עץ. וה„קאנצ׳יג" הזה היה למוקד הפחד והחרדה של כל הילדים בחדר, ומחשבתנו היחידה היתה על מי עוד מעט יונף, ועל מי יישפך זעמו של הרבי. התמזל מזלי ועלי ריחם הרבי, ולא כל־כך הרבי כמו אשתו שהיתה למליצת יושר עבורי בפני בעלה. ומדוע נפליתי לטובה מכל יתר ילדי החדר — הטעם היה די פשוט: יתום הייתי, יתום „טרי". אמי, ציר׳ל ז"ל נקטפה בדמי ימיה, ובבית נשארנו שמונה יתומים. וכך זכיתי גם לעוד „פריבילגיות" (זכויות יתר): לאחר בבוקר לחדר וליציאה מוקדמת לפנות ערב כדי ללכת לבית־המדרש לאמירת „קדיש יתום" בהדרכתם של בעלי־המנחה והמעריב לסירוגין, ר׳ בר היטלמאכער (קיבל) או ר׳ הירש לייזר קיבל, אביו של זאב קיבל, הנמצא אתנו בישראל.

מדי פעם, כשראיתי את מבטם מלא רחמים ויחסם אלי, חשתי לבטח כמו אותו מוטל בן פייסי החזן שהיה אומר על עצמו „אשרי, יתום אנוכי!"

היינו משפחה עניפה בעיירתנו ומקובלת על הבריות. אין בדעתי להזכיר את כל בני המשפחה ואת כל ידידי משפחתנו, שלבטח אפשר היה רק להם להקדיש ספר מיוחד, אבל אחטא לפניהם אם לא אזכיר, לכל הפחות אחדים מהם שבמיוחד נחרטו בזכרוני והמהווים, לפי עניות דעתי, את החתך המשפחתי־חברתי הנאמן ביותר. בני משפחתי רצו בכל מאודם להקל עלי את הכאב והצער שנגרמו לי בעטייה של פטירת אמי היקרה ז"ל ועשו כמיטב יכולתם בנידון. בהזדמנות זו אני נזכר ברוזיה ביקובסקי, אשה אצילת־נפש וטובת־לב, שגרה מול ביתנו בצד השני של הכביש, אשר התאלמנה לא מזמן מבעלה ר׳ מרדכי יעקב ביקובסקי ז"ל. גם ילדיה הלכו בדרכיה ועזרו לנו באשר יכלו. במיוחד זכור לי מנדל ביקובסקי ז"ל, אשר זכיתי ליחסו המיוחד אלי. והנה צפה ועולה לפני עיני משפחת זיסקינד מילר — ובמיוחד רעייתו. ביתם היה לי לבית שני, חם וטוב. או אשתו של יעקב טשסקלה האופה, שהיתה במקרה גם הסנדקאית שלי, גם היא ראתה כחובה נעימה לעזור לי כמיטב יכולתה. ממשפחתי נחרטו בזכרוני מהימים ההם שתי דמויות נשיות והן: הדודה לאה, אחותו של אבי ואשתו של ראובן בורזין ז"ל ודודתי שרה, אשתו של ר׳ ישראל שצ׳צ׳ינסקי ואמן של מרים ברפמן וגוצ׳יה וולקוביץ יבל"א, הנמצאים בארץ.

שתי הנשים הללו לא החסירו יום מבלי להציץ ב„חדר" כדי לבדוק אם אינני חס־וחלילה, רעב. באמתחתם היו תמיד ממעשה מאפה או מפרי העונה, להנעים ל„יתום" את שעות שהותו ב„חדר". ומי כמוהן ידעו עד כמה דברים כאלה חסרו בתקופה זו בביתנו?!

אחרי סטייה קצרה זו, שעסקה בי באופן אישי, אעבור, ברשותכם, להמשיך בדברי על העיירה ועל כל הזכור לי מימים אלה.

היות שהתחלתי לספר על מלמדי הראשון, אמשיך בפרשת המלמדים בעיירתנו. אצל ר' הניך, כרוב הילדים, למדנו רק זמן קצר, עד שהשתלטנו על תורת „העברי" (הקריאה). מלמדי השני, פוקסיה, לא היה מילידי עירנו. גם הוא היה קפדן וכעסן גדול, ולא היה, כנראה, מתלמידי הלל הזקן, שגרס "לא הקפדן מלמד". הוא היה גם קצר־ראייה, דבר שלבטח לא הוסיף לו הרבה חן בעינינו. ואף על פי כן נחרט עמוק בזכרוני, ולבטח גם בזכרון יתר תלמידיו. עד היום זכור לי לימוד ההפטרה עם טעמי הקריאה. גם לימוד החומש עם התרגום המילולי ב„דייטשמעריש" זכור לי היטב עד היום הזה.

והאם אפשר לשכוח את ר' רפאל ינקעלוויץ, שנקרא בפי הבריות "דער שיראדזער" (השירדזי). הוא היה מלמד נפלא, יהודי בן־תורה, פתוח לתלמידיו, נעים שיחה ומקובל על הבריות. או ר' זליג יפה שהיה ללא ספק מלמד מצויין, הוא היה יהודי ירא־שמיים ולמדן גדול. לצערי, לא נמניתי עם תלמידיו מסיבות פשוטות בתכלית הפשטות. לאבי לא היתה האפשרות לשלם לו שכר־לימוד, שהיה, באופן יחסי, די גבוה. לעומת זאת זכיתי להיות תלמידו של ר' מנדל, מלמד גמרא, תוספות ויתר המפרשים. הוא גר בביתה של יטה זיסקינד. דירתו היתה צנועה מאד, וה„חדר" היה חלק מדירתו. הוא היה למדן גדול, ירא־שמיים והקפיד שלא נבזבז את זמננו על דברים „בטלים", כי חטא גדול הוא להתבטל מדברי תורה. גם הוא הטיל את מרותו עלינו ביד חזקה ובזרוע נטוייה, אבל אשתו, ה„רביצין", נמוכת הקומה והצנומה, הצילה אותנו לא פעם אחת מידיו. ובכל זאת היינו חוטפים מכות, אם כי היינו כבר אז נערים המתקרבים לגיל מצוות. בדרישותיו מתלמידיו לא ידע ר' מנדל פשרות.

קשה להיזכר בכל המלמדים בעיירתנו, אבל אי־אפשר לפסוח על ר' בנימין מרדכי פרידע או על יוסף מנספלד, שהיה מלמד ב„המזרחי" ובעל־תפילה בחסד עליון. ואחרון אחרון חביב, והוא ר' מאיר דוד יכימוביץ, שהיה בהרבה שונה מיתר מלמדי העיירה. הוא כבר השתייך למלמדים המודרניים, וראה את עצמו לא כ„מלמד" אלא כמורה. העברית היתה שגורה בפיו, ואוהב ציון גדול היה. היו גם מלמדים אחרים שהמלמדות לא היתה אומנותם ויעודם, אלא מתוך הכרח. מחוסר פרנסה והיכולת לעסוק במסחר או במלאכה, פנו אל ה„מלמדות".

בית־ספר עממי ע"י הקהילה היהודית בטורק. בשורה למטה המורים

ובהיזכרי ב„ענייני חינוך" הרי אין לפסוח על המורות היהודיות בטורק. בעיירה היה קיים גם בי"ס על יד הקהילה, שהיה מוכר על־ידי השלטונות. בבית־ספר זה למדתי פרק זמן מסויים ומהימים ההם זכורות לי המורות: העלמה טאובה — מנהלת המוסד שנישאה לד"ר זקס; העלמה זייפה, מורה לחשבון, בתו של ר' מיכאל זייפה ואחותו של ביניש זייפה הנמצא אתנו בארץ; העלמה ראש, מורה מצויינת, קפדנית וטובת־לב כאחת, אשר לימדה בכיתות א־ב. אחרי כן נוסד בית־ספר כללי, ממשלתי „שקולה פובשכנה" ולימדו בו מורות כגון פרנקה מילר, אשתו של אבוש שייניק, הנמצאים כעת בישראל ואחרות. ויש עוד הרבה הרבה מה לספר על הנושא הזה, אבל קצר המצע להשתרע והזמן דוחק, ועל כן אעבור לדבר על המוסדות היהודיים בעירנו, וכמקובל, אתחיל בבית־הכנסת, אשר התנוסס לתפארה ביופיו החיצוני והתפרסם בסביבה כולה בארון הקודש המפואר ובחלונותיו המקומרים. וכשבבית־הכנסת מדובר, דבר מובן מאליו הוא, שיש להזכיר את ר' מנחם שצ'צינסקי, שהיה לא רק שמש בית־הכנסת אלא גם ממלא כל מיני תפקידים אחרים כגון; רושם לידות, חתונות, פטירות — ממש מוסד לרישום תושבים יהודים.

ר' מנחם היה יהודי נעים הליכות ואהוד על הציבור היהודי ולא רק היהודי בטורק. חתנו היה החזן הרצקה לנדאו, אשר שרת בקהילתנו כחזן וכשוחט.

שמו הלך לפניו ולבסוף היה לחזן ראשי בקהילת אמסטרדם האשכנזית. בתקופת היותו חזן בטורק הייתי אחד הנערים המשוררים במקהלתו. גם גבאי בית־הכנסת ר׳ יצחק אורבך זכור לי היטב מהימים ההם. הוא היה עוסק בצרכי ציבור באמונה ומילא תפקידים שונים נוסף לתפקידו — גבאות בבית־הכנסת.

מסופר שגבאות בית־הכנסת הלכה ביחד עם גבאות בחברא קדישא. (תפקיד גבאי בית־הכנסת לפני ר׳ יצחק אורבך מילא סבי ר׳ גד לוי ז״ל).

הוא היה גם יו״ר קופת גמילות חסדים. תפקידים אלה היו מכובדים מאד, אבל גם אחראיים מאד, ולא מהדברים הקלים היה להתקבל כחבר בחברא קדישא. גם אבי ז״ל, ר׳ מרדכי לוי קיבל את כהונת גבאי חברא קדישא בירושה מאביו, ר׳ גד לוי. על כן כה מוכרים לי התפקידים שמילאו וכה חרוטים בזכרוני האנשים שנשאו בכהונה חשובה זאת.

הנה אני נזכר בר׳ בר שייניק, ר׳ מיכאל זייפה ובר׳ משה זומר החייט, דמות נפלאה — כל אלה אשר ראו כחובה לשרת את הציבור באמונה שלא על מנת לקבל פרס.

ובהזכירי את קופת־גמילות־חסדים אי אפשר לפסוח על דמותו הססגונית של לייביש דוד, שהיה גובה־הקופה. בכל יום ששי היה מסתובב בחנויות היהודיות אחרי השוק ופנקס הקבלות בידו וגובה את תשלומי ההלוואות או דמי החבר לקופה. והיהודים נענים לו בסבר פנים יפות ומשלמים את המגיע מהם.

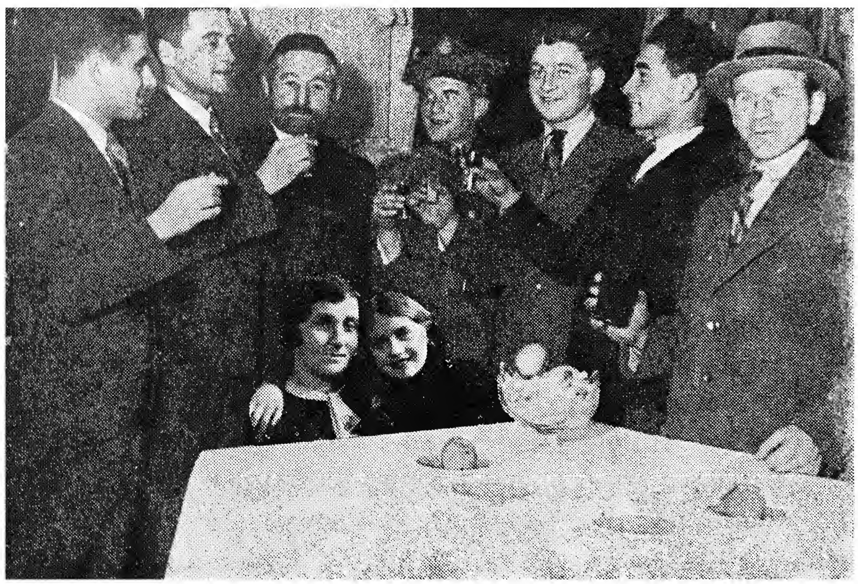
מדי פעם בקראי את שירי ביאליק על בית־המדרש נזכר אני גם בבית־המדרש שלנו: מבנה ישן על יד בית־הכנסת ואשר גבל עם בית־הדין־שטיבל של הרב (ובזמני היה אז הרב ר׳ פנחס ונגרובר). בבית־המדרש הזה היו מתפללים על פי רוב בעלי־מלאכה לפני שהקימו את „האנדווערקער־פאראיין — איגוד בעלי־המלאכה). בית־המדרש היה שוקק חיים במשך כל היום. בחורים ישבו ולמדו. כמו בסך עוברים לפני עיני אנשי טורק השקטים, הטובים, הצנועים והישרים. מדי פעם מתבלטת דמות זו או אחרת. הנה מופיע לפני ר׳ יעקב יואל ראַט הזקן המופלג, אשר כל ימיו עסק בתורה, ואשתו פרנסה אותו מבית־המרזח שלה בכבוד ושרתה את לקוחותיה על הצד הטוב ביותר.

הנה עפים ועולים לפני האברכים שעיה אברהם ראַט ומנדל סיטנר שלמדו תורה ולימדו אחרים, וגם אני זכיתי להיות ביניהם.

ואם אני מטייל כבר בברייטע־גאס ומתבסם בניגוני לומדי־התורה בבית־המדרש, איך אוכל לא להיזכר בשירה הנעימה שבקעה מחלון דירתם של ר׳ אהרן וחנה־גיטל יעקובוביץ, כאשר בניהם והבחורים אשר עבדו על יד מכתות

התפירה או על יד שולחן־הגיהוץ והמגהץ ביד, שרו שירי־עם ביידיש ובעברית, ובמיוחד בהתקרב ה„ימים הנוראים" נשמעו קטעי תפילות, ועליהם מנצח בקולו הערב ר׳ אהרן־אליה לייבס, כפי שנקרא בפי הבריות.

את הבית הזה אינני יכול לשכוח. והסיבה לכך — אחת מני רבות — היא האשה הנפלאה בבית הזה, חנה־גיטל, „האם היהודייה" לא רק לבניה אלא גם לבאי־ביתה, ואני לכשעצמי הרי הייתי מבאי ביתם של ר׳ אהרן וחנה־גיטל. וזאת לא מעט בזכות הידידות ביני ובין הרשל (הניק) ז"ל. שנינו היינו ידידי־נפש ואת רוב זמננו בילינו ביחד, ולכן לא־פעם הצטרפתי גם אני לשירתם.

משפחת אהרן יעקובוביץ

ובדברי על משפחת יעקובוביץ אפשר בלב שקט להגיד שהאימרה העממית „התפוח נופל לא רחוק מהעץ" התאמתה לגבם במלואה. משפחת יעקובוביץ הורישה לבניהם אחריהם את מידותיהם התרומיות־פתיחות, לבביות ואת הנכונות לעזור לזולת. במיוחד חשתי אני את זאת בימיי הראשונים לעלותי ארצה ב־1957, כשהושיטו לי את ידם לעזרה לפי מיטב המסורת המשפחתית שלהם.

ר׳ אהרן היה בעל תפילה ועבר לפני התיבה בחגים וב„ימים הנוראים" ב„האנדווערקער פאריין", ובקולו הערב הנעים את התפילה למתפללים.

בעיירתנו היו שטיבלעך שונים כגון: השטיבל של חסידי גור, אלכסנדר ועוד. היו זמנים שעברו עליהם משברים ופילוגים, כגון הפילוג שגרמו המלמד ר׳ יוסף יצחק, אבל אף פעם לא חשתי בקנאות מופרזת. ׳בית-מזרחי״, כמובן, שימש גם כבית תפילה. ממנהיגי ה„מזרחי״ בעירנו יש להזכיר את משה אפט או ר׳ אברהם שובינסקי, אשר בשנות השלושים עלה עם משפחתו ארצה. הפרידה מהם נחרטה עמוק בלבות יהודי טורק. רוב בני העיירה ליוו את משפחת שובינסקי ונפרדו מהם בדמעות בעיניהם ובברכת „עלו והצליחו!״

בהיזכרי ביקירי טורק אינני מסוגל למנותם לפי איזה סדר מקובל, כרונולוגי או סדר אלף-ביתי. אין מוקדם ומאוחר, לפי עניות דעתי, בהעלותי את שמותיהם על דפים אלה. אני נזכר בהם, כפי שהם צפים בזכרוני ולעתים אני מקדם את המאוחר ומאחר את המוקדם, ובטוחני, שבני עירי יבינו לרוחי ויסלחו לי.

ר׳ שמואל הירש גרזון, יהודי חריף מוח, למדן גדול ומעורה בחיים הציבוריים, ר׳ משה אפט, יהודי מיוחד במינו בכל אופיו רחוק „מכלל טועריי״ שאין בפי מילים איך להגדיר את אישיותו הנפלאה, או ר׳ מאיר טאובע ראש הקהילה במשך שנים ארוכות, נעים הליכות ועסקן בכל רמ״ח איבריו — כל אלה ראו יעוד במילוי תפקידיהם וראו לפניהם את טובת הכלל. והשתייכו לסוג האנשים העוסקים בצרכי הציבור שהיהודים מברכים אותם מדי שבת בתפילותיהם.

טורק היתה עיירה ציונית (אם כי היו בה גם זרמים פוליטיים אחרים כגון ה„בונד״ והקומוניסטים, שפעלו רוב הזמן במחתרת). במיוחד היה פעיל הנוער בתנועה הציונית, אשר התבלט ברוח החלוציות שבו. ומכאן העליות ארצה של רבים. עד היום זוכר אני את משה מרבר, יהודה טונדובסקי, הלציה ביקוב-סקי, הילל ספינקה, לייביש לוי — בן דודי, יצחק זקס ואת המורשה האחרון לקרן הקיימת לישראל בטורק, את אייזיק ראַש הנמצא כעת בארץ.

אין כל ספק, שרשימתי זו לקוייה בחסר, אבל לא יכולתי לעמוד בפני הרצון להזכיר לכל הפחות את אלה החרוטים בזכרוני ועל לוח לבי, אשר לא נתנו לי מנוח ותבעו את זכויותיהם המינימאליות — להזכירם.

וכשאני עובר מהפרט אל הכלל, אל העיירה טורק היהודית בכללותה, הרי היא מצטיירת כעת לפני בהביטי אחורה, לפני כל כך הרבה שנים, כעיירה יהודית מכובדת וצנועה, שחיו בה יהודים עמלים, שהתפרנסו בכבוד מיגיע כפיהם הן כבעלי מלאכה והן כסוחרים זעירים ואשר השתלבו בצורה היפה ביותר במסכת המפוארת של יהדות פולין.

כשני שלישים משנות חיי כבר חלפו מאז עזבתי את העיירה, אבל יהודיה, שאת כולם כמעט הכרתי בעקיפין או במישרין, מלווים אותי לכל אורך דרכי בחיים ולא אשכחם עד ימי האחרון.

יונה מנדלבלט ז״ל

דמויות ותמונות

(קטעי זכרונות)

הרבה שנים, מעל יובל, חלפו מאז עזבתי את טורק, עיירת־מולדתי ועליתי ארצה. ובכל זאת עדיין עוברים לפני עיני רוחי תכופות דמויות וטיפוסים וחוויות התובעים כאילו ממני להעלותם ברשימה זו.

1. יעקב קיבלה יחיד במינו (יעקב־יה)

בעיירתנו כמו בכל העיירות בפולין היה לכל יהודי כינוי מסויים, ומבלי לדעת את זאת קשה היה למצא את היהודי שאותו חיפשו. יעקב־יה היה שם־דבר בטורק. בילדותו הכרתיו, כי לעתים היה בא להורי, בעלי מאפייה, לפרוש חלה. הבחורים הצעירים שעבדו במאפייה היו לועגים לו. אך הוא לא התרגז ולא נעלב, ובמבטו הסלחני היה עונה להם רכות „נו נו!" ובתנועת ידיים קלה כאילו מאיים עליהם, וממשיך לו בשקט במלאכתו.

וזוכרת אני את יעקב־יה שהיה בא אלינו לקחת לחם ישן עבור נצרכים, ובצעדים מהירים הולך לבתיהם, כי ידע שהם מחכים לו בקוצר רוח ובקיבה ריקה.

מספרים, שבצעירותו למד את מלאכת החייטות, והיה מקובל מאד על חברת הפועלים החייטים ואפילו רוקד עם בנות וכדומה ר״ל. בעיקר עסק בתיקון בגדים, אבל תיקוניו היו ממש אומנותיים. גם בניקוי ובגיהוץ הצטיין. במרוצת הזמן התחיל גם לתקן את ליקויי החברה, ולהטליא בה את הטעון טלאים ובימינו אנו קוראים להם „חוזרים בתשובה". הוא דאג לאסירים יהודים, למועמדים לגיוס לצבא שהגיעו לטורק מהסביבה, שיאכלו אוכל כשר, כמו כן דאג ליולדות עניות ואסף למענן תבשילים אצל עקרות בית.

הוא גם לא שכח את האורחים, שהזדקקו לאש״ל וחיכו בפוליש שבבית־הכנסת שבעלי־הבתים יכניסום לבתיהם ויארחום לשבת. לאלה שהמזל לא האיר להם את פניו דאג יעקב־יה. לו היינו מתרגמים את מעשיו בשפתנו

הנוכחית, יכולנו בשקט גמור לומר, שהוא היה עובד סוציאלי נאמן ומסור ללא כל תמורה.

נמוך קומה היה, לבוש מעיל ארוך, צועד צעדים מהירים, ותמיד זריז לדבר מצוה. יחסו לתלמידי־חכמים היה יחס של כבוד והערצה והיה אוהב לשרתם, ללמוד מהם ולהתאבק בעפר רגליהם.

הוא דאג יותר לזולת מאשר למשפחתו, ברוכת הילדים. אשתו וילדיו הגדולים נשאו בעול הפרנסה, ועסקו במכירת אווזים. הבנים הגדולים היו נוסעים גם לירידים עם אריגים, תעשיית טורק.

למרות סבלם התייחסו יפה לראש המשפחה והעריכוהו על מעשיו, שהם כולם קודש לנצרכים. המצב הכלכלי הקשה לא הפריע לאחדים מבניו להיות תלמידי חכמים ועסקנים ציבוריים בתנועה הציונית ובענייני תרבות. בנו הבכור, ישראל ירש מאביו את אופיו — עסקנות ציבורית וגם היה בר־אורין ובקי ב„אותיות הקטנות".

אכן, יעקב־יה ובני ביתו, כמעט ואישרו את אמיתות המימרא: „יאה עניותא לישראל".

2. משפחת רָאש

את משפחת רָאש הכרתי משנת 1915. ראש המשפחה, סנדלר, עבד מהשכם בבוקר עד שעה מאוחרת בערב, ובזיעת אפו פרנס את משפחתו, שמנתה חמישה ילדים והתפרנס בכבוד. האם, שרה, היתה מסייעת לבעלה ונושאת יחד עמו בעול הפרנסה. היא היתה קונה מצרכי אוכל ומבשלת עבור הגברת טאובה, המורה, כגמול במקום שכר־לימוד עבור בנותיה, שלימדה אותן באופן פרטי אחרי שעות הלימודים בבית־הספר העממי. שרה, אפילו דאגה, שבנותיה תלמדנה גם מוסיקה. וכך לא פעם בקעו מביתם צלילים מעורבים, צלילי מוסיקה ודפיקות פטיש־הסנדלר. שרה היתה גם נוסעת לירידים עם ארגזי נעליים שבעלה הכין. בהיעדרה מהבית, היו הילדים דואגים לניהול משק הבית. בסוף השבוע היתה שרה חוזרת ואף פעם לא התאוננה על קשיי חייה, והיתה תמיד שמחה בחלקה. ילדיה הלומדים וצלילי המוסיקה בביתה היו לה הפיצוי הטוב ביותר ושכרה מכל עמלה. וכדי להדגיש במיוחד שהחנוך בבית היה ציוני, וכעד לדבר הוא הבן אייזיק אשר במשך שנים היה פעיל בתנועה הציונית בטורק וגם המורשה האחרון של ה.ק.ק.ל. אחרי הילל ספינקה, בטורק.

3. הגר ובעלה הרש מיכאל

הגר ובעלה הרש מיכאל גרו בשכנות עם הורי מול השטיבל של חסידי גור. הרש מיכאל התפרנס מעגלונות, ואשתו הגר נשאה עמו יחד בעול הפרנסה

וסחרה בבגדים משומשים וישנים שקנתה או קיבלה במתנה מבעלי האחוזות שבסביבה. היא גם עסקה במכירת אווזים ובפיטומם לשומן לחג הפסח. היא דאגה שלמשפחתה יהיה אוכל לשובע. בביתה אפשר היה לראות אותה עסוקה במשהו. במריטת נוצות האווזים, בטיגון שביסקים ועוד.

חלונות דירתה היו נמוכים ואפילו ילד יכול היה להבחין במתרחש בבית. והרי אפיזודה שנחרטה בזכרוני.

ביום חול רגיל, כשבועיים אחרי פורים, בעברי בחצר ראיתי בביתה של הגר שולחן ערוך בצורה חגיגית; נרות דולקים בפמוטים מבריקים ועליו מטעמים כיד עקרת הבית הטובה עליה כגון עוגות פורים (אוזני־המן) יין ומעדנים ממעדנים שונים. כשסיפרתי לאמי לא האמינה לי וחשבה שאני מספרת לה דברים שלא היו ולא נבראו. הפצרתי בה שתרד לדירת הגר. ואומנם כך עשתה. הגר הסבירה לה, שהשולחן ערוך למען בעלה, שנעדר מהבית שלושה שבועות ולא חגג את חג הפורים, וכאשה נאמנה לא רצתה שיפסיד את החוויה החשובה והנעימה, סעודת פורים, ועל כן הכינה לו הפתעה זו.

אכן אשרי הבעל שאלוהים ברכו באשה כזאת!

4. שלמה טרגר (גולדשטיין)

בין יהודי טורק שעבדו קשה לקיומם היה שלמה טרגר, סבל למשאות כבדים. בפירוק חביות נפט, שמן, שקי סוכר, קמח וארגזים גדולים וכבדים עסקה קבוצת סבלים לא יהודים שנקראו בלשון גנאי „**שוורקים**" (מהמלה ביידיש: „שווער" — כבד). שלמה טרגר הצטרף אליהם. נמוך קומה ובעל גוף בריא היה. לבוש היה בגדים גסים, סביב למתניו חגור חבל. קומתו התכופפה במקצת מהמשאות. בסבלותו הוא לא היה שונה מחבריו הגויים, אבל הוא אף פעם לא איבד את צלם היהודי שלו. לאחר חלוקת השכר היו ה„שוורקים" נוהגים ללכת למסבאה ולבזבז את שכרם על שתייה וזלילה. לא כן שלמה טרגר. הוא נתן את שכרו לאשתו לפרנסת הבית.

שלמה היה איש פשוט ותמים ובכל רגע פנוי אפשר היה לראותו בבית־המדרש אומר תהלים או מאזין לסיפורי החסידים.

אחד מבניו היה פעיל ב„בונד", ואחד, מיכאל, השתייך למפלגה הקומו־ניסטית. הוא היה בין ההרוגים הראשונים על־ידי הנאצים בטורק, כשסרב לתת לקצין נאצי מגפיים ללא תשלום.

5. לייבוש דוד בעל 6 אצבעות

אחד הטיפוסים שנחרט בזכרוני היה לייבוש דוד. תמיד הוא היה במצב רוח טוב, היה שר קטעים מהתפילות מלווים בשריקה. התפרנס מהרבה מלאכות,

אבל לא תמיד ראה מהם „ברכות". הוא עסק בעריכת שולחנות לשמחות, ולבוש פראק וצילינדר היה מוליך את האורחים המזומנים בכרכרה יפה רתומה לשני סוסים. גם במכירת פירות עסק, והיה פוקד את בתי האמידים והעשירים, כשבשתי ידיו סלים גדולים ומלאים ומציע להם את סחורתו.

בפורים היה משמש כשליח למשלוח מנות. אבל, כפי שכבר הזכרתי, הרבה ברכה הוא לא ראה בעמלו. גם חשוך ילדים היה, ואף על פי כן היה שמח בחלקו ומקבל את גורלו באהבה.

6. הבוידעמטע

מדוע קראו לה בכינוי זה, אינני יודעת, ומסופקני אם גם מישהו יודע. יש לשער, שכנראה גרה בדירה קטנטונת בעליית הגג (וביידיש עליית הגג נקראת „בוידעם"). היא היתה אשה בודדת והתקיימה מקיבוץ נדבות. היתה מחזרת על פתחי נדיבים, וכל אחד לא סרב לה והעניק לה משהו בעין יפה. פעם מתוך סקרנות הצטרפתי אליה, כשהגיעה לביתנו והשתתפתי שעות אחדות בחוויותיה; בשמחתה כשנתנו לה נדבה ובצערה כשהשיבו את פניה ריקם. במיוחד היתה מאושרת בקבלה מטבע מבריקה. היה זה יום שאזכרנו תמיד. מאוחר בערב חזרתי הביתה מהסיבוב הזה.

בבית, כמובן, דאגו לי וחיפשו אחרי וכשנודע להורי על מעשי קיבלתי את חלקי שהגיע לי. הרביצו לי כהוגן, ונדמה לי, הפעם הראשונה והאחרונה בחיי, ומה שהכאיב לי ביותר שסבתא בולקה שאהבתני אהבת נפש ואתה ישנתי במיטה אחת היתה גם כן בין המענישות אותי. אכן, עשיתי למשפחה, כנראה, עוול גדול או חטא בל יכופר. אבל אני קיבלתי את העונש באהבה, כי החווייה הגדולה שחוויתי עלתה בתוכנה העשיר על ייסורי עונשי.

7. לקראת שבת בטורק

תאורי הדמויות הנ"ל לא יהיו שלימים אם גם לא אספר ויהי אפילו על קצה המזלג מהחווייה המשותפת לכל יהודי העיירה — והיא חוויית ההכנות לקראת־שבת. למעשה התחילו ההכנות לשבת עוד ביום חמישי. המכתש השמיע את קולו המתכתי הצלול, סימן שנכתשים בו שקדים מתוקים ומרים, פלפל וקנמון ותבלינים אחרים הדרושים למאכלי־שבת. גם הריחות המגרים את תאבונו של אדם נדפו מבתי היהודים ובמיוחד הריח הנעים, שעדיין אני חשה בו, ריח בישול דגים לשבת, שהוכנו בכושר רב על־ידי עקרות הבית. הכנת הדגים ל„געפילטע פיש" (דגים ממולאים) היתה קשורה בתהליך מסויים כמו חתיכת בשר הדג לחתיכות, פריסתן על הקרש וההקשה בהן באמצעות הקופיץ.

אפשר היה לראות את האשה שקועה בראשה וברובה במלאכת־קודש זו, כיהודי חסיד נלהב השקוע בתפילותיו לשם יתברך. והכנת העוף, גם זו היתה מלאכה לא של־מה בכך. החל במריטת הנוצות וכלה בהכשרתו לבישול. ועוד כהנה וכהנה פעולות, שכל אחת מהן נחשבה למלאכת מחשבת של האשה, אשת חיל, לכבוד יום השבת. עדיין נזכרת אני באטריות הדקיקות והזהובות שאמא ע״ה הכינה במו ידיה.

היו גם הכנות ממין אחר, שגם כן היו בסמכותה של אמא והן הכנת הילדים לקראת שבת והכנת בגדים ולבנים נקיים לכל בני המשפחה. בערב יום חמישי אור ליום ששי היתה אמא חופפת את ראשם של הילדים, כשתשומת לבה נתון במיוחד לבנות. הטיפול בראשיהן היה על פי רוב מסתיים בקליעת צמות, שהיו אז גאוותן של הבנות והוסיפו להן חן ויופי. ואיזו אמא לא היתה רוצה שבנותיה תתבלטנה ביופיין!

עבודות אלה היו במשפחות ברוכות ילדים נמשכות עד השעה המאוחרת בלילה.

ביום ששי היו משלימים את הטעון השלמה כגון: קניות בשוק וכו׳. הרי יש לזכור כי השוק התקיים ביום ששי. יום שוק „טורג־טאָג״, היה נמשך עד שעות הצהריים, כי במילא עם הסתלקותם של היהודים מהשוק לא נשאר לאכרים מה לעשות בו.

ארוחת הצהריים של יום ששי היתה חטופה ועל רגל אחת. על פי רוב חובצה עם תפוחי אדמה בקיץ, ומרק־גריסים, חם „קרופניק״ בלעז בחורף.

ההכנות לקראת שבת היו מסתיימות בהבאת „הצ׳ולנט״, החמין למאפייה עם סימן היכר בולט, שלא יתערבבו ה„יוצרות״ חס וחלילה, כי כל עקרת־בית היתה בטוחה שה׳צולנט׳ שלה הוא הכי טוב, הכי שמן והכי טעים.

הגברים הלכו למקווה, ורחוצים ולבושים בגדי שבת הלכו עם הבנים לבית־הכנסת לקבלת השבת. ההליכה לבית הכנסת והחזרה הביתה היתה חוויה בפני עצמה. הליכתו של היהודי בשבת לא דמתה להליכתו בימי חול, הכבוד העצמי יישר את גבו הכפוף של היהודי הגלותי בשבת ובחגים, ו„הנשמה היתירה״ נתנה את אותותיה בכל התנהגותו.

בית חם, מואר ונקי, שולחן ערוך בכל טוב, חיכו לבאים מבית־הכנסת, והבעל מרוב התרגשות מתוך הוקרתו לזוגתו היה שר לה שיר תהלה „אשת חיל״, ושירת „שלום עליכם״ השרתה מיד אווירה שבתית מיוחדת שטעמה לכל מי שטעם בה יישאר בלבו ובזכרונו לנצח.

ומה נכונה היא המימרה „יותר משהעם שמר על השבת, שמרה השבת על העם״.

ביה"ס „המתמיד" ברמת־גן
אימץ והנצית את קהילת טורק

העיירה טורק

העיירה טורק היתה עיירה במערב פולין, בה היו 10.000 תושבים, מהם שליש יהודים. אלה היו מפוזרים ברחובות העיירה בין הגויים. למרות זאת הצליחו היהודים לארגן לעצמם אורח־חיים משלהם על יסודות הדת ולאחר מכן על בסיס הציונות וחיי הקהילה.

קהילת טורק — כרוב קהילות אירופה — נספתה בשואה, וחלק מתושביה לשעבר חיים כיום בארצנו. הקהילה אומצה ביום השואה והגבורה על־ידי בית־ספרנו.

הנסיונות לעניין בתי־ספר יסודיים ותיכוניים בנושא **„השואה" הצליח** ביותר. הרבה קהילות אומצו, והתלמידים עסקו במשך חדשים בחקר גורל הקהילה המאומצת. ראיינו את הוריהם וקרוביהם, ניצולי השואה, עיינו בחומר היסטורי והעשירו את ספריות בתי־הספר בעבודות על הנושא הכאוב הזה.

הנה לפנינו רשימות אחדות של תלמידי כיתות ז' ו־ח' של בית־הספר היסודי „המתמיד" ברמת־גן.

אומנם הרשימות האלה עומדות על רמת בית־ספר יסודי, אבל אנו מקווים שהתלמידים שהתחילו לעבוד על נושא „השואה" ימשיכו במחקרם וידביקו גם תלמידים אחרים, והנוער שלנו יגש לנושא השואה בדרך נכונה ובהבנה. והבנת העבר לבטח לא במעט תשפיע על יחסו של הנוער למדינתנו ולעמנו בהווה ובעתיד.

על־כן יבואו על הברכה המורים, המחנכים, התלמידים וכל אלה שיזמו את הפעולה החשובה הזאת. מי יתן וימשיכו ללכת בדרך בה התחילו!

גבריאל העיוור

(מטיפוסי העיירה טורק)

הדסה שובינסקי
(בהיותה תלמידה בכיתה ח' כתבה את הרשימה הזאת. היא למדה בביה"ס „המתמיד" ברמת-גן אשר הנציח את ק"ק טורק)

אחת הדמויות האופייניות בעיירת טורק וסביבתה היה גבריאל העיוור. נגינתו העריבה נשמעה תמיד בסמטאות העיירה. מצוייד בכלי נגינתו הדלים, אשר אותם הכין במו ידיו, סובב היה בימים ובלילות ברחובות העיירה ומנגן. בכל הסביבה הכירוהו, אך בטורק היה מבלה את מרבית זמנו. שם זכה תמיד לעזרה רבה ולבית חם ללון בו. גבריאל העיוור הכיר את כל אחד בעיירה על פי קולו ומגע ידיו; כך הבחין גם בין בתי התושבים השונים.

גבריאל היה נוהג לעמוד על יד קיר־בית כלשהו, את חוט הברזל הדק, שהיה מצוי תמיד בכיסו, היה מותח על מחבת ועל החוט המתוח היה פורט כעל כינור ומפזם „ניגון" (שיר). במקלו הארוך והעבה שפשף בקיר וכך השמיע קול בס שהוסיף גוון לנגינתו, כאילו תזמורת בת שניים מנגנת.

כל הילדים, בשמעם את נגינתו, היו מתאספים סביבו, ונהנים לשמוע את הצלילים הנעימים הבוקעים מכליו הפשוטים ומתרגשים משירתו העריבה. מאז ומתמיד אהבו הילדים לשמוע את „התקווה" כשהוא שר ומלווה את עצמו בנגינה. תמורת נגינתו היה מקבל תרומות, שניתנו לו ביד נדיבה ובעין יפה. בעזרת חוש המישוש, שהיה מפותח אצלו, הכיר תמיד את סוג המטבע וערכה.

גם על גבריאל העיוור לא פסחה השואה. יד הרוצח הנאצית הדביקה אותו, והוא נרצח בתוך העיירה טורק.

✶

הווי חיי הילדים היהודים בעיירה טורק

הדסה שוביטנסקי כיתה ח'
מוטי רוזנברג כיתה ז'-2
(בהיותם תלמידי ביה"ס „המתמיד"
ברמת-גן אשר הנציח את ק"ק טורק)

הווי חיי הילדים היהודים בגולה היה שונה לגמרי מהווי חיי הילדים בארץ כיום. כל צורת החיים היתה שונה. הילד היהודי חי אז חיים קשים.

את ילדותו בילה הילד היהודי ב„חדר", בלימוד מקצועות היהדות. על אף גילם הרך למדו הילדים כעשר שעות ביום, בחורף ובקיץ.

היו גם זמנים אחרי שגמרו את לימודיהם ב„חדר" שהיו צריכים ללמוד שעות אחדות גם בבית-ספר עממי ממלכתי ביחד עם ילדי הגויים מקצועות כלליים. ואחרי-כן למדו מקצועות היהדות אצל „הרבי" (המורה ליהדות) או אצל מורים פרטיים. את שעות הפנאי המעטות שהיו ברשותם לא הצליחו לנצל למשחקים רבים, כיוון שצעצועים ותנאים מתאימים לא היו להם. אך הם הצליחו לייצר בעצמם משחקים פשוטים, כמו משחק „הקלאס" לבנות וכדורגל לבנים, כשהכדורגל עשוי משאריות בדים ישנים.

באופן כזה הצליחו להרכיב להם קבוצות כדורגל משלהם, אך הרבה זמן למשחקים לא יכלו להקדיש. גם מקום למשחקים לא היה, מכיוון שסימטאות העיירה הצרות לא איפשרו להם לשחק.

יחס ילדי הגויים אל הילדים היהודים היה רע. כל תקרית, שאירעה בין יהודים לגויים, השפיעה מיד לרעה גם על הילדים היהודים, וילדי הגויים היו מציקים לילדים היהודים, משסים בהם את כלביהם ומשליכים עליהם אבנים וכו'.

וכשהתחילו להתפתח תנועות נוער, נמשכו הילדים, הנערים ואחרי-כן גם הנערות, לפעולות תנועות הנוער, והמסגרת החברתית נתנה לילדים ולנוער היהודי את האפשרות לבלות בצורה מעניינת את הזמן הפנוי. הנערים עסקו בפעילויות ספורט ונוצר הווי מעניין, דוגמת ההווי הארץ-ישראלי.

לנו, ילדי הארץ, עם כל מה שקראנו ושמענו על ילדי הגולה, קשה מאד להבין את אורח חייהם בגולה.

כאשר המורים או ההורים מספרים לנו על החיים האלה, אנחנו שומעים אותם בעצב ומשתתפים בצערם של הילדים בימים ההם.

י. זייפה

משה פיינקינד

(עסקן ציוני, סופר והיסטוריון)

משה פיינקינד נולד בטורק בשנת 1865. אביו ר׳ פנחס פיינקינד, יהודי תלמיד־חכם, היה מהחסידים המכובדים מאד בעיירה.

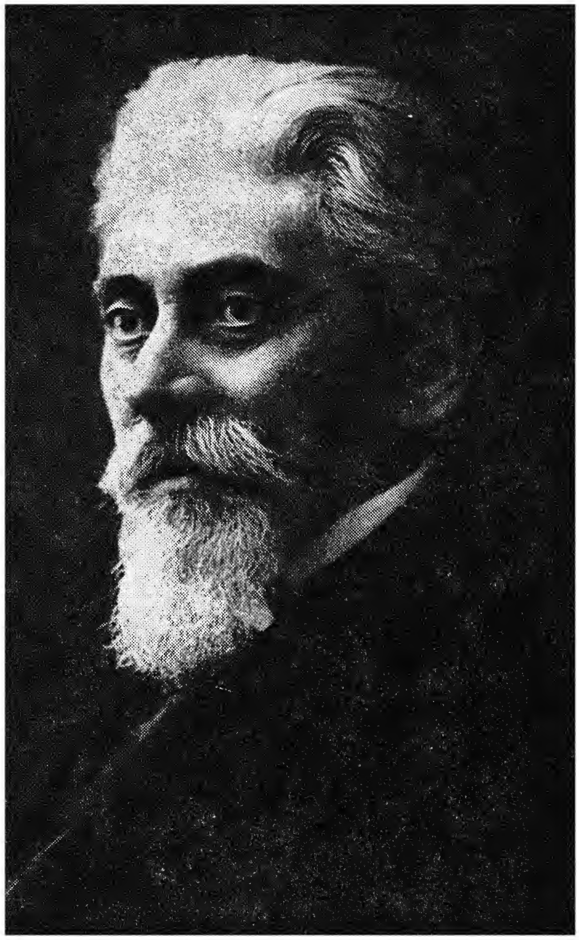
מצד אמו התייחס כנינו של „מגן אברהם״, גאון ורב ידוע מקאליש. אביו זקנו היה הרב המפורסם ר׳ משה׳לה חריף מפודמביצה, ששירת בחילו של קושציושקו בשנת המרד 1794.

אף על פי שר׳ פנחס היה חסיד אדוק וטיפח וגידל את בנו משה על ברכי היהדות המסורתית בכל זאת לא חסך ממנו גם השכלה כללית ולימודי־חול, ובזה היה כמין „יוצא־דופן״.

משה למד בחדרים הטובים ביותר, בישיבות בהשגחתו של דודו הרב מבשזין, ר׳ ישראל פיינקינד ולימודים חילוניים מפי מורים פרטיים. הוא למד בהתמדה ושאף להיות רב או רב מטעם (רבינר), יצא לברלין ושם השתלם בספרות, היסטוריה, פילוסופיה ובחוכמת־ישראל, ויצק מים על ידי מדענים מפורסמים כמו ד״ר קסל לאצארוס, הילדסהיימר ושטיינטאל. בשובו לפולין עסק בהוראת שפות עברית וגרמנית, בתחילה בטורק גופא ואחרי־כן בלודז׳ ובפיטרקוב.

בהיותו בן 15 כבר תרגם לעברית מספרות מופת גרמנית. השתתף ב„הצפי־רה״, ב„איזראעליטיש וואכענבלאט״, בעתונות יהודית־פולנית — „פיונטה ראָנו״, „גלוס זשידובסקי״, וברוסית — „יברייסקאיא זשיזן״, „ראזסוויעט״ ואחרים. רבים ממאמריו נתפרסמו גם בעתונות חוץ לארץ. הוא כתב על נושאים שונים, ביניהם מסה על שפינוזה ועל ספרו „הטראקטאט הפוליטי והתיאולוגי״.

אף בהיסטוריה שלח את ידו. סייע בשנת 1888 בידי ההיסטוריון גרץ בהכנת ספרו „מקורות היהודים בפולין וברוסיה״. הוא פרסם מאמרים על נושאים היסטוריים ביידיש ובפולנית. עבודותיו החשובות היו: „הכוזרים״, „בשדות פולין״, „הכלה והמלך זיגמונד״, „גר צדק״, ומונוגרפיה בפולנית „היהודים

משה פיינקינד, סופר, איש טורק

בפיוטרקוב", שבה בילה את ימיו האחרונים. ספרו על „האדמו"רים" בפולין שבו הוא תאר את אורחם ורבעם של יותר מחמישים צדיקים וגאונים שהטביעו חותמם על חיי היהודים כמו: „מגן אברהם", ר' מנדל מקוצק, „חידושי הרי"ם", „שפת אמת", „הגאון מווילנה", „חפץ חיים", מעיד עליו שהיה בקי בתולדות היהודים בפולין.

הוא היה טיפוס נפלא של עסקן ציבורי שלא על מנת לקבל פרס, מצניע לכת, איש בעל מרץ רב ויוזמה מתמדת. ייסד חברות ולא היה מפעל או תחום

קיים בעיר שמשה לא השתתף בו. ביתו היה פתוח לכל קשי־יום ולכל צמא לתורה והשכלה.

זמן קצר השתתף בעבודות הסוציאליסטים ואפילו נאסר על־ידי הרשות. אך בהשתדלות פרנסי הקהילה שוחרר. בסתר לבו היתה לו זיקה עמוקה לארץ ישראל ולבסוף הצטרף לראשוני הציונים הפוליטיים. היה סובב בעיירות, וסולל דרכים לרעיון הציוני. הטיף והשפיע ועשה נפשות להסתדרות הציונית.

החסידים רדפו אותו וקפחו את פרנסתו וגרמו לו סבל רב ולבסוף היה לעוזר של עורך־דין שלא מבני־ברית וכך מצא את לחמו.

בעיר פיוטרקוב שהוא היה תושב תמידי, נאם בכל שבת ושבת. היו לו הרבה מעריצים שבאו לשמוע את הרצאותיו המעניינות על הציונות ועל תולדות ישראל, ויצאו לו מוניטין בתור מרצה נפלא.

בהיותו עוד בטורק, בצעירותו, נתיידד עם בן עירו ובן גילו, הפסל הנודע, הנוך גליצנשטיין, ושניהם שרטטו מפת ארץ־ישראל. על מחבריה של המפה הזאת נמצאות שתי גירסאות. זלמן רייזן שהוציא את הלקסיקון לספרות מייחס את המפה למשה פיינקינד ולהנוך גליצנשטיין. אך הסופר גלבוע כותב במסתו „מפות עתיקות של ארץ ישראל״, שנתפרסמה ב„הארץ״ בשנת 1964, שאת המפה הביאו לבית־הדפוס ר׳ יהושע אלתר, אביו של הפסל גליצנשטיין, ופנחס פיינקינד, אביו של משה, ששרטטו את המפה על פי תיאוריו של ד״ר מצפת, ר׳ חיים שלמה פיניא שסבב בערי ישראל ונתגלגל גם לטורק.

מפה זו נדפסה בטורק בבית־הדפוס (ליטוגרפיה) של שלמה ליטמנוביץ (שלמה דרוקר) בשנת 1875.

בפיוטרקוב היה משה פיינקינד עסוק בצרכי ציבור ובעבודה ציונית, נבחר לקונגרס הציוני, אך לא השתתף בו. אף לא זכה לבקר בארץ.

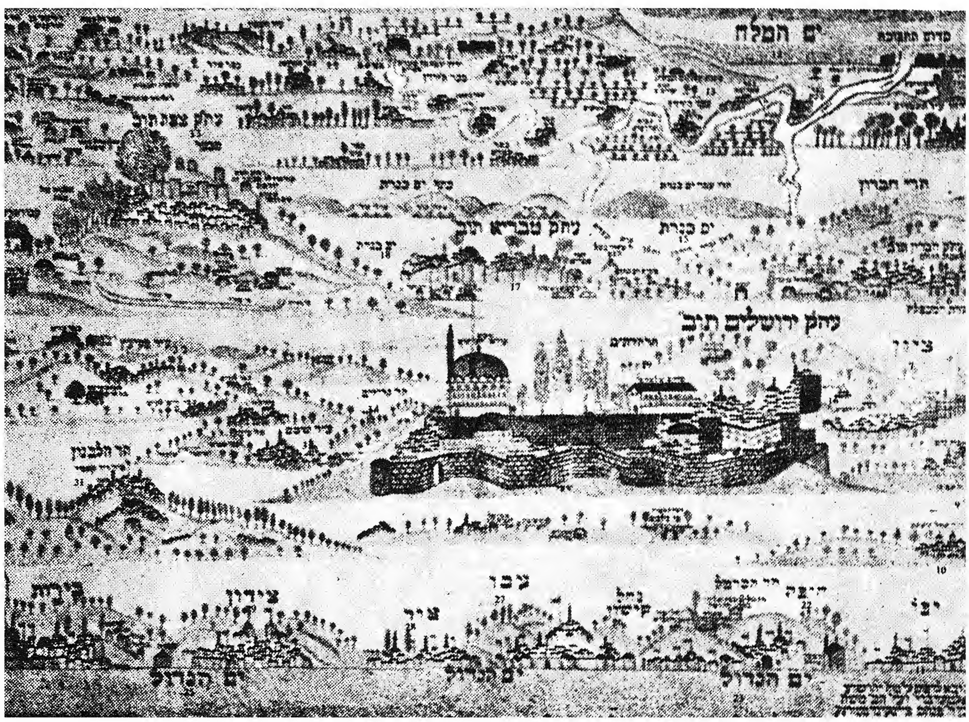
אביו הזקן, ר׳ פנחס פיינקינד, ישב באחרית ימיו בבית בנו בפיוטרקוב, ואמו נפטרה ונקברה בטורק.

משה פיינקינד היה איש שיחה נעים ומעניין ומתבל את דבריו בפרפראות והלצות. איש אשכולות היה, עשיר בנכסי־רוח, הדור בגופו ונפטר שבע ימים בשנת 1935.

ספרייתו העשירה נמסרה ל„ייווא״, המכון למדעי היהדות שמרכזו היה בווילנה. משה פיינקינד ז״ל השאיר אחריו שני בנים ושתי בנות. בנו הבכור, שלמה היה גם כן עתונאי והשתתף בעתונים: „היינט״, „מומנט״, „פאָלקס־צייטונג״ ובעתון הפולני „פיונטאַ ראַנו״.

בנו הצעיר, הרצל פיינקינד־יפעת הוא תושב חולון. היה מראשי „השומר הצעיר" בפולין והשתתף באופן פעיל בהגנה בישראל.

הנכנס לביתו מתגלה לפניו איש תמיר בבלורית שער יפה ובעל הדרת־פנים, סמן היכר למשפחת פיינקינד.

מראות פנורמיים של מקומות בארץ הקודש.

טורק, 1875; ליטוגרפיה בצבע. הציורים נעשו על ידי רבי חיים שלמה פיניא מצפת, והמפה ערוכה על ידי יהושע אלתר בן משה פנחס פיינקינד מטורק, והליטוגרפיה נעשתה על־ידי ס. ליטמנוביץ בטורק אשר בפולין, במחוז פארשין ליד קאליש. ההסברים בלשון עברית.

PANORAMIC VIEWS OF PLACES IN THE HOLY LAND. Turek, 1875: coloured lithography. Drawings by Rabbi Haim Shelomo Pinie from Safed, edited by Jehoshua Alter Ben Moshe Ben Pinhas Feinkind from Turek and lithographed by. S. Litmanowitz in Turek, a town of Poland in the District of Parshin, near Kalish.

By courtesy of the National Maritime Museum, Haifa • באדיבותו של המוזיאון הימי הלאומי, חיפה

אברהם שלמה בנקל

ר׳ יהושע אלתר (גליצנשטיין)

ר׳ יהושע אלתר היה יהודי מכובד, למדן, „נותן שיעור" בתלמוד לבחורים בבית־המדרש בימי חול ובשבתות — גם לסתם־יהודים שיעור ב„עין־יעקב".

בעיירה אף אחד לא פנה אליו בשם „שיע אלתר" אלא אך ורק בתוספת „ר". כלומר, „ר׳ שיע אלתר".

הוא היה מוהל ואוסף תרומות לחולים, ובמיוחד דאג שילדי ישראל ילמדו תורה. למטרה נעלה זו ייסד ביחד עם ר׳ הרשל שוחט את „**תלמוד־תורה**". במוסד לימודי זה למדו כל אותם הילדים שלהוריהם לא היתה היכולת לשלם שכר־לימוד. למלמדים, כמובן שולם, מכל מיני מקורות, שכר־הלימוד או כפי שקראו לתשלום זה „**רבי געלט**" (כסף עבור הרבי).

כסף זה נאסף מתרומות אצל יהודים עשירים ואמידים, שהיו משלמים תשלום חודשי קבוע. בימי הששי היו שניהם יוצאים לגבות את התרומות מבעלי־הבתים.

ר׳ יהושע היה מתפרנס מיגיע כפיו כחורט מצבות, ששמו הטוב יצא לו בכל הסביבה (דוברה, אונייוב, רוסישיץ ועיירות אחרות).

כנער אהבתי לשבת בשבתות בבית־המדרש ולשמוע את שיעורו של ר׳ שיע אלתר ב„עין־יעקב" שנתן ל„עולם" (לציבור). שיעורו היה תמיד מעניין, חי ומלווה בכל מיני אגדות, מעשיות ומשלים. עד היום אני רואה את התמונה הזאת; שולחן ארוך וסביבו יושבים יהודים בכל הגילים, מזוקנים, למי זקן שחור ולמי כבר שיבה זרקה בו, לבושים בגדי שבת, יושבים ופיהם פעורים, עיניהם מבריקות ונעוצות בנקודה אחת, בר׳ שיע היושב בראש השולחן ופיו מפיק מרגליות. בין השומעים ראיתי גם את גבאי בית־המדרש, דוד גלובה, משה גלובה, מנדל ואטעמאכער, סבי אליעזר ואקס ואחרים. ר׳ יהושע אלתר היה לבוש קפוטת אטלס שחורה, חגור אבנט רחב וחבוש כובע קטיפה גבוה. חולצתו הלבנה הבריקה בנקיונה, וקופסת הטאבאק שלו וממחטתו האדומה על הספר הפתוח. היושבים והעומדים, מחוסר מקום לשבת, הקשיבו בעניין רב לדברי ר׳ שיע וכשסיים את השיעור נשמע ה„**יישר כוח**" הרם של כל הציבור. מרוצננים נגשו כולם להתפלל מנחת־שבת.

בימי החול היה ר׳ שיע אלתר בא לבית־המדרש בשעות המוקדמות בבוקר, ישר מהמקווה. מזקנו הלבן עדיין טפטפו מי המקווה. אנחנו, תלמידיו, ובינינו גם בחור אחד מקאלא, שקראנו לו „דער קיילער״, ישבנו מוכנים ומזומנים לשמוע את שיעורו. מיד היה ר׳ יהושע מתיישב על ידינו, אומר את ברכות השחרית, וכשאנו עונים **„אמן״** לכל ברכה. ואחרי־כן התחיל הלימוד.

למדנו בניגון ובחשק רב. כשהיה מרוצה מהתקדמותנו ומבקיאותנו היה לוקח קמצוץ הגון של טאבאק לריחה ואותי צבט צביטת חיבה בלחיי. כך ישבנו ולמדנו עד שעה אחת־עשרה. אחרי־כן עמד ר׳ יהושע להתפלל תפילת שחרית. קרה ויש מבית־המדרש נקרא לברית־מילה, וכמובן שר׳ יהושע היה רץ לקיים את המצווה ללא כל תמורה.

סבתי ז״ל היתה מדי פעם אומרת על ר׳ שיע: הוא מתפלל יפה, דואג לעניים, מוהל, דואג שילדי ישראל ילמדו ולא יהיו לעמי הארצות — ורק עגמת־נפש אחת מטרידתהו והוא בנו הנוך, שעזב את בית־המדרש, מגלף בעץ, מצייר ומפסל, רחמנא לצלן, מתגורר ברומא, עיר של גויים, שהחריבה את בית־מקדשנו...״ ומרוב התרגשות היתה מוסיפה מעין תפילה חרישית: „אוי, רבונו של עולם, מחל נא לו!...״

ר׳ יהושע אלתר גליצנשטיין זכה להיות אביו של הפסל בעל השם העולמי — הנוך (הנריק־אנריקו) גליצנשטיין.

חנוך (הנריק, אַנריקו) גליצנשטיין

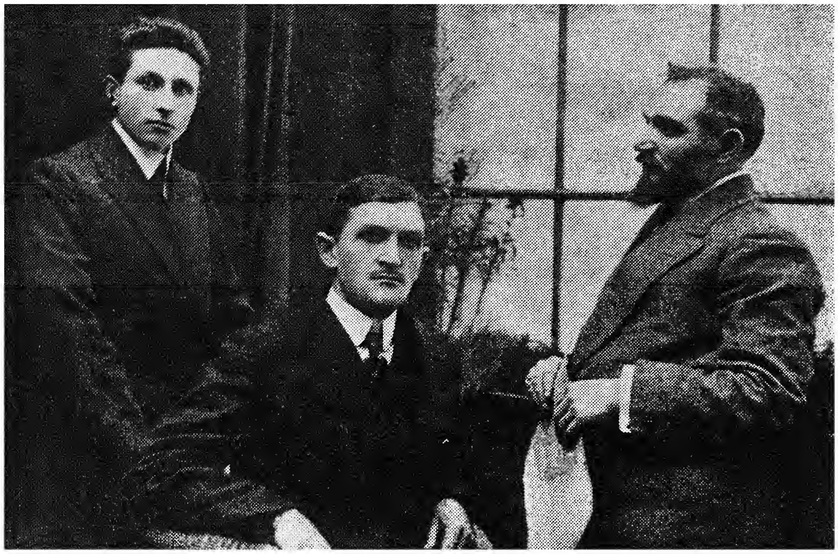
(1870 — 1942)

ילדותו ונעוריו

חנוך גליצנשטיין נולד בטורק בשנת 1870 להורים אדוקים מאד, יראי־שמים ואנשים תמימי־דרך. אביו ר׳ אלתר, היה חסיד נלהב, אשר התפרנס מיגיע כפיו כחורט מצבות וגם פרק זמן מסויים כמלמד גמרא.

שני מקורות פרנסה אלה עדיין לא הספיקו לכלכל את משפחת ר׳ אלתר בת שמונה הנפשות (שתי בנות, ארבעה בנים).

חנוך בניגוד לאחיו היה נמוך קומה, צנום, אבל התבלט בזריזותו ובעיניו הלוהטות ובמבטו הנוקב. הוא היה ילד רגיש מאד וקשור לאביו בלב ונפש. האווירה בה חי חנוך הטביעה את חותמה על עיצוב אישיותו. סיפורי אביו מהמקרא והאגדה שהיו תאוריים מאד והחצר הגדושה אבני מצבות וכתבות

מימין הפסל והצייר חנוך גליצנשטיין בן טורק; יושב ישראל כהן; משמאל אליעזר וויינרייך

ועיטורים שונים חרוטים בהן הלהיבו את דמיונו והיוו את הרקע האמנותי הראשוני להתפתחותו. הרצח האכזרי הראשון בתולדות המין האנושי (קין הרג את הבל) ומראה נרות־הנשמה בליל הכיפורים ההולכים ונגרעים — גוועים וגוססים כאדם, היו לחוויה מרכזית שבה היה נזכר לעתים תכופות גם בשנות בגרותו.

בגיל שש כבר צייר וחרט ולא מעט דמעות נשפכו כשילדים שברו את יצירותיו או המלמד החרימן.

העיירה על נופה מרהיב העין נחרת עמוק בזכרונו האמנותי וכמו ביאליק ראה בכל מקום את נוף ארץ מולדתו וחי את חוויות ילדותו ונעוריו במשך כל ימי חייו.

הנער האמן נחשד בעיני בני משפחתו ומקורביו כיוצא דופן שרוח רעה השתלטה עליו. עדיין היה מחלק את זמנו בין לימודי קודש וגילוף באולרו, והלחץ שהופעל עליו להפסיק את „שעשועי־הסרק" הלך וגבר. לבסוף לא יכול הנער להחזיק מעמד בעיירתו ובגיל ארבע עשרה עזבה. בנכר, אומנם למד כבחורים רבים אחרים בבית־המדרש, „אכל ימים", אבל מצא יותר זמן פנוי ויותר אפשרויות לגלף פסלוני־חיות וכלי־שחמט עשויים עץ ואבן, וההכנסה המזערה מהם הקלה במקצת על חייו בין זרים. לא פעם נתקל בהיותו

בקאליש בדברי שבח על מוצריו היפים, אבל עדיין לא נמצא אדם שיתמוך בו ויכוונו ללכת בדרך הנכונה והרצוייה לו.

המפנה החשוב בחיי האמן

בגיל שבע־עשרה הגיע ללודז׳, שם היה דודו, אחי אביו ראש ישיבה. הדוד התעניין בנער המוכשר ולקחו אליו לישיבה. פה למד ש״ס, אבל המשיך ברישומיו ובפיסול פסליו. עם כל ביישנותו הטבעית התמזל לו מזלו והכיר את משפחת יעקובוביץ. בנות המשפחה הזאת התעניינו בבחור הביישן והמוכשר, לימדוהו קרוא וכתוב פולנית וגרמנית, והודות להן התעניינה בו גם משפחת הירשנברג, משפחה אמידה אשר הוציאה מקרבה בנים אמנים מוכרים בלודז׳. הבנים שמואל וליאו הכירו בו מיד שזה הצעיר לאמן גדול יהיה. אבל המאורע החשוב ביותר שקרה לו היתה הידידות עם בת המשפחה, הינדה בת השש עשרה, רבת־החן ותקיפת האופי. היא אשר דירבנה אותו ללמוד ולהיות לאמן גדול. היא קשרה את גורלה בגורלו ומהמבט הראשון התאהבה בו והיתה מוכנה, לפי סיפורה ברבות הימים „לכל קרבן למענו״.

כרחל אמנו חיכתה לו הינדה שבע שנים עד שגמר את חוק לימודיו באקדמיה לאמנויות במינכן. ואומנם ידע חנוך שלהינדה הוא חייב הרבה מאד, והוא לא הכזיבה. הינדה־הלנה גליצנשטיין, היתה לא־רק הרוח החייה שעיצבה את אישיותו, אלא גם רעיה נאמנה ואם מסורה לבן ולבת־אמנים. היא גם שימשה לו כ„מודל״ בגופה וברוחה לרבים מפסליו.

במינכן הצטיין גליצנשטיין בעבודותיו, וחמשת־עשר פסליו הרשימו את מוריו והמבקרים גמרו עליו את ההלל.

פסלו „גבר ואשה״, המגלם את האמן ורעייתו זיכהו באחד הפרסים המכובדים ביותר אז בשדה האמנות באירופה — „הפרס הגדול של רומא״. יחד עם הפרס הוענקה לפסל הצעיר גם אזרחות הכבוד של בירת איטליה. ימי אושר ושמחת־יצירה באו עתה לגליצנשטיין על אדמת איטליה.

ימי אושר ויצירה

רעייתו, הלנה־הינדה לבית הירשנברג, היתה עוזרתו הנאמנה בכל אשר פנה. היא הקסימה את כל באי־ביתם ושיתפה עצמה בתבונה, אהבה והבחנה בדרכי יצירתו. ברומא נולדו לזוג המאושר שני ילדים: עמנואל רומנו וביאטריס (לימים אשתו של הוגו דרייפוס).

גם בשנים הטובות והשאננות האלה בחייו לא פסק האמן מלחוש בגורל עמו. בעיניו היה עמו כפול־גורל: שגב העבר, וההבטחה הטמונה לעתיד. ארץ־

ישראל המתחדשת, שראשית תחייתה נסתמנה בקווים רופפים באותם הימים, נשקפה אליו בקסם רחוק ומרומז. הוא חי יותר את יסורי הגולה, אך יצירתו נהתה אחר העבר הקדום הקשור בתפארת תקופת המקרא. גם בימי שיא גדולתו נשאר גאה במקור מחצבתו העברי־היהודי. דביקותו זו משתקפת בגלרייה של גבורי התנ״ך שעיצבם באבן ורשמם ברישומיו היפים. ליד פסלי הגבורים טיפח את סמלי האהבה והרחמים: את הביטוי הרבגוני לאימהות־על גילוייה הרבים והכמוסים. ברוב הפסלים עזי־המבע יצוקה דמות רעייתו בתקופות חייהם השונות. הוא גם עיצב דיוקנאות של מדינאים ומשוררים איטלקים.

בתערוכת ה„סאלון״ של 1906 בפאריס הוצג פסלו של גליצנשטיין ליד פסליו של רודין, שקירבו והוקירו במיוחד. הודות לו מונה גם כחבר בחברה הלאומית לאמנויות יפות בפאריס.

תלאות ומצוקה בימי מלחמת העולם הראשונה

הצהרת המלחמה המדהימה באוגוסט 1914 הפתיעה את גליצנשטיין בהיותו ברוסיה הצארית לשם הוזמן על־ידי השגריר הרוסי נלידוב לערוך תערוכת יצירותיו בפטרבורג. אוסף הפסלים ששלח לפניו — 18 ארגזים גדולים ובהם 30 פסלים — נעצר בתחנה זעירה בפולין בשל האנדלרמוסיה בדרכים וגודש הרכבות בהעברת אנשי צבא לחזית. דאגתו ליצירותיו והפליטים הרבים בהם נתקל בדרכו השפיעו עליו מאד. נשמת האמן שבו לא נתנה לו מנוח והוא הנציח ברישומים אין־מספר את כל אשר ראה וחווה, הנותנים את הביטוי המלא והריאלי ביותר לסבל האדם בימים הטרופים של מלחמה איומה.

בגלל המלחמה וכיבושי הגרמנים לא יכול היה לשוב לאיטליה. בשנים 1915/16 גר בטורק. הסטודיו שלו היה בביתו של אופנהיים. בשבתו בטורק ראה את הרע במיעוטו. הוא התגעגע על בני משפחתו, אבל ידע שהגורל עשה עמדו חסד, שנתנו לבלות תקופת המלחמה הקשה בעיירת מולדתו. האווירה המשפח־תית מימי ילדותו ונעוריו שוב אפפתהו, וקרבתו של אביו הישיש, שהרבה מאד מהמשותף היה ביניהם, המתיקה לו את גלולת־המרירות של הניתוק מיקיריו. גם הקצין הגרמני, מושל העיר קרבהו וכיבדהו.

אפשר היה לראות את האמן בוקר בוקר הולך והדלי בידו לשאוב מים ממימי הבאר החיים שהיתה במרכז השוק. הוא התנהג בפשטות והיה משוחח עם כל אחד ואחד. הוא התחבר ברצון לנוער הציוני, דיבר אתם עברית, השתתף באסיפות הציוניות וסייע להם כמיטב יכולתו. ההצגה „דער יידישער קעניג ליר״ („המלך היהודי ליר״), אשר הוצגה על־ידי החוג הדרמאתי המקומי בהשתתפות משה זייפה כשחקן ראשי, הרשימה אותו מאד. אחרי ההצגה עלה על הבמה

ושיבח במלים נרגשות את השחקנים על יוזמתם הברוכה והדגיש שכולם בעלי כשרונות תיאטרליים מובהקים. הוא היה אורחו הקבוע של משה ורשבסקי. יהודי טורק התגאו בבן־עיירתם, בהתנהגותו הצנועה וביחסו היפה לכל אחד. אל חבריו מימי ילדותו ונעוריו התייחס בחיבה גלוייה כאילו זה עכשיו עזבם, לאחד מידידיו מימים עברו, עגלון, העניק במתנה רישום סוסו, שהשתמר אצלו הרבה הרבה שנים ולא רצה לוותר עליו אפילו במחיר רב.

בהיותו בפולין ביקר גם בעיירות אחרות בסביבה. בכל מקום נתקבל בכבוד ובאהבה.

לבסוף אחרי שלוש שנים של מאמצים ניתנה לו הרשות מהשלטונות הגרמניים שכיבדוהו מאד לצאת את איזור הכיבוש בפולין ולנסוע למחוז חפצו.

ברומא האחרת

לאחר שהציל פסלים אחדים מתוך 18 הארגזים ומסרם למוזיאון הלאומי בווארשה, יצא לדרכו כשבידו תעודת מעבר מטעם המפקדה הגרמנית ומאות רישומים שעשה בשלוש שנות הניכר. בברלין עשה חנייה קצרה, מכר חלק מרישומיו לממן את הוצאותיו ולבסוף אחרי תלאות רבות הגיע לקן משפחתו ברומא. אבל האווירה ברומא אחרי המלחמה היתה שונה בהרבה מרומא שלפניה. רומא נתמלאה „עשירי מלחמה", רובם „נובורישים" (אנשים שהתעשרו מקרוב), גסי־רוח ועניי־דעת, יהירים על כספם ועל מעמדם החדש ועל עלייתם המהירה בשלבי הסולם החברתי הודות לתהפוכות המלחמה. באופק כבר גאתה ראשיתו של הפאשיזם האיטלקי. יחס השלטונות לאורחים השתנה לרעה, והאמן הרגיש לא מצא לו מנוח אפילו באיטליה שלו.

החלטתו לעזוב את איטליה ואת אירופה בכלל הלכה והתגבשה אצלו. הוא לא ניאות להזמנתו האדיבה של ידידו הבארון פון נויראט, שגריר גרמניה באיטליה, לבוא לגור בגרמניה. היה זה אחרי הירצחו של המדינאי היהודי־הליבראלי ראטנאו ב־1922. גליצנשטיין חש שהאדמה באירופה מתחילה לבעור מתחת לרגלי היהודים. לא ארכו הימים ומוסוליני עלה לשלטון. גליצנשטיין עזב את רומא.

לונדון וחלום „בצלאל"

האמן השאיר בינתיים את משפחתו ברומא ונסע לפאריס. אבל ידידו הטוב, רודין, כבר לא היה בחיים. ובכן נסע ללונדון. בגלרייה הלאומית של לונדון נפגש עם סיר אלפרד מונד, ותקוותו שימצא בו תומך ופאטרון עודדתהו. אבל

מסיבות שונות לא התגשמה תקוותו. בימי שהותו באנגליה יצר את רישומיו הנודעים ביותר, את הסידרה הנפלאה על הנושא של ספר שמואל.

בלונדון התעניינותו בארץ ישראל גדלה יותר ויותר. הצהרת בלפור, היכרותו האישית עם סיר אלפרד מונד ואישים אחרים חשובים באנגליה, ציונים וידידי הציונות, וביניהם בראש ובראשונה ד"ר חיים וייצמן — עוררו בו את התקווה, שחלומו יתגשם ויוזמן לירושלים להיות מורה ב„בצלאל". משום־מה ההזמנה הנכספת לא הגיעה. היישוב בארץ שנאבק קשות יום־יום ושעה שעה על קיומו לא היה נתון לגינונים ונימוסים שהיו מקובלים בעולם. גליצנשטיין, כנראה, לא הבין לאווירה ששררה אז בארץ. הוא ניגש לעניין הארץ ו„בצלאל" כפי שפעם נהגה עמו איטליה. שיקוליו במקרה זה לא התאימו למציאות היהודית הקשה בארץ. ומי יודע אולי דווקא, שם בארץ, חיכו, למחווה חלוצית שלו, שיעלה ביוזמתו הוא כרבים אחרים ללא כל התחשבות בגינונים המקובלים במדינות כתקנן. מי יודע, אולי !

האמן בארצות הברית

ב־1929 הגיע לארה"ב. תחנתו הראשונה היתה שיקאגו. היתה זו שנה קשה מאד לאזרחי ארה"ב בכלל וליהודיה בפרט. המשבר הכלכלי הגדול נתן בכול את אותותיו. על־כן שנים קשות היו השנים אותן בילה בשיקאגו. האווירה לא מצאה חן בעיניו. היתה זו אווירה חדורה כולה חומרניות, דבר שהיה כל־כך זר לרוחו של האמן. אופייני הוא מכתבו לבני־ביתו.

„אני אובד כאן בים של ניכר. לא חוננתי בכשרון אמן ואיש־סוחר גם יחד, אף איני יודע לעשות שקר בנפשי".

בתקופה זו כתב גליצנשטיין שירים רבים, שירי עגמה, התחטאות, מעין שיח עם הבורא. אף אותם שיגר אל בני משפחתו ברומא. „בלחש סוד אקרא לך ד', לא אראה פניך, לא אבין דרכיך, באמנותי אעבוד שמך, גלמוד ואערוג לקרבתך".

ובכל זאת היתה תקופת שיקאגו די פורייה. בה יצר את פסל־העץ המונו־מנטאלי „משה". כמנהיגו של עם שזה לפני זמן קצר היה משועבד ספוג דיוקנו חותם המדבר ותלאות הגלות. עם סיום פסל „משה" כתב לבנו: „בעיני הריהו כנושא תפילה חרישית, זו הקופאת על שפתיו ההדוקות".

לבסוף בשנת 1935, שוב התאחדה המשפחה ועברה לשבת בניו־יורק. אומנם בחייו חל שינוי לטובה. והאפשרויות ליצור באווירה נוחה היו רבות. אבל המתרחש באירופה לא נתן לו מנוח. השפעת גרמניה על הפאשיזם האיטלקי היתה הרסנית. מתוך יאוש ומתוך תקווה כאחת פנה אל מעריצו לשעבר, אל

מלך איטליה, ויקטור עמנואל במכתב מרגש ביותר. מכתבו זה, מתורגם לעברית, הודפס ב„הדאר" גליון ל"ח, י"ג באלול תרצ"ח (1937) עמ' 617.

„להוד מלכותו ויקטור עמנואל השלישי, מלך ואימפרטור, הקווירינאל, רומי ואיטליה.

בשנת 1908, כשסודרה תערוכת יצירותי בבית Amatori e Cultori di Belle Arti ברומי, נאצל לי הכבוד הנעלה להיות מיוצג ולבוא בשיחה עם הוד מלכותו. הראשון למשוך דעתו של הוד מלכותו היה פסלי הגדול „בר־כוכבא", והוד מלכותו, ששב סמוך לכך מנסיעת־תיור בארץ־ישראל, הראה עניין רב בפסל ודיבר בהערצה בלתי־כבושה על מעשי התהילה של הגבור הגדול הזה במלחמתו לחירות מולדתו. ובעבור הוד מלכותו על פני פסלי „המשיח" הפתיעני בדעתו את המסורת היהודית העתיקה על המשיח היושב בשערי רומי ומיצר בצרת עמו. הוד מלכותו התעניין הרבה בגורלה של ארץ־ישראל, ארץ תקוותו של עם ישראל.

מאז ראיתי את הוד מלכותו כראשון לציונים בארץ איטליה, ובהראות לעומתי ידידי מיהודי איטליה אדישות או שויון נפש ביחס לשאלת היהודים או ביחס לרעיון בניין המולדת, רגיל הייתי להראות על הוד מלכותו כמופת להם.

ובשעה קשה זו ליהדות האיטלקית לבי סמוך ובטוח, כי הוד מלכותו בהתאם למסורת החירות הנעלה והנאצלה של בית סוואי, יזכור את אימונם הרב של יהודי איטליה ואחיהם שמחוץ לארץ, שבאו, כמוני אני, לאיטליה וישבו בארץ זו של חירות שנים על שנים, מתענגים לא רק על הדר הטבע והאמנות של הארץ, כי אם גם על הדר השלום והחופש העולה עליו בערכו.

כנין וכנכד למלכים שהיו אבות אהובים לארצם, כידידים של יהודים, כסינאטור אוטולונגי, ראש העיר נתן, ראשי הממשלה סונינו ולוצאטו, שעמדו בראש הממשלה החוקית באיטליה, אני מפיל תחינתי לפני הוד מלכותו ומעתיר ללבו בשם החוק הקדוש של אהבת הגר, כי יאזין לשוועת אחי שמצאו מקלט באיטליה ונפגעו עתה על ידי גזירה העלולה להביא עד דכא נפשות המוני אדם תמימים וחפים מכל פשע.

אנריקו (חנוך) גליצנשטיין

יצחק זייפה מספר בזכרונותיו שנפגש עם גליצנשטיין פעמים אחדות בניו־יורק במסיבות ציוניות. בהזדמנויות אלה שוחחו ביניהם עברית. האמן שמח מאד לדבר עברית ונזכר בימים עברו עת היו שניהם צעירים בעיירת מולדתם, טורק.

בניו־יורק הדפיס גליצנשטיין בשבועון „הדאר" שני שירים בעברית. בפגישתם האחרונה, חודש לפני מותו של האמן, סיפר לזייפה, שהוא מתכונן לכתוב רומאן ביידיש שייקרא „טייבעלע", וגבורי הרומאן הראשיים יהיו, כמובן, יהודי טורק.

בדצמבר 1942, בחצותו את הכביש בדרכו לקנות עתון נדרס למוות על־ידי מכונית.

בהלוויית האמן היהודי הגדול השתתפו הרבה מאד אנשים חשובים, אמנים בני־ברית ושאינם בני־ברית, ציונים ותיקים ופעילים.

ההלווייה היתה שקטה אבל מרשימה מאד. כל המשתתפים היו חדורים צער עמוק על האבידה הגדולה שאבדה למין האנושי בכלל ולעם היהודי בפרט. האמן הגדול אומנם הלך לעולמו, אבל יצירותיו ושמו יישארו שמורים לעד כנכס אמנותי נצחי לעולם ולעם היהודי.

חלק גדול מיצירותיו כונסו במוזיאון הנושא את שמו והנמצא בצפת. המוזיאון הוקם בשנת 1949 ביוזמת אנשי מדע, אמנים, סופרים ועסקנים ציבוריים מישראל, מארצות הברית ובסיועם הרב של ניצולי בני עירו, טורק. העתונאי הידוע מנדל מוזס, העסקן הציבורי יהודה מוזס ועורך הדין יהודה פרנקל היו מהעוסקים הראשיים במצווה גדולה זו, הנצחת שמו של האמן הגדול בארץ חלומותיו, בעיר שעשרות מקובלים חלמו יומם ולילה על בוא הגאולה והמשיח.

פירוט חלקי של יצירותיו

„בר־כוכבא" — שהוצג בתערוכה ברומי בשנת 1908; „המשיח" (עוד לפני מלחמת העולם הראשונה). בשעתו זכה לפירסום רב פסל של סבל איטלקי הנקרא „סטורנלו"; פסל הרבה דיוקנאות; של עצמו, אשתו ובנו ודיוקנאות של אנשי־שם מבני־דורו: של הצייר שמואל הירשנברג (גיסו), המשורר ד'אנונציו ובתו, פאדרווסקי, לורד באלפור, סר אלפרד מונד, ויטוריו אמנואלו השלישי, מלך איטליה, האפיפיור פיוס האחד עשר, ועוד. הרבה תחריטים ורישומים. אהב לשרטט „סוסי מירוץ"; המאורעות של מלחמת העולם השנייה באו לידי ביטוי לא רק בצורת יצירותיו, אלא גם במבחר נושאיהן, כגון ב„הגנת המולדת" ו„במעמקים". ציור מרשים (בדיו) „על פתח התמחוי".

ויצירות אחרות מפורסמות כגון „בדידות", „אמהות", „חייל פצוע" (עץ) וכו'.

תפלת שמשון

אחד־אחד ישמע, יבין מלתי
אחד־אחד יאזין ויקבל תחינתי
על הבמה ראש עולם,
רבבות עינים, ולאלפים שמעו אזנים.
יראה הצבור, ישחק ולא ידע למה.
השמש עוד אתמול בגבורתו נתן חיים,
צמח — כל דודאים הלביש,
האורג את ארגו יארוג
והמקום יצוריו ייצר,
חיים לכל יתן.
היום, השמים כסו פניו,
והעננים יורידו דמעות,
הרוח השליך עלי חוצות
עטרת תפארת.
וכל ארז גבוה, ועץ נמוך
ערומים ויחפים.
ואת קול הרעש הענפים בחרדה ישמעו.
אנכי אחד, עומד על ראש הבמה.
היום הרת עולם — לישועתך קיוויתי צורי.

מתהום מקורי

עוד אוסיף — פעם, פעמים ושלש — המים לדלות
ובאר המים בצור סלע אחצוב מחדש.
כי ימי בידי חפרתי מים בגני,
ועוד פעם, ארד בתהומות בלב ארץ,
שם אולי אמצא מקור האש הגנוז לי,
ובידי השתים אקח לי מסודות החיים,
ולגידי ולעצמותי אחליף, פעם ושתים,
ומעפר מחיי משנות עברי אלוש
שבע פעם שלש: אש, עפר ומים.
ומתהום אגלה סודות בראשית, עין לא ראתה,
אוצרות, כוחות נסתרים, חיי עלומים חדשים.
אולי עוד פעם מתהום מקורי
אמצא לדלות לי ראשיתי.

עמנואל רומאנו *

חנוך גליצנשטיין

גליצנשטיין חונך באווירה ספוגה התלהבות והתפעלות חסידית ואהבה לחיים, לאדם ולטבע. לא היה בו מאומה מן היהודי הנדכה של הגולה. היפוכו של דבר: תמיד שיווה לנגד עיניו את תפארת העברים, את גאון עמו ומעללי גבורתו בעבר.

עצמאות לאומית וחרות לאומית ביקש לעמו, ולהן שאף ונלחם בכל כוח יצירתו וחייו. הפסלים, „היהודי הנצחי", „הארבה", „הספינכס" וביחוד „המשיח" ו„בר־כוכבא" עדות הם לשאיפות, שמילאו את לבו כל ימי חייו.

את „המשיח" יצר ברוח המסורת התלמודית: כהר געש שקוע בתרדמה, אלא שאגרופיו הקמוצים, שופרו ואונו השופע מעידים עליו כי נכון הוא לזנק פתאום. „בר־כוכבא" — דמות ענק, הצובר את שפעת אוניו, וכנמר צעיר המותח את שריריו ומוכן בכל עת ובכל רגע להסתער על אויבו.

פסלים אלה, שהוצגו בקונגרס הציוני הראשון, סימן הם לאהבתו העמוקה של האמן לעמו.

גליצנשטיין היה בן־דורם של וייצמן, ז'בוטינסקי, בן־יהודה, שמריהו לוין ובני העליה האחרים של אותה החבורה, אשר חלמו על שיבת ישראל למולדתו העתיקה וסללו את הדרך לשובו.

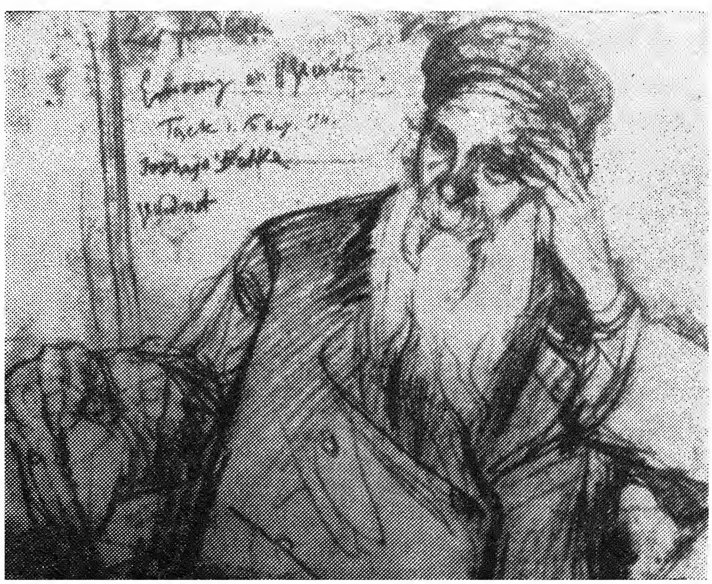
רק צעד אחד מפריד בין היסוד הלאומי ליסוד האוניברסלי. כי יש מן הזהות בין רגשותיו של עם אחד ורגשותיהם של כל העמים, בין הטרגדיה של עם אחד והטרגדיה של כל העמים, בין כיסופיו של עם אחד וכיסופי העמים, בין שמחתו של עם אחד ושמחת כל העמים. רגש יהודי עמוק זה מפעם את גליצנשטיין בכל עבודותיו והוא העושאו לאמן אוניברסלי. התנ"ך היה לו מקור השראה והארה אוניברסלית. כמיכלאנג'לו, כרמברנדט, כדונאטלו וכרפאל

---

* עמנואל רומאנו הוא בנו של חנוך גליצנשטיין.

יונקת אמנותו מתפארת כתבי הקודש וגדולתם והם לו באר־מים חיים ומקור ליצירתו הפלאסטית. אף על פי שהיה צייר והמבקרים השווהו עם מונק (Munch) וסזאן (ראה „אלג. קינסטלר לכסיקון" של טיאן), רשם וחטב מעולה, ראה את אמנותו בפיסול. דומה כאילו נולד ומפסלת בידו. אפשר והמשיך באומנות אביו בחוצבו את פסליו הרמים, מצבות־עד שלתוכן הערה את נשמתו, את האידיא־לים שלו ואת שאיפותיו. כל כולו היה חדור כוח יצירה. האמנות היתה המניע העיקרי של נשמתו כשאלוהים עומד במרכזה. עיניו היו פקוחות לראות את החיים ביופיים וכיעורם, ותחת ידו היו הכיעור והיופי לדמויות וצורות אמנותיות.

כל ימי חייו חלם חנוך גליצנשטיין, שאף והשתוקק לעלות לארץ ישראל, להשתקע בה וליצור בתוכה. אך הגורל לא הניח לו להוציא את חפצו לפועל ולראות את הארץ בעיניו הקודחות. אולם דבר זה ניתן לי. הוזמנתי לראות בהתגשם חלומותיו עם יסוד המוזיאון בצפת, שיהיה משכן ליצירותיו. משאלתו־תקוותו הגדולה ביותר נתמלאה תודות לרוח ההתנדבות, לכוח הרצון ולמאמצים ללא ליאות של מר יהודה מוזס, שעמד במשך שנים נגד מכשולים ללא ספור, לממשלת ישראל, לעיריית צפת ולידידי המוזיאון. לכולם נתונה תודתנו העמוקה. אנו מקווים, כי יצירותיו של גליצנשטיין ישמשו מופת לא רק לאמנים, אלא לדור החדש כולו — מופת שממנו ישאבו כוח ועידוד.

ר׳ יואל בן־יוסף פוירה

התמונה צוירה ע"י הצייר הנודע בן עירנו הנריך גליצנשטיין בהיותו בטורק ב־1916.

יהודה פרנקל

האמן בבית מולדתו

(מתוך דברי אזכרה להנריך גליצנשטיין בתל־אביב 1942)

לא אדע לספר הרבה על מפעלו של האמן גליצנשטיין, אבל אני יודע ידיעה עמוקה את „אגדת גליצנשטיין" — אגדה שנרקמה על־ידי בני עיירתו טורק.

הכרתי יפה את נוף מולדתו של האמן, את בני משפחתו ובני עיירתו. אנשים פשוטים אלו התגאו בגיבורם, מבלי לדעת הרבה על מעשיו בעולם הרחוק. בסוף הכרתי גם את גיבור האגדה, כשחזר לעיר מולדתו עם זרי דפנה לראשו לעיירה טורק.

והרי קטעי זכרונות, מסע נוסטלגי לעבר הרחוק, כפי שנשמרו בזכרוני מימי ילדותי.

במערב פולין, בקרבת הגבול הגרמני, שקטה על שמריה עיירה מחוזית קטנה תחת שלטונם של פקידי הצאר הרוסי. בחורף שקעה בבוץ ובקיץ — בחולות. כמו בכל עיירה היתה כבר גדולה במרכזה, ומסביבה התמקמו החנויות היהודיות. מאחד ממוצאי הככר התפתלה דרך ארוכה שנקראה „רחוב רוסישיץ" והובילה ליער הסמוך. לאורך הרחוב עמדו בתים קטנים ובאחד הבתים האלה התגוררה משפחת ר' אלתר גליצנשטיין, מלמד תינוקות וחורט מצבות.

אחוזת הורי ברוסישיץ נמצאה מעבר ליער ולפעמים לקחוני הורי לבקר בטורק. אני זוכר את קלסתר פניו הנוקשה של ר' יהושע אלתר. סיפרו, כי בנו, הנוך, היה אוסף את התינוקות בסביבה ומובילם ל„חדר" של אביו; סיפרו, כי במרוצת הזמן נסע הנוך לעיר הפלך הסמוכה — קאליש ושם למד בישיבה והתפרנס מ„אכילת ימים"; סיפרו, כי הנוך חרת „יד" לספר־תורה של בית־המדרש וכך התבלט בפני אחד מגבירי העיר, אשר לקחו תחת חסותו ודאג להשכלתו; סיפרו, כי הנוך שוכן כבוד ברומא כפרופסור הנריך גליצנשטיין וכי המלך האיטלקי הוא מבאי־ביתו.

יהודי טורק לא ידעו דבר על אמנותו של גליצנשטיין, אבל ידעו יפה לרקום את אגדת גליצנשטיין.

בראשית מלחמת העולם הראשונה בא גליצנשטיין לבקר את אביו הישיש וקפצה עליו המלחמה והוא נאלץ להישאר זמן ממושך בסביבה. גליצנשטיין היה נוהג לבקר באחוזתנו שנמצאה על אם הדרך בין שלוש עיירות מחוזיות ואחת מהן טורק — מולדתו של האמן.

ערב אחד נשאר בזכרוני, כשגליצנשטיין הסביר לי כמה צבעים וגוונים נראים באופק לאור השמש השוקעת.

ביקורו של גליצנשטיין בעיירתו היה מאורע גדול, כי סוף־סוף זכו להיפגש פנים אל פנים עם גיבורם. עגלון אחד — ידיד נעוריו — קיבל ממנו במתנה שרטוט של סוסתו. ביקשתי לרכוש את השרטוט, אבל העגלון לא הסכים למכרו בעד כל הון שבעולם.

זוכר אני את כניסת הגרמנים לעיירה במלחמת העולם הראשונה. יהודי העיירה יצאו להקביל את פני פלוגת־הרוכבים הגרמנים שהגיעו לעיירה. שעה קלה הסתכלו אלה באלה עד שאחד היהודים ניגש לקצין הפלוגה, הושיט את ידו ואמר „שלום עליכם ר׳ דייטש־״ מי יכול היה לתאר לו אפילו בחלומות הנוראים ביותר, כי אחרי חצי יובל שנים יהיה מראה אחר לחלוטין בפגישה בין הר׳ דייטש ובין היהודי, ושהר׳ דייטש ייהפך לחיה טורפת ולמפלצת איומה.

המושל הצבאי של העיירה, קצין גרמני, התיידד מאד עם גליצנשטיין. כל יום ראשון היה נוהג מושל העיירה לערוך תהלוכה עם תזמורת בראש. באחת התהלוכות האלה ראיתי את גליצנשטיין כשהוא מוביל את אביו הישיש ומציגו בפני המושל הגרמני, אשר נתן את הפקודה: „כבוד לאביו של אדון הפרופסור!״

במרוצת הימים עזב גליצנשטיין את העיירה וחזר לאיטליה, והקשר בינו ובין טורק נותק. מותו של האמן הזכיר לי כעת את הנשכחות. הנוף גליצנשטיין היה לנכס כלל־עולמי של האמנות, אבל במיוחד הוא יהיה חרות בלבנו על הנצחת הנשמה היהודית ביצירותיו, ואנו, יהודי טורק, שרידי השואה נוקיר את זכרו כי הוא בן־עירנו, חלק משלנו, בשר מבשרנו, עצם מעצמותינו ונשמה מנשמותינו.

תהיה נשמתו הטהורה צרורה בצרור חיי האומה היהודית לנצח!

יצחק זייפה

קלמן היישריק

משפחות אחדות בשם היישריק חיו בטורק. הן היו מקורבות למשפחת ביקובסקי. אלה היו מהמשפחות היהודיות הוותיקות ביותר בעיירה. מאין הגיע לטורק לא ידוע.

ר׳ משה היישריק היה הנציג המכובד ביותר מהמשפחות האלה. הוא התבלט בחיצוניותו — גבה־קומה, רחב־כתפיים, בעל הדרת־פנים מעוטר בזקן שחור פאטריארכאלי; ותוכו כברו — תלמיד חכם, חסיד קוצקאי, אחד מהמעטים שהיו בטורק. הוא נמנה עם היושבים ראשונה בשולחנו של ר׳ יעקב מאלס (מורדוביץ), וממקורביו וידידיו.

ר׳ יעקב מאלס היה חסיד קוצקאי והתנהג כמנהג הרביים; „ניהל שולחן" — ערך שולחן־שבת כמו הרבי, אמר דברי תורה וסיפר סיפורי חסידים עד שעה מאוחרת בלילות שבת.

ר׳ משה היישריק היה „שפיליטער"; בכל שבוע נסע לווארשה עם הזמנות של סוחרי טורק ותנווניה לכל מיני סחורות. כל השבוע היה בדרכים, אבל לשבתות היה תמיד חוזר לביתו. הוא היה יהודי ירא־שמים וזהיר בקיום מצוות קלות כחמורות. הוא התפלל בשטיבל של חסידי־גור, בקיילער־גאס, כי לא היה שטיבל לקוצקאים המעטים.

כמו אצל רוב היהודים היה הבית לובש צורה שבתית־חגיגית בימי שבת, ה„נשמה היתירה" היתה מרחפת בחלל הבית ומשרה אווירה שבתית מיוחדת במינה.

באווירה כזאת גדל והתחנך קלמן היישריק.

קלמן נולד בשנת 1890. ר׳ משה לא חסך כסף ללמד את בנו המוכשר. הוא שכר עבורו את המלמדים הטובים ביותר ב„חדרים" הטובים, שבהם למדו ילדים מוכשרים.

במרוצת הזמן עברה משפחת היישריק לווארשה, מתוך תקווה ששם ישופר מצבם הכלכלי. כאן, בעיר הרועשת, בחר לו קלמן פינה שקטה בשטיבל של חסידי קוצק, והמשיך ללמוד תורה. והנה מדבריו על הימים ההם:

„בבואי לווארשה הגדולה, עם היותי מטבעי ילד שקט ואוהב ללמוד, המשכתי בלימודיי. הייתי ילד מופנם, שקוע תמיד במחשבות, אדוק ללא גבול. התפללתי בהתלהבות רבה, פותח את ארון הקודש ומתמרמר בבכי על מזלם הרע של הוריי. נדמה היה לי שמצבנו הוא הכי גרוע, כי העוני היה באמת מבצבץ בכל פינה שבביתנו. ומשווע עד לב השמיים".

בווארשה עסק ר' משה בתיווך. אבל המזל לא האיר לו את פניו, ומכל עסקי־האוויר לא היתה לו פרנסה. המצב הכלכלי החמור של המשפחה דיכא את קלמן. הוא נעשה עוד יותר סגור בתוך תוכו ושקוע בהרהוריו וכאביו השתעשע בדמיונות שוא ובתקוות משלות לבוא הישועה המהירה.

אבל כל הסתגרותו בתוך־תוכו והתבודדותו לא יכלו למנוע את חדירת העולם החיצוני גם לעולמו הפנימי הסגור ומסוגר. המציאות והרוחות החדשות שהתחילו לנשוב ברחוב היהודי כבשו גם את המבצר הזה שנקרא „קלמן". הוא התחיל להתעניין בספרות ובלימודי חול. העיקר גם הוא „נתחמץ". ואחרי התלבטויות רבות ומאבקים נפשיים קשים זנח את המנהגים הדתיים והיה ל„תועה בדרכי החיים". וכך בחפשו את דרכו בחיים נקלע פעם לאסיפה ציונית, ועולם חדש נתגלה לפניו. הוא נסחב בזרם הציוני החזק והתחיל להתכונן לעלות ארצה. ובכלל הוא השתנה לטובה. התחיל לעבוד כזבן באחת החנויות היהודיות בווארשה, ושאף להבטיח לעצמו קיום עצמאי ללא תלות בזולת.

בשנות מלחמת העולם הראשונה שרת בצבא הרוסי ונפל בשבי הגרמני. אחרי־המלחמה חזר לעיירת מולדתו, טורק, ושם נתקבל על־ידי קרוביו, ידידיו וחבריו בחמימות. את חוויותיו משנות המלחמה הנציח בספרו „באש ובדם". הוא גם כתב נובלות וסיפורים כמו „ללא מטרה", „ללא בית", „כרוניקה משפחתית" ועוד אחרים. כל יצירותיו היו כתובות יידיש. ספריו התקבלו יפה מאד והופיעו במהדורות אחדות. הביקורת היהודית התבטאה על יצירותיו בחיוב רב. הלל צייטלין היה אחד מידידיו הטובים, קרבו אליו ועודדו להמשיך ליצור. הוא גם פרסם רשימות ממסעיו וסיפורים בעתונות היהודית היומית ובבטאונים ספרותיים יהודיים שמאלניים. עם כל היותו כבר סופר מפורסם חי עדיין בדחקות ונאלץ להמשיך לעבוד כשכיר אצל סוחר, ועל־כן כה אהד את מעמד העמלים.

במלחמת העולם השנייה התנדב להעביר משפחות של סופרים יהודיים מאיזור הכיבוש הגרמני לווילנא (שהיתה עדיין חופשית). הוא סיכן במבצעיו

אלה את חייו. בווילנא נפגש גם עם סופר היידיש המפורסם י״י טרונק, שהכירו עוד מאגודת הסופרים מווארשה מרח׳ טלומצקי 13. והרי מה שטרונק כותב עליו:

„היישריק היה יהודי צנום עם זקנקן שחרחר, עיניים בוערות ועם אירוניה מרה. על שפתיו ריחף חיוכו של מפיסטופל. מיותר להגיד שהיישריק היה עני מרודה. בזמן המלחמה היה נוהג לעבור ממטבח למטבח ולעקוב אחרי התורים הארוכים, איך שאנשים אתמול בעלי־בתים ומכובדים היו בן לילה לעניים המחכים בכליון נפש לקצת מרק. הוא הסתכל בכל התמונות האלה בחיוך מר ואירוני: הנה אין אף פעם להתייאש מאידיאלים נשגבים. סוף סוף קיבל העולם צביון אחד ואחיד — כולם שווים.

בראותו אותי עומד בתור ניגש אלי ובהתרגשות רבה פנה אלי ואמר: חבר טרונק, תן לי, בבקשה את צלחתך ואעמוד במקומך בתור.״

וטרונק מסיים: „בכל הארצות, שבהן מתחוללות מהפכות סוציאליות יש לחפש מהפכן כזה כמו היישריק, ומסופקני אם ימצאו כמוהו״.

קלמן היה בין הראשונים בווילנא שהוציאום והעבירום לגיטו השני. הוא ניסה פעמים אחדות לברוח אבל ללא הצלחה. עם חיסול גיטו וילנא נרצח גם קלמן היישריק עם עוד עשרות אלפי יהודים בפונאר על יד וילנא.

ביצירותיו בא לידי ביטוי היהודי הפשוט עם נשמתו הטהורה, המליאה אמונה ותקווה לבוא ימים טובים, לעולם של יושר וצדק, שבו יוכלו כל בני־אדם ללא כל הבדל לחיות באושר ובשלום.

יצחק זייפה

צבי ביקובסקי

המשפחות בשם ביקובסקי הגיעו לטורק, כנראה, בראשית תקופת תעשיית הטכסטיל בעירנו.

ר׳ רפאל ביקובסקי, אביו של צבי, הקים בית חרושת לחומץ שמילא את צרכי האוכלוסיה וגם סיפק מן הנוזל החמוץ הזה את צרכי העיירות והכפרים שבסביבה.

ר׳ רפאל, משבעת טובי העיר, וככל בעלי בתים שלא נמנו בין חסידי העיר התפלל בבית המדרש החדש שברחוב הרחב (ברייטע גאַס). ארבע בנות ושני בנים היו למשפחתו. הבכור, אברהם, היה פעיל כמה שנים לפני צאתו לארץ באגודת „המזרחי״. ובשנת 1922 עלה עם כל בני משפחתו לארץ ישראל וזמן רב כיהן בתור חזן בפתח־תקוה. גם בארץ היה עסקן ציבורי והשתתף בהרבה פעולות והיה נאמן בין הוותיקים „בארגון יוצאי טורק״.

צבי הצעיר קיבל חינוך דתי־מסורתי אצל המעולים שבמלמדי העיר, אך כשהגיע לעיר המורה העברי הראשון מר רומיניק, נלווה אליו ואל קבוצת הציונים הראשונים בטורק.

צבי פעל הרבה בתנועה הציונית בטורק, ובמיוחד בין חובשי בית־המדרש.

את עתידו של העם היהודי ראה בארץ מולדתו וחש בנפשו שהדרך הנכונה שיבחר לו ציוני באשר הוא ציוני היא הדרך לארץ ישראל, קם וחיסל את עסקיו הפרטיים, עזב את ביתו הטוב והנוח ובשנת 1913 עלה לארץ.

היה נמוך קומה אך חסון בגופו וניחן בסגולות גופניות ונפשיות ויכול היה להתגבר על כל התלאות והקשיים שמצאו החלוצים הראשונים כובשי העבודה והקרקע, והוא הצליח להשתרש ולהתערות בקרקע המולדת.

לאחר מלחמת העולם הראשונה בא לבקר את עירנו, אירגן אסיפות, קרא ודרש שהנוער יעלה ויבנה את הארץ. בהשפעתו עלתה אז לארץ קבוצת חלוצים מאורגנת שהיא היתה הראשונה בעירנו.

בזמן ביקורו בטורק התיידד עם שושנה באָט שפעלה באגודת „צעירי־ציון" והיא הלכה אחריו, בארץ נישאו והקימו בית ומשפחה. עם שובו לארץ עבד צבי בבאר־שבע, טפל במשתלה נסיונית מטעם קרן קימת. בבאר־שבע ישבו אז כתריסר יהודים. עם יסוד מושבי העבודה הצטרפה המשפחה הצעירה הזאת למייסדי נהלל. בנהלל ילדה לו שושנה שלוש בנות, את פנינה, את דינה ואת אראלה.

קשות ומרות היו השנים הראשונות בנהלל. אך רצונו של צבי ורצונה של שושנה העז ואומץ לבם, התמדתם וסבלנותם, עמדו להם והצליחו. בנותיהם שגדלו כשושנות העמק הנהדרות, נישאו לצעירים אידיאליסטים כמותם, ואף הם ילדו בנים ובנות, וצבי ושושנה שבעו נחת.

צבי ושושנה הגיעו לשיא אושרם כשראו את משקם המבוסס והמשגשג מנוהל על־ידי ילדיהם, ההולכים בדרכם.

אכן אשרי אדם שזכה לראות בחייו התגשמותה של משאת־נפשו!

בני טורק וצאצאיהם במפגש בחול־המועד סוכות ב־תרפ״ג בנהלל
עם צבי ושושנה ביקובסקי

צבי לבנה

צבי ביקובסקי

(אחד מאנשי היסוד)

צבי ביקובסקי היה אחד מאנשי היסוד, אשר כל תנועה מהפכנית חיובית מתבססת ונבנית על־ידי חברים מסוגו.

איש היסוד היה. כדומה לאבן־יסוד, עליה בונים נדבכים אחרי נדבכים, קומה אחרי קומה.

איש השלימות היה, בעבודתו, במחשבתו, באורח חייו. בהוציאו יבלית היה מעמיק וחודר עד כדי בעור מוחלט של המזיק, בחרשו שדה לתירס או תבואה אחרת — לא הייתם מוצאים בשדה זה לא מחצית השעל של בור ללא גבעול עשב. פריחה ותחוחה האדמה כמצע רך. ואם תקוע עמוד לגדר — היה זה עמוד ביקובסקאי: עמוק, יציב ואיתן. כן נוהגו בכל מעשה ידיו — שלימות ויסודיות.

ושלימות גם בחיצוניותו. באותן שנים ראשונות, עת הכרנוהו בחדרה וכרכור, התבלט בחיצוניותו הקפדנית. מגפיו רכים, שלמים, מבריקים, לבושו ללא רבב וטלאי, פניו מגולחים למשעי, מטתו וחדרו מסודרים, וכל כולו אומר נקיון וסדר.

ושלם ויסודי בעסקנותו. כחבר הוועד של פועלי שומרון (יתרם: רמז, קולר, נ' סנה שמואל־יוסף) היה מאד אקטיבי, מסור לתפקידיו, אשר הוטלו עליו ונאמן להשקפותיו. כאיש השלימות היה תמיד בעד אחוד וליכוד בתנועה. בהת־עורר חילוקי דעות בשומרון בקשר לאחוד „מחסן פועלי שומרון" עם „המשביר" היה קיצוני בעד האיחוד. כעבור חמש־עשרה שנה, עם ההתעוררות לאיחוד שתי המפלגות (הפוה"צ אחה"ע) היה בעד האיחוד, ועד יומו האחרון שאף לאיחוד שלוש מפלגות הפועלים.

כחבר בקבוצות כרכור ובאר־שבע היה צ"ב אחד האקטיבים ביותר ובעלי ההשפעה. ויש לציין פרט חשוב: למרות חוסר־עבודה בשנות העלייה השניה ומצבם הקשה של הפועלים לא סבל הוא אף יום אחד של בטלה. כפועל טוב ונאמן — היה הוא הנדרש לכל עבודה או ביסוד קבוצה חדשה.

גם בימי מחלתו האנושה, רבת־הסבל, בשלוש השנים האחרונות, לא נתערערה שלימות נפשו. וכה היה משוחח בבני ידידיו:

„אמנם חולה אני, חולה קשה, אבל אינני מתאונן, חלילה. לא כל אדם זכה כמוני. זכיתי ובחיי נתגשמה משאת נפשנו: מדינה, קיבוץ גלויות, התישבות רחבת ממדים, צבא נפלא. זכיתי והגעתי לגיל למעלה משבעים וחמש. וכי אפשר לדרוש גם אריכות ימים, גם בריאות ללא פגם? הצלחתי במשק מסודר מאד. הצלחתי בבנות, חתנים ונכדים מוצלחים; בתוך עמי אני יושב, בקרב ידידים ורעים. מה עוד צריך אדם לרצות?

ואכן: זכה האיש בשלימות גם במובן זה.

יונה מדנלבלט

לזכרו של צבי ביקובסקי

ושוב נסתיימה פרשת חיים. ושוב כבה אור, אט אט כבים האורות אי־פה אי־שם. עוד מעט ונשארו מתי מעט מאלה אשר התוו לנו את הדרך, ולאורם הלכנו. ונדמה, כי לא הספקנו לשאוב את כל שיכלו הם לתת לנו; כי שר המוות לא ידע רחם.

נמוך קומה, צנום ורזה היה האיש. אבל איתן וחזק ברוחו כבן אלים. בשנים — שנות סבל ועמל — שנים, בהן עבר מלחמות ומהפכות, עת העולם מסוכסך ומבולבל, הוא לא זז מאותה אמונה, בה הלכו הוא וחבריו. אותו להט ואמונה בשיבת העם למולדתו ולאדמתו. היצמדות האדם לחלקת האדמה, בהיטהרו מיסודי דורות. מלחמה בלתי נואשת בכל אבן ובכל קוץ שוטה; השלטת סדר ונקיון בכל פינה, שמה הגיעו ידיו.

מלחמה זו נמשכה גם עת פקדוהו אותם יסורי גוף, מלחמת איתנים.

אבל שר המוות שלח את צפרני הטרף ויוכל גם לו.

ושוב אנו עומדים תמהים מול סוד החדלון.

כמחרוזת אשר חוט אחד איחדם נשזרו החברים, משנשרה חולייה אחת נתק החוט ואחד אחד החלו הם נושרים.

אבל רוחם לא אבדה לנו. רוח זו מלוה אותנו בכל שעל אדמה.

מי יתן ונדע אנחנו להנחיל לילדינו את זכרם!

ממנו למדנו

ביום השלושים אחרי מותו של חברנו וידידנו צבי ביקובסקי ז״ל ברצוננו להעיד, מה היה הוא לנו. ונדמה לי, לא רק לנו, אלא לכל האנשים שעברו את 40 השנה שישב בנהלל. (הוא אהב לספר וידע לספר).

אנחנו חייבים הרבה לצבי, נדמה לנו, את החלק הטוב ביותר של חיינו. למדנו ציונות לא מספרים ולא מנאומים, אלא מן החיים ומן המעשה היום־יומי של איש פשוט. היה לנו המזל שהגענו, 3 שבועות אחרי עלותנו ארצה, לעמק יזרעאל, לנהלל, לבית ביקובסקי, למדנו את העבודה, את אהבת הארץ ועם ישראל.

— „השתגעתי משמחה, משנטעתי את העץ הראשון באדמת ארץ ישראל — סיפר לנו צבי. ושמחה זו עברה עלינו בזמן שעזרנו בנטיעה וטיפול בפרדסו הראשון של צבי. למדנו את צורת החיים הכפריים, החלוציים, וצבי היה שבע רצון כשהוא ראה בזמן ביקוריו בכפרנו, במשקנו, בביתנו, את ההמשך של חיים אלו.

מפגש בני טורק בימים הראשונים לבואם ארצה

הוא ביקר אצלנו בזמן שעזר לעולים חדשים, תושבי מסמיה החדשה, לבנות את מושבם. צבי היה כבר לא מן הצעירים והפעולה היתה קשה, אבל „עלי להחזיר לעם היהודי חלק מזה שהוא נתן לי״ — אמר צבי. הוא ישב אתנו במסיבה הנאה של חצי יובל באר־טוביה, כי הוא היה גם איש באר־טוביה; יחד עם יתר חברי „הקבוצה״ הוא נטע את היער בין באר־טוביה לבין קסטינה.

התרגלתי להסתכל על הספרים שבביתו של בן־אדם כדי להכיר את אופיו. הראיתם פעם את ספרייתו של צבי? לא ספריה גדולה, אבל כל אוצר חכמת־ישראל בתוכה: תנ"ך עם פרושים עתיקים וחדישים, ספרי תלמוד, דברי ימי עם ישראל ותולדות הגשמת הציונות, ההתישבות, ההגנה ותקומת המדינה.

טוב למשפחה ולכולנו לדעת שצבי היה בעת זקנתו איש שבע רצון. „קיבלתי מה שמגיע לי" — אמר צבי באחת מפגישותינו האחרונות — „יש לי בנות טובות, חתנים טובים ונכדים טובים. ובהזדמנות אחרת אמר צבי — „מתי חלמתי שיהיה במשפחתי גנרל של צבא הגנה לישראל".

צבי ראה את הגשמת חלומו: להיות ראש למשפחה חקלאית בעמק יזרעאל, במדינת ישראל. ואנחנו גאים שראה בנו ובילדינו חלק ממשפחה זו. מחשבותיו ומעשיו יהיו לנו תמיד לסמל ולמופת.

רחל ויעקב כהנשטם

משפחת ורצקי לוזר

ביקורו של צבי ביקוב־סקי השפיע על בני טורק וזרז את עלייתם של לא־מעטים וביניהם — בניהם של לוזר ורייזל ורצקי, בנם בנימין ז"ל ותבל"א טובצ'ה.

א. קריזה

ר׳ אברהם פיוטרקובסקי ומשפחתו עולים ארצה

בין המשפחות הראשונות שעלו ארצה בשנים הראשונות לתקומת פולין היתה משפחת אברהם פיוטרקובסקי.

הידיעה שר׳ אברהם פיוטרקובסקי החליט לעלות עשתה לה חיש כנפיים בעיירה והיא באה כהפתעה, כי האיש ר׳ אברהם היה אדם חלש ולמעלה מגיל העמידה. בטורק היה נחשב בין האמידים. לפני עלותו לארץ עלה בידו לרכוש מערכת מכונות לשרוכי נעלים, וקיווה לפרנס את משפחתו בארץ.

והנה יום עליית המשפחה קרב והגיע, המכונות נארזו ונשלחו לתעודתן. המשפחה נפרדה מאנשי טורק ומידידיה והם ברכום לדרכם. ברם כשהמשפחה רק עברה גבולה של פולין ובהגיעם לווינה קיבלה את פניה הידיעה על הפסקה זמנית של ה„עליה״ על־ידי שלטונות המנדט, כתוצאה ממהומות הדמים הראשונה בארץ. היו אלו מאורעות מאי 1921.

לבסוף הגיעה המשפחה לארץ אחרי טלטולים ונדידות בחוסר כל. ממונם נתבזבז בדרך, וכאן מתחילה פרשה חדשה, חבלי קליטה, ומעל הכל המטרה הראשית להקים בית־מלאכה לשרוכי נעלים. לדאבון לב, המכונות שהו כבר זמן רב בבית־המכס ביפו, ורבץ עליהן חוב גדול למעלה מערכן.

אחרי זמן ממושך עלה בידיו בעזרת ידידים לרכוש את המכונות מחדש במחיר זעום על־ידי מכרז שנמכרו בבית המכס ביפו. ועתה מתחיל פרק חדש, להקים ולהניע את המכונות, בעיית חומר גלם וכו׳. אולם יש לציין שבעקשנותו ורצונו הנועז ובמאמצים על אנושיים הצליח להשיג הלואה. ולבסוף זכה להניע את המפעל, וזכה להיות החלוץ הראשון בענף זה בארץ ולהגשים את משאת נפשו.

זכורני מומנט מאושר בחייו. היה זה בשנת 1924 בפתיחת התערוכה הראשונה לתעשיה בארץ ור׳ אברהם הציג מכונה שלו והוא בעצמו מנצח עליה, הוא קרן משמחה וכל ישותו אמרה כבוד.

אכן חלוץ היה האיש, זכיתי לחיות במשך תקופה ממושכת תחת קורת גג אחת עם המשפחה בשנת 1923, ובחדשים הראשונים לעלייתי לארץ, ולמדתי להכיר את אורח חייו ודעותיו של האיש ר׳ אברהם. היו זמנים שהמחסור והרעב למחצה לא היו אורחים נדירים בצריפם הדל והצח, ובצריף הקטן הוקצה גם מקום לדייר משנה, או שניים. קודמי, שאני באתי במקומו, היה גם איש טורק, היה לו עבר עשיר בפעילות ציונית בעיירה, וגם היה בין ראשוני העולים לארץ, אולם אחרי שהותו כשנתיים בארץ, ירד לארצות הברית מסיבות משפחתיות, אולם המקרה הזה לא נתן לו מנוח לר׳ אברהם.

מדי פעם בפעם שישבנו בצוותא על פת ערבית היה מעלה את הנושא וראיתי שהוא מדבר בכאב ובשברון לב, הכיצד לעזוב את ארץ ישראל? הוא כבר אז ראה ביורד עריקה מהחזית, ועם כל אדיבותו — בשטח זה לא ידע לסלוח.

אכן ר׳ אברהם היה חדור הכרה ציונית עמוקה עם אהבה עזה לארץ ישראל. ובאמונה רבה בדרכו ובכח אמונה זו התגבר על כל תקלות ומכשולים. הוא היה אציל רוח ועדין נפש, שקטן ושקדן. החיוך לא סר משפתו גם בשעת קצפו, מלא אופטימיות. פניו וזקנו הפטריארכליים הוסיפו הדרת כבוד ונופך של חן יהודי. בערוב ימיו נפל למשכב והיה רתוק לערש דוי למעלה משנה ושבק חיים לכל חי בשנת 1938. בשנת 1948 מתה בתו היחידה ובשנת 1954 נפטרה אשתו גב׳ פ.

תהיינה השורות האלו מצבה לזכרם.

י. זייפה

משה וארשבסקי

משה ורשבסקי נולד בשנת 1869 בעיר סוכצ׳וב, מרכז חסידי ידוע בפולין, להורים חסידים. אביו, ר׳ אהרן ורשבסקי גידל את בנו על ברכי יהדות אדוקה. משה למד בחדר המסורתי הישן והמשיך בבית־המדרש כדרכם של רוב הצעירים היהודים בפולין.

משה למד בישיבה המקומית שהיתה בהשגחתו של הרבי מסוכאצ׳וב, ר׳ אברהם, ששמו הלך לפניו כלמדן גדול ועילוי. האווירה שבה גדל ולמד הטביעה את חותמה על מהלך חייו לאחר־מכן.

הוא היה חדור רעיון לימוד התורה, וכפי שהיה גברא־רבא ומשכמו ומעלה גבוה, צעד כל ימי חייו עד גילו הישיש, ישר־גב כסרגל.

כשהגיע הזמן והיה צריך להתגייס לצבא, התקבל מיד לשירות פעיל. אחרי שירותו בצבא הרוסי שב לעיר מולדתו סוכאצ׳וב. בהשפעת אחיו הקשיש ממנו, גדליה (אביו של הסופר היהודי עוזר ורשבסקי) שהיה כבר אז מן המשכילים הידועים והשתייך ל„חובבי־ציון", היה משה מציץ אל תוך ספרי־שפת עבר חיצוניים וחלם את חלומות שיבת ציון. ברם את כל זה נשא בחשאי בתוכו, כדי שלא ייוודע, חס ושלום, לאיש בעיירה סוכאצ׳וב שהיתה ידועה כמבצר החסידות, והציונות היתה שם בבחינת טריפה־פסול.

אך באותו זמן חל שינוי בהלך מחשבותיו של משה ורשבסקי. כשנשא לו לאשה את בת יחידתו של משה גלובה, חנה, והתיישב ישיבת קבע בטורק ונהיה לאב לבנים שצריך לדאוג לחינוכם, השתנה משה לגמרי; אומנם לא פנה עורף להתנהגותו החסידית, היה מתפלל ב„שטיבל" של חסידי גור והיה כאחד מהם במלוא מובן המלה, גם בהילוכו וגם בנוהגו. אבל בעיית חינוך הדור הצעיר הטרידתהו. הוא לא היה שבע־רצון מן החינוך שב„חדר" הישן. הוא רצה שבניו ילמדו עברית, ידעו היסטוריה כללית ויהודית ובדרך כלל יקבלו חינוך לאומי עם השכלה כללית.

מטבעו היה ורשבסקי איש המעשה. ללא שהיות רבות, אחרי ישוב־דעת קצר, הביא לעיירה את המורה העברי אהרן רומיניק, שהיה ידוע בין כל שדרות העם כ„ליטוואק", כיהודי מליטא, על כל המשתמע מזה. משה שכר על חשבונו חדר בביתו של יצחק (איציק) אורבך. נוספו עוד מספר ילדים, בני הורים מתקדמים, ובמשך הזמן קם „חדר מתוקן", שנתפרסם בכל הסביבה. מספר התלמידים הלך ורב והמוסד היה לבית־ספר עברי מודרני. או אז שכרו דירה מרווחת יותר בביתו של מרדכי דיאמנט, ברחוב בואך לקאליש.

בזאת לא הסתפק משה. את הרעיון הציוני שהבהב בתוכו רצה להפוך לשלהבת גדולה שתתפשט ברבים. הוא לא החמיץ את ההזדמנות הטובה שהמורה שהובא אז לעיר היה לא רק מחנך מצויין אלא גם מחונן בכשרון בלתי רגיל של נואם בחסד ובלמדנותו ואישיותו היה בידו להשפיע על אחרים ולהוליכם בדרך הרצוייה לו. הוא הלהיב את שומעיו ועשה נפשות לציונות לא רק בין חובשי בית־המדרש שהיו צמאים למלה רעננה ולרעיון חדש, אלא גם בין יהודים בעלי־בתים סתם.

כך התארגנה לאט לאט אגודה ציונית שבראשה עמד משה ורשבסקי. ביתו היה לבית ועד לציוני העיר. שם התקיימו תכופות אסיפות, שם נשמעו ויכוחים סוערים על הבעיות שעמדו ברומו של העולם היהודי במטרה ברורה לחפש דרכים ולטכס עצות כיצד לעניין את כל שכבות היהודים בעיר ברעיון הציוני. מאסיפות אלה יצאה היוזמה לארגן חגיגות ומסיבות שונות, והרבה הצגות אולתרו שם ובוצעו.

החבורה הציונית הלכה וגדלה ומעמדה התחזק בעיירה. בין הפעולות יש להזכיר את הפצת השקלים, את ההתרמות לקופסה הכחולה של הקרן הקיימת, את מכירת בולי הקרן הקיימת וכו' וכו'. אפשר להגיד שמהפכה שלימה חלה בחיי יהדות טורק.

כתגובה למעשים אלה גדלה החרעומת בין החוגים הדתיים והחסידיים, שראו במעשי הציונים פריצת גדר וסטייה מאורח החיים המסורתי. המאבק הלך והחריף והתחילו רדיפות ממש, ובראש וראשונה רדפו את משה והזהירוהו שאם ימשיך בפעולתו הציונית ויגרור את הנוער לתרבות רעה יציקו לו עד חורמה.

וממלים עברו למעשים. פעם אחת כשהתפלל במניין חסידי גור, בעת קבלת שבת, ניגשו אליו קנאים אחדים והתחילו להרביץ בו, הסירו בכוח את כובעו, עשוי קטיפה, והוציאוהו, ביד חזקה מן ה„שטיבל" בקריאות בוז. מקרה זה השאיר רושם בל יימחה על משה ועל מעריציו, אבל הוא לא נרתע מלהמשיך ללכת בדרכו. אדרבה, ביתר עוז ומרץ התמסר לפעולתו הציונית חינוכית.

איימו עליו בחרם. חסידי העיירה פנו לאדמו״רם בסוכאצ׳וב שיטיל חרם על משה. אבל האדמו״ר לא שהה לפנייתם מתוך חשש שמעשה כזה עלול לפגוע בהוריו של משה ובאחיו גדליה החפים מפשע. אבל רודפי הציונות ומנהיגה לא הרפו ממנו והרשו עליו מזימות להכשילו בעסקיו. וכך גם לא נרתעו מלהעליל עליו לפני הרשות הרוסית שהוא עומד בראש פעולה ציונית חתרנית ובלתי חוקית. ובערב שבת אחד, בעת שקידש על היין בביתו, נכנסו שוטרים ועשו סריקה בכל הארונות ובכל הפינות ולבסוף מצאו בול אחד של הקרן הקיימת... (ורשבסקי חשד באפשרות חיפוש בביתו והזדרז מבעוד מועד והחביא את כל החומר הציוני שהיה אצלו בבור במחסן הקרשים שלו). בכל זאת נאסר. הוא לקח עמו טלית ותפילין, ובנו בכורו יצחק, שהיה עוד צעיר מאד ליווהו לבית המעצר. תוך כדי ישיבה בכלא שינן האב עם בנו פרקי חומש עם רש״י. אחרי ימים אחדים שוחרר.

משה לא נבהל מהרדיפות והשפעתו בחוג הציונים והיהודים המתקדמים גדלה עוד יותר ופעילותו רבתה.

כך נראתה התנועה הציונית בהתחלתה בטורק.

עם פרוץ מלחמת העולם הראשונה נסתיים השלב הראשון בהתפתחות התנועה הציונית. היה זה פרק זמן סוער, בו נעשה חריש עמוק בשינוי מהלך המחשבות והשאיפות של היהודי בעיירה הגלותית.

בתקופת הכיבוש הגרמני, במלחמת העולם הראשונה השתרר אקלים נוח להמשך הפעילות הציונית. הנוער מכל השכבות הלך והתארגן ובריש גלי התחיל לנהל פעולה ציונית ותרבותית עניפה. הוקם ארגון נוער, נפתחה ספרייה, נוסד גן־ילדים, נפתחו קורסים לעברית למבוגרים. בראש כל הפעולות האלה עמד משה. וללא גוזמה אפשר לומר, שטורק היתה אחת העיירות הראשונות, בהן הונחה אבן הפינה לתנועת „צעירי ציון״ בפולין.

אף לאחר־מכן, כאשר בעיירה קמו תנועות ציוניות אחרות, המשיך משה, החלוץ הציוני והאידיאליסט הגדול, ללכת עם הנוער. הוא השתתף בכל מיני כינוסים ציוניים, היה מקבל מכתבי הוקרה והערכה מן ההנהלה הציונית בעד הישגיו החשובים והוא נרשם גם בכרך השני של „ספר הזהב״ של הקרן הקיימת לישראל.

בין שאר היוזמות הברוכות שלו הוא גם אירגן קבוצת חלוצים, מסר להם שטח די־גדול ממגרשו בו היה פעם מחסן הקרשים שלו והפך אותו לנקודות־הכשרה לצעירים להתמחות בעבודה חקלאית.

בשנת 1924 הגשים את חלום חייו ועלה ארצה עם משפחתו. ההנהלה הציונית דיברה על לבו שלא לעלות מתוך ההנחה שבחו״ל יוכל יותר לעשות

לתנועה מאשר בארץ, ומה גם שכבר היה לא צעיר. משה לא הסכים. הוא גם לא רצה לנצל את מהלכיו בחוגים הציוניים לקבל משרה קלה, ועבד כפועל רגיל בבית חרושת והתפרנס מיגיע כפיו.

בארץ חל שינוי בתפיסתו הציונית. כל ימיו היה מחסידיה של תנועת העבודה שבאה לידי ביטוי באירגון „צעירי ציון". מטבעו מיליטאנתי, עבר בארץ ישראל למחנה הימין והצטרף למחנה הציונים הרוויזיוניסטים והיה לחסידו של ז'בוטינסקי.

עם קום המדינה ביקר קשות את ממשלת מפא"י על דרך הפשרה שנקטה במדיניותה. את התנגדותו זו ביטא בשירים שכתב ביידיש. (הוא כתב גם שירים על נושאים אחרים).

כאשר בשנת 1936 בא לביקור באמריקה לשני בניו, יצחק וחנא, היה גם אורחי במשך ימים אחדים. התווכחנו על העניינים הבוערים, שעמדו אז ברומו של העולם החיצוני. הוא ניסה להשפיע עלי. כנראה, שיצאנו מהוויכוחים נאמנים כל אחד להשקפותיו הוא.

בניו־יורק ביקר בכל מיני אסיפות וכינוסים ושמח לראות, שגם באמריקה „לא אלמן ישראל"; שגם באמריקה עוסקים בצרכי ציבור יהודיים ורבה הפעילות הציונית. במיוחד שבע נחת מבניו שעמדו תמיד בשורות הראשונות בפעילות למען מדינת ישראל. הוא ראה לשמחתו, שהאהבה לקדשי ישראל שנטע בשנים שעברו בלבו של יצחק, בנו בכורו, נשאה פרי והוא תופס עמדות חשובות במחנה הציוני בניו־יורק, ובהשפעתו נאספים סכומים עצומים בשביל הקרנות השונות לטובת הארץ.

הגם משה היה כבר בשנותיו הגבוהות, הוא חש את עצמו צעיר במובן הרוחני והגופני. כדאי לציין שעוד בפולין וגם בארץ נהג משה להתעמל, לצום יום אחד בשבוע — וכך הצליח לשמור על רעננותו ובריאותו.

אדם מעניין מאד היה משה. מטבעו בעל עמדות עקרוניות, קפדן ומדקדק בהליכותיו, אבל תחת חיצוניותו זאת דפק לב יהודי רגיש, המוכן תמיד לעזור לכל נצרך, וכל מה שעשה עשה בצנע ובסתר.

עד ימיו האחרונים היה פעיל. מדי יום, בכל בוקר, היה עושה ברגל דרך די־ארוכה לבית־מסחר הספרים של בתו הצעירה, מילה, ועזר לה בעסק.

אך השעה באה ובגיל 83 נפטר. הוא זכה לחיות בארץ ולראות את מדינת ישראל בתקומתה, במאבקיה ובהתפתחותה. וכל זה היה שכרו מכל עמלו משחר ימיו. כל זמן היותו בארץ היה תושב ירושלים ושם גם מצא את מנוחתו. כך חי ופעל אחד מראשוני החלוצים הציוניים מתקופת הרצל.

מן הנמנע שלא להזכיר את אשתו השנייה של משה שהיתה לא רק בת־לווייתו בחייו אלא גם פעלה אתו יד ביד בתחום העבודה הציונית. יוכבד קאהן (איטה) היה שמה לפני הנשואין, והיא באה ממשפחה ציונית ידועה מהעיר לינצ׳יץ. ביתם של משה ואיטה היה תמיד פתוח לרווחה לכל אסיפה ציונית והשרה אווירה חמימה יהודית וציונית על כל הנוכחים.

ביום השנה הראשון למותו של ד״ר הרצל התקיימה עצרת זכרון באולם מחסן הקרשים של ורשבסקי. באסיפה זו נתכנסו כל ציוני העיירה ונשמעו נאומים על האבידה הכבירה בפטירתו של המנהיג. באותו מעמד הופיעה אחייניתו של משה, גולדה ורשבסקי, אחותו של הסופר היהודי הידוע עוזר ורשבסקי, ושרה את האלגיה „הרצל איננו״.

בנו הצעיר של משה ואיטה, אהרן, עלה לארץ בהתחלת שנות העשרים. הוא היה החלוץ שהגיע ארצה לפני שעלתה המשפחה. לא רק בחיצוניותו, במבנה גופו ובהליכותיו היה דומה לאביו אלא גם ירש ממנו את רגש האחריות ומסירות הנפש לציונות. בהגיעו ארצה נרשם לשורות „ההגנה״ ועם קום המדינה התגייס לצה״ל והצטיין כחייל ועלה לדרגת קצין. בדמי ימיו נפטר בירושלים.

איטה ורשבסקי האריכה ימים, וכשהזדקנה איבדה את אור עיניה, אך

יצחק ורשבסקי מקבל מאבא אבן אות הצטיינות עבור פעילותו בתנועה הציונית „פארבאנד״ בארה״ב בשם ממשלת ישראל.

זכרונה ושכלה הצלולים שימשו לה נאמנה עד אחרית ימיה. בת 98 היתה במותה.

בישראל נמצאים כעת שתי בנותיה, לאה עמיר ומילה כדי, נכדים ונכדות, וכל אחד מהם וכולם יחד תרמו מחלקם לבניין המדינה ולפיתוחה.

יצחק וארשבסקי

יצחק, בנו הבכור של משה ורשבסקי, נולד בטורק בשלהי המאה הי״ט במשפחה חסידית. אביו היה מחסידי גור, ואמו חנה העדינה ואצילת־הנפש היתה בתו היחידה של משה גלובה, מהמשפחות הוותיקות בעיירה. היא נפטרה בגיל צעיר והשאירה שלושה יתומים: יצחק, לאה (לאלקה) וחנא, שנשא את שמה של אמו.

ביתו של משה ורשבסקי היה חסידי אבל יחד עם זאת גם מתקדם וחדור אווירה ציונית. יצחק הושפע מהאנשים שביקרו תכופות בבית אביו ובגיל 12 תרם את כל חסכונותיו לגאולת הארץ, ושמו נזכר לשבח בספר של הוועד לישוב ארץ ישראל באודיסה.

הוא למד בבית־הספר העברי במתכונת „חדר מתוקן״, שאביו ייסד, ועם סיומו החליט, בהתחשב במצב ששרר בבית, ללמוד מקצוע כדי להגיע ליכולת להתקיים באופן עצמאי. הוא למד מסגרות־מיכאנית אצל המסגר הטורקאי קלובסקי. (בית־מלאכתו היה ברחוב דוברה (דוברער־גאס).

כדאי לציין שבאותו הזמן למדו מסגרות גם הירש בולקה, שמחה קובלסקי ויעקב אוגרודובסקי (לשעבר תלמיד ישיבה). מעשה זה של הצעירים אז נחשב למהפכה ברחוב היהודי בעיירה קטנה.

יצחק עבר לקאליש ועבד במסגריית יבזוויינסקי, חתנו של משה סטמפא מטורק. המסגריה שימשה תחנה לבעלי העגלות מדוברה ומאונייוב, שהוליכו יום יום נוסעים לקאליש הלוך וחזור. יצחק השתלם כאן במקצועו והחליט לנסוע לגרמניה ולהיות מהנדס. אבל נתקל בקשיים מרובים כיהודי, ומאוכזב מהגולה עלה בסתיו 1913 ארצה. שמונה חדשים עבד בכל מיני עבודות והיה שמח בחלקו שהוא נמצא בארץ חלומותיו. עם פרוץ המלחמה גורש על פי צו השלטונות הטורקיים ביחד עם עוד אזרחים מרוסיה. הוא נסע למצרים והגיע לאלכסנדריה.

הוא נענה לקול קריאתו של זאב ז׳בוטינסקי להתגייס ללגיון היהודי להילחם

בצד האנגלים נגד הטורקים, אבל מפאת גילו הצעיר (טרם הגיע לגיל 18) לא נתקבל.

מאוכזב ומיואש מתשובת ועדת הגיוס עמד באחת הפינות ברחוב ובכה. במצבו זה ראהו טורמפלדור, שאלו לסיבת בכיו ובהיוודע לו הדבר יעץ לו לזרוק את תעודת הזיהוי ולהצהיר שהוא בן 19. סוף סוף נתקבל יצחק ללגיון. לאושרו לא היה גבול. תשעה חדשים היה בגדוד „נהגי־הפרדות". אחרי־כן הגיע לאי היווני למנס ושם עבד כמסגר. ב־1917 הגיע לארצות הברית והצטרף, כמובן, לחוגים הציוניים. ביחד עם חבר פתח בית־חרושת. אבל על אף היותו פעיל כציוני ועל אף היותו מסודר במובן החומרי לא מצא מנוח בניכר ונמשך לארץ. הוא מכר את חלקו של בית־החרושת ובסוף 1921 עלה ארצה. פגישתי עם יצחק בארץ היתה נרגשת מאד. שכרנו שנינו דירה בתל־אביב בשכונה שרק אז נבנתה „כרם התימנים". ביתנו שימש מקום מפגש לעולים החדשים שהגיעו מטורק, גם צעירי טורק היו תכופות מבקרים אצלנו כגון: בנותיו ובניו של אברהם ביקובסקי, נאטאלקה ליפסקי, יונה פאט, הלה קוזה ואחרים.

אברהם פיוטרקובסקי ומשפחתו נמצאו כבר אז בארץ, ומצבו הכלכלי היה קשה. הוא היה מוכר מעשה מאפה בבתים. כדי לתמוך במשפחה אכלנו יצחק ואנוכי ארוחות צהריים אצל משפחת פיוטרקובסקי. תכננו כל מיני תוכניות לגבי העתיד, והנה פרץ המשבר הכלכלי הגדול בארץ. בקיץ 1923 חזרנו לארצות הברית על מנת לעבור את השנים הקשות, להגיע לחסכונות ולחזור ארצה עם אפשרויות חומריות כדי לבסס שם את קיומנו לתמיד.

בארצות הברית התחיל יצחק הכל מחדש. כמובן שהיה גם פעיל מאד כציוני במיוחד במועדון הציוני על־שם וולפסון ובין „צעירי־ציון". גם אשתו איידא היתה עסקנית ציונית באירגון הנשים החלוציות (פיאנערן־פרויען־אָר־גאניזאציע). ילדיהם חונכו באווירה ציונית ויודעים עברית.

בשנת 1951 עלה בנו הבכור של יצחק, חנן (הרולד) ביחד עם קבוצת „הבונים" ארצה ויסדו את הקיבוץ „אורים" בנגב. הוא גם הקים מפעל קואו־פרטיבי לעשיית לבנים בהרצליה, בהשקיעו בו סכומים נכבדים. וכל זאת מתוך המחשבה לאפשר להוריו לבוא ארצה ולהשתקע בה. לצערנו הרב מסיבות שונות לא התגשמה תוכנית זו.

יצחק פעיל מאד בארצות הברית ולעתים תכופות מבקר בארץ ומתלהב מההישגים הבולטים. הוא עושה רבות למען המגביות לטובת הארץ ותמך בהרבה בטכניון בחיפה. כמו־כן תומך תמיד באירגון יוצאי טורק בארץ.

יצחק מטבעו אדם נוח וצנוע עם חיוכו הנעים ועם אהבתו לבריות עומד

תמיד מוכן לכל קריאה מצד ידידיו ומכריו בארץ לבוא לעזרה, ויש להדגיש שעזרתו היא תמיד מעשית, בעיתוי הנכון ובמקום הנכון.

מתנדבים מבני טורק   **למעלה מימין: י. פת — משמאל: י. רובינסקי**

קטעים ממכתביו להורים בשנים 1915—1914 מאלכסנדריה ומהדרדנלים

הורי היקרים,

ראשית כל הנני להודיעכם שאני חי ושום כדור לא פגע בי. לבטח ידוע לכם אסוננו הלאומי שקרה לנו לפני זמן קצר. שוב גורשנו מארצנו על־ידי השלטונות הטורקיים. ושוב ירדנו מצריימה.

זה היה ביום חמישי א׳ דחנוכה. לפני למעלה מחמשת אלפים שנה נדדו היהודים בכיוון הפוך בהנהגתו של משה — ממצריים לארץ.

התמונה היתה מזעזעת ולעולם אזכרנה. אנשים, נשים וטף, צעירים וזקנים, עשירים ועניים הובלו מוקפים בשוטרים והיילים ברחובות יפו, נוה־שלום, נוה־צדק. כל אלה היו אזרחים רוסיים. כולם עמוסי תרמילים וחבילות.

כל אחד לקח עמו מטען לפי יכולתו האישית. כל מי שלא הסכים לקבל אזרחות טורקית נאלץ לעזוב את הארץ.

הקבוצה הראשונה מנתה כאלף ארבע מאות נפש שנסעו למצריים באוניות בנות הברית. אני, בינתיים, הצלחתי להישאר וקיוויתי שיעלה בידי לעבור את ימי הזעם בשלום. אבל הדבר לא עלה בידי. אני הייתי בקבוצת גולים שמנתה אלף ומאה נפש. הפלגנו באוניית מלחמה אמריקאית.

מצב רוחנו היה ירוד מאד. בלב נשבר נפרדתי מארצי. הערבים שהוליכונו בסירות לאונייה התנהגו אתנו בגסות. במיוחד היה מרגש רגע הפלגת האונייה. כל אחד מהגולים ישב מכורבל בפינתו, שקוע בהרהורים נוגים, כשתקוותינו לעתיד שוב עגומות מאד. בנמל אלכסנדריה קיבל את פנינו הקונסול הרוסי. לקחו מאתנו את תעודותינו ושיכנו אותנו בקסרקטין לקרנטינה (לארבעים יום בידוד והסגר מחשש שאנו מוליכים אתנו כל מיני מחלות מדבקות). הקונסול הרוסי דאג לנו, והאוכל היה במידה מספקת. אחרי שהשתחררתי מההסגר מצאתי לי עבודה כמסגר והשתכרתי שלושה שילינגים ליום. סכום שהספיק לקיומי.

בינתיים נפוצה הידיעה, שאחד בשם ז׳בוטינסקי רוצה לארגן לגיון יהודי שיילחם לצד האנגלים בטורקים. מיד התנדבתי. נשבעתי שבועת אימונים וימי הטירונות התחילו. בפעם הראשונה בחיי החזקתי רובה ביד. הממונים עלינו הם יהודים, הפקודות ניתנות בעברית. ובכלל היתה זו חבורותא עליזה ונעימה, משהו מההווי החלוצי בארץ.

בליל הסדר כבר עמדתי על משמרתי והרובה בידי. הייתי גאה ומאושר.

(יצחק היה צעיר מאד, טרם הגיע לגיל 18. במכתביו הוא שלח דרישות־שלום לכל ידידיו ומכריו בטורק, ובראש וראשונה לחבריו מ„צעירי־ציון". משאלתו של הלגיון היהודי היתה להילחם לשחרורה של הארץ מידי הטורקים, אבל הוא נשלח לחזית הדרדנלים לגדוד נהגי הפרדות, שסבל הרבה מאד).

מאיר ינקלביץ׳

איש האמת

לדמותו של הרב שלמה־זלמן ינקלביץ׳ בן־יעקב

חבר־הכנסת הרב שלמה־זלמן ינקלביץ ז״ל
(תרנ״ז—תשי״ט) 1897—1959

הקסם והיקוד שחברו יחדיו ונתמזגו בדיוקן־הפאר של אחי, הרב שלמה־זלמן ינקלביץ׳, יצרו הרמוניה נפלאה. מגילת חייו עשויה יריעות־יריעות, גווילין שנתפרו בחוטי־חלום וקורי־חזון שיבת־ציון. אהבתו הגדולה לעם ולארצו היתה ללא גבול. אבינו הרב ר׳ רפאל, ממשפחה מיוחסת וחסידית בעיר שיראַדז, היה ידוע כאוהב־ישראל. הוא אהב כל יהודי וגם הלהיב אחרים לאהוב יהודים. אווירת הבית המלבבת היתה ספוגה טוב־לב ואהבת חסד.

כבן חמש־עשרה היה כשעבר יחד עם ההורים לגור בטורק וכבר הדהים בחריפותו ובקיאותו, בישרות סברותיו העמוקות וכשרונו הנמרץ. למד שיעור אצל הרב ר׳ צבי־אריה וקסמן, המרא דאתרא בטורק. ר׳ אנשל לוברניצקי, אחד מן הלומדים הגדולים בעירנו, מחבבו מאוד וקובע עמו שיעור עיוני פרטי. הוא למד גם אצל ר׳ משה־דוד ולדיסלבסקי, חתנו של ר׳ יצחק־טוביה בראון, שהפליג בשבחו לעיני כל בחורי בית המדרש.

בשטיבל דחסידי גור התפללו ולמדו הלומדים המופלגים ביותר בטורק ושם למד גם שלמה־זלמן והיו הכל מפלפלים אתו בחידושי־תורה, מתנצחים בהלכה וטוחנים בחריפותם הרי־הרים והיה כשריתחת הוויכוח הגיעה לשיאה והלמדנים החריפים הסתבכו בפקעת הסוגיות ללא מוצא, אז היה שלמה־זלמן מפענח ופותר להם את הכל באורח מפתיע.

בעודו צעיר הצליח להתחבב על כל מכיריו במידה גדולה ונדירה. כל איש מצא בו ידיד־נפש. כל איש מצוק ומר־נפש מצא אצלו לב פתוח לרווחה. פשטותו הטבעית, טוב לבו ורוחו הטובה, הם שלקחו שבי כל לב בכבלי קסם.

איש־שיחה נעים ומלבב היה שלמה־זלמן כבר בבחרותו והיה בין ראשי

המייסדים את „פועלי אגודת ישראל" בטורק. שיעורי־ערב שלימד עם חבריו עשו להם כנפיים באימרותיו השנונות וחידודיו בפרשנות התורה ודברי חז"ל.

כעבור כמה שנים עזב את טורק ויחד עם הוריו עבר לגור בעיר לודז', שם היה בין חובשי בית־המדרש וכולם התייחסו אליו בהערצה. כמו כן נטל חבל באורח פעיל בעבודה הציבורית של היהדות החרדית המאורגנת, נשבה בכל להטו לרעיונו של ההוגה הפועלי־החסידי ר' י"ל אורליאן לייסד תנועת פועלים חסידית ליד „אגודת ישראל".

אולם עבודת קודש זו לא הפריעה לו כמלוא נימה מסדריו ושיעוריו הקבועים יומם ולילה.

אחרי נישואיו היה שלמה־זלמן בין תלמידיו של הרב הגאון ר' מאיר־יחיאל הלשטוק, האדמו"ר מאוסטרובצה, ישב על התורה והעבודה ולא נח ולא שקט מלהוסיף חוכמה על חוכמתו ולן בעומקה של הלכה, בכל זאת היה מעורב בין הבריות והיו לו אוהבים רבים.

את ייעודו ראה שלמה־זלמן בחינוך. הוא פשוט אהב להיות מחנך, יסד חדרים וחינך ילדי ישראל. במיוחד נתן מחילו ומרצו לבתי־הספר של „אגודת ישראל" ותרם להם ממיטב כשרונותיו בעבדו בתור מנהל בתי ספר בעיירות: קונין, קרושנביץ, ויאלון וקאליש.

הוא ניהל את מוסדות החינוך בתבונה והשרה מרוחו השואפת לטוב וליפה על המורים ועל תלמידיהם, עליהם האציל מאורו שפע־דעת.

בקאליש היה בין ראשי „פועלי אגודת ישראל", נואם מוכשר ואין כמעט הופעה מפלגתית בלי השתתפותו. פרט לעוצם גדלו ושקידתו בתורה, היה לבו ער לכל עניין הנוגע למצב ישראל הרוחני והחומרי וגילה התקרבות והבנה לחלום האומה ותמיד היתה תשוקתו לעלות ארצה.

בשנת תרצ"ה (1935) נתמלאה תשוקתו והגיע לחופי ארץ־ישראל ונרתם מיד לעבודתו כמנהל בתי־ספר בחיפה ובבני־ברק ואחר־כך היה ממייסדי המוסד החינוכי הגדול „סיני" בתל־אביב ושנים מספר ניהל מוסד זה והתמסר לו במלוא כשרונותיו האירגוניים והפדגוגיים.

לאחר הקמת המדינה, הוקם „הזרם הרביעי" החינוכי של „אגודת ישראל". ראשי ה„אגודה" חיפשו אישיות חינוכית מובהקת להעמידה בראש הזרם. היא נמצאה בדמותו של ר' זלמן. לאחר מכן היה ראש „החינוך העצמאי" עד שהגיע לכנסת השניה.

כאן ייצג את בוחריו בכבוד ובגאון. הוא המשיך מפעם לפעם לצאת בשליחות מפלגתו לחוץ־לארץ. גם כאשר נחלש בגופו, לא נרתע מעבודת הציבור, עד כי נפל על משמרתו ברחובה של עיר הקודש ירושלים.

חסיד היה, ולא חסיד סתם, כי אם אחד מהמקורבים לרבי מגור. אנשי־מעשה, בעיקר מחסידי גור, מתאספים היו בביתו ובילו שעות בחסידות ובלימוד. כולם התענגו לשבת אתו בצוותא.

רך כקנה היה ביחסיו עם הבריות, ואולם משנגעו הדברים במילי דשמיא ובענייני יהדות, היה תקיף וחריף, עז כחלמיש, עשוי ללא חת ולוחם מלחמת ד׳ בגבורים, ועם כל זה היה מתהלך בדרכי נועם עם יריביו, אנשי השכבות החילוניות, היה אוהב את הניצוץ הישראלי שבכל אחד מהם ומצליח לא פעם להשפיע עליהם, לשכנעם ולהרים את קרן היהדות על ידי קירוב תועים ורחוקים.

ברם, יותר משחינך בדברים היוצאים מלבו, היתה אישיותו כשלעצמה גורם מחנך עילאי.

לפי דבריו היו לו כשלושים אלף תלמידים, והרבה מופלגים ויראים מתלמידיו מעריצים עד היום את זכרו ביראת הכבוד. מגמתו ותשוקתו היו להגדיל תורה ולהאדיר.

שמו יצא לתהילה בנואם בחסד עליון. סגנון צח ומלוטש היה לו, סגנון שהבהירות שולטת בכל סממניו, במחשבה מקורית.

בפעם האחרונה כשהגיע תורו לנאום בישיבת הכנסת יצא בהפסקה ולקה בהתקפת־לב.

כרע, נפל בחוצות ירושלים ושבק חיים לכל חי בי״ט אדר שני בשנת תי״ט. השאיר אחריו דור ישרים.

תנצב״ה.

א׳ ריבלין

הנואם המשכנע בצדקת דבריו

(אחרי מיטתו של הרב זלמן בן־יעקב ז״ל)

רב זלמן בן־יעקב, חבר הכנסת מסיעת „אגודת ישראל״, שנפטר בלכתו ברחוב, דקות מספר לאחר שעזב את בניין הכנסת — היה דמות יהודית מקורית, שהוסיפה לכנסת גוון חגיגי מכובד, בעצם הופעתה בה. הרב, שחור הזקן המקורזל, ששערות לבנות כחוטי כסף מבהיקים עוברים בו כקישוט, הלבוש ב„סורדוט״ כחול כהה נקי מכל רבב וצווארון מבהיק בלובנו מקיף את צווארו המעודן, תיק נאה בידיו וצעדיו קלים כמרחפים באוויר — היה בכנסת חטיבה בפני עצמה. הוא אמנם הופיע במליאה ובוועדות, אפשר היה גם לפגוש אותו במזנון, לעיתים משוחח עם ח״כים אחרים ולעתים סועד את לבו, אבל תמיד אפשר היה להכיר, כי אין הוא אחד מ־120 ח״כים, כי אם מישהו למעלה מן השיגרה. לעומת החולין שבחיי היום־יום בכנסת, לא פסק הוא להיות ה„שבת קודש יוד״ של הכנסת.

כך ראוהו רבים מהח״כים, מכל המחנות, וכך ראוהו אנשים מבחוץ, שפגשוהו בין פרוזדורי הכנסת, או מחוצה לה. חוט של חן־יהודי היה משוך עליו, ועצם מראהו והופעתו, בייחוד עיניו היהודיות, גדושות התוגה העמוקה, תבעו כי יתייחסו אליו בכבוד ובעיקר בחיבה.

על ה„חפץ חיים״ מספרים, כי בהופיעו פעם במשלחת בפני איזה מושל רוסי שהיה ידוע כנוגש ישראל, והיה כאשר חם לבו בקרבו החל לדבר בהתרגשות רבה והרים קולו. „מדוע זה אתה צועק?״ — שאלו הנוגש. השיב ה„חפץ חיים״: „וכי אני צועק? אותם מאות ואלפי יהודים נפגעי הגזירות שבשמם אני מדבר הם הצועקים מתוך גרוני״.

כאשר היה בן־יעקב מופיע מעל במת הכנסת ומשמיע מעליה את דבריו, ניתן היה להכיר כי דבריו יוצאים מן הלב. בניגוד לח״כים רבים אחרים, שכלל אינם משכנעים בדבריהם, היה הוא כובש את שומעיו. יהודי בני־ברק ופתח־תקוה, פלורנטין בתל־אביב, וזכרון־משה ובתי־וורשה בירושלים — דיברו

מתוך גרונו. ומי יודע אם לא יהודי טורק ולודז׳, גור ואלכסנדר, הם עמדו לנגד עיניו בדברו, וגם בשמם דיבר. ברגע שהגיעה הידיעה לכנסת, כי הוא נפטר, הפסיק היו״ר את הישיבה והספידו נרגשות. ברצותו להגדירו במלים מעטות לא מצא לו עטרה יותר הולמת מאשר את המלים: „הוא היה נואם בחסד עליון״.

כשרונו זה, כנואם בחסד עליון, נתגלה לכנסת מיד עם הופעתו הראשונה בה. ב„נאום הבתולים״ שלו הוברר מיד, כי על הדוכן ניצב עתה נואם מסוג מיוחד במינו. הוא לא היה מסוג הנואמים העניינים המקמצים בדברים ודנים לגופה של כל בעייה. הוא גם לא היה מאלה המדברים גבוהה־גבוהה, מרבים מלל של מליצות מצוחצחות שאין מאחריהן כלום. הוא דיבר כ„מגיד״, עתיק הימים, אי שם בעיירה זזרחוקה. הוא הקיש בקולו הרועד והחודר על פתחי הלבבות ומרעיד בהם מיתרים.

במותו כמעט ולא השאיר אחריו נואם מסוגו בין כותלי ה„בית״ כולו. כי הוא היה בכנסת לא רק „נואם בחסד עליון״, אלא „הנואם בחסד עליון״. אחד הנואמים המשכנעים בצדקת דבריהם.

שעה קלה לאחר שהכנסת בחרה ביושב ראש חדש ועמדה להתחיל בהמשך הדיון על ענייני התקציב, יצא הרב בן־יעקב את בניין הכנסת. הוא רצה לגשת לבית־המלון „ציון״, בו התגורר בימי שבתו בירושלים, כדי לנוח קצת מהעמל. כמה שעות לאחר מכן היה עליו לנאום על התקציב במליאת הכנסת. לפני שיצא את ה„בית״ ניגש למזכיר הכנסת, מר משה רוזטי, ושאלו: „כמה זמן יש לי?״ הוא התכוון לזמן שהוקצב לו בשביל נאומו, אבל זאת היתה שאלה מאוד גורלית. שכן כרבע שעה לאחר מכן היה ברור כי לחיות עלי אדמות נשארו לו אז, בשעה ששאל „כמה זמן יש לי?״ 15 דקות בלבד...

אחוז כאבי־לב קשים התמוטט על הכביש ברחוב הלל ובשעה שעוברים ושבים ניגשו להגיש לו עזרה יצאה נשמתו בטהרה.

לאחר מותו נמצאה בספריית הכנסת, בפינה בה ישב לפני שעזב את ה„בית״, מסכת „שבועות״ שהיתה שייכת לו. גם כאן בתוך הרעש והגעש הפוליטי, החזיק עמו גמרא ועמה התייחד בלימוד מעמיק, בכל רגע פנוי. אחרי מיתתו סיפר ספרן הכנסת, כי הוא תבע בתוקף לקשט את הספריה בש״ס גדול ונאה, ולא הסתפק בש״ס הקטן שהיה בכנסת גם לפני כן. היו אלה תופעות אופייניות לחסיד תלמיד־חכם, נעים ונקי הליכות.

אלפים רבים צעדו אחרי המיטה בירושלים ובבני־ברק, עיר מגוריו, ששם הובל למנוחות. כשעבר מסע ההלוויה על פני רחובות העיר נסגרו חנויות רבות ובעלי־מלאכה שבתו ממלאכתם.

בעת שהוצא הארון לרחובה של עיר, ספד למנוח נשיאה של „אגודת ישראל" הרב ר' יצחק מאיר לוין, שאמר: „בכשרונותיך הגדולים, בנאמנותך ובתמימותך, אשר בהם קידשת שם־שמים ברבים, נועד לך עתה בהסתלקך מאתנו תפקיד גדול ורב ערך: צא והתנפל לפני כסא הכבוד, הרעש עולם ומלואו, כנס את כל גדולי עולם וצדיקיו, יחד עם נשמותיהם של מיליוני אחינו שנספו בשואה ועורר רחמים על עם ישראל, כי קשה כבר כוח הסבל לראות בצער השכינה".

הדברים זעזעו את קהל השומעים ורבים בכו בדמעות שליש. הספידו גם הגאון ר' זלמן סורוצ'קין, הרב מלוצק. וכן חברי הכנסת הרב ד"ר קלמן כהנא וד"ר מרדכי נורוק.

כשהמיטה נישאת בידי תלמידי ישיבת „שפת אמת" המשיך מסע ההלוויה עד למבואות העיר.

בשעה 2 אחרי הצהריים הגיע הארון לבני־ברק. כאן המתין קהל עצום. התנועה ברחובות הראשיים הופסקה ומשמרות של אומרי „תהילים" הקיפו את הארון ואמרו „תהילים".

„שר וגדול נפל היום לישראל" — פתח בדברי הספד הרב ר' יעקב לנדאו מבני ברק, שעמד על מידותיו התרומיות של המנוח. כן הספידוהו: סגן ראש העיר בתל־אביב הרב אברהמוביץ, חבר הרבנות הראשית לתל־אביב הרב ר' יצחק ידידיה פרנקל, וסגן ראש עיריית בני־ברק ר' ראובן אהרונוביץ'.

לעת ערב הוטמנה הגופה לא הרחק ממקום קבורתו של הגאון בעל „חזון איש". נסתם הגולל על שליח־תפארת נאמן של אלפי יהודים מאמינים.

יצחק זייפה

יצחקווארטסקי

יצחק נולד בשנת 1890 בטורק. אביו, ר׳ שמחה־בער ווארטסקי היה סוחר, ירא שמים, ויהודי פיקח, היה מטופל במשפחה ברוכת ילדים. יצחק היה הבן האמצעי. מילדותו הצטיין בכשרונותיו. למד אצל המלמדים הטובים ביותר ועוד לפני שהגיע למצוות למד כבר באופן עצמאי בבית־המדרש. יצחק במזגו הנוח, בחיוכו הטוב, בפקחותו, בחריפותו ובזכרונו הטוב, הסב את תשומת לבם של למדנים רבים, שניבאו לו גדולות.

בין חובשי בית־המדרש מצא חברים שקראו ספרי השכלה בעברית, וגם הוא הצטרף אליהם, ומכיוון שהתחיל לא היו כבר מעצורים בעדו. הוא מצא די זמן ללמד ש״ס ופוסקים וגם לרכוש את ידיעת השפה העברית וספרותה. הוא היה בין באי ביתו של משה ווארשבסקי, ועם בואו של המורה לעברית, רומיניק, נתגלה לפניו עולם חדש. הוא היה בין הפעילים ב„צעירי־ציון״, והחוג הציוני גדל. הצטרפו בנים מבתים אדוקים כגון צבי ביקובסקי, רפאל כהן, מנדל קרייער, אברהם הרש קוזה, יחיאל בולקה, אליעזר ויינרייך ועוד. בין המנהיגים הרוחניים של החוג היו המורה רומיניק ויצחק.

יצחק השתדל, עד כמה שיכול, לא לצער את אביו. הלך עמו להתפלל בבית־המדרש החדש .אבל האווירה הציקה לו מאד. יצחק היה כהן. וכשצריך היה לעלות לדוכן לברך ביחד עם אביו את הקהל, מנעו ממנו, למלא את תפקידו ככהן. וכשהרגיש שבאו מים עד נפש עזב את טורק באחד מלילות חורף ביחד עם חברו אליעזר ויינרייך. (זה היה בשנת 1909). הם הגיעו ללידה, ללמוד שם בישיבה, שנחשבה לישיבה מודרנית, כי נלמדו שם גם עברית, היסטוריה ומקצועות חילוניים אחרים.

מסיבות מסויימות חזר לטורק. כעבור פרק זמן מסויים הגיע לווילנה, ירושלים דליטא. שם הכיר שני סופרים צעירים, הלל בבלי שאחרי־כן היה לפרופסור ולמשורר עברי (אז היה שם משפחתו הלל ראשגולנסקי) ואת הסופר היהודי א׳ גרודזנסקי, בן אחיו של הגאון הר׳ עוזר חיים גרודזנסקי.

בהיכרות הראשונה עשה עליהם רושם משונה. לבוש היה עדיין בגדים מסורתיים, קפוטה ארוכה והכובע העגול היהודי, ומאידך הגיש להם לקרוא את שיריו. הם הבינו שעומד לפניהם צעיר בעל כשרונות, שיש לטפחם ולפתחם.

בירחון הראשון „הנוער" שיצא לאור בעריכת הלל ראשגולן וא' גרודזנסקי הודפס גם שירו הראשון **„עם שקיעה"**.

„אדומים שפולי שמי מערב:
העבים נאחזו באשם
חד נשמע מעבר היער —
האשמע קול קורא לי?
קרן אחרונה עוד תפז צמרת
מי יתן וירדה ללבי!
ובקעה הענן הכבד עליהו
שיכל לאורה שתבוא.
אך ידקור חורף בחזי
רוחותיו יחלפוני לרגעים
וחמה ששכחתני כל ימי
התפקדני בערבי הרעים?

מווילנה נסע לאודיסה ושם הכיר את ביאליק. בזכרונותיו „די רייזע פון אַדעס קיין לונדון" (הנסיעה מאודיסה ללונדון) הוא כתב „ברתת של קדושה עמדתי לפני ביאליק, שהסתכל בי במבטו הנוקב ובעיניו הערות, מלאות חיים ושובבות. לשאלתו ברוסית מה הביאני אליו, הוצאתי את צרור שיריי, הוא העיף מבט בהם, העיר מה שהעיר, וכעבור זמן קצר הופיע שירי „זכרוני" ב„השילוח". ביאליק עודד את יצחק ולא פעם אמר לו שיש לו כשרון, ההולך ומתפתח.

יום אחד, בחלקו חומר ציוני, נאסר על־ידי שוטרי הצאר (כי הפעולה הציונית ככל פעולה פוליטית היתה אסורה). כעבור שבועיים שוחרר הודות להשתדלותו של הציוני והפלייטוניסט העברי אלחנן ליב לווינסקי (ר' קרוב — כינויו הספרותי). בגלל המעצר הפסיק לכתוב. כשביאליק שאלו לסיבת שתיקתו ענה לו: „הרי הייתי בבית הסוהר!". ביאליק לא הסתפק בתשובתו וענה לו קצרות ונמרצות: „משורר אמיתי כותב גם בבית־הסוהר!"

מאודיסה נסע יצחק ללודז', ועסק שם בהוראת השפה העברית. לבסוף החליט לעזוב את פולין ולנסוע לאנגלייה. אבל קודם ביקר בטורק. הוא התקבל בעיירת מולדתו בחיבה רבה ובשמחה על־ידי חבריו וידידיו. בואו השפיע לטובה

על „צעירי־ציון". בזמן הקצר ששהה בטורק הצליח לרענן את האגודה, שהספיקה כבר לקפא על שמריה.

בשנת 1911 עזב את טורק והגיע ללונדון לדודו העשיר מוריס ווארטסקי. לשאלת דודו באיזה עיסוק הוא מעוניין ענה לו: הייתי מורה ואני רוצה להישאר מורה. ואת הבטחתו זו קיים. באמתחתו של יצחק היה מכתב ההמלצה של ביאליק, כתוב בחמימות רבה. על המכתב הזה שמר מכל משמר.

יצחק נתקבל לדז'ואיש קולג' בהנהלתו של ד"ר ביכלר. הודות לכשרונותיו למד מהר את השפה האנגלית ונחשב לאחד הסטודנטים הטובים ביותר במוסד. יצחק לא רצה להיות תלוי בדודו, ונתן שיעורים פרטיים בעברית. יש לציין שהיה מורו של אבא אבן לעברית. יצחק ניבא לתלמידו עתיד גדול. אחרי סיום לימודיו בקולג' נתמנה למורה בבית־ספר למזרחנות בשנת 1925. הוא הנהיג שינויים חשובים במוסד הזה וממוסד שמרני עשאו לאולפנה מודרנית. הפרופסו־רים הנוצרים כיבדוהו והעריכוהו מאד. 33 שנים עבד במכון למזרחנות ואחרי שהשתחרר מתפקידו התמסר למחקר השפה העברית, ועל הנושא הזה כתב הרבה וקידם מאד את המחקר בהתבססו על ספרות המדרשים והתלמוד. הוא היה בקי במקורות האלה, והמעניין שעל המלה „בקי" כתב רשימה מיוחדת.

יצחק לא הסתפק אך ורק בעבודת המחקר שלו. הוא גם היה מעורה בענייני הציבור, היה מופיע לעתים באסיפות ציוניות, ובערב הספרותי המוקדש לביאליק לחצי־היובל ליצירתו הופיע בפואימה מיוחדת שחיבר לכבוד המשורר. ביאליק היה נרגש מאד מהמסיבה שבה נכחו גם נחום סוקולוב, זאב ז'בוטינסקי, אחד העם, א' סימאן ונכבדים אחרים. ביאליק בבקרו בלונדון היה תמיד מתאכסן בביתו של ווארטסקי, ואשתו חנה היתה מכינה לו את המאכלים האהובים עליו (דייסה ואטריות). ופעם כשבתם הקטנה והיחידה של הווארטסקים דיקלמה את שירו של ביאליק „אונטער די גרינינקע בוימעלער" התרגש ביאליק מאד. ביאליק אהב לשוחח עם יצחק בענייני הלשון ולא פעם נעזר בידיעותיו הרבות והעמוקות בחקר מכמניה.

יצחק תרגם רבים משיריו לאנגלית בכשרון רב. ווארטסקי היה משורר ריאליסט ויחד עם זאת גם בעל חלומות ודמיונות. שתי הגישות האלה לא סתרו זו את זו, אלא השלימו אחת את רעותה. הנושאים — הגלות והגאולה — משמשים אצלו בערבובייה. ואם כי לא נגע בנושאים אחרים, חדישים, בכל זאת יש חידוש מסויים ביצירתו והוא הסגנון; הפאטוס והחזון שביצירותיו. הוסיפו הרבה חן לשירה העברית.

יצירותיו הספרותיות מפוזרות בכל מיני כתבי־עת עבריים שהופיעו בארץ, באודיסה, בלונדון וכו'.

הוא גם פרסם רשימות במחקר הלשון העברית והתנ"ך באנגלית. בשנת 1942 הופיעה ההגדה לפסח באנגלית, מבוארת עם פירושיו והסבריו. רבות מרשימותיו ורבים משיריו נשארו בכתובים בארכיונו.

בשנת 1959 ביקר בארץ. גם יצחק ווארשבסקי היה אז. נפגשנו בביתו של צבי ביקובסקי בנהלל. היתה זו פגישה מרגשת מאד. הזכרנו את ימי נעורינו בטורק, וכל אותם הימים שהיינו בנהלל סיפרנו על עברנו ולבטח לא מיצינו את הכל. הוא גם היה אורחם של „יוצאי טורק".

בשנת 1962 בדרכנו לביקור בארץ, רעייתי ואנוכי התעכבנו בביתו של יצחק בלונדון. בהזדמנות זו נפגשנו עם יוצאי טורק אחדים כגון: אסתר שרה, בת אחיו של רומיניק, שהופיעה במחזות הראשונים בטורק. היא שיחקה בזמנו את תפקידה של דינה באופרטה „בר־כוכבא". (היא אשתו של מנדל קרייער), אלמנתו של אבנר ליטמנוביץ, גוטשה שמול, בתו של היילמן שמול ועוד. יצחק הרגיש כבר אז לא בטוב ובלכתו נשען על מקלו, הראה לנו את ספרייתו העשירה בקומה השנייה של ביתו.

ביתם של יצחק וחנה ווארטסקי היה בית־ועד לחכמים ואכסנייה חמה לכל יוצאי טורק שעברו את לונדון.

בשנת 1949 ביקר אצל יצחק המשורר העברי האמריקאי הידוע הלל בבלי. בבלי קרא לפני יצחק אחד מהשירים הראשונים שלו מבלי להגיד לו מי המחבר. יצחק שיבח את השיר וחשב שכתבו יעקב פיכמן. כלל וכלל לא זכר שזהו שירו.

בשנת 1950 פרסם הלל בבלי מאמר על יצחק ווארטסקי ב„הדואר". הכותרת היתה: „משורר עברי שאבד". בבלי מצטער שיצחק לא התמסר לכתיבת שירים, כי היה משורר מוכשר מאד, אבל מתנחם במחקריו של הלשון העברית, שתרם בהם רבות לידיעת שרשי השפה.

באדר תשכ"ו (1966) נפטר יצחק ווארטסקי בגיל 74.

אחרי מותו שלחה לי אשתו, חנה, שיר של יצחק „פולין" שטרם הודפס. היתה זו פואימה גדולה שנכתבה בשנת 1915 בזמן מלחמת העולם הראשונה. השיר חדור געגועים לפולין ולעיירת מולדתו. הוא בוכה על גורלה המר של פולין, ועל חורבן, ישובים יהודיים. הוא מתאר את יערות פולין, שדותיה ונופה.

יצחק היה יהודי יקר, ציוני נלהב ומעריץ גדול של השפה העברית, לה הקדיש את מיטב חייו.

יהי זכרו ברוך!

ג׳ורג׳ ובר

על יצחק איזידור ווארטסקי

ארבעה ריעים היינו: ז׳אק כהן, אוהב שירה וזמרה, אביו של המנצח מקהלת „זמר״; יאנוס כהן, שופע אמרים, ואהוב על רובי שומעיו בשל ברק חידודיו וקסמי בידוחיו, איזידור וואַרטסקי, שהוכר כראש המדברים בינותינו; ואנוכי המעלה את זכרם של הימים והאנשים הללו.

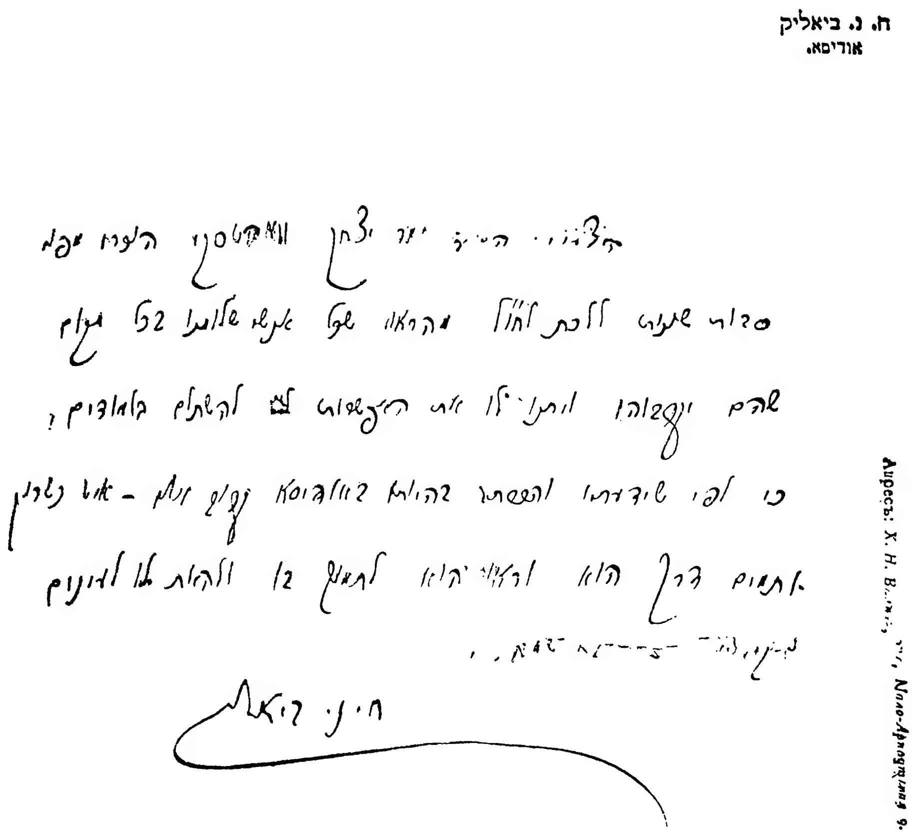
איזידור, שגדול היה ממנו בשנים, מוצאו היה מטורק שבסביבת קאליש בפולניה. לפני שבא להורות עברית־בעברית בבית האולפנא של י. פוקס בליברפול חי היה באודיסה הרוסית, אותו מרכז רוחני של תחיית התרבות העברית החדשה. הוא היה אוהב לספר על הסופרים המהוללים שפגש שם. מבין כולם היה ביאליק הנערץ ביותר.

ווארטסקי, שגילה לנו שהוא עצמו גם כן סופר ומשורר,* נוהג היה להראות לנו מכתב המלצה בעצם כתב־ידו של המשורר הלאומי הנערץ. מכתב זה תמיד גנוז היה ונשמר בכיסו, ועליו היתה גאוותו. לאחר ימים היה מתגאה אף בתלמידיו. בליברפול נימנו עליהם בין היתר מוריס סמואל, כעת סופר נודע בארצות־הברית, ולואיס גולדינג שלבש את אדרתו של זאנגביל בארץ הזאת.

סיר ליאון סיימון, שהעריך מאד את כשרונותיו של וואַרטסקי, הצליח בעזרת תומכים לקבל הסכמת המדרשה ללימודי המזרח („סקול אוף אוריינטל סטודיס״, כפי שהיה שמו של המוסד בתחילה) לכונן משרת מרצה לעברית חדשה. וכך נהייתה לשוננו המחודשת למקצוע אקדימי באנגליה. כשלושים שנה החזיק ווארטסקי במשרתו זו, והעמיד תלמידים הרבה, מבני ברית ומשאינם בני־ברית, עד שפרש בשנת 1958.

כל אימת שהייתי פוגשו בשנים שלאחר מכן היה הוא תמיד אותו איזידור שבקוליג׳, עינו חודרת, קורצת ונוהרת; בת־צחוקו אופפת בחמימות. הוא היה כותב כדרך שהיה מדבר: מפורש ומדוייק, היה בעל־סגנון. חקר הלשון היה

* הצעיר... מר יצחק ווארטסקי הוכרח מפני סיבות שונות ללכת לחו״ל. מהראוי שכל אנשי שלומנו בכל מקום שהם יקרבוהו ויתנו לו את האפשרות להשתלם בלימודים, כי לפי שידעתיו והכרתיו בהיותו באדיסא קרוב אלי — איש כשרון ותמים דרך הוא וראוי הוא לתמוך בו ולהיות לו לעינם. (כאן היתר מטושטש).

ענינו הראשי, אבל כל ענפי היהדות אחוזים וסבוכים בראש זה. נאחדו בו ביצחק ווארטסקי אהבה לקיים ולנצחי שבישן, ובמיוחד לספרות המדרש, עם אהבה ליפה ולחשוב שבחדש.

כשנתרופפה בריאותו בשנותיו האחרונות טיפלה בו רעייתו ברוב אהבה. היא היתה שותפה לו בהגותו ובהגיגו, ברעיוניו ובשאיפותיו. לא כהתה עינו עד לסוף, ולא רפתה רוחו. הוא המשיך לכתוב, ורבים מכתבי־ידו עדיין מצפים לפירסומם. במרוצת השנים בגר סיגנונו ובשל, אך בעצם טיבו לא נשתנתה מהטבע שנטבע בו בראשיתו, באותם הימים שהיינו יושבים על המדרגות של בניין הכיפה הגדולה או מטיילים מגורדון סקוויר אל פני גאואר־סטריט.

יהי זכרו ברוך!

✶

זכרון יצחק

לזכרון של יצחק ווארטסקי, שנפטר אור לי"ח אדר, תשכ"ו

פתח דברים — מוויטשל לאוניברסיטה

...בית המדרש האוניברסיטאי ללימודי אסיה ואפריקה שבלונדון („סקול אוף אוריינטל אנד אפריקן סטודיס") היה חלוץ ההתפתחות הזאת. בבית־מדרש זה התחילו להורות את הלשון החיה בעשור הראשון אחרי הצהרת בלפור, המלומד אהרון ז. דוניחיא, יליד רוסיה (1879) ומוסמך האוניברסיטה שבאוכס־פורד זכה להיות ראשון המורים לעברית חדשה באותו בית־מדרש. הוא החל בעבודתו בתחילת שנות העשרים, ואולם היסודות האיתנים לבניין המקצוע הונחו בידי יצחק ווארטסקי, אף הוא יליד מזרח־אירופה, שמילא לפני למעלה מכשנות דור אחד את מקומו של דוניחיא. אם כיום לא מרצה אחד ויחיד אלא כמה פרופיסורים ומרצים עושים בלונדון במלאכה האקדימית של לימוד ומחקר בשדה העברית המודרנית, הרי כולם בונים על היסודות שהניח י. ווארטסקי.

...יצחק ווארטסקי שאב משני מקורות, מן החדר והישיבה מזה, ומן ג'וס קולג' והאוניברסיטה מזה. אחד מחבריו, ידוע־שם בעיר זו כמורה ועוסק בעניני ציבור, כורך בדברי זיכרונותיו על ווארטסקי ענינים של היחיד עם דברי הימים של הכלל. מתוך דבריו אנו נמצאים למדים מה היה טיבו של אותו מוסד יהודי חשוב שבלונדון שג'וס קוליג' שמו, ומה היה טיבם של גדולי מוריו ותלמידיו.

ידיד אחר, שכנו של יצחק ווארטסקי במגורים ובבית־הכנסת, יודע ספר וממוקירי עברית ותרבותה בעיר זו, מעלה את זיכרו של המנוח ומספר עליו כאדם וכמורה. ועוד אחד מבין ידידיו, איש הספר והעט, טרח וחיבר בביבליוגרא־פיה של יצירותיו ומחקריו של המלומד. נופך קל „מדרשי" לכבודו של חוקר המדרש הוסיף כותב הטורים האלה הממשיך בעבודתו של יצחק ווארטסקי באוניברסיטה.

אנו תקווה שבעקבות דברי־זיכרון אלה יבוא גם קיבוץ־מאמריו של ווארטסקי בספר זה, יחד עם תרומתם של חוקרים ומלומדים בשדה הלשון העברית ותרבותה. חבריו, תלמידיו ומוקיריו יתרמו מפרי רוחם ויצררו את שמו בצרור הספר והדעת.

על פטירתו לא ידעו ולא הודיעו העתונים העבריים. הם לא ידעוהו לא בחייו ולא במותו. אבל יודעי־בעברית ויודעי בטיב־עברית עוד ידרשו אליו.

תחילתו משורר עברי. כשהיה נער כתב שירים. הזקין — התחיל אומר דברי תורה, אומר את שירת־האותיות העבריות: נקרו לקראתו מלים שנסתרסו

אותיותיהן ונסתלפו. הוא הגה בהן והגיה אותן והגיע למדרגה גבוהה במחקר. כשם שיש נשמות תועות ויש מי שיודע למצוא להן תיקון, כך יש מלים תועות המבקשות תיקונן ויש מי שמוצא להן תקנה. יצחק ווארטסקי עסק במציאת תיקון למלים עבריות. „יהודי טוב" של מלים שנתעוותו ויצאו לעולם־התוהו. מלים יקושות מצא, עג עוגה מסביבן ולא זז משם, עד שאורו עיניו, עד שהאיר עינים. אפילו עצי־עריסתינו גילה לנו (רא' הפרק „עצי העריסה" במאמרו „חקרי לשון במדרשים", „מלילה" ה', מנצ'סטר תשט"ו עמ' 109—111).

פרופסור היה ללשונות־שם באוניברסיטה של לונדון. אבל רובו בבית־המדרש של עבר, שם היה ביתו. ומשם שלח את מחקריו־עיוניו „לתרביץ" ו„לשוננו", ל„סיני" ו„למצודה" ול„מלילה". שם ישב גם בחר בעברית, כי אמר: אולי חטאתי בעצם ישיבתי בנכר, הן „הגלות היא לא רק עונש, היא גם חטא", עמד ומרק את עצמו ומרק את העברית וצחצח אותה והעמידה על בוריה.

כי עמד יצחק ווארטסקי על הוראה מורחבת של „אי אפשר" („מלילה" ג־ד, מנצ'סטר תש"ו, עמ' קי"ט־קכ"ג), אי אפשר גם כמובן: לא ראוי ולא נאה. לא יעשה כן, כמו שאמר ר' אליעזר: „העבודה שהוא יכול אלא שאינו רשאי".

יכול היה ווארטסקי לצאת לתרבות־עולם, לתרבות־הגויים, אלא שהרגיש: הוא אינו רשאי. אי אפשר לו. לא מן הראוי. זיקנתו לא ביישה את נעוריו, את משא־נפשו ואת חלומותיו משכבר־הימים.

ראשון עמד על „דברי־כיבושין" (ב„מצודה" א'), שהם טובות ונחמות, דברי־חיזוקין ועידודין. הרבה כיבושים כבש לחקר העברית. והיה משום מקצת־נחמה בעצם היותו. הן בלונדון, כידוע, כל אחד אי בודד, אי לעצמו. על אחת כמה וכמה בודד שם איש עברי. הוא אי בתוך אי.

ועתה גם הוא איננו. האחרון תחת מיפרס כל שמי־אירופה שהיה במעלת גדולים בחקר העברית, אחרון בזמן לשתות מבאר כרוה ראשונים.

תהא נשמתו הטהורה והזכה צרורה בצרור חיי האומה ושפתה!

יוחנן קריזה

אלעזר ויינרייך

אלעזר ויינרייך נולד וגדל באווירה לחלוטין אחרת מאשר ישראל כהן. משפחתו היתה מדורי דורות חסידית. סבו מצד האם, ר׳ פישל קובלסקי היה מוותיקי חסידי גור בטורק. הוא רכש לו חתנים לבנותיו חסידים למדנים, ששמותיהם הלכו לפניהם, כגון ר׳ ישראל משה זיסקינד ור׳ אלתר ויינרייך, אביו של אלעזר. ר׳ אלתר היה למדן גדול וירא־שמים והלך בדרך קודמיו והשיא את בנותיו לאברכים לומדי תורה וחסידים.

אלעזר לא התבלט במראהו החיצוני כישראל כהן, אבל הוא היה נער רגיש, נלהב ובעל עיניים טובות ומחייכות. וכשנדבק במחלת הציונות, לא היה שום כוח בטורק ובמשפחתו שיוכל לשנות את דעתו.

משפחתו הציקה לו מאד על היותו פעיל בתנועה הציונית. לא פעם החביאו את מגפיו שלא יוכל לצאת את הבית. אלעזר היה מבאי ביתו של משה וארשבסקי ושם ביחד עם אחרים קיימו אסיפות, חוגים, קראו עברית, שוחחו על נושאים שונים וכו׳. וכשהאווירה בבית היתה ללא נשוא עזב בחשאי את הוריו ואת טורק ויצא לעולם הרחב. אבל עיירת מולדתו משכה אותו בעבותות אהבה, ובשנת 1910 חזר לטורק. הוא ועוד צעירים פיתחו פעלתנות ציונית־תרבותית רבה. הוא היה אחד המורים בקורסים לבנות. הוא רכש לו את ידיעת השפה העברית, קרא הרבה ואת ידיעותיו הרבות הנחיל גם לאחרים.

הופעותיו הפומביות עשו תמיד רושם רב על שומעיו. בחוג „צעירי־ציון" תפש עמדות חשובות; פעם כיושב ראש ופעם כמזכיר.

בשנת 1925 עלה ארצה. גם הוא היה פעיל מאד בארגון יוצאי טורק בארץ. במלחמת הקוממיות נפל בנו על הגנת המולדת. מות בנו שבר אותו לחלוטין וכעבור זמן קצר נפטר.

יהי זכרו ברוך ותהא נשמתו הטהורה צרורה בצרור חיי האומה לנצח!

א׳ ספינקא

ר׳ יעקב רובינשטיין

את ר׳ יעקב רובינשטיין הכרתי מקרוב, כי הייתי שכנו הרבה שנים. יום יום ראיתיו בפעילותו הציבורית, ויום יום הגיעו לאוזני דברי השבח של יהודי העיר עליו.

ר׳ יעקב נולד בלינצ׳יץ והגיע לטורק כאברך. הוא נשא לאשה את חיה, בתו של יעקב רוקמן והתחיל לעסוק במלאכת האריגה כפי שמקובל היה בעירנו. אבל לא איש כיעקב רובינשטיין יסתגר בד׳ אמות המשפחה והעסקים. הודות למידותיו התרומיות וכישוריו הארגוניים התחבב מהר מאד על יהודי העיר. בהיותו איש נבון, לבבי מאד ולמדן, היה מוזמן תכופות להיות בורר בסכסוכים משפחתיים

משפחת רובינשטיין

ומסחריים, וברוב המקרים היו דבריו מתקבלים על הצדדים ברצון ובהבנה. על פי רוב היו המסוכסכים משלימים ביניהם, כי ר׳ יעקב היה אוהב שלום ורודף שלום.

ואם כי היה אדם עסוק מאד, קבע בכל זאת עתים לתורה. הוא למד וגם לימד. הבחורים הלומדים היו מופנים אליו על ידי ראש הישיבה להיבחן בידיעותיהם שרכשו במשך השבוע. ר׳ יעקב התחבב מאד על הלומדים הצעירים, כי הוא ידע למצוא שפה משותפת עמהם, וכל פגישה אתם היתה משמשת להם כעידוד להתקדם בלימודיהם.

אחרי פטירתו של ר׳ מאיר בער טאובע, ראש קהילת טורק, נבחר ר׳ יעקב רובינשטיין לראש הקהילה, והוא כיהן בתפקיד זה שנים אחדות לשביעות רצונם של רוב היהודים בעיר.

הוא עזר הרבה מאד לנזקקים. חילק מצרכי אוכל ובגדים לנצרכים. היהודים ידעו שיש להביא לביתו תרומות בכסף או בלבוש, כדי לאפשר לו לעזור לעניים או לבעלי־בתים שירדו מנכסיהם. ר׳ יעקב היה אומנם חבר ב״אגודת ישראל״, אבל לא התנגד לעליית בנותיו לארץ, ואפילו עזר להם כמיטב יכולתו. בתו, בת־שבע עלתה ארצה ב־1926 ונישאה לאברהם קריזה (אחיו של יוחנן קריזה), ובתו השנייה, יוכבד ז״ל נישאה למשה ארליך ז״ל.

ר׳ יעקב רצה במרוצת הזמן להצטרף לבנותיו בארץ, אבל מחלת אשתו מנעה ממנו לעלות. הוא קיווה שמצבה ישתפר ואז יוכל להגשים את חלומו להגיע למשפחתו ולחיות את שארית חייו בארץ. אבל המלחמה שפרצה שמה קץ לחלומותיו ולשאיפותיו, והוא נספה עם רעייתו ביחד עם יתר יהודי טורק. הי״ד.

יוחנן קריזה

ר׳ הנוך ברפמן

ר׳ הנוך ברפמן היה יהודי „בעל־לב" ובעל „חולשה" — והיא — לעזור לכל נצרך. ומכיוון שהקהילה היהודית בטורק הכירה יפה את ר׳ הנוך ברפמן, היא מינתה אותו להיות אחראי לדאוג לחומרי הסקה לעניים בחורף. הוא היה הממונה על הסעד מטעם הקהילה. הוא הכיר את עניי המקום, את אלה שירדו מנכסיהם, בעלי־בתים לשעבר, שהיה צריך לטפל בהם בעדינות וכל העזרה היתה צריכה להינתן להם כ„מתן בסתר".

ר׳ הנוך ברפמן עסק גם ב„גמילות חסדים" ב„לינת־הצדק" ובכל מפעל שהיה קשור ברעיון „ואהבת לרעך כמוך..."

ר׳ הנוך היה יהודי ירא־שמים אבל גם יהודי פיקח בעל גישה סובלנית לכל אחד ללא הבדל ובלי להתחשב בהשקפת עולמו. בשבילו היה חשוב היהודי כפי שהוא, ובהיותו זקוק לעזרה, הרי אין „בודקין למזונות". (בבא בתרא ט.)

הוא היה תמיד מלא מרץ, מאחר לשכב לישון ומשכים לקום בבוקר. הוא היה מחסידי־גור. ר׳ הנוך היה ידוע בטורק ובסביבה כאדם בעל נסיון רב בחיים ונבון, והיו באים אליו להתייעץ וגם לבוררויות. הוא היה מקובל מאד על הבריות, שכיבדוהו והעריכוהו מאד.

הוא היה אדם ישר מאד, ידע לעמוד על שלו בתקיפות, אבל היה גם רך כקנה בענייני סיוע וסעד לזולת. היה מקבל כל אדם בסבר פנים יפות והיה נפרד מכל אחד בחיוכו הטוב ובמלה טובה.

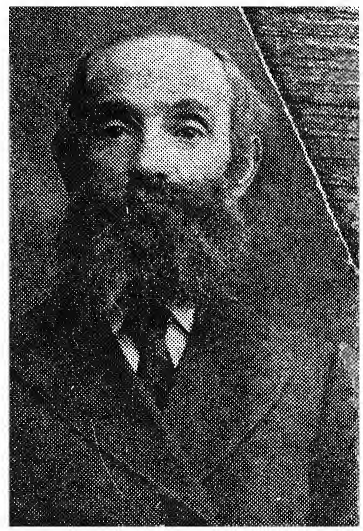
ר׳ הנוך השתייך לאותם היהודים שהקהילה היתה מתברכת בהם.

איינע פון די מצבות אויפן טורקער בית־הקברות.
אבא ברפמן ביים קבר פון זיין פאָטער ר' חנוך ברפמן ז"ל.

מפי נכדו שמואל (סמק) רוזנבוים ורדי

ר׳ שמחה בונים מרבר

ר׳ שמחה בונים מרבר

ר׳ אהרן שייניאק

סבי, ר׳ שמחה בונים מרבר, יהודי בן־תורה השתייך לסיעת „אגודת ישראל". עם כל היותו נאמן ומסור למפלגתו ולרעיונותיה היה אדם סובלני.

ר׳ שמחה היה בעל משפחה ברוכת ילדים — חמש בנות וארבעה בנים. כולם קיבלו חינוך יהודי מסורתי וכללי כאחד. הבנות למדו בגימנסיה וקיבלו תעודות בגרות, והבנים — קודם כל, ככל ילדי ישראל, הלכו ל„חדר" וגם למדו לימודים כלליים.

ר׳ שמחה בונים היה מומחה בהערכת שיווי יערות (אַ בראַקער) וסוחר־עצים. בעיירה טולישקוב, על יד טורק, היתה לו מנסרה. ר׳ שמחה, עם כל היותו שקוע בעיסוקיו, לא שכח לדאוג לחינוך ילדיו ושכר מורה ומחנך לילדיו ולילדי המשפחות המעטות שהיו אתו יחד. בין המורים והמחנכים כדאי להזכיר את יהושע, איש דגניה ב׳.

כעבור זמן מסויים, עם סיום כריתת היער, עברה המשפחה כולה לטורק. כאן, ביחד עם אבי חתנו, דוד רוזנבוים, עסקו במקצוע היערנות ובמסחר עצים. בנו אברהם למד מקצוע האריגה. אני ואלק ז״ל והבנות גמרנו את חוק לימודינו בגימנסיה הטורקאית, אחרי שקודם, כמובן, למדנו ב„חדר״ ובביה״ס של „המז־רחי״. בנו הגדול של ר׳ שמחה בונים, דודי משה מרבר, נשא את בתו של ר׳ אהרן שייניאק לאשה. ר׳ אהרן שייניאק ואחיו דב בער ירשו מאביהם ר׳ אברהם אבא שייניאק את אחוזתו. משפחת שייניאק, היתה משפחה מסונפת מאד והתייחסה למשפחות הורביץ, ליפסקי, בן־ציון קופל ועוד.

דודי, משה מרבר, שהצטרף למשפחת שייניאק, היה איש עדין, אינטליגנטי. הוא עסק במסחר ובאריגה.

בתקופת מלחמת העולם הראשונה, כשהצייר והפסל, בן טורק, חנוך הנריק גליצנשטיין ביקר בטורק, צייר את תמונתה של פלה, בתו של ר׳ שמחה, (התמונה הנ״ל נמצאת במוזיאון ע״ש גליצנשטיין בצפת).

משה מרבר השתייך לחוגים הציוניים, התפלל בבית „המזרחי״ ונבחר כיו״ר ההסתדרות הציונית בטורק. הוא היה מעורה בחיים החברתיים והפוליטיים של יהודי העיירה ומילא בכבוד ובאחריות שליחויות פוליטיות וחברתיות שונות שהוטלו עליו מטעם ההסתדרות הציונית במוסדות העיר והקהילה.

דמותו האצילה של סבי, ר׳ שמחה בונים מרבר, עומדת מול עיני כדמות חייה, ולא במעט השפיעה ומשפיעה עד היום על חיי לטובה. יהי זכרו ברוך!

משה מרבר וכנו
ועל ידו בנימין (יומצ׳ה רוקמן

✶

ובהזדמנות זו נזכור גם אחדים מחברי ועד ההסתדרות הציונית בטורק; יהודה טונדובסקי, האחים זלמן ולייביש לוי, הלל ספינקה, יצחק גרשון וינטר, משה לייב גרזון ואת מזכירי הוועד — אייזיק רש וגודל גודלביץ.

פעולתם ופעילותם היו עניפות וברוכות; יצחק גרזון היה מרצה לעתים קרובות על נושאים שונים שנגעו לתקופות ההשכלה והציונות. יהודה טונדובסקי היה פעיל בשדה החינוך והתרבות. הוא אירגן תיאטרון סאטירי וכתב גם את החלק המילולי — ביקורת על המפלגות והאישים הידועים בעולמו של היהודי ובעיירה, את הספרייה הגדולה בטורק (בספרייה היו ספרים במבחר רב בשלוש שפות — עברית, אידיש ורוסית) ניהלו יפה מנהלותיה — הלצ׳יה ביקובסקי־ברקוביץ, האחיות שמול הלה ואסתר, גב׳ גלובה בולקא, רוז׳יה גרזון ועוד רבות שלצערנו אינן נזכרות פה.

בימי מלחמת העולם הראשונה הגיע לטורק כפליט מרוסיה ר׳ שלמה חיים רזניק. הוא, שתי בנותיו ובנו השתקעו בטורק, התערו בחיי החברה שלנו והיו בעינינו כבני טורק מבטן ומלידה. ר׳ שלמה, יהודי תלמיד חכם, התאקלם מהר מאד בעירנו, הצטרף להסתדרות הציונית, ובמרוצת הזמן נבחר לכהן כנשיא כבוד של ההסתדרות הציונית במקום.

ר׳ שלמה התפרנס מעיסוקים שונים; הכין ילדים לבר־מצווה, נתן שיעורי־עזר לתלמידים וכיוצא בזה. הוא היה מסתפק במועט ושמח בחלקו.

ר׳ שלמה היה נואם מוכשר, מספר אגדות לצעירים, ולמבוגרים ולקשישים בצורה אמנותית. היה משתתף בכל עצרת ופעולה חברתית ציונית. אכן ברוכה היתה עירנו בנוער שלה, בפעיליה הציוניים, בדבריה הרוחניים ובמוסדותיה הקהילתיים־חברתיים. וחבל על דאבדין ולא משתכחין!

ש. ש. ה,שלה

רבי זאב וולף מוזס (מאזיש)

(לפי הספר „תולדות יהודי קאליש" מאת ישראל דוד בית־לוי.
הוצאת המחבר תשכ"א עמ' 206—208)

ר' זאב וולף מוזס (מאזיש) נולד בביאלה הסמוכה לבריסק דליטא, בי"ג באייר תרכ"ג לאביו החסיד ר' יהודה יודל מאזיש בן ר' אלכסנדר זיסקינד מאזיש מחסידי קוצק, ולאמו לאצא בת ר' יהודה לייב היינסדורף מוואַרשה. נתייתם מאביו בילדותו, חונך והודרך ע"י אמו ועל ידי דודו ר' נח שחור ז"ל. נלקח על־ידי החסיד ר' ראובן ישראל פרנק ז"ל בעל אחוזה ברוסושיצה (רישׁשיץ) ליד טורק, לבתו רבקה.

ברוסושיצה היה סמוך על שולחן חותנו, ישב על התורה ועל העבודה והעמיד תלמידים רבים. חותנו היה ידוע כבעל־צדקה נדבן ו„מכניס אורחים". לאחוזתו נהרו תמיד בכל עונות השנה אורחים מסוגים שונים: רבנים, תלמידי־חכמים, זקני חסידים, גבאים מחצרות אדמו"רים וגם עוברי אורח, באשר הבית היה פתוח לרווחה לכול.

באווירה זו של תורה ומעשים טובים, בסביבה של תלמידי חכמים וחסידים מכל קצווי פולין בגר והתפתח ר' וולף (שהיה קרוי בפי העם ר' וולוול) והתכשר לקראת תפקידו בעתיד. אין ספק שמידותיו התרומיות להתעניין בגורלם של באי בית זה הרחיבו את ידיעותיו גם בענייני החיים, בהוויות העולם, בחיי הפרט והכלל של ההמון היהודי בפולין על טיפוסיו ודמויותיו.

משפסק להיות סמוך על שולחן חותנו, העתיק מושבו לעיר טורק ושם עסק בתעשיית אריגים. בשנת תרנ"ח נפטרה אשתו, ולפי עצת חותנו לקח לאשה את חנה־מרים בת גיסו ר' יוסף מנדל הרמן.

כעבור זמן־מה העתיק מושבו לקאליש ופעל בתעשיית תחרים בשותפות עם אחיו ר' יהושע דוד. בימי המשבר של מלחמת רוסיה־יפאן הפסיד את רכושו והוכרח לחסל את עסקיו.

בהיותו ידוע כגדול בתורה, כאדם פיקח ונבון, המחובב ומכובד על הרבים, נבחר לראש בית־דין בקאליש ומאז תפס מקום חשוב ברבנות, בציבור ובחיי

הקהילה בכלל מתוך עירנות רבה, ונהנה מיחס כבוד אליו מצד יחידים ומצד הציבור, כראוי לאישיות דגולה. בתקופת פעילותו זו נתפרסם לא רק בקאליש אלא גם בסביבה הקרובה והרחוקה, ועניינים קשים, פרטיים וציבוריים, הופנו אליו כדי שימצא להם פתרון והתרה, ואכן, דעתו היתה נשמעת ומקובלת על כולם.

עם כיבוש קאליש וחורבנה על־ידי קלגסי גרמניה בשנת תרע״ד (1914) לא עזב וולוול את העיר כדרך שרבים עזבוה בימים הראשונים של הכיבוש, אלא נשאר למלא את תפקידו כראב״ד דמתא, במקומו של הרב ר׳ יחזקאל ליפשיץ, שנעדר אז מן העיר לרגל מחלה.

כשאסר הכובש הגרמני „בני ערובה״ מתוך העדה היהודית, נאסר גם הוא ונשלח למקום בלתי ידוע והתענה יחד עם יתר המעונים בני קהילתו.

עם שובם של היהודים הראשונים לקאליש כעבור תקופה מסויימת, כדי לחדש את חייהם בה היה גם ר׳ וולוול בין החוזרים. מאחר שדירתו וספרייתו העשירה וכל אשר לו עלו באש, שעה שהכובש הצית את העיר, הוכרח להתכנס לחדר צר של אחד מידידיו שהיה דר באחד הבתים ששרדו מן הבערה, ומיד חזר למילוי תפקידיו — דאגה לצרכי הציבור המעונה והמדולדל שרבו בו הנצרכים והעלובים שירדו מנכסיהם. לכולם נענה בסבר פנים יפות והרגיע רוחם של קשי־יום. גם אז ראינוהו בתוך התנאים הקשים האלה יושב על התורה כבימים ימימה.

בתפקיד ראש בית־דין בקאליש עמד כשלושים ושמונה שנים עד עלייתו לארץ ישראל בשנת תרצ״ה. מאז ואילך עסק בתורה ובעבודה. בשנותיו האחרו־נות חלה מחמת תאונה, קיבל את יסוריו באהבה. לא היתה ניכרת בו שום תרעומת וכדרכו — דרך התורה והחסידות — המשיך עד שנתבקש לישיבה של מעלה ביום ב׳ שבט תש״ט.

ר׳ וולוול ז״ל דרכו היה, תוך לימודו ועיונו בספרים, לרשום את חידושי תורתו. ספריו מלאים הערות שרשם בשולי הדפים. בנו בכורו הדגול ר׳ יהודה ז״ל, וייבדל לחיים ארוכים חתנו ר׳ מנדל שרצקי, הוציאו לאור מחידושי תורתו בספר בשם „ילקוט עוני״.

צאצאי ר׳ וולוול הם דור מבורך בפעולה ובמעש בארץ. מהם מעורים בחיי הציבור והתרבות.

ישראל כהן (קוחן)

ישראל כהן נולד בטורק. אביו, ר׳ יצחק הירש, היה סוחר מכובד ממייסדי בית־המדרש החדש, אשר בו התפללו בעלי־הבתים שמשום־מה התרחקו מהחוגים החסידיים או מסיבות אחרות, עזבו את בית־הכנסת הכללי ומצאו להם פינה שלווה בבית־המדרש החדש.

ישראל, כדרך רוב הילדים בימים ההם, למד בחדרים, בבית־המדרש וקיבל חינוך דתי. אבל בית־כהן היה נחשב לבית מתקדם, אם כי דתי מאד. קרבת משפחת כהן למשפחות פיינקינד, שווארצמאן, דיאמנט־פאט, שמהם יצאו משכילים, מלומדים, סופרים ומורים, השפיעה גם על ישראל. הוא קרא ספרים בעברית והשתייך לחוג הציונים הראשונים בעיירה, שנחשבו גם למשכילים הראשונים.

ישראל התבלט גם במראהו החיצוני: תמיר, גבה־קומה, זריז, בעל מבט נוקב וקול־בס צלול. הוא היה בכל הליכותיו ומעשיו רציני מאד, דרש הרבה מעצמו ומאחרים. הוא היה אדם בעל רגש וחדור אהבה גדולה לעמו ולארץ־ישראל.

וכשנעשה לו צר המקום בטורק נסע לפאריס, ישב שם על התורה ועל העבודה (ביום עבד ובערבים למד) ובמשך זמן קצר רכש לו ידידים רבים, צורף ל„בונים החופשים" ואפילו הגיע למעמד מכובד. כל אותו הזמן לא שכח את ידידיו בטורק והתכתב עמהם והתעניין בכל הנעשה בעיירתו.

עם פרוץ מלחמת־העולם הראשונה חזר ישראל לטורק. בזמן היעדרו מטורק חלה ירידה בפעילות הציונית. החוג הצטמק ואהרן שטרקמן, אחד מהפעילים ביותר והציונים הנאמנים, ניהל את העניינים כפי שמנהלים ענייני משפחה. היה לו פנקס קטן ובו נוהלו כל החשבונות בצורה הפשטנית ביותר. בהיוודע על בואו של ישראל, ישב שטרקמן עם מספר מצומצם של עסקנים לילה שלם כדי להכין דיווח ממצה על פעולות החוג הציוני לפני האורח הנכבד. ואומנם ישראל התרשם מאד מדיווח זה והבטיח לעזור כמיטב יכולתו. ישראל נעשה כעבור זמן קצר אחד הפעילים ביותר באגודת „צעירי־ציון" בימי הכיבוש

הגרמני ותרם הרבה לנוער הציוני בטורק. הוא היה לאחד המורים המרכזיים בקורסים לבנות שהתארגנו אז ולימד עברית והיסטוריה יהודית. בשנים 1913 — 1919 ייצג את „צעירי־ציון" מטורק בכנסים ארציים שהיו בווארשה.

בשנת 1923 נשא את דבורה דווידוביץ מווארשה לאשה. היא היתה עלמה עדינה מאד וממשפחה טובה, שהיה לה קשר מסויים לטורק, כי סבה, ר׳ ולוול דווידוביץ היה השען הראשון בטורק. אחרי החתונה המשיך ישראל בפעילותו הציונית אבל גם לא הזניח את ענייניו הפרטיים והיה לסוחר מצליח. על אף הצלחתו בטורק, החליט להגשים את הרעיון הציוני על גופו ועלה עם משפחתו ארצה. הוא לקח אתו גם אביו, שלא זכה להגיע ארצה ונפטר בטרייסט.

בארץ, כרוב העולים, עברו עליו זמנים קשים, אבל הוא אף פעם לא התחרט על צעדו שעשה.

גם בארץ היה פעיל מאד במיוחד באירגון „יוצאי טורק", שהיה אחד ממייסדיו. לצערנו הרב לא זכינו שיאריך אתנו ימים. כשמצבו שופר והגיע „אל המנוחה ואל הנחלה" חלה ואחרי זמן קצר נפטר.

אנחנו המעטים שנשארנו נזכרנו לתמיד

תהא נשמתו הגדולה צרורה בצרור חיי האומה לנצח!

ישראל קיוואלה

מ„עיסה" אחרת, אם מותר יהיה לי כך להתבטא, נילושה דמותו של ישראל קיוואלה. אביו, יעקב קיוואלה, היה בעל־מלאכה וכל קרוביהם היו בעלי־מלאכה, סוחרים והיו גם ביניהם לומדי תורה. יעקב קיוואלה היה ידוע בעיירה בכינוי „יעקעוויע". ואם כי היה בעל־מלאכה מצויין, הרי את רוב זמנו הקדיש לעזור לזקוקים לעזרה; ליולדות עניות, להכניס אורח עני, לעזור לאסירים, העצורים בבית־המעצר העירוני (קוזה). לדאוג להם שיהיה להם מה לאכול בימי חול ולא כל־שכן בשבתות ובחגים. בגלל היותו עסוק וטרוד תמיד ב„עסקנות" היתה רעייתו נאלצת להירתם בעול הפרנסה. גם הילדים כשגדלו סייעו לאם בכלכלת הבית.

ישראל למד בהתמדה רבה אצל המלמדים הטובים ביותר בטורק. היה בעל תפישה מהירה, זמן מסויים למד בעצמו בבית־המדרש. הוא גם קרא בסתר ספרים (כמקובל אז אצל הבחורים בבתי־המדרש). בעד כל מחיר שאף להיות בלתי תלוי במשפחתו במובן החומרי. ונהפוך הוא, הוא רצה, כמו שעשו יתר אחיו, לעזור להוריו. ואומנם היה לספר („לשערער") בתעשיית האריגים בטורק. הרעיון הציוני דבק גם בו וכיתר הציונים הצעירים היה פעיל מאד. בשנת 1911 חזר יצחק ווארטסקי לטורק, וישראל מצא בו מקור בלתי־אכזב לשאוב ממנו ידיעות ובמיוחד לימוד עברית וספרותה. ווארטסקי עטור התהילה שביאליק בכבודו ובעצמו קרבו ושיבחו, הפך להיות נערץ על־ידי הנוער הציוני בטורק. ואומנם ישראל ניצל את יצחק בצורה היעילה ביותר. ישראל היה הספרן בספרייה וסייע לקוראים בבחירת ספרי קריאה כי בעצמו היה „תולעת־ספרים" והודות לזכרונו הטוב הרשים תמיד את שומעיו בהרצאותיו בידיעותיו הנרחבות.

אם כי ישראל לא התבלט במראה החיצוני — היה נמוך, חיוור — בכל זאת היתה לו השפעה רבה על חבריו במבטו הטוב, בדבריו מלאי־טעם והגיון — וידע לרכוש את שומעיו בהערותיו הקולעות ומלאות תוכן והומור.

בגלל מצבו החומרי הקשה החליט להתעכב עדיין בטורק ולהתבסס קצת ירק אחרי־כן לעלות ארצה. הוא נשא אשה, עבר לגור ללודז' והיה לסוחר גדול ומכובד. סבור היה, שבהיותו בגולה יוכל בינתיים לסייע בהרבה לתנועה הציונית וכאדם בעל אפשרויות חומריות, בעלותו ארצה, יוכל גם שם להביא יותר תועלת. אבל „רבות מחשבות בלב איש..." לצערנו הרב לא הצליח ישראל להגשים את חלומותיו ותוכניותיו.

הצורר הנאצי הקדימו והוא נספה עם יתר יהודי פולין בימי השואה. יהא זכרו ברוך!

אהרן שטרקמן

גם אהרן שטרקמן היה ממשפחה חסידית מאד. דמותו עומדת כחייה לפני. קומתו מעל הממוצע, צנום, מראה בחור ישיבה, פנים כפני מסתגף, כתפיו במקצת עקומות, קצר ראייה ומרכיב תמיד משקפיים שאפילו הפריעו לו בקריאה. הוא היה רציני מאד ותמיד פעיל. כשחבריו לתנועה כבר מזמן התלבשו קצרות הוא התהלך עדיין לבוש בגדי חסיד, קפוטה ארוכה בקיץ ובחורף וכובע יהודי טיפוסי. היה הולך כל הזמן עם אביו ואחיו לשטיבל של חסידי גור וכל התנהגותו לא שונתה כהוא זה.

צעדו הראשון לקראת המהפכה הציונית בהשקפותיו היתה קריאת „הצפי־רה". הוא ועוד חבר היו חתומים על העתון, ואחרי־כן נוסף ל„הצפירה" גם „העולם".

בחייו הפרטיים היה נתון ראשו ורובו בעסקי אביו (חנות גלנטרייה, מין כל־בו. גלנטרייה — סידקית, חפצי קישוט ונוי), אבל את זמנו הפנוי הקדיש לפעילות ציונית. השתתף באסיפות ציוניות. במיוחד היה פעיל באיסוף תרומות לקרנות הציוניות. חזקתו היה בכל ערב יום הכיפורים להשגיח שיהודים ימלאו את שתי „הקערות" בתרומות ל„יישוב ארץ ישראל". הוא היה זריז מאד בהפצת שקלים לקונגרס ובכלל היה מהממעטים בדיבור ומרבים במעשים.

להופיע בהרצאות באופן פומבי לא אהב. וכשאורגנו הקורסים לבנות הוא לא העז להיות מורה, אבל הסכים לבדוק את חיבורי הבנות, ואחרי הבדיקה הקפדנית וההערות היה חותם „מגה אהרן". ובמרוצת הזמן כונה גם בכינוי זה „מגה אהרן".

הוא ניהל בדייקנות ובקפדנות את חשבונות „צעירי־ציון", אם כי בצורה ביתית, בפנקס קטן שהיה עמו תמיד בכיסו.

קשה היה לנו למשוך אותו לטיולים, פיקניקים בחברת בנות. לבסוף נשא אשה וניהל חיי משפחה יפים. לצערנו הרב לא הצליח להגשים את חלומו לעלות ארצה ונספה עם יתר יהודי טורק בימי השואה.

יהא זכרו ברוך!

שרגא בר־סלע (סטמפה)

דמות מופת

אדם אדם — ודמויות המופת שלו המלוות אותו בחייו ומטביעות חותמן עליו. ביניהן נכללים, על פי רוב, הורים, הורי הורים, מספר מורים ומספר חברים. דמויות מופת נחרתות במוחו ובלבו של האדם, ואותן הוא יזכור ויוקיר כל ימי חייו.

דמות כזאת עבורי היה דודי, יהודה בן מרדכי ושניידל טונדובסקי.

ליד הורי, שהשפיעו עלי את מירב אהבתם ודאגתם, היה דודי זה הדמות הנערצת עלי ביותר. הוא הוסיף אותו הנופך, שהורי מפאת חוסר פנאי לא יכלו לתת לי, והחינוך הממוסד לא היה מסוגל להעניק לחניכיו. התוספת הנכבדה הזאת התבטאה בהשרישו בי את האהבה לעברית ולמסורת ישראל. באומרי „אהבה לעברית ולמסורת ישראל" אני מתכוון ליחס הרגשי־חווייתי ההולך ונבנה אצל האדם טיפין טיפין, ובערכו ובקיומו מכיר האדם רק אז, שאישיותו כבר מגובשת ומעוצבת.

בני־עירנו זוכרים את יהודה טונדובסקי כפעיל בתנועה הציונית, כאחד מדבריה הראשיים, שייצג את גליל־טורק בוועד הציוני המרכזי בפולין, ושמו הלך לפניו כנואם מוכשר. אני זוכרו במיוחד כאיש שיחה מעניין ומלבב. לשי־חותיו עמי היתה תמיד תכלית, בחלקה גלויה ובחלקה סמויה, בשחזרי את עברי, במבט אחורה, הייתי מכנה שיחות אלה שיחות מחנכות, כשהמחנך יודע מראש את מטרתה — בבחינת „סוף מעשה במחשבה תחילה".

החינוך, בימים ההם, בבית הספר הפולני וב„חדר" אחרי הצהריים, ואפילו ב„חדר" המתוקן „יבנה", מיסודה של התנועה הציונית הדתית, לא יכלו להעניק לי את „המשהו" הרוחני והרגשי הזורם מאדם לאדם, ובמקרה דנן — מאדם נערץ, לילד הצמא לדבריו.

דודי יהודה יצר את הסיטואציות החינוכיות המתאימות, שבהן יכול היה להעביר עלי חלק מאוצרותיו הרוחניים שהיו אצלו שרירים וקיימים כנכסי־צאן־ברזל בשפע.

שיחות אלה היו לרוב בערבי־שבתות ובשבתות בין השמשות מדי שבוע. לאחר ארוחת־השבת, הייתי בא לבית סבי, ר׳ מרדכי, להשמיע בפניו את פרשת השבוע. סבי, שמטבעו היה שתקן גדול, הקשיב לדברי בנחת ובחיבה כמעט ללא הערות. דודי, שעתים ישב והאזין לנו, היה ממשיך עמי לאחר שהספר נסגר וסבתי שיינדל היתה מכבדת אותי בדברי מתיקה. הוא לא בחן את ידיעותי וגם לא עמד על כך לבדוק אם הבנתי את פירושו של רש״י כהלכה, אלא הקפיד בעיקר על המשתמע ממה שלמדתי. בנסותי כעת להיזכר בשיחות אלה אני יכול להגדירן בהחלט כשיחות בעלות ערך פידגוגי רב, בעלות מימד יוצר, המסוגלות להפוך את החומר הנלמד הכמותי — לאיכותי, למשמעותי. שיחות כאלה הן רגעי־חסד שלא כל מלמד ולא כל לומד זוכה בהם.

לימים, כאשר דודי הקים משפחה משלו, הקפיד להמשיך שיחות אלה עמי. בערבי שבתות הייתי אורחו, והוא היה קורא עמי סיפורים עבריים ומשוחח אתי בעברית על תוכנם ועל הרעיונות הטמונים בהם. כדי לא לקפח את סבא הייתי משמיע בפניו את פרשת־השבוע כמעשה שבשיגרה, אבל לבי היה נתון לדודי ולשיחותיו עמי, ולא פעם היה אפילו מתאמץ למצוא פנאי ולהשתתף גם בפגישות אלה עם סבא.

פגישות ושיחות כאלה הפכו כמעט ללחם־חוק עד פרוץ מלחמת העולם השנייה.

כאשר עירנו טורק נכבשה על ידי הגרמנים, נודע ליהודה שמחפשים אחריו מתוך כוונה לצרפו ליודנראט המקומי. (אינני בטוח אם השמועות האלה נכונות הן). דודי ביחד עם אשתו ובתם הקטנה הצליחו להימלט ולהגיע לווארשה. משם הגיעו אלינו מספר גלויות מנוסחות בלשון סגי־נהור, בהן התבטאה דאגתו לעתיד, שברוב המקרים היתה מסתיימת בנימה של תקווה לסיום המלחמה הקרוב.

לימים נודע לי, כי המשפחה המשיכה במנוסתה מזרחה לאיזור הכיבוש הרוסי. עד היום אינני יודע מה עלה בגורלם של יהודה ובני ביתו והיכן נספו ובאלו נסיבות.

היעלמותו של דודי היא בשבילי חלק מההיעלמות הכללית של התרבות היהודית־הציונית־מסורתית, שבה הוא ניסה לשזור את עברנו ועתידנו לרקמה ולאריגה אחת, והמשכה, ללא כל ספק, מוטל כעת עלינו והלוואי שאהיה ראוי לכך.

ברנשטיין יצחק

(לפי ספר „פלוצק" עמ' 407)

ברנשטיין יצחק, מחבר ועסקן ציבורי, נולד בפלוצק בשנת 1900 למשפחה דתית. אביו, ר' טוביה היה חתנו של הרב הידוע, ר' אריה לייב רקובסקי. למד בישיבה ואחר־כך בגימנסיה בטורק, בשנות 21—1919. נשאר בטורק כמורה בבית־הספר העממי היהודי בהנהלתה של המורה פני טויבה. בימי המלחמה בין הפולנים והרוסים 21—1920 התנדב עם עוד בוגרי הגימנסיה (ביניהם היה גם משה לייב גרזון ועוד). שמע שיעורים במדעי הרוח ובתורת המשפט באוניבר־סיטה בווארשה. כעבור זמן־מה חזר לפלוצק והיה למורה לדת יהודית בגימנסיה ממשלתית. בשנת 1932 ניסה להיבחר למועצת העירייה על־ידי הרכבת רשימה נפרדת, אולם נכשל.

בהשקפותיו היה קרוב לתנועה הרביזיוניסטית ואף התכתב עם זאב ז'בוטינסקי.

הגימנסיה אשר בה היו לומדים גם תלמידים יהודים בטורק

בתקופת הכיבוש הנאצי התגורר בגיטו וארשה. שם היה פעיל בשטחי ציבור שונים וגם עזר לד"ר רינגלבלום באיסוף החומר לארכיונו.
נספה בשנת 1943 באחת ה„אקציות".

פעילותו הספרותית החלה בשנת 1930. הוא פרסם אז מחקר מקיף על „בעיית התכליתיות אצל הילדים היהודיים והפולניים". אחר־כך פרסם מאמרים בבעיות פסיכולוגייה ופידגוגייה ב„ייוו"א־בעלטער". בשנת 1935 הופיע בוואשה קונטרסו על „רעיון מלכות ישראל בספרות ובמדע" היהודי". ובשנת 1937 הופיע „דער רוף פון די נביאים צום היינטיקן דור". (קריאת הנביאים לדורנו).

גם בגיטו לא הפסיק את הכתיבה. אולם מהתקופה ההיא נשתמרו רק שתיים מעבודותיו, שנמצאו בארכיון של ד"ר רינגלבלום: „דער כעלמער מגיד" (המגיד מכעלם) ו„וארשה תש"א". בשני המאמרים הנ"ל תוארו בכשרון רב ובאש לוהטת תנאי החיים האכזריים בגיטו. התיאורים הלקוחים מהסביבה בלתי־האמצעית שבה חי המחבר הנם מסמך היסטורי בעל ערך לדורות. שני המאמרים פורסמו בקובץ „יידישע שריפטן", שהופיע בלודז' בשנת 1948.

בית־ספר ממשלתי כללי שבו למדו גם תלמידות יהודיות Ogólna Szkoła Powszechna התלמידות היהודיות הרגישו לא מעט את האנטישמיות שהלכה וגברה בין כותלי בית־הספר ולפעמים בהסכמת המורים.

שלמה שובינסקי

אליהו רוזנבוים

(מהחוברת לזכרו. הוצאת קבוצת אושה, תמוז תש״ה)

אליהו (אלק) רוזנבוים
נולד בטורק ב־תרע״ג —
נפטר בארץ ב־תש״ד.

אלק נולד והתחנך בטורק. הוריו היו חרדים, אבל יחד עם זאת היו אנשים מתקדמים. את החינוך הראשון קיבל בחדר אצל מלמד, אולם לאחר זמן־מה עבר לחדר מתוקן של ״המזרחי״. כאן ינק את ראשית ההכרה הציונית שלו, והחל במעשים ציונים קטנים. זכורני כי אז, והוא רק בן עשר, היה אוסף את חבריו לקראת יום הפורים. היינו מתחפשים, מבקרים בבתי יהודים ומקבצים כספים לטובת הקק״ל, בכדי להאדיר את ההתחרות באיסוף הכספים נוהגים היינו להתחלק לשתי קבוצות מתחרות — מי יביא יותר כסף למורשה הקק״ל. ועוד זכורני כי הקבוצה בראשותו של אלק התחפשה לפלוגת חלוצים כשאתים ומעדרים על שכמם, ובשירת חלוצים עברו מבית לבית. ככה נוהגים היינו מדי שנה. כשהתבגרנו קצת, הרחבנו את הפעולה הזאת. לא הסתפקנו ביום אחד בשנה — פורים, אלא ייסדנו חוג להצגות שהיה מציג מערכונים על נושאים תנכיים וההויי הארץ־ישראלי. גם במקרה זה היתה המטרה כפולה: כסף לקק״ל וגם תעמולה ציונית, שבעקבותיה הצטרפו לחוגנו הרבה מבני הנוער שבעיירה.

בהיותו בן ארבע־עשרה, והוא כבר ספג לתוכו מהיהדות, ממנהגי ישראל, מסרוהו הוריו לגימנסיה העירונית, והיא כמובן היתה פולנית. אז התחילה תקופה חדשה בחייו. בגימנסיה פולנית בימים ההם אסורה היתה כל השתייכות לארגון נוער פרט לחוגי הצופים הרשמיים. אלק לא הפסיק את יחסיו עם חבריו מתמול שלשום. כל שעה פנוייה ניצל לפגישה עמהם ולהידוק הקשרים עם ידידיו. גם בתוך הגימנסיה ארגן את הנוער היהודי והקים גרעין ציוני ששימש אחר כך כיסוד ל„השומר הלאומי״ בטורק. באותו פרק זמן ארגן אלק גם סקציה יהודית לכדור־רגל בשם „שומרייה״ שעליה היה גאה, באשר נצחונותיה העלו

את כבוד היהודים בין חבריו הנוצרים, שכמובן לא חסרו ביניהם אנטישמיים. עם האחרונים ידע תמיד להתהלך בתבונה, למנוע את השפלת כבודנו ואם היה צורך בכך, היה גם מוכן למאבק פיסי, לתגרת ידים וכו׳. התלמידים היהודים חייבים היו לבקר את הגימנסיה גם בשבת, אומנם היו פטורים מכתיבה, אבל הצטרכו לשמוע את שעורי המורים. אי לזאת היה אלק משכים קום והולך להתפלל עם ה„מנין״ הראשון כדי לא לצער את הוריו, כי כל ימיו נזהר מאד מאד בקיום מצוות כיבוד אב ואם.

בגימנסיה היה בין התלמידים הטובים. הצטיין בתפישה מהירה, אבל לא תמיד היה הלך־רוחו לרצון מוריו וזה גרם לא פעם להתנגשויות רציניות. המורים טענו שהוא דוגל בתיאוריות משונות על הבעייה היהודית והציונות. וכי הוא נותן לדעותיו מהלכים בקרב התלמידים ומסיח את דעתם מהלימודים. אבל אלק לא שמע בקולם והמשיך בדרכו.

במהרה נעשה לאחד מראשי המדברים בין הציונים הקשישים, מרצה ופעיל בוועדות שונות. אז נמנה עם סיעת „עת לבנות״.

לפי דרישת הוריו, המשיך בלימודיו בוורשה, ואף שם נכנס לפעולה ציונית בכל להט נעוריו. במשך כל הזמן ששהה בווארשה שמר על הקשר עם חבריו בטורק וכשמישהו מבני עירנו היה מזדמן לוורשה בענייני עליה, היה אלק מתפנה מכל עבודה, נכון לשרתו ועוזר לו כמיטב יכולתו.

וכשעלה ארצה, לא זכה לשמוח הרבה מחדוות היצירה. חייו נקפדו על־ידי מחלה קצרה. הוא לא זכה לשמוע לא על אביו שנשלח לארץ גזירה, לערבות סיביר; ולא על אמו שנשארה בגיטו ורשה ולא על כל חבריו שנותרו בגיא ההריגה בפולין.

כאחד מחברי נעוריו, הנמצא בארץ, זולגות עיני דמעות על אלק היקר. ואין נחמה לנפשי. יהא זכרו ברוך!

„הצבי ישראל
על במותיך חלל
איך נפלו גבורים!"

(שמואל ב' א' 19)

בני יוצאי טורק בארץ שנפלו במלחמת העולם השנייה, בשורות הבריגדה ובמערכות ישראל

גד בן מרדכי ולאה בן־שלום (מבית טאובע)

חיים בן אברהם גולדיס (ממשפחת ביקובסקי)

יעקב בן משה ובלומה נויפלד

יאיר בן משה וטובה זיס לבית שובינסקי

יוסף בן דוד ורגינה קופל

יעקב בן משה ויאנינה שילה לבית לווינסקי

מיכאל בן יעקב איזביצקי

מרים בת מאיר ומלציה בינשטוק

רפאל בן אליעזר ורחל וײנרײך

שלמה בן יוחנן וצילה קופל

שלמה בן אברהם דסר

יהי זכרם ברוך!

מיכאל בן יעקב איזביצקי

(1944—1911)

מיכאל נולד בשנת 1911 בטורק, התייתם מאביו בהיותו ילד, וגדל בתנאים כלכליים קשים ביותר, כשעל אמו, האלמנה הצעירה, הוטל עול הפרנסה והדאגה לבנה הקט ולאביה הזקן. מיכאל למד ב„חדר" ואח"כ בבית־ספר עממי יהודי והצטרף בגיל צעיר מאד ל„נוער הציוני". הוא רכש לו את מקצוע החייטות והיה בין החייטים הטובים ביותר בטורק. נשא לאשה בת עירו מבית רובינסקי, הוליד בת ורקם תוכניות שונות לעלות במרוצת הזמן עם משפחתו הצעירה ארצה. כשפרצה מלחמת העולם השנייה ב־1.9.1939 הודיעו השלטונות העירוניים של טורק שהגברים הצעירים ייטיבו לעשות אם יעזבו את העיר. מיכאל היה בין אלה שנענו לקריאה ואחרי נידודים הגיע לרוסיה ושם התגייס לצבא הפולני של אנדרס, ולבסוף הגיע לארץ בשנת 1942. מיד עם בואו ארצה נפגש עם בני עירו, ביקר אצל דוד אשתו רובינסקי בכפר יחזקאל, ושם החליט לעזוב את צבא אנדרס ולהתגייס לפלוגות הארץ־ישראליות המאורגנות ע"י הוועד הלאומי ולהילחם בנאצים במסגרת הצבא הבריטי. בשנת 1944 נפל באיטליה כחייל הבריגדה הישראלית.

יוסי (יוסף) קופל

(1956—1933)

יוסי קופל, בן דוד ורבקה (רגינה) נולד בכ"ה אדר תרצ"ג בתל־אביב. הוא סיים את לימודיו בבית־הספר היסודי בתל־מונד, ולאחר מכן למד בבית־הספר המקצועי שליד הטכניון בחיפה. הוא היה פעיל מאד ב„נוער העובד והלומד" ומגיל צעיר התעניין ב־בעיות תעופה והיה חבר פעיל במועדון ה־תעופה. במסגרת זו עבר קורסים אחדים לדאייה ולטיס. יוסף הצטיין בבניית דגמים

ואף זכה בפרסים שונים. הוא היה מראשוני החניכים בגדנ"ע אוויר, וכשהתגייס לצה"ל באוגוסט 1951 היה למדריך טיס. הוא היה אהוב מאד על מפקדיו וחניכיו, אשר העריכוהו בגלל עבודתו המסורה.

עם סיום שירות-החובה התנדב לצבא-קבע. לאחר תקופת הדרכה של שנתיים הועבר לטייסת-קרב ושירת בה כמדריך. לאחר מכן הועבר לטייסת סילונים.

בכ"ג טבת תשי"ז (27.12.1956) נפל בשעת מילוי תפקידו והובא למנוחת עולמים בבית-הקברות בכפר-חסידים. הניח אשה, בת ואמא.

נויפלד יעקב

בן בלומה ומשה

כפר־גלעדי — נולד: 2.10.1934 —
נפל: 12.10.1973 ברמת הגולן

...קראתי את דף השכול של ביתנו והרכנתי ראשי עם כל בית כפר גלעדי. לחמתי ביחד עם יעקב נויפלד ז"ל כל ימי המלחמה הזאת ובשלב מסויים ביום בו נפל יעקב לחמנו זה בצד זה. שמעתי בקשר את הידיעה שהוא נפגע. זה היה אחד הימים הקשים של הלחימה, בשלב בו נאלצנו עדיין ללחום על הרמה עצמה ממערב לקו הסגול. באותו יום נתפניתי לכמה דקות ודברתי עם יעקב, הוא נשמע שלו ובטוח. התענין בנעשה בבית, ומה רמת המורל. אין לי ספק, שבזכותו ובזכות מפקדים רבים וטובים שאינם עוד — נפנפנו את הסורים מהרמה. אם הזכרנו תחילה את קרבות ששת הימים לגבי השרמנים, הרי יש לציין שגם אז פרץ ינקלה עם פלוגתו והגיע ראשון לשערי קוניטרה...

י. ווייל

יעקב שילה (שילק)

(1967—1935)

יעקב, בנם של יאנינה לבית לווינסקי ומוריס שילק, נולד ב־15 נובמבר 1935 בקאליש. שנות ילדותו חלפו בגיטו וארשה. כילד הצטיין כרץ בין עמדות הלוחמים ב־גיטו. בגיל תשע וחצי עם תום מלחמת ה־עולם השנייה החל לימודיו בבית ספר־עממי בפולין. לאחר מכן למד בבלגיה ושנה אחת — באנגליה. בגיל שלוש עשרה וחצי עלה במסגרת עליית הנוער. בהתחלה היה בקיבוץ משמר העמק ואח״כ בגן־שמואל. עם עליית הוריו עבר להיות אתם ביחד ברמת־גן ולמד בבי״ס „שבח" בתל־אביב. בשל מחלת אביו נאלץ יעקב להפסיק את הלימודים והתחיל לעבוד לפרנס את המשפחה. בגיל שבע־עשרה התנדב לחטיבת הצנחנים. במלחמת סיני ב־1956 צנח באבו־טור. לאחר המלחמה עבר קורס מדריכי צניחה חופשית, השתתף בתחרויות בינלאומיות לצניחה חופשית בצרפת וזכה למקום השני. בביקורו של קיסר חבש בארץ התבלט בהופעת הצניחה שלו. הוא שימש כשליש בבי״ס לצניחה והיה מפקד קורס צניחה בקונגו. לאחר הפציעה עבר לחיל המודיעין כקצין מחקר ובשנת 1960 נשלח לחו״ל בשירות המדינה. בתחילת שנת 1967 סיים קורס מפקדי פלוגות שריון ועבר למודיעין קרבי. במלחמת ששת הימים היה קמ״ן של חטיבת שריון ונפל בקרב על שכם בי״ח אייר תשכ״ז תוך ביצוע מעשה גבורה נועז וצויין לשבח בעד גילוי אומץ־לב והתנדבות. על פי צו מיוחד הועלה לדרגת רב סרן. ו„אולם שילה" בבסיס צבאי מוקדש לזכרו.

הניח הורים אשה ותינוקת.

שלמה קופל

שלמה, בן צילה ויוחנן קופל, נולד בטורק ועלה עם הוריו ארצה בשנת 1924. הוא נמנה עם ראשוני המקימים של כפר־הנוער בן־שמן. בשנת 1932 הצטרף לחברי קיבוץ נען ומילא בו תפקידים אחראיים ביותר בתור מומחה במקצוע הבנייה וגם התבלט במילוי כל מיני משימות בטחוניות שהוטלו עליו בשנים 1934—1941. בשנות מלחמת

העולם השנייה התגייס (משנת 1941) לצבא הבריטי ושרת בו ארבע שנים וחצי, במלאו כאחד גם תפקידים שונים שהוטלו עליו מטעם ה„הגנה". לפני סיום שירותו בצבא דבריטי חלה. חמישה חדשים שכב בבית־חולים צבאי באנגליה ונאבק במחלתו הקשה.

שלמה נפטר בכ' תמוז תש"ד, והוא רק בן שלושים ושמונה. גופתו הובאה ארצה למנוחת עולמים באדמת קיבוצו נען שכה היה אהוב עליו.

השאיר אשה, בן ובת.

בינשטוק בת מאיר ומלציה (זייפה)

1940 — 1926

עלתה עם הוריה ארצה בשנת 1939 מגרמניה. היתה תלמידת גימנסית הרצליה תל־אביב. נהר־גה בהפצצת תל־אביב ע"י האיטלקים.

קורות השואה

„יום צרה ומצוקה יום שואה ומשואה
יום חושך ואפלה יום ענן וערפל".
(צפניה א' 15)

תקופת השואה מתחלקת, למעשה לשלושה פרקים: א) מעלות היטלר י"ש לשלטון עד פרוץ מלחמת העולם השנייה; ב) מפרוץ המלחמה ועד לפלישה לברית־המועצות (מ־1.9.39 ועד 22.6.41); ג) מהפלישה לברית־המועצות ועד למפלת היטלר (עד מאי 1945).

רדיפות היהודים בגרמניה התחילו מיד עם היתמנותו של היטלר י"ש לרייכסקנצלר על־ידי נשיא גרמניה דאז הינדנבורג ב־30 בינואר 1933.

ב־23 במרס 1933 נתנו רוב מפלגות הרייכסטאג (441 מאנדאטים) להיטלר את הסמכות לשלוט במשך ארבע שנים בלי להיות קשור לרייכסטאג ולחתימת הנשיא.

ב־1 באפריל 1933 בוצע „יום החרם", וכך התחילו הרדיפות הרשמיות נגד היהודים בממדים ממלכתיים. החרם היה כלכלי וחברתי כאחת בכדי להרחיק את היהודים מהחיים הציבוריים ולרוששם מבחינה כלכלית.

בספטמבר 1935 פורסמו „חוקי נירנברג": „החוק להגנת הדם הגרמני והכבוד הגרמני". נאסרו נישואים מעורבים, ולשם קבלת משרה ציבורית היתה דרושה הוכחת „המוצא הארי".

בליל 9—10 בנובמבר 1938 — ב„ליל הבדולח" נשרפו כל בתי הכנסת וחוללו בתי הקברות היהודיים על אדמת גרמניה. התעללו ביהודים, ורכושם היה לבז.

הסכמת רוב העם הגרמני, במישרין או בעקיפין, בצורה פעילה או סבילה, לעלייתו של היטלר לשלטון, מטילה בהחלט את האחריות למעשיו על העם הגרמני כולו.

עם סיפוחה של אוסטריה לרייך ב־12 במרס 1938 כמחוז „אוסטמארק", עם כיבוש הסודטים ב־1 באוקטובר 1938 ועם הפיכת צ'כוסלובקיה ממדינה עצמאית ל„פרוטקטוראט בוהמיה ומורביה כחלק מ„גרמניה רבתי", גדל בהרבה מספר היהודים, שנאנחו קשות תחת עולם הכבד של הנאצים.

ב־1 בספטמבר 1939 פלשו הגרמנים לפולין וכך, למעשה, התחילה מלחמת העולם השנייה. ב־17 בחודש זה נכנסו הרוסים לשטח הגובל עם רוסיה הלבנה ועם אוקראינה ו„שחררו" אותם וצרפון לרפובליקות — רוסיה הלבנה ואוקראינה.

פולין נפלה לידי הפולש הגרמני כפרי בשל ופסקה להתקיים באופן רשמי בפחות משבוע. המלחמה התחילה ביום ששי בבוקר וביום רביעי התהלכו כבר שמועות בוורשה שחברי הממשלה הפולנית ברחו לרומנייה. העיר וורשה היתה היחידה שהתגוננה כחודש ימים.

חלק מהשטחים שגרמנייה כבשה בפולין סיפחה ל„רייך" וחלק הפכה ל„פרוטקטוראט" („גנראל גוברנמנט"). עם כיבוש פולין על־ידי הנאצים נפלו כשלושה מיליונים יהודים נוספים בציפורני החייה הנאצית הטורפת.

באוקטובר 1939 הוטלה עבודת כפייה על כל הגברים היהודים מבני 14 עד 60 שנה, ואת העובדים האלה חייבים היו ה„יודנראטים" (מועצות היהודים) לספק. רבים מהיוצאים לעבודה לא חזרו, ואלה שחזרו היו תשושים וחולים, בחלקם מתו ברעב ובחלקם ממחלות שונות. נוסף לזאת נגזרו גזירות שונות להצר את צעדי היהודים, להשפילם בעיני הגויים ולדכאם ולשברם במובן הנפשי, כדי שבמשך הזמן יאבדו את צלם האלוהים שבהם וייהפכו לעדר צאן בלתי מאורגן ונטול כל כבוד עצמי וכל רצון של מרי והתנגדות, לאבק אדם ילטרף קל למפלצת הנאצית. הוטל עליהם לשאת טלאי צהוב (הידוע לנו היטב מימי הביניים החשוכים), אות היכר מיוחד, כדי שיתבלט היהודי מרחוק. נאסרה על היהודי תנועה חופשית ממקום למקום, נסיעה ברכבת, בחשמלית, באוטובוס, הליכה על מדרכות וכו'. לבסוף נקבעו גיטאות מיוחדים (מהדורה מושלמת מימי הביניים), שבהם נכלאו יהודים מעבר לחומות ולגדרות־תיל, כדי לנתק את המגע ביניהם לבין יתר התושבים ולהביאם לגוויעה ברעב. פקודות רבות ניתנו כדי לשדוד את רכושם ולהוציא מידיהם כל דבר בעל ערך, עד שיישארו בעירום ובחוסר כל.

התוכנית של היטלר להשמיד את העם היהודי עברה שלבים אחדים. עד סוף שנת 1941, כלומר, עד פלישת היטלר לבריה"מ (22.6.41) והצטרפות ארה"ב למלחמה (דצמבר 1941) הצטמצמה התוכנית (שטרם היתה מגובשת) בגירוש המוני של יהודי ה„רייך" (גרמניה) מזרחה — לפולין. יהודים רוכזו בגיטאות, נרקמו תוכניות ליצירת „רזרוואטים" (שמורות טבע) גדולים ליהודים ב„מא־דאגאסקאר", ב„לובלין" וכיוצא בהן. אבל משנעשתה המלחמה גלובאלית, ובהיווכח היטלר י"ש שהמעצמות לא עושות כלום להצלת יהודים (פרט לרוסיה שהסכימה לקבל יהודים על סמך הסכם עם היטלר — לפני הפלישה לרוסייה —

לחילופי אוכלוסין, הבין היטלר שחופשי הוא לעשות ביהודים כאוות נפשו. המדינות הנלחמות בהיטלר היו להן די צרות גם ללא בעיית היהודים, והשמדת היהודים כבר לא יכלה להוסיף למרירות או לגרוע ממנה. דעת־הקהל של המדינות הנלחמות היתה מגוייסת נגד גרמניה עד קצה גבול האפשרות גם בלא בעיית היהודים, ומה שנוגע לשאר המדינות הרי מהן שהיו בעלות־בריתו של הרייך ומהן שהיו נייטראליות וחלשות מדי, שיעזו להרים קול כנגדו. כך נתקבלה (ב־20 בינואר 1942) בוועידת־ונזה שעל־יד ברלין, שבה השתתפו 16 פקידים גבוהים של גרמניה והמפלגה הנציונאל־סוציאליסטית (נאצים) (בנשי־אותו של היידריך), החלטה מפורשת על ההשמדה הפיסית המוחלטת של היהו־דים. וכך ניתן „האור הירוק" למעשה הנתעב שציפו לו במשך דורות שונאי ישראל מפרעה ועד...

פולין, שעמה ברובן היה ידוע בשנאתו העיוורת ליהודים מתמיד, נבחרה על ידי מתכנני ה„גנוסייד" למקום הנוח ביותר לגרדום כללי ליהודים. ל„בתי החרושת" לטבח אדם — למחנות ההשמדה בפולין, אושוויץ, טרמבלינקי, מיידאנק, חאלמנו ועוד הובאו גם יהודים מצרפת, יוון, הולנד, ומארצות אחרות אשר בהן דרכה כף רגלם של הנאצים. למרות המחסור בכוח אדם, למרות הצורך ברכבות ובמשאיות להובלת חיילים לחזית, מצא היטלר י"ש די תליינים ושוטרי עזר וס"ס, ושוטרי גסטאפו ורכבות וכלי תחבורה אחרים להביא את היהודים למחנות, וכך להפסיד מיליוני אנשים, מתוך היהודים שיכלו לתרום בעבודתם הרבה מאד למכונה הצבאית, ומהכוח הגרמני — שהיו עסוקים ב„טיפול" ביהודים. השנאה התהומית ליהודים והרצון להגשים את „התורה" מ„מלחמתי" (מיין קאמף) ותוכנית „וונזה" היו למטרה העליונה של היטלר במלחמת העולם השנייה.

פוגרומים, רדיפות שונות של יהודים, רצח יהודים וכיוצא בזה היו מתמיד, אבל מה שקרה במלחמת העולם השנייה היה משהו ששכל האדם אינו יכול לתפוס: עובדה תוכנית מפורטת, שיטתית, מדעית להשמיד ולאבד עם שלם, מנער ועד זקן, כל מי שזורם בתוכו דם יהודי עד לדור השלישי.

השיא בהשמדה ההמונית במחנות מוות חל בפרק הזמן של המחצית השנייה של שנת 1942 ועד לאמצע 1943.

פעולת ההשמדה התנהלה בסודיות, בערמה ובשיטתיות, והמובלים לטבח לא ידעו על הצפוי להם, אולם משעמדו היהודים על כוונת ההשמדה, נלחמו על חייהם וכבודם (מרד גיטו וארשה, המרד בטרמבלינקה באוגוסט 1943, בגיטו ביאליסטאק, במחנות שונים ובין הפרטיזנים).

גם סמוך למפלתם שפכו הנאצים את חמתם על השרידים והמיתום בכל מיני צורות במישרין או בעקיפין. רבים מתו בדרכים, כשהרוצחים הוליכום ברגל בקור וברעב ממחנה למחנה מרחקים עצומים או על ידי שריפת מחנות ופיצוצם. וכל זאת עשו כדי למחות את עקבות הרצח וההשמדה. הרוצחים לא הסתפקו ברצח גרידא, הם גם החריבו את כל המוסדות התרבותיים של העם היהודי כגון בתי־כנסת, ספריות, בתי־קברות וכו׳ במגמתם השפלה לא להשאיר אף זכר לקיומו של העם היהודי.

העם היהודי באירופה שיכל, לפי האומדנה הסטאטיסטית כששה מיליונים, אבל למעשה גדול המספר בהרבה ומגיע, כנראה, לששה וחצי מיליונים.

בשנים הראשונות אחרי השואה היתה בארץ גישה לא נכונה לנושא „השואה״. חששו, ממש, לנגוע בנושא הזה. הרי „אלה היו יהודים גלותיים שהובלו כצאן לטבח״. אחרי־כן שונתה הגישה. סוף סוף הבינו מחנכי־ישראל שלא זו הדרך לחנך את דורנו הצעיר. העם היהודי בגולה „דווקא לא הלך כצאן לטבח״. למעשה נאבק כל יהודי במשך 24 שעות בכל יממה, כל דקה וכל שנייה, על קיומו, בכל הדרכים ובכל האמצעים. לבוא ולמתוח ביקורת שהיהודים לא תמיד תפסו נשק ביד להילחם — היא גישה מוטעית, שרק אנשים שלא הכירו את המציאות דאז וקטני מוחין יכולים לחשוב בדרך מעוותת כזאת. ליהודי לא היה שום עורף. האוכלוסייה המקומית היתה ברוב רובה עויינת ליהודי. במחנות ובגיטאות היתה אחריות קולקטיבית; ואם ברח מישהו, נענשו בצורה האכזרית ביותר עשרות ומאות. הפרט לא היה חופשי לעשות כל מה שעלה על דעתו: לכל אחד היו אשה, ילדים, הורים, חולים וכו׳. ובמקרים אלה מופיע היהודי דאז בכל הדרו המוסרי — לא להקריב חיי אחרים עבור חייו הוא. „המפלצת״ הנאצית רצתה לשבור את היהודי כאדם, וזאת לא הצליחה לעשות. היהודים, פרט למקרים מעטים, התארגנו לעזור לזולת בצרה.

גם יהודי טורק היו כאלה. ומהפרט הקטן הזה אפשר בהחלט ללמוד על הכלל: הן על תולדות השואה בפולין, הן על התנהגות היהודים והן על „הגויים״ המעטים שאי־שם בעומק לבם הבהב עדיין ניצוץ של צלם אלוהים.

ככל ערי פולין ועיירותיה, נהרסה הקהילה היהודית של טורק כליל, ומיטב בניה הושמדו.

מיד אחרי הכיבוש בספטמבר 1939 התחילו: החרמת סחורות, חטיפות לעבודות כפייה, בעיקר בתיקון הכבישים והגשרים שניזוקו בפעולות המלחמה. תוך כמה ימים לוקחו בני־ערובה יהודיים וחמישה עשר מהם נרצחו.

בנובמבר 1939 רוכזו 700 מיהודי טורק בבית־הכנסת ולאחר שהוחזקו בו מספר ימים שולחו לקולו ומשם לבוכניה ליד קראקוב לעבודות כפייה.

תקופה מסויימת ניסו בני הקהילה לשמור על הקשר עם המגורשים בבוכניה ואף שלחו להם חבילות מזון. במרוצת הזמן הועבר חלק ממגורשי טורק מבוכניה למיינדזיז'ץ ובאופן הדרגתי נותק הקשר בין יהודי טורק ובין בני־עירם שגורשו מטורק לכל מיני מחנות וגם לגנרל גוברנמנט.

בינואר 1940 הוכנסו חלק מיהודי טורק לרובע מיוחד באזור **בריטע־גאס**. ביולי 1940 הועברו לרובע זה כל היהודים והמקום הוכרז כגיטו.

בהתחלה ניתן היה לצאת מגבולות הגיטו ובני הקהילה השתדלו להקל על מצבם על־ידי מכירת רכושם וקניית מזון. אולם רבים סבלו רעב והיודנראט שבראשו עמד הרשל זימנאבודה יזם פעולות שונות לעזרה הדדית כגון מטבח ציבורי.

מפקד המשטרה היהודית בגיטו היה מרדכי סטריקובסקי.

בקיץ 1940 נחטפו על־ידי הגרמנים כששים יהודים לעבודה באיזור פוזנאן. מספר שבועות לאחר מכן נשלחו עוד 30 צעירים לעבודה באיזור זה.

עם החמרת המצב בטורק עזבו קבוצות יהודים את המקום וחיפשו מקלט בוואראשה. אחרים עברו אף בראשית 1940 לשטח הסובייטי במזרח פולין.

ב־1940 נמצאו בטורק כ־1750 יהודים.

ביום כיפור תש"ב באוקטובר 1941 התחיל חיסול הגיטו ותושביו הועברו לגיטו הכפרי באיזור קובאלה פאנסקיא, בו רוכזו כל יהודי הסביבה.

יעקב בסר *

לזכור או לא לזכור?

אל הבית הזה, בצל הערמונים
מחשבותי מנשבות
במניפות של ענפי התמר
ואבן מנתרת
בעקבותיהן
ככלב אין־בית

לזכור, או לא לזכור, לעולם לא אדע בוודאות. עתים רואה אני את הבתים של העיירה בבירור, כמקום אותו נטשתי לא מכבר והולך ונובט בתוכי מדי יום מחדש. ולעתים כחלום היא העיירה טורק, שתמיד שולט בו הספק — היתה או לא היתה...

מאז שנותי הראשונות, מאז המודעות שלי לסובב ולזכור ולנאמר, אני קשור לעיר הולדתו של אבי, של אבי־אבי, של אבות־אבות־אבותי. מי יודע מזה כמה וכמה דורות. ונדמה, כפי שמכיר אני את סיפורי הילדים שאמי סיפרה מדי ערב, כפי שמכיר אני את הוויותיי הראשונות, כן מכיר אני וזוכר בעל־פה את סיפורי העיירה, את יהודיה, את שמות הכינוי של הפלונים והפלמונים.

על פי סיפורי אבי, אני בונה לי עולם קסום השוקע באיטיות ערפילית, של חלום שספק היה, ספק נחלם.

דומה בעיניי, שטורק היהודית קיימת הייתה מאז ומעולם. על כל פנים מאז תקופתו של מלך פולין קאזימיז' שהזמין את היהודים להתנחל. וכשמנסה אני לפענח לעצמי, להבין את קורות היהודים מאז ועד החורבן, ועד ה„אבן על אבן", רואה אני את כולם בדמות סבי־סבי הראשון שבא לבנות בית. ורואה אני את חלב הנרות הניגר בבתי־הכנסת הנחרבים כעבור כך וכך דורות.

---

* בנו של יליד טורק, זלמן בסר.

זה שש מאות שנה, לפחות

שמן־זית גולש מקורות בתי־הכנסת, טפות טפות, זה
שש־מאות שנה, לפחות, המלך קאז׳ימיז׳ הראשון, זה היה שמו,
אם אינני טועה, לחץ כף ידו של סבי זקני ואמר: בנה לך יהודי
בית, בין כה וכה אין לך לאָן
והוא בנה
במשך הזמן עבר ליד ביתו נהר עם חוף חולי, אבנים
ראשות עלו אל פני רצפה בזויות הבית. בחריצים חומים
צמחו הגבעולים וחרוזי נמלים הלכו הלוך ושוב, וכמו
סכר לבן על פרוסה משוחת חמאה ביד תינוק — החל החול
להתפזר, על מרצפות עלה, והגנה
טורפת בשר פרות בטרם גמילתם. והעסיס כמו מחלחל בתוך
גזעי עצים חודר לאֲדמה.
רעבתני, יצא הפרח הלבן, האחרון שלפריחה, ואָז הפך סבי
עורב זקן, כמו הטוחן מחרוזיו של פושקין. מעץ לעץ
הוא מקפץ ומספר לכל עובר ושב איך משכבר
לחץ המלך את ידו: בנה לך, יהודי, בית, אָמר, בין כה וכה
אין לך לאָן
ובינתים גמלו על ענפים עינים כמו דבדבנים של דם

✶

ממרחקים מגיעות היריות האחרונות של הקרב ההולך והכלה. אמי, אבי ואנכי בן הארבע בעיר המרוקנת מאדם. ריקים הרחובות, המרצפות והקירות קרים. ואנו מבית לבית, מסתתרים למען הגיע אל המקום שם נמצא את לינתנו.

לפתע, קולות הירי מתגברים. אנשים חולפים במהירות בין הבתים. ולמרכז העיירה פולשת קבוצת חיילים, לבושם ירוק־צהבהב. כובעיהם ירוקים ובעלי ארבע זוויות. כעבור שנים נאמר לי שזו הייתה התקפת־נגד נועזת של קבוצת חיילים פולניים, שהסתתרה ביער הסמוך. ואני ראיתי אז לראשונה גרמנים רצים. ראיתים בבריחתם, כאשר הפחד מעוות את פניהם. כאשר הם זונחים מכוניות, נשק ומלבושים; ראיתי את אמי המצומדת אל קיר הבית שם הסתתרנו ואת בטנה הנושאת פקעת חיים חדשים כמו מבקיעה שקע בכותל. ראיתי

בעיניה אולי תפילה לחיי הפקעת הזאת שתעבור מבלי לדעת את המתרחש ברחוב.

לקראת הערב, לקראת הערב ברחו החיילים הבודדים ושבו הגרמנים, אבל אני זוכר את טעם הסיגארים הגרמנים, את ריח הנקניק שלהם, ואת זיעת נעליהם הזנוחות, מאז, איני סובל את העשן הזה, ומאז ירא אני מלהביט על מכוניות זנוחות בלב הדרך ועל המון בוזז את מזונן...

ועוד זוכר אני את חלונות הבית המכוסים צלבי־נייר שחור למען הסתיר את החיים מעבר לזכוכית השימשה, מעיני הטייסים החולפים בשמים הזורעים את המוות בבך וכרך ק״ג של טי־אן־טי. היה סתיו, השלכת תלשה את העלים, ואמי תמכה בידיה את כרסה הנושאת את ילד המלחמה. כעבור שנים כתבתי את השיר הזה. אני מביא קטע:

כאשר
פרצה המלחמה טמנוני בין השרשים,
עמק, בתוך עפר מרתף הבית ההוא.
שם היו אנשים שונים, אבל אֲני
לא ידעתי כלל את העתיד לקרות
וקראתי: אמא, אני רוצה ללכת!
והשלכת עמדה מצנח
כעוצרת הרס.
וכרס אמי תופחת — הר,
פחד נהר אל תוכי מאימת הצלבים על חלון.
וחלמתי אֲני
שבאו אוירונים.
וגם האספלט התקמר כדבשת גמל.
ונולד לנו אָח.
חם ורך ככל התינוקות גם בזמן מלחמה.
ואמא בכתה מאד —
אשר נשים מיניקות.
הוא בכה בכי תינוקות של שלום
מתוך הרעם המתאבך
וצבע בכיו — שני...

הדרכים הומות מפליטי חרב. אנו, אמי, אבי ואני בדרך מטורק אל עיר אחרת; חפצינו עמוסים על עגלה הרתומה לסוסה זעירת גוף. אבי פוסע במעט כל הדרך לצידי העגלה. עגלות גדולות יותר, הרתומות לזוגות סוסים, חולפות על פנינו. ואנו נוסעים לאט, כמו דורכים במקום אחד, אני זוכר, או שמא נדמה שזוכר אני, אבי הולך ונושך שפתותיו, אמי על העגלה יושבת מתייפחת ותומכת בידיה את כרסה התפוחה, המטלטלת בשל הנסיעה.

אני שם לבי אל אבי, אני רואה, הוא נעצר. הוא שולח עיניו אל ראשית השיירה, העגלות אשר חלפו על פנינו זה לא מכבר עומדות כמו נתקעו בדרך, כאילו דרך צוואר בקבוק צר עוברות עגלה עגלה ברווחי זמן ארוכים.

ובצידי הדרך, כבר התאספה קבוצת גברים בלבוש אזרחי, כבר ניתן לזהות ביניהם יהודים מוכרים. פני אבי חיוורות חיוורות. הוא נוטל אותי על ידיו, נושאני. הדבר לא הועיל. אצבע של הגרמני שעמד בראש קבוצת החיילים זורמה לכיוון אבי, וחוד המקל הנתון בידו הצביע עלי וציווני לעבור אל העגלה.

ואומנם נקרעתי מעל אבי. שנים לא ראיתיו. וכשחזר, חזר אדם אחר כמו שאומרים. ואני עד היום הזה, הווה את ההליכה הזאת. את ההליכה של אבי אל קבוצת האנשים הממתינים והליכתי שלי אל העגלה שם שכבה אמי בציריה, בטרם לידה מחדש.

השלג שנפל לפתע בליל המחרת
העלה ריח כוכבים.
אולי הייתי צריך להתפלל
אל השלכת הלבנה הזאת
שתכסה עקבותי
למען לא אמצא דרכי לשוב
אל הבית ההוא.

מקור הרע

ידי קרועות לעשרת קנים.
חנכיה. אצבעותי
מבערות. מקור הרע באש
המתלקחת
מחדש בשולי הדרכים שם
להלך נהג סבי.

מקור הרע
איך אפשר לאמץ כף־יד בוערת
באין בה עצמות!
עוקר פרקי אצבעות
טרם באו מגע עם הטרשים
שבערפל תמידי.
לבן בשולי הדרכים.
מקור הרע
הד הדברים, אני שומע, סבא
מספר:
שטם את מדי הצבא
במלחמת יפן
טבק מהל במים ושתה;
פטישים קמו להלום בחזו שהיה
מעץ הדבדבן
אולי. כי שטם את מדי הצבא.
אני זוכר
שנאת הדם הגבירה לחץ דמי
בעורקי;
כי מקור הרע
בדרכים
בהן מהלך אני על עקבות
ושומע —
חנכיה. עשרת הקנים, אצבעותי

איזיק ראש

כך זה התחיל

המלחמה התחילה באחד בספטמבר 1939, אבל למעשה הרגשנו באי־השקט ובאווירה המלחמתית עוד בימים האחרונים של אוגוסט.

ביום ששי בבוקר, ביום פרוץ המלחמה, הופיעו בעיירתנו אלפי אנשים, אשר חלקם נשארו בעיירה וחלקם עברו אותה — המפונים הראשונים מהחזית — במטרה למצוא מקלט זמני עד שוך הסערה.

בשבת, בשניים בספטמבר, הגיעו לטורק המפונים מקאליש ומסביבתה. התכונה בעיר רבתה. הגיעו איכרים בעגלותיהם, סוסיהם, בקרם ומטלטליהם. קשה היה ממש לעבור את רחובות העיר. רבים מיהודי קאליש רצו להתיישב זמנית בטורק, מתוך תקווה שהמלחמה תסתיים במהרה. כמתוך האדמה צצו מתווכים שונים להמציא למבקשים דירות, ומחסנים במחירים „מפולפלים". וכי מי העז בימים כאלה לעמוד על המקח. העיקר היה למצוא מקום להניח את הראש ואת המטלטלים עד יעבור זעם. גם אלינו פנו מתווכים שניאות להשכיר לכל הפחות שני חדרים. גרנו אז אצל ציחוצקה ברחוב הקאלישי. ביתנו היה מרווח. מצד אחד טאדעק עם האם תפסו ארבעה חדרים ומטבח, ומהצד השני אני ומשפחתי בשני חדרים. לאור המצב הורה ראש העיר לכל אלה שדירותיהם היו מרווחות להצטופף קצת ולאפשר לפליטים ללון לילות אחדים. מובן מאליו שלא נענינו לפניית המתווך. לא רצינו ליהנות מסבלם של הפליטים, וגם ידענו שנצטרך לארח את בני משפחתנו מקאליש, שלבטח, יגיעו כל רגע. וכך הווה. משפחת גרומן עם חמשה ילדים השתכנו בביתנו. מסרנו לקרובינו אלה שני חדרים ושמחנו שמצאו אצלנו מנוח. אבל שמחתנו היתה קצרה מאד. בשבת בחמש וחצי בבוקר הופיעו בביתנו שני רובאים פולנים עם רשימה מוכנה: טאדעק מיטעלשטאַט ורחלה ראַש מוכרחים מיד ללכת לשאדוב (4 ק"מ על יד טורק) לחפור שוחות וחפירות. הייתי בטוח שעוד מעט גם אני אגוייס למבצע הגנתי זה. יצאתי החוצה וראיתי צעירים רבים, מגוייסים צועדים לכיוון שאדוב. אותי, כנראה, שכחו. מילא גם זו לטובה!

בחמש בערב נשמעה האזעקה הראשונה. הייתי אז האחראי לקטע מסויים ברחובנו כאיש הג"א. ובתור שכזה יכולתי להסתובב ברחוב גם בשעת אזעקה. הדברים שראיתי לא היו משמחים ומעודדים ביותר. ראיתי את פקידי העירייה, הדאר ומשרדים ממשלתיים ועירוניים אחרים אורזים את החומר הארכיוני ומתכוננים לפינוי. חזרתי הביתה ושיתפתי את אמי ואת המשפחה המתארחת אצלנו בדאגתי. רצתי אל הורי אשתי, אל הנייפלדים, לספר להם על הקורה בעיירה, ולא מצאתי שם אף צעיר אחד, כי כולם גוייסו לחפירות וטרם חזרו הביתה. עוד אני נמצא בבית הנייפלדים והנה נשמעת קריאתו של הכרוז ברחובות העיר, שהגרמני מתקרב לטורק ויש מיד לצאת את העיר. לא ניתן לתאר את המהומה שקמה בעיר. אנשים התחילו לרוץ מבוהלים ומהוממים לחפש מכונית או עגלה או כל כלי רכב אחר להעמיס עליו את המטלטלים ואת הילדים ולצאת לדרך.

התכונה בעיירה היתה כה גדולה והצפיפות כה רבתה שקשה היה ממש לנוע ברחובות ההומים מאדם ומכלי רכב שונים והרעש היה מחריש אוזניים ומגדיל את המהומה והפחד.

לצערי הרב הנני עומד חסר אונים והזמן היקר חולף. הרי אני מוכרח לחכות ליקירי עד שיחזרו מהחפירות. השעה עשר בלילה. היריות נשמעות די מקרוב. סוף סוף באחת עשרה וחצי חזרו כולם משאדוב עייפים מאד, לא נתתי לטאדעק הרבה זמן לחשוב ואמרתי לו ללכת ולכנס את כל בני משפחתנו כדי להחליט ביחד על הצעד הבא. ובינתיים אני רואה ברחוב את הצבא הפולני הנסוג בבהלה, מלוכלכים, עייפים, שבורים ורצוצים. הם מתאמצים להגיע לצד השני של הנהר וארטה כדי שם לעצור את הכוחות הגרמניים המתקדמים. ומיד גם מתפשטת השמועה, שמעכשיו תוקם חזית יציבה והמלחמה האמיתית עם הגרמנים רק תתחיל. בכוונה נתנו להם להיכנס כדי ללכדם במלכודת ולהביסם. הקצין הגבוה, סמרובינסקי, שדיבר עם טאדעק, והשמיע את הידיעה המעודדת הזאת כאסטרטג מנוסה, קרא לצעירים להצטרף לצבא הנסוג.

אחרי כל מה שראיתי ושמעתי נכנסתי בריצה הביתה וציוויתי על כל בני משפחתי לצאת מיד לדרך, לקולו. אף אחד לא העז לשאול אותי שאלות, ודעתי נתקבלה על כולם כדבר מובן מאליו. מן הסתם אני יודע מה שאני אומר, אחרי שחזרתי מהרחוב מעודכן בידיעות האחרונות. ובחצות יצאנו לדרך. עברנו את קיילער־גאס וסרנו לבית־הדוד של רחל, למנחם ברקוביץ. גם הדוד, הדודה ובתם הינדה הצטרפו אלינו. היה ליל חושך אבל חמים, כפי שקורה בפולין בהתחלת ספטמבר. הכבישים היו עמוסים, אנשים, נשים, זקנים וטף, חיילים, טנקים. מכוניות, עגלות רתומות לסוסים, פרות, כלבים וכו׳. תופעה כזאת

לא ראיתי בחיים. נדמה היה כאילו כל המדינה על הרגליים או על גלגלים. ההליכה היתה, מובן מאליו, איטית מאד. כך „נסחבנו" כל הלילה ועם הפצעת השחר הגענו לקולו. קיווינו כאן קצת לנוח מההוויות הקשות ומעמל הדרך. אבל מיד עם בואנו השיגונו מטוסי האויב והפציצו את ההולכים והמטירו עליהם מטר כדורים. על הבית שבו שהינו נפלה פצצה. רחל נבהלה מאד, חטפה את ילדנו בן השנה וחצי ואני קראתי ליתר בני המשפחה. אמא נוזפת בי ואומרת: „למה החרדת אותי לעת זקנה אם מהשמים חתום שעלי למות, אמותה נא במיטתי ובעיירתי. לשם מה הטלטולים האלה? חייתי 70 שנה, די לי! השאירוני כעת כאן ואתם הצילו את חייכם ואַל אהיה עליכם למעמסה. אפסו כוחותי, אָנא הניחו לי לנפשי!" קראתי לבינה נויפלד. על יד הבית ראיתי עגלה. הרבה לא חקרתי ולא שאלתי. הושבתי את אמא, את חמותי ואת ילדי והתחלנו ללכת כשאנחנו דוחפים את העגלה. הלילה ירד. אנחנו ממהרים מאד ואין דעתנו נתונה לא לאוכל ולא למנוחה. ברצוננו להגיע עד ללילה לדומביה. ארבעה קילומטרים לפני דומביה אנו רואים המון אנשים חוזרים. בפיהם הידיעה, שהכל בוער ואין טעם ללכת לשם. עמדנו קצת לנוח וגם לחשוב על צעדנו הבא. דעתי היתה שיש להתקדם ולא לחזור על עקבינו, אבל דודי דוד ודודתי הנדל החליטו ללכת בכיוון איז'ביץ־קלודאבה. מחוסר ברירה נפרדנו, ואני עם חלק מבני המשפחה המשכנו בדרכנו והגענו בשלום לדומביה. שם היה לאביה של רחל קרוב־משפחה, ברקוביץ. אבל ביתו היה כבר מלא פליטים, שידעו יפה לנצל את טוב־לבו.

בכל זאת עשה מאמצים וקיבלנו בלבביות רבה. התרחצנו, ושכבנו קצת לנוח. פתאום ראינו שילדנו קר כמת. התחלנו לטפל בו להחיותו, וכשהילד התאושש סעדנו יחד ארוחת בוקר. הרבה זמן לא ניתן לנו ליהנות מהמנוחה. באחת בצהריים התחילה הפצצה איומה. פצצות הועפו עלינו מעשרות מטוסי האויב. תפשנו את ילדינו, יצאנו החוצה והשתרענו על הארץ.

הבהלה גדולה. צעקות, בכי, יהודים קוראים בקולי־קולות „שמע ישראל" ואומרים וידוי מי בקול רם ומי בלחש.

בתים מתמוטטים, דליקות פורצות, יש הרוגים ופצועים, ואנחנו שוכבים צמודים ל„אמא אדמה" ומתפללים לנס. הגענו למצב המתואר בפרשת התוכחה. "בבוקר תאמר: מי יתן ערב!" לבסוף בא הלילה הגואל, ההפצצות פסקו. יצאתי החוצה לראות ולשמוע חדשות. וכשנודע לי שכל הפקידים עם הארכיונים הממשלתיים בורחים ללנטשיץ, החלטתי לעשות כמוהם, ומה גם ששם יש לי משפחה עניפה, לבטח נרגיש שם כמו בבית. הלכתי עם הדוד חונה לשכור עגלה. צריך היה לשלם עשרה זלוטי בעד כל נוסע. וכשעלינו על העגלה הסתבר שיש לי

רק 28 זלוטי. (לצערי הרב, השתדלתי בסוף אוגוסט לאור המצב להיפטר מהכסף ולקנות תמורתו סחורה. כך שכעת הייתי ללא מזומנים). הדוד חונה, הדודה מינטשה, פסקה, חייקה, דובציה, אמא, טובקה, טאדעק, סעמעק; רוזשקה נסעו. את נסיעתם מימנה טובקה בשלמה לאיכר 100 זלוטי. אבל עבור רחל, חמי וגיסי, בריינה, ישראל ועבורי, הייתי צריך אני לשלם, והיות שלא היה לי הכסף נאלצנו להישאר מבויישים ובדמעות בעינינו נפרדנו משארית המשפחה. וכך נשארנו בדומביה עם חלק ממשפחתי ועם משפחת אשתי, הנויפלדים ועם ברקוביץ ואשתו הזקנים.

ביום שלישי בערב, בצאתי החוצה ניגש אלי בריצה גרשון לשצינסקי, מחבקני ואומר בשמחה: „טוב שנפגשנו. מחר נשכור עגלה. אני פה עם אמי ועם אחי, וביחד עם משפחתך נצא לדרך לגרבוב, הנמצאת בקרבת לנטשיץ".

ואם כי בבוקר השכם הופגזה שוב דומביה יצאנו לדרכנו. כשרק יצאנו את העיירה נתקלנו במטוסי האויב שהפגיזונו והטרידונו זמן ממושך. אבל בנס ניצלנו והגענו לגרבוב. נויפלד נזכר שיש לו כאן ידיד ושמו גולומב. גרשון ואנוכי הלכנו לאתרו. ביתו היה בית קטן, מט ליפול. התמקמנו שם מי על ארגזים ומי על הרצפה וישנו עד שלוש בלילה ביום רביעי. הרעב שהציק לנו הקימני על רגליי ורצתי להתייצב בתור לקבל לחם. עמדתי שעות אחדות. פתאום ראינו חייל פולני מוכר, לוטק בולקה, והודות לו קיבלתי ככרות לחם אחדות. לוטק סיפר לנו, בשבתנו מסובים כולנו לשולחן ואוכלים לחם לשובע, שהוא נלחם על יד לנטשיץ. המהומה בחזית רבה. חיילים מתרוצצים הלוך ושוב לווסטר־פלאטה, דנציג, דרך קאליש, טורק, אונייוב, קולו, דומביה גרבוב ולנטשיץ, וכעת רצים לכיוון וארשה.

היות שעל יד לנטשיץ היה קרב ממושך, סבור הוא שהצבא הגרמני קצת נעצר, והוא מקווה שהחזית תתייצב. בהסתכלי בחייל, במראהו העלוב ובראותי פליטים באים מכיוון לנטשיץ, מאושרים שהצליחו לברוח מאש האויב, התחלתי לדאוג לחלק ממשפחתי (ביניהם גם משפחתי שבאה אלינו מקאליש), אשר עבורם שילמה אחותי הטובה טובקה, אשר כעת נמצאים בטווח אש האויב. לא סיפרתי לרחל שום דבר, נתתי לנער אחד את עשרת הזלוטים האחרונים שהיו לי ופתק עם כתובת לאתר את בני משפחתי ולהגיד להם שיבואו לגרבוב, כי כאן שקט, באופן יחסי, ויותר בטוח.

שמח שהצלחתי למצוא דרך להודיע ליקיריי ובתקווה ששוב ניפגש כולנו יחד פניתי לחזור לבית מארחי, פתאום רואה אני חייל מוכר לי, והוא לא פחות ולא יותר כי אם גיסי צדוק, הוא שרת בחטיבת חיל רגלים 24. בישרתי לו את הבשורה הטובה שהוריו ואחותו החולה ברונקה נמצאים כאן, בגרבוב.

הפגישה הזאת עודדה אותנו והחלטנו ביחד להישאר כאן עד אחרי החגים ואז אי"ה נראה איך לכלכל את מעשינו. ביום חמישי הלכתי לספר להסתפר, הייתי כבר בעל זקן בן שבוע. כסף לא היה לי, על־כן הצעתי לספר שיספר ויגלח אותי ואחרי־כן אני אספר ואגלח אותו. המספרה היתה מליאה אנשים לבושי אזרחית וחיילים, והוא לא יכול היה ל„הסתדר" לבדו. על כן שמח להצעתי לעזור לו והשווינו בינינו שאקבל את הכסף מאלה שאני אספר ואגלח, והוא יקבל את התשלום מאלה שהוא יספר ויגלח. ההסכם נעשה וניגשנו למלאכה במרץ. באותו יום השתכרתי עשרים ושניים זלוטי, סכום שנראה לי אז די מכובד. אשתי שלא ידעה מה קרה לי, הלכה עם בננו הקטן על הידיים לחפשני, דבר שבימים ההם, כשהעיירה היתה מליאת אנשים, לגמרי לא קל. אבל העיקר — שהכל הסתיים בטוב. נמצאתי בריא ושלם וסכום כסף בידי. גם הוזמנתי על־ידי הספר למחרת. המעניין הוא, שאף פעם בחיים לא הייתי ספר. ההכרח הוא המורה הטוב ביותר.

בלילה, אור ליום ששי, עודני שרוע על ארגז העץ והנה שומע אני שקוראים מבחוץ „אייזיק, אייזיק!" קמתי ויצאתי והנה עומדת רוזשקה. העיקר — כל המשפחה חזרה מלנטשיץ כל עוד נשמתם בם. הם נמצאים כעת בבית הכנסת. בנס ניצלו. העיר היתה מופצצת כל הזמן. טוב ששלחתי לקרא להם לבוא לגרבוב. ביתו של הדוד לייב התמוטט והוא נפצע קשה. מי יודע אם יישאר בחיים. הלכתי לבית־הכנסת, והם קיבלוני בזרועות פתוחות ואמרו: „כמה טוב, שלא הלכתם אתנו. צדקת בהצעתך, ללכת לגרבוב!" הם סיפרו לנו על כל מה שקרה להם בלנטשיץ. הם היו אובדי עצות ומיואשים. והנה הגיע הדוד שולם עם מכתבך. „ממש החיית אותנו". הבאתי את כולם אתי לבית מארחנו הדל. ולמרות הצפיפות איכשהו הסתדרנו. כדי לפנות להם מקום נאלצנו כולנו לקום ממקומותינו, וכך איפשרנו להם קצת לנוח ולשאוב כוחות רעננים לבאות. אני בינתיים יצאתי החוצה והצלחתי לשכור דירה מרווחת עבורם. כמו כן קיבלתי את מועדון „ברית־הצהר" ושם פתחנו מספרה, בה עבד טאדעק, ספר אחד מקולו ואנוכי. השתכרתי ליום עשרה זלוטי. בראש השנה הפך המועדון הזה לבית־תפילה. אינני נזכר אם אי־פעם היו תפילותינו כה חמות ויוצאות מהלב כמו בימים ההם. ביקשנו מהקב"ה שירחם עלינו ויחזירנו במהרה לבתינו בריאים ושלימים.

ביום הראשון של ראש השנה, כשאנחנו עדיין בבית הכנסת וטרם אכלנו, בשעה שלוש, בערך, אחרי הצהריים, הגיע לאוזנינו רעש משונה. יצאתי החוצה והמראה שראיתי זעזעני. היה זה אופנוע צבאי גרמני, ואחריו מכוניות גרמניות אחדות. היו אלה הסיירים הגרמנים, החלוץ לפני הצבא, אשר הגיע לעיירה

כעבור חצי שעה. הם צעדו יהירים, מצוחצחים במלוא כוחם ואונם כשרוביהם מכודנים. ומיד שמעתי, בפעם הראשונה בחיים, את הצריחה, שאחרי־כן כה הבהילתני לעתים קרובות: „אלע מענער יודען העראוס!" (כל היהודים הגברים החוצה!).

התייצבנו כולנו, הגברים. לפי ההתאכזרות בנו היינו בטוחים שאלה הם רגעינו האחרונים. נפרדתי מרחל, מבני ומשאר בני המשפחה בדמעות בעיניים. בככר השוק עמדו טאדעק, ישראל, הדוד חונה. אחותי רוזשקה הצליחה איכשהו להסתובב על ידנו. ביקשתיה למסור דרישת שלום לאמא ולכל נשות המשפחה. רוזשקה התאמצה להרגיעני וסיפרה לי שכך היה גם בלנטשיץ. גם שם רוכזו כל הגברים היהודים בבית־הכנסת, החזיקום שם כל הלילה ולבסוף בבוקר שחררום. דבריה עודדוני.

והנה נשמעו פקודות הגרמנים: על כל אחד למסור את הנשק, סכינים, סכיני גילוח וכדומה מיד. ללא אומר וללא דברים מסר כל אחד מה שהיה לו. אחרי־כן הוליכונו לבית־הכנסת. היינו, לבטח, כאלפיים יהודים. נדחסנו לבית־הכנסת הקטן, שננעל. המצב היה איום ונורא. אנשים התחננו שיורשה להם לצאת לצרכיהם לבית־הכיסא. אבל משאלתם זו לא נענתה. הגרמנים צחקו ולעגו ליהודים ואמרו להם: „במקום שאתם נמצאים, שם תעשו את צרכיכם!" וכך, בלית־ברירה, חולל כבוד בית־הכנסת וטומא על־ידי הגויים הארורים. כך עבר עלינו הערב של אותו יום, ולמחרת, ביום השני של ראש השנה בבוקר, נפתחה דלת בית־הכנסת ונכנס קצין גרמני והסתכל בנו בעיני רוצח. היה זה קצין ס"ס. הושלך הס בבית־הכנסת. דממת־מוות. „מי מבין גרמנית?" — נשמעה השאלה. ממש שאלה מצחיקה! וכי יש יהודי שאינו מבין גרמנית?! עמדתי קרוב אליו. הצבעתי. והוא קראני אליו וציווה עלי למסור לידיעת כולם ביידיש מה שיגיד לי בגרמנית. עליתי על הבימה והרי הדברים שנצטוויתי למסור: „תוך חצי שעה צריכים 12 יהודים, עשירים ונשואי־פנים, כמו רב הקהילה, יושב ראש הקהל, הדוזורים (פרנסי הקהילה) וכו' להתייצב לפני הקצין. אז כל היהודים המכונסים בבית־הכנסת ישוחררו והשנים עשר יהיו בני־ערובה (גייזעל בלעז) להתנהגות טובה של האוכלוסייה היהודית. ואוי ואבוי להם אם שערה תיפול מראש גרמני בעיירה. השנים־עשר ישלמו אז בראשיהם".

לא קל היה להמציא רשימה כזאת. לבסוף הוגשה לו הרשימה. צוויתי לקראה בפניו ובפני כל הקהל. כל מי ששמו נקרא עלה על הבימה. שוחררנו כולנו. אבל כל יהודי זר, שלא בן־המקום, צריך היה מיד לעזוב את גרבוב ולחזור למקומו ולעיירתו.

ביום שני בבוקר, בצום גדליהו, הלכתי ושכרתי עגלה ויצאנו לדרך, חזרה הביתה. מחוץ לעיירה נעצרנו על ידי משמר ס״ס. נערכה בדיקה קפדנית אם אין אתנו נשק. בעל־העגלה נצטווה לנסוע מהר ואנחנו הגברים הורדנו מהעגלה. בעגלה נשארו רחל, האם, הילד הקטן והאחות. נפרדנו בלבבות שבורים מתוך המחשבה, שכבר לעולם לא נתראה. הס״ס עשו אותנו לצחוק והתעללו בנו, הגברים, בי, בישראל ובטאדעק. אילצונו לעשות כל מיני תרגילי התעמלות, ליפול, לקום, לרוץ וכו׳. אחרי חמש שעות של עינויים סוף סוף שוחררונו. יצאנו עייפים ושבורים להדביק את יקירינו. וכשהם ראונו מרחוק לא היה גבול לשמחתם. בדומביה מצאנו הזדמנות לנסוע לקולו. עברנו מעגלה לעגלה והגענו לקולו בערב. שם הונהגה כבר שעת העוצר ובתשע בערב אסור היה להיראות ברחוב. לכן נאלצנו ללון בקולו. יטה רובינשטיין, קרובתנו קיבלה אותנו בלבביות רבה ועשתה את הכל כדי להנעים לנו את מנוחתנו. ביום חמישי בבוקר עלינו על הדרך לטורק. הגשר מקולו לטורק ניזוק קשה מההפצצות. נאלצנו לעבור את הנהר בסירות ובמעבורות. התור היה ארוך וחיכינו זמן רב עד שהצלחנו להשיג מעבורת. לא עמדתי על המקח עם המעביר ועברנו בשלום את הנהר. על יד שאדוב שוב נעצרנו על ידי אנשי ס״ס. הגברים הורדו מהעגלות. גם על הזקנים לא חסו. התעללו בנו כשעתיים. הריצונו דרך הביצות, הכניסונו למים, ואחרי שהגענו עד לכלות הכוחות שוחררנו. סוף סוף הגענו לטורק. חזרנו הביתה.

מצאנו את ביתנו נעול במנעולים אחרים. נבהלנו מאד. אבל מיד להפתעתנו נודע לנו ששכנתנו, בראותה שעומדים לשדוד את כל רכושנו, נכנסה לבית, שכרה סבלים והוציאה הכל, כולל הרהיטים והעבירה לבית אמא שהיה בשכנותה, כדי שתוכל לשים עין שלא יפגעו בו לרעה. הודינו לה מאד והחזרנו לה את כל ההוצאות בתוספת מתנות. למותר להגיד שהיתה זו שכנתנו הפולנית.

אבל לא הרבה ניתן לי לשמוח. כעבור זמן־מה — רוכזו כל הגברים בשוק, שם חולקו לקבוצות והופנו לכל מיני עבודות. איתרע מזלי, והפולקסדויטש, יעסקע, מקיילער־גאס, שהכירני, הציג אותי לפני הקצין הגרמני כציוני וכעסקן פוליטי. מיד הוצאתי מהשורה ועברתי ל„טיפול״ מיוחד. לא הייתי בודד בין „הנבחרים״. אתי יחד היו עוד יהודים אחדים. (היינו חמישה). הוצבנו בשורה עורפית, וכולנו היינו בטוחים שעוד מעט יבצעו בנו את זוממם ויהרגונו בעינויים רבים. מרוב פחד קיבלתי שלשול. בין הנידונים למוות היה גם צעיר אחד, קרובו של לייב פרידה, והיתר היו מיהודי קאליש, רובם צעירים. אחד מהם היה השוחט מקאליש. קשרו את ידינו ואת עינינו ועמדו לפי התור לירות בנו. ולפתע קרה נס. נשמעה איזו שהיא **בת־קול** מרחוק: **„האלט! האלט!״ (עצור! עצור!)**. הגיע קצין גבוה רכוב על סוס אמוץ ועצר את ביצוע גזר־הדין באומרו: „קודם

כל על היהודים לעבוד! הם עדיין לא עבדו, אחרי־כן נירה בהם!" מיד הותרו חבלינו. הגיעו עגלות ועלינו היה להעמיס עליהן תבן. אנשי הס"ס בינתיים התרחקו ושומרים אחרים שמרו עלינו. אחד השומרים ציווה עלי לעלות על ערימת התבן בעגלה, כדי לדחוס את התבן היטב ולאפשר ליתר להעמיס עוד ועוד. קשה היה לעלות, ומה גם שמכנסי היו מלאים. אחד השומרים דחפני בכידונו ונפצעתי. הגרמני בראותו את דמי הפורץ מהפצע כמו ממזרקה, צחק לי בפנים ואמר: „זה בריא, זה טוב לעיניים!" לא ראיתי כל טעם והגיון לבקש ממנו משהו, הרי בין כך ובין־כך, נידונו למוות. ישבתי בעגלה. קרובו של לייב פרידה והעגלון היהודי מוליכים את העגלה. זה מצד אחד וזה מצד שני. וכך הגענו עד לטחנת־השמן (בית־הבד) של גליצנשטיין ברחוב הקאלישר. שם עמדו הגרמנים למקם את סוסיהם. החיילים עמדו שם ובראותם את הבחור הצעיר התחילו להתעלל בו. אותי כמעט שכחו, כי הייתי על ערימת התבן למעלה, בחזקת רואה ואינו נראה. על יד בית־הבד צווינו מהר להוריד את התבן מהעגלה ולהביאו לבית־הבד, שהיה צריך להיות לאורווה. בית הטחנה היה גדול מאד והיו שם ארבע דלתות. שיטחנו ופרשנו את התבן על הרצפה הענקית. והנה ראיתי שאחת הדלתות מוליכה לרחוב אחר. אט אט ניגשנו לדלת, פתחנו אותו חרש ויצאנו דרכה החוצה לכיוון ביתו של שובינסקי, שבקרבתו גרו הורי אשתי. תוכניתי הצליחה ואני, והבחור הצעיר, קרובו של לייב פרידה והעגלון יצאנו בשלום מבלי שמישהו מהחיילים ישים לב אלינו. התחבאנו אצל חמי נויפלד בעליית הגג של הבית.

וכשנוכחנו לדעת שבריחתנו עברה בשלום, חזרתי אחרי־כן הביתה לשמחתם ולאושרם של בני ביתי. כך התחילה עבורי ועבור חלק גדול מבני עירי המלחמה. נדודים, מלאי הרפתקאות, סכנות, סבל, השפלות היו מנת חלקנו במשך כשבועיים. הדרך מטורק לגרבוב ומגרבוב לטורק נראתה בעינינו כמסע, אשר לבטח יונצח בזכרוננו לנצח. מי יכול היה אז לדעת, שזו היתה רק התחלה, רק חלקיק קטן מהצרות אשר עמדו עוד לבוא עלי, ועל כל בני עירי ועל כל יהודי אירופה.

שרגא בר־סלע (סטמפה)

קהילת טורק בכליונה

פרקי עדות (עפ"י עדות איזיק ראָש ומרים זיידנברג וכן עדות עצמית)

א) כך זה התחיל

מינוי ה„יודנראט" — (מועצת היהודים)

אוכלוסיית **טורק** היתה מורכבת מפולנים, יהודים וגרמנים. אלה האחרונים בלטו במספרם הרב, יחסית.

במשך שנים רבות שררו יחסים תקינים, ואפילו הדוקים בין היהודים והגרמנים, והם, כמעט לא השתנו לרעה, גם בימי עלותו של היטלר לשלטון בגרמניה. אומנם, קרו גם אי־אלה מקרים שצעירים גרמנים נמלטו לגרמניה, אך תופעה זו היתה שולית בלבד.

השלטון הנאצי בגרמנייה כלל וכלל לא היה מעוניין שהגרמנים המתגוררים בפולין יעזבוה. ונהפוך הוא; הם רצו שימשיכו לשבת ולחתור תחת אושיות השלטון הפולני ובבוא העת וייווספו גם הם על שונאי פולין ויילחמו בה כגיס חמישי.

עם פלישת הגרמנים לפולין שינו מיד „פולקסדויטשה" אלה את פרצופם. לא היה גבול לשמחתם ולנכונותם להוכיח את נאמנותם למשטר הנאצי. רובם מונו למלא תפקידים חשובים בעיר ובסביבה.

מבין גרמני טורק בלטה במיוחד אישיותו של התעשיין העשיר, מילר. לפני המלחמה קיים יחסי מסחר וחברה הדוקים עם יהודי הסביבה בכלל ועם יהודי טורק בפרט. מילר זה מונה על־ידי הכובשים לראש העיר ומיד ניגש להשליט את הסדר שהופר עם פרוץ המלחמה ולהחזיר את החיים למסלול התקין.

בין שאר תפקידיו הוטל עליו למנות את מועצת היהודים במקום — את ה„**יודנראט**" ולהפעילו כמכשיר עזר בביצוע התוכנית השטנית של השלטון הנאצי. כך נהגו הגרמנים בכל אתר ואתר, וכמובן, שטורק לא היתה **יוצאת** דופן במובן זה. מי כמילר הכיר את יהודי העיר, ומי כמוהו ידע במי לבחור.

ואף על־פי־כן לא על נקלה אירגן את המועצה. הוא פנה אישית למשה מרבר, זאמולק שטיין, אברהם ביקובסקי, לאליאש ולהרשל זימנבודה. השניים הראשונים לא קיבלו את המינוי מתוך נימוקים אישיים, ואילו הנותרים היוו את השלד של מועצת היהודים המקומית, שבראשה עמד „זקן־היהודים" (היודן עלטסטער) זימנבודה.

שטחי הפעולה של מועצה זו לא היו שונים בעירנו מאשר במקומות אחרים. יש לציין שלא מניעי בצע או טובת הנאה אישית הניעו את האנשים האלה להיות חברים ב„יודנראט". אפשר, כמעט, לקבוע בוודאות, שהשלושה קיבלו עליהם את התפקיד מתוך רצון להקל על חיי היהודים במקום. וכי יכלו לדעת מה מחכה להם?! רק במרוצת הזמן נהיו אנשים אלה כחומר ביד היוצר, אם כי לא בכל המקרים, ועליהם עוד ידובר להלן.

הנגישות הראשונות

עירנו, **טורק**, היתה בין הראשונות לכיבוש, ושיטות הדיכוי הידועות לשמצה הופעלו כאן לראשונה.

מיד עם התחלת המלחמה, בפלשם לפולין, זרעו הגרמנים פחד ובהלה בין היהודים ועשו הכל כדי להשניאם על שאר התושבים. בצורה כזאת יכלו להסב את תשומת לבם של הפולנים ויתר הלאומים מהמטרה העיקרית — להתגונן ולהתמרד נגד הכובש — וגם למלא את סיפוקם הסאדיסטי בהתעללם ביהודים חסרי המגן, באמצעות הפולנים בעצמם; כביכול להפגין בפני העולם — הנה ידינו נקיות; הפולנים, האוקראינים או אחרים מתנקמים ביהודים, שונאי נפשם ומשלמים להם כגמולם על כל העוול שאי־פעם עשו להם.

פעולות הדיכוי הראשונות בטורק שימשו אחרי־כן כמדגם להתנהגות הגרמנים ובני־בריתם בכל יתר המקומות הכבושים.

נכבדי היהודים רוכזו בחצר העיריה — Magistrat על פי רשימה מוכנה מראש. (אותה כמובן הצטרכו להכין חברי ה„יודנראט"). כאן טיפלו בהם אנשי הגסטאפו עצמם. „מצווה" כזאת לא רצו להחמיץ, וקיימוה במו ידיהם. יהודים, ביניהם זקנים ותלמידי־חכמים, הוכו עד זוב דם ואולצו לצעוק במקהלה: „אנחנו היהודים רצינו במלחמה!"

אחרי שעות רבות של התעללות שוחררו בשעות הערב המאוחרות, שבורים ורצוצים. הפחד התחיל להלך בחוצות. המטרה הגרמנית הראשונה הושגה.

באותו שבוע נתפסו צעירים יהודים רבים לעבודות נקיון בתחנת־הכוח העירונית. תחת מטר מכות אכזריות נאלצו הצעירים לנקות את בתי־השימוש בידיהם ובבגדיהם. אחרי „העבודה" הצעידו אותם, עייפים, מוכים ומלוכלכים, לעבר החפירות ברחוב קאַלסקה. לאורך כל הדרך ליוו אותם מבטי הלעג

של הפולנים וה„פולקסדויטשה". בדרך נאמר להם, כי שם יוצאו להורג, „פשעם" החמור — רצונם במלחמה. בהגיעם למקום הגזירה כל עוד נפשם בם, הודיעום, שבינתיים, נדחה ביצוע גזר־דינם ועליהם לנקות את אורוות הסוסים של הצבא. לאחר־מכן רוכזו בבניין הגימנסיה. צעירים רבים שידעו את מבואות הבית הצליחו להימלט בחשכת הלילה ולשוב לבתיהם.

הגזירות הלכו ותכפו. מדי יום נלקחו גברים ונשים לעבודות כפייה במקום ובסביבה.

עבודות־פרך אלה מטרות אחדות היו להן: לחסוך לשלטונות כסף על־ידי ביצוע שיקום הגשרים וההריסות מפאת הקרבות וכמו כן מילוי כל מיני שירותים בזויים אצל אנשי הצבא ופקידים גרמניים ומקומיים שונים. אבל המטרה העיקרית היתה לשבור את היהודי מבחינה רוחנית, ולדכאו ולהשפילו ולבזותו בעיני האוכלוסיה ובעיני עצמו.

ובכלי תעמולה שונים ומשונים היה מתפרסם שהנה בא היהודי על עונשו המגיע לו בצדק על כל העוול שעשה אי־פעם לפולנים ולגרמנים ושבעטיו פרצה המלחמה. נוסף על עבודות הכפייה ניתכו על ראשי היהודים גם גזירות אחרות כגון: איסור הליכה על המדרכות, איסור הימצאות יהודים ברחובות מסויימים ובשעות מסויימות, ענידת הטלאי הצהוב ועוד כהנה וכהנה איסורים שרק המוח השטני של הגרמנים הנאצים יכול היה להמציא. רוב תושבי העיר

הגיטו בטורק, רחוב שירוקה (ברייטע גאַס)

הגיטו בטורק, רחוב טילנא (שמולע געסל)

נהנו מהשפלתם של היהודים, ורק בודדים הצטערו וראו ביחס הגרמנים ליהודים גם סימן רע לבאות: „הם מתחילים מהיהודים וימשיכו בנו, הפולנים!" אבל קולות כאלה היו נדירים ביותר והיו כ„קול הקורא במדבר".

ברור לכולם היה, ובמיוחד ליהודים שאפסה כל תקווה לשיפור המצב ושגופו וכבודו של היהודי היו הפקר ולכל אחד מותר לעשות ביהודי כאוות נפשו.

וזה היה רק השלב הראשון של ההתעללות ביהודים. לא עבר זמן רב והגיע גם השלב הבא: גירוש היהודים מן הרחובות המרכזיים, העברתם לעיר **„בוכניה"** שבשטח „הגנראל־גוברנמנט" וריכוז הנותרים בשני רחובות צרים שהיוו את הגיטו הטורקאי. Szeroka, Tylna

את דירות היהודים תפסו גרמנים, כפריים רבים מהסביבה שהתגייסו למשטרה המקומית או לפקידות וכן על־ידי גרמנים שהגיעו משטחי ה„רייך",

כדי לקדם את "הגרמניזצייה" של השטחים שסופחו ל„רייך". ולא רק הדירות עברו לבעלים החדשים, אלא גם כל מה שהיה בתוכם: בגדים, רהיטים, כלי בית וכדומה.

המקרה עליו סיפרה הגב' מרים זיידנברג, בת עירנו, מראה לנו עד כמה היו היהודי ורכושו הפקר.

„עבדתי כעוזרת־בית אצל הפקיד הגרמני באואר. בין יתר עבודותיי בביתו היה מוטל עלי גם לטפל בכלבו הגדול. היה זה כלב פראי ואיתרע מזלי, והכלב קרע את כלי־המיטה ובגדים רבים מהבית. פחדתי מאד מתגובת האדון. לתמהוני הרב היתה תגובתו פושרת ביותר: אין דבר, יש די בגדים וכלי־מיטה אצל היהודים. סלקי 'אשפה זו' ונשיג דברים טובים מאלה שהיו לנו".

השפלת היהודי וביזויו הפכו „לבידור" ומדי פעם היו הגרמנים מעניקים לאוכלוסיה „שעשועים" כאלה, ובמיוחד בימי חג ומועד יהודיים. אייזיק ראַש, בן עירנו מספר:

„התרכזנו, כשני מניינים, בביתו של משה שובינסקי. הצבנו משמרות סביב הבית, אבל הגרמנים הפתיעונו. בעת תפילת „מוסף" התפרצה פלוגת ס"ס לגיטו. חלק מהמתפללים הצליחו להימלט, אבל הרוב נתפסו והוצאו מהבית כשטליותיהם עליהם ואולצו לטאטא את הרחובות לקול צחוקם ולעגם של המענים והצופים".

בית־הכנסת עולה באש

בית־הכנסת בעירנו גדול היה ובנוי לתלפיות. הוא התבלט מרחוק בגובהו מבין יתר הבתים שברחוב. אולם גדול היה בו וכן „עזרת נשים" גדולה, וגם חצרו היתה רחבת־ידיים. בצדו האחד של בית־הכנסת היה בית־מדרש ומצדו השני המקווה ובית הקהילה. את בית־הכנסת על המבנים הסמוכים לו הועידו הגרמנים לאמבר תבואה ולמשרדים. באחד הימים נתגלה לתושבי הגיטו מראה מזעזע: עשן סמיך תימר מחלונות בית־הכנסת שהוצת מבפנים. מכבי־האש לא כיבו את הדליקה אלא הקפידו שלא תתפשט על מבנים סמוכים. ואחרי־כן הוטל על היודנראט לדאוג לנתץ את גדר הלבינים האדומות מסביב לבית־הכנסת ולנקות את החצר מערימות הברזילים והלבינים כדי לאפשר תנועה תופשית של עגלות טעונות דגן.

ההתעללות במורה־ההוראה

במיוחד מצאו הרוצחים סיפוק בהתעללות במכובדי העדה וברבניה. בימים הראשונים של הכיבוש היה מורה־ההוראה של העיר ר' פינטשע וייס בין

המבוזים הראשונים. הוא נאלץ לנקות את המחראות של פקידי המקום ובשעת מעשה הומטרו עליו גם מכות. לימים הונח לו ואף על זקנו הצליח לשמור. אך לא לזמן רב נמשכה האתנחתא. באחד הימים התפרצו לחדרו בריוני „ההיטלר־יוגנט" — אלה בני הפולקסדויטשה שרק לפני זמן קצר שיחקנו אתם יחד וגם למדנו יחד, והנחיתו מכות רצח על ראשו ומרטו את שערות זקנו תוך צחוק ולעג.

מורנו ורבנו היה גבוה אך צנום, פניו היו חיוורים מעט כפני אדם המרוחק מהבלי העולם הזה ונתון כולו לעניינים שמיימים ומבלה את ימיו ולילותיו על התורה. פנים אלה, פני־קדוש, חוללו. צלם האלוהים שבו חולל ויחד אתו חולל גם כבודנו וזעזע את כולנו עד היסוד.

יהודי מטורק בשעת התפילה ע״י מדרגות בית־הכנסת
(צולם ע״י הנאצים)

ממה חיו היהודים בגיטו?

יחסית לגיטאות בערים ובעיירות הסמוכות היה מצבנו די סביל. לא סבלנו חרפת־רעב. בתנאי המגורים שלנו היתה סגירה הרמטית של הגיטו כמעט בלתי אפשרית, וכך יכולנו להשיג מזון תמורת חפצי־ערך או סחורות שונות שהצלחנו להחביאן. אומנם פעילות־מסחר זאת היתה קשורה בסכנות רבות, ולא מעטים נתפסו ונענשו קשות, אך מה לא יעשה אדם כדי להחיות את עצמו ובני ביתו.

וכאן יש לציין שהילדים והנשים היו הנושאים העיקריים בעול הפרנסה, כי הגברים ברובם היו עסוקים בעבודות כפייה, אם כי לא פעם ניצלו העובדים את האפשרויות שהזדמנו להם בהיותם בין גויים להחליף אתם דברים בענייני חליפים, והיו אז מתבצעות עסקות שונות שמטרתן היתה לא הבאת רווחים אלא פשוטו כמשמעו — קבלת מצרכי מזון לקיום.

אבל לא כולם הצליחו ב„משימות" כאלה ולא מעטים היו גם מחוסרי אפש־רויות להתקיים. ואז — מספר אייזיק ראָש — „התארגן" בגיטו ועד, שעל קיומו היה ידוע ל„יודנראט" והוא אשר עזר לנצרכים ביותר שבכוחות עצמם לא יכלו להשיג את המצרכים החיוניים ביותר לקיום. צורת האירגון היתה פשוטה בתכלית הפשטות. חברי ועד העזרה פנו למכריהם והטילו עליהם חובה לטפל בנצרכים. יש לציין שעזרה זו בוצעה, כמעט, ללא תקלות ובהבנה רבה. מצב זה נמשך עד לגירוש לכפר „קולונייה" Kowale Pańnskie *

התרמית הגדולה „קולונייה"

דמיונם השטני של הגרמנים היה עשיר־המצאות רבות ומשונות, שכוונתם היתה אחת ויחידה — לבלבל את הקרבנות ולהשלותם בהבטחות שוא. בעירנו ובסביבתה נקטו הגרמנים בשיטת תרמית מיוחדת במינה שקראוה: חילופי אוכלוסין. העברת הכפריים הפולנים לשטחי גרמניה לעבודת כפייה והעברת היהודים לכפרים, כביכול להיטיב את תנאי חייהם ולהפכם לאלמנט פרודוקטיבי.

הגיטו שלנו אט־אט התרוקן מגברים צעירים ונשים המסוגלים לעבוד. הם נשלחו לסביבות פוזן, ולפוזן גופא לעבודות פרך שונות. הנותרים התבשרו ביום אחד בהיר, כי מעתה לא יתגוררו עוד בגיטו המנוון את תושביה, אלא יעבדו בחקלאות בכפרים שבין דוברה וטורק — שטח שהגרמנים קראוהו „קולונייה".

---

* באזור חקלאי של קובאלה פאַנסקיה נמצאו לפני ספטמבר 1939 רק משפחות יהודיות ספורות.

במשך זמן קצר התרוקנו הגיטאות סביב טורק מיהודים שהועברו ל„קולו־נייה" ב־20.10.1941. לרשות היהודים הועמדו בתים ריקים על כל הרכוש הפולני שהיה בהם. אפילו מצרכי מזון היו שם בשפע. לכל משפחה יהודית ניתן בית ומשק. והעבודה החלה. החיים התנהלו על מי מנוחות. מועצת היהודים המשיכה בתפקידה. נוסף על אירגון החיים ב„קולונייה" היתה חייבת לספק כוחות עבודה מקצועיים, לפי הצורך ולפי הדרישה, לשלטונות בטורק. אנשים אלה רוכזו במקווה בטורק ורק לימי ראשון שוחררו לחזור למשפחותיהם ב„קו־לונייה".

שיטת האשלייה פעלה כמתוכנן. היהודים נרגעו וחששותיהם לבאות פחתו. בני טורק במחנות קיבלו ממשפחותיהם ב„קולונייה" חבילות מזון באמצעות הדאר. ועל מה, אם כן, יתאונן יהודי, בימי מלחמה קשים; יש קורת גג, יש אוכל וחיים. וזה מה שהיה דרוש ליהודי עד יעבור זעם. יהודי טורק והסביבה נשמו לרווחה.

החבר שרגא בר־סלע סטמפה שהיה באותה תקופה במחנה פוזן מספר:

„אנחנו במחנה לא הבינונו בשום פנים ואופן את פשר הדברים. עניין „הקולו־נייה" היה בעינינו לחידה. פירושים מפירושים שונים ניתנו לצעדם זה של הגר־מנים. היו שראו בצעד זה הכרח בל יגונה של המציאות המלחמתית; לגרמנים נחוץ מזון והם מנצלים את היהודים לעבודות חקלאות. מתוך בטחון שהיהודים יעשו כמיטב יכולתם להצדיק את יחס הגרמנים אליהם בחריצותם ובהישגיהם החקלאיים. היו כאלה שקיוו במהרה לחזור לחיק משפחותיהם כדי לסייע בידיהן ולפתח יותר טוב את המשקים. אבל היו גם כאלה שהתייחסו מהרגע הראשון למעשה־חסד זה של הגרמנים בחשד — גם שהגרמנים עושים אתך טובה יש להיזהר מטובתם!" אך מי רצה לשמוע את רואי השחורות להכעיס".

באחד הימים פסקו קשרי הדאר ומשלוח החבילות. במכתב האחרון שקיבלתי מאמי ז"ל כתבה שכולם הועברו לעיירה דוברה. איך הגיע אלי מכתב זה אינני זוכר כבר. כל האשליות נגוזו בבת אחת. בבכי ובחרדה חיכינו לידיעות נוספות, אך אלה לא באו.

ומה היה ב„קולונייה"? — מספרים אייזיק ראַש ומרים זיידנברג:

„היה זה בחורף 1942. באחד הלילות הוחרדנו מצעקות אנשי הס"ס שמילאו את כל הכפר והפילו על כולנו אימת־מוות. היתה זו הצעקה הידועה: על כל התושבים, בלי יוצא מן הכלל, להופיע תוך שעה אחת במרכז הכפר.

כל אחד לבש את בגדיו הטובים ביותר ובכמות גדולה, מתוך חשש שלא נחזור עוד לבתינו וכך התייצבנו במרכז הכפר. היה זה שדה פתוח. הגרמנים

התחילו במלאכת המיון והסיווג. גברים לחוד ונשים וילדים לחוד, זקנים לחוד וצעירים לחוד. „הסילקציה" — כלשונם התחילה. זעקות הנאספים היו מחרי־דות. משפחות הופרדו, ילדים נלקחו מידי הוריהם, אבות מילדיהם, נשים מבעליהן. וכך טעמנו את טעמה של הסילקצייה עוד לפני אושוויץ ובירקנאו. הזקנים, הילדים והאמהות שלא רצו להיפרד מילדיהן, רוכזו בכנסייה בדוברה. ביניהם היתה גם אמי.

מרים זיידנברג מספרת:

„הנותרים הוחזרו לבתיהם. נשארנו מעטים ומיותמים. שבורים ורצוצים — ללא הורים וללא משפחה. אמי הצליחה להימלט מן הכנסייה ולהגיע ברגל אלינו. רבים קינאו בנו, כי אֵם לנו. אך אושר זה לא ארך זמן רב. הזקנים שהצליחו להינצל מה„סילקצייה" רוכזו שוב ונשלחו לדוברה. ואנו הצעירים והגברים המעטים נשלחנו למחנה **'מבצר רדזיביל בפוזן'** ".

מוסיף לדברי מרים אייזיק ראָש:

לאחר שכל היהודים מעל גיל חמישים וכל הילדים מתחת לגיל שתים עשרה רוכזו בכנסייה בדוברה, הותר לבעלי מקצוע שעבדו אצל גרמנים לשחרר את קרוביהם מהכנסייה. בן־עירנו, יצחק שמול, שבימי המלחמה הקצרים הסתיר גרמני, תושב עירנו, מזעם הפולנים הנסוגים, שוחרר מן הכנסייה ואף הותר לו לקחת עמו את קרוביו, בראותו כי בעל־זכויות הוא, שב מספר פעמים לכנסייה להוציא ממנה מכרים שונים באומרו שקרוביו הם. מעשהו זה לא נשא חן בעיני הממונה, והוא עצר אותו ואף צירפו לאחד המשלוחים לחאלמנו. כמו־כן עזר מרדכי סטריקובסקי בהצלת־ילדים.

כשנודע לנו, הצעירים המעטים שנשארנו בכפר, שהגרמנים מוציאים את היהודים למקום בלתי ידוע. נתכנסנו ושוחחנו על אפשרויות של התארגנות לבריחה. ראשי הדוברים היו שמואל גלובה, יהודה טאובה ואני (אייזיק ראָש). לצערנו הרב לא יכולנו לבצע את מה שהחלטנו. עוינות הגויים ליהודים הרתיעה רבים. ידענו שאין לנו לסמוך על שכנינו הפולנים. אף אחד לא רק שלא יעזור לנו, אלא אף יסייע לגרמנים למצאנו ולחסלנו. בעוד אנו חושבים מחשבות הצלה שונות ומהססים, סובבונו אנשי הס"ס, וריכזונו במרכז הכפר. נערך מיפקד. היינו אז 1860 נפש. מהם נבחרו 180 גברים חזקים שנשלחו לגיטו לודז', והיתר, ביניהם זקנים ובעלי מום, הושבו בעגלות ובליווי שוטרים יהודים נשלחו למקום בלתי ידוע לנו. בין בעלי העגלות היו בנימין לשצינסקי וכן תושב העיירה ברודזב, שנמלטו. מהם שמעתי דברים אלה":

„האנשים הובלו ליער בסביבה ושם נורו יחד עם השוטרים היהודים שליווּם בדרכם האחרונה".

דברים דומים שמענו גם מפי אנשי היודנראט. היינו אובדי עצות. מחשבות־יאוש תקפונו. לא עבר זמן רב ואנשי ס"ס הופיעו ודרשו שהשניים (העגלונים) שברחו יתייצבו מיד בפניהם, ולא — ייהרגו אנשי היודנראט. נערכו התייעצויות והשניים אולצו להתייצב. שבורים ורצוצים ניצבו השניים בככר הכפר מול פני הרוצחים. הם ציוו לכרוע על ברכיהם ולפתוח את פיהם. הרוצחים עברו מאחד לשני וירו בפיהם לעינינו. למחרת בבוקר שולחו הנשארים לחאלמנו, והמעטים, שאני נמנה עמהם, נשלחנו לגיטו לודז׳."

מבין היהודים שנותרו בקובאלה פאנסקיה נשלחה בחג השבועות ב־1942 קבוצת גברים לעבודה בסביבות פוזן. ב־20.6.1942 נשלחו לשם גם מספר נשים. ב־23.6.1942 נתלו בקובאלה־פאנסקיה על־ידי הגרמנים 10 שוטרים יהודים. ב־20.7.1942 הוחל בחיסול של שרידי היהודים בקובאלה פאנסקיה. החולים נרצחו ליד אחת הגבעות במרחק מה ממקום הריכוז. דחובש ז׳ שטיין לא רצה להיפרד מן החולים ונרצח יחד אתם. במהלך האקציה נרצחו שוב 12 שוטרים יהודים. כל היהודים הנותרים הועברו למחנה ההשמדה בחאלמנו.

מרים זיידנברג (מבית גראונדס די ווייסע — הלבנה)

(נרשם על־ידי שרגא בר־סלע)

בנות טורק בסבלן

מחנה **„מבצר רדזיבל"** Radziwil נמצא בלבה של העיר פוזן. זהו מבצר עתיק יומין שחומותיו עבות ושערים כבדים סוגרים עליו. במבצר זה רוכזו בנות **טורק** וסביבתה, והמבצר הפך למחנה עבודה. בפי אנשי הסביבה נקרא המחנה „הפרה האדומה" Czerwona Krowa וזאת מחמת המחלות הרבות שהשתוללו בין חומותיו. היה זה מחנה של נשים סובלות. כמעט כולנו הכרנו זו את זו עוד טרם שהגענו למקום ארור זה. ודבר זה היה אולי היחיד הטוב. התנאים היו קשים מאד. העבודה היתה מפרכת והמזון דל. אומנם לא היינו בנות מפונקות מהבית והיינו רגילות לעבוד, אבל העבודה כאן בתנאים של תת־תזונה, עשתה בנו שמות. בהתחלה קיבלנו חבילות מה„קולונייה", אך כשאלה פסקו ונאלצנו להסתפק במנת־הלחם הזעומה שקיבלנו במחנה, נעשו תנאי חיינו קשים ביותר. במקרה, נתמזל מזלי ונבחרתי לעובדת בריאות — Sanitatärin בלשון מפקדת המחנה. בבואי למחנה נשאלתי למקצועי ועניתי, כי תופרת אני: ואז אמרו לי: „אם הנך יודעת לתפור, תדעי לבטח גם לגזור, ועל כן תהיי מעתה ,סניטטרין' ".

תפקידי היה קשה מאד. ביום עבדתי במטבח, ניקיתי את החצר, פרקתי מצרכי מזון מקרונות, הובלתי פחם, פיקחתי על נקיון המגורים וגם עבדתי בבית־החולים המקומי. על אף העבודה הקשה שפר עלי חלקי ביחס לבנות אחרות — לא רעבתי ללחם ולתפוח־אדמה.

עלי לציין בצער שבין הצוות הרפואי במחנה, מבין האסירות, היו גם גילויי התנשאות ואף אכזריות. גם בסבלן שמרו מספר נשים מ„הפרסונל" על "מעמדן", כביכול.

ואני, אוי לי! על גופן של בנות־גילי למדתי את תורת הטיפול במחלות ובמגיפות. בשוך המגיפה עברו הבנות הנותרות במחנה בדיקות קפדניות. אלו, שבהן לא נתגלו סימני מחלה, נשלחו לאושוויץ. אלו, שלא „שפר גורלן" הושמדו

על־ידי הרוצחים במקום. מספר החולות היה רב, ואף מגיפות פרצו במחנה. לא פעם היינו חסרות אונים. מלאך־המוות התהלך בין כותלי המבצר ונהיינו כבר אדישים למתרחש. זכור לי מקרה, שנערה בשם חנה טוביאק ברחה מצריף בית־החולים והפילה את עצמה לבור השופכים. הבור היה עמוק מאד ומלא סיד וקארביד. ירדתי בסולם לבור וגררתיה למעלה. הבאתיה למכבסה, רחצתיה והשכבתיה שוב בביה"ח. לא הצלחתי הרבה זמן לשמור על חנה, כי נסעתי למכון החיטוי לחטא את בגדי הבנות המכונמים. בשובי מצאתי את מיטת חנה ריקה. הנערה חזרה על המעשה הקודם, והפעם הצליחה למות.

הנשים עבדו בעבודות־עפר סביב הנהר וארטה. הנערות עמדו במי וארטה הקרים ובפיקוח משגיחים ומדריכי עבודה גרמניים ופולניים ויסתו את זרם המים. בשובן מהעבודה היו בחלקן פצועות שנזקקו לטיפול רפואי. אבל עוד יותר גרוע היה להישאר במחנה ללא עבודה. מפקד המחנה היה סאדיסט גדול והיה ידוע לשמצה בכל הסביבה. הוא התעלל בבנות בכל מיני דרכים מקוריות שרק מוחו של השטן בעצמו יכול היה היה להמציאן. אחת מהמצאותיו הזדוניות היתה להחליף אחת לשבועיים את הבנות שעבדו במטבח בבנות אחרות. לכאורה, הרי נראה הדבר הזה כטוב וכנכון. אך לא־כן היה הדבר הזה בתנאינו. הבנות המורעבות התנפלו על האוכל בבואן למטבח בהרגישן חופשיות בנידון. וכמובן ש„זלילה" כזאת היתה מסתיימת במוות המוני מתוך ייסורים רבים. במקרים כאלה עמד ה„וואמפיר" (הערפד) — כך כונה מפקד המחנה על ידינו — וצחק. „חיות, לזלול עד המוות!" — גרגר קולו הגס.

מעטות היו הנערות שניסו לברוח. ואלה שנתפסו לרוב הוצאו להורג בתלייה. הסביבה העויינת והמראה האיום של הבנות, שהיה יכול מיד להראות מאין באות, שיתקו כל רצון לבריחה, וכשנודע לנו על חיסול יקירינו, התייאשנו כליל ולא מצאנו כל טעם בחיים. לאן נברח ולשם מה.

הבחורות הלכו ונחלשו. קול שירה לעתים רחוקות נשמע במחננו, בדרך כלל שררה דממת מוות ודכאון. מגיפת הטיפוס הפילה בנו חללים רבים. נערות חולות עם חום של 39 מעלות העדיפו לצאת לעבודה מאשר להישאר במחנה. אך בעלות החום ל־40 מעלות, לא יכלו כבר החולות לזוז ונשארו תקועות במחנה.

טיפוס, גרדת וכינמת חברו יחדיו והפילו חללים לעשרות ולמאות. אף אני חליתי, ובכל זאת המשכתי בעבודתי.

מדי בוקר יצאתי למיפקד, שיניי נקשו זו בזו, כולי רעדתי ולבסוף הגעתי למצב כזה שלא יכולתי להסתיר עוד את מצבי. פניתי לאחראית על הבריאות ולאחר שחומי הגיע ל־41 מעלות הועברתי לבלוק החולים המכונה „ריביאר". האחות שקיבלתני הגישה לי קערת מים קרים וציוותה עלי להתרחץ. אבל

מרוב חולשה לא הייתי מסוגלת לעשות זאת, אז היא „עזרה" לי. לקחה את קערת המים ושפכה על ראשי ופקדה עלי לעלות לקומה השלישית של הדרגש. על מצע קרשים צר שכבו עוד שלוש בנות. בקושי נדחקתי ביניהן, כשגופי כולי רועד. לא יכולתי אפילו לנגוס את פרוסת הלחם שהבאתי עמדי. בת אחת התחלפה אתי, נתנה לי חתיכת בצל תמורת פרוסת הלחם. בצל זה השיב את נפשי. כך עברו ימים אחדים (אינני נזכרת אפילו כמה). הועברתי לבלוק המחלימות, המיועד גם לאלה שיכולות לעבוד בעבודות קלות. עליתי לדרגש המיועד לי ועצמתי את עיניי מתוך תקווה להירדם קצת. אך טרם הספקתי להתאושש, הופיעו שתי קאפות, שחיפשו פועלות. הן הגיעו גם אלי והכריחוני לקום ולצאת אתן לעבודה. לשוא טענתי שעדיין אני חלשה ואין לי כוח לעבוד. אך טענותי לא הועילו. הן הורידוני מהדרגש, בעטו בי. אבל גם זה לא הועיל. שכבתי ללא יכולת לקום. לא יכולתי מרוב חולשה להניע אבר. בראותן את מצבי העלוב סוף סוף עזבוני לנפשי באומרן: „נעזוב אותה, היא במילא עוד מעט תתפגר!"

כנראה, שאין גבול ליכולתו של האדם לסבול. נשארתי איכשהו בחיים ולאט לאט חזרתי לכוחותי. ועוד מקרה נחרט עמוק בזכרוני מהימים ההם. בזמן מגיפת הגרדת, קיבלתי גם כן גרדת. בסלקצייה הופניתי לצד שמאל, שפירושו — מוות. בצעדי לשורה השמאלית מיואשת ומשלימה מחוסר ברירה בגורלי, תפסני פתאום איש ס"ס, אחד האחראים לסלקצייה, הסתכל בי ואמר: „ידיה עדיין יפות, נשאיר אותה!" וציווה עלי לפנות ימינה. וכך שוב ניצלתי. נשלחתי לבית־המרחץ ולסניטאציה (חיטוי הבגדים). נזכרת אני, שהבחורות בראותן אותי זזו הצדה, כי כל גופי היה מכוסה פצעים. אחת אפילו אמרה ספק כאמירה סתמית ספק בקנאה: „אחותי היתה נקייה ממנה ובכל זאת נשלחה שמאלה..."

בקיץ 1943 רוכזו כל יושבי מחנות־העבודה בפוזן וסביבתה; גברים ונשים נשלחו בטרנספורט (משלוח) אחד לאושוויץ. מבודדות וגלמודות הגיעו, לבירקנאו על יד אושוויץ ממחנה הנשים, חמישים נערות. אך גם לאלה מנת הייסורים לא הושלמה עדיין. בבירקנאו התחילה פרשת סבל חדשה עבורנו.

מנגלה, הידוע לשמצה, לא סבל שאני נערה יהודייה בלונדינית, ובכל זאת נראית כיהודייה, ועל כן הועיד אותי לנסיונותיו הגזעניים. הוא לקח ממני דם. כמו־כן לקח דם מנערה שחרחורת, יהודייה טיפוסית ומנערה אדמונית. בגלל „הנסיונות הרפואיים" האלה שוכנתי בבלוק בית־החולים. אחות בית־החולים בישרה לי, כי נועדתי להיות „אסכפרימנט" רפואי. פחדתי מאד. לאחר זמן עזבני מנגלה לנפשי. האחות באה אלי ויעצה לי לצאת

לעבודה, והיא, מצדה, תודיע על מותי. אם עדיין אני חייה — אחות זו — לה שלוחה תודתי.

כוחותי הלכו ואזלו. נלקחתי לסלקצייה. כל הזמן הוצאו בנות ערומות למכוניות. משאיות גדולות עמוסות „סחורה חייה" נסעו הלוך ושוב, ואנו שיערנו את מחוז חפצן. ביום השלישי לסלקצייה הגיע גם תורי למשלוח. פתחתי את פשפש תא הנהג, ובהיותי רזה מאד הצלחתי להידחק לתוכו. עד הקרמטוריום הדרך היתה קצרה. שכבתי מתחת למושבו של הנהג, ולאוזניי הגיעו צלילי „התקווה" — שירת המובלות למוות וקריאת „**שמע ישראל**!"

כל זה נמשך זמן קצר. האוטו חזר לטעון את „המשלוח" הבא. הרגשתי שאני נחנקת. בשארית כוחותי יצאתי ממחבואי. מפקד המחנה ראני וקראני אליו ואמר: „אם משם הצלחת להינצל, מגיע לך פרס. היכנסי לבלוק!" הוא שאלני למקצועי. ידעתי, כי דרושים להם בנאים, ועניתי: „אני בנאית". התלבשתי ויצאתי להדגים כיצד אני בונה. מעולם לא עשיתי מלאכה זו, אך את הקיר הקמתי. זכיתי לעת־עתה לארכה לחיות. צורפתי לעובדות הבניין. בבניין עבדו גם אסירות גרמניות, כנראה, יצאניות או פושעות אחרות. חששתי, שחוסר ידיעתי במקצוע הבנאות, אחרי זמן קצר סוף סוף יתגלה ואני אבוא על עונשי. ושוב האיר לי המזל את פניו. הגרמנייה „הקאפו" שאלתני אם הייתי בתנועת הנוער ואם אני יודעת „איתות". גם על זה עניתי בחיוב. היא שמחה מאד והטילה עלי לאותת לה בבוא הגברים אל הבנות הגרמניות. הן נתנו לי מזון בשפע והבראתי. התחלתי לדאוג לחיצוניותי. את מנת המזון שלי המיותרת נתתי לשכנתי לדרגש. עברו חדשים אחדים באופן יחסי טובים. אחרי־כן שוב חזרו הימים הקשים, אך נותרתי בחיים.

עבדתי בבית־חרושת לחלקי מטוסים. מקום העבודה היה מרוחק מאד מהמחנה, ואת דרכנו עשינו יום יום בבוקר ברגל. נזכרת אני ביום הראשון לעבודה. המפקדת צועדת לפנינו ואנו צריכות ללכת אחריה בצעדים מהירים כחיילים ממש. התזמורת מלווה אותנו והמפקדת מצעידה אותנו לפי הקצב. בקושי „סחבתי" את רגליי. ידעתי היטב שאם לא אצא עם כולן דרך השער, גורלי ייחרץ. איכשהו ברגליים כושלות, עברתי את השער. ידעתי — שוב ניצלתי. אבל גם העבודה היתה קשה. על כל בת היתה מוטלת מכסה מסויימת ואוי ואבוי לבת שלא מילאה את המכסה. אז נענשנו בעונשים חמורים. בתרגילי סדר, קפיצות וזחילות. הקושי בעבודתנו היה גם בזה, שהיינו סגורות ומבודדות בזמן העבודה, לעומת אלה שעבדו בשדה ויכלו מדי פעם להשיג תפוח־אדמה, ראש־גזר או סלק. ואנחנו נאלצנו לחיות אך ורק על מנת הלחם הזעומה.

סוף שנת 1944. מרחוק נשמעים כבר הדי התפוצצויות של התותחים הרוסיים. נזכרת אני, שאחת המשגיחות עלינו אמרה לנו: „בנות, החזקנה מעמד, איוואן איוואנוביץ מתקרב!"

ביום בהיר אחד נקראנו מוקדם ממקום העבודה. חולקו לנו בגדים ונאמר לנו להיות מוכנות לצאת מהמחנה. זכיתי בשמלה שחורה ובמעיל אזרחי. לא האמנתי למראה עיניי כשראיתי איך אני נראית בלבוש החדש. אימה ופחד אחזוני. הבנתי שמשהו עומד לקרות, וה„משהו", לבטח, לא טוב. שאלתי את המפקדת, פולנייה ושמה סטנייה מטרנוב: „לאן אָנו מובלות ומהו הלבוש המשונה," והיא ענתה לי בפשטות: „מובילים אתכן לתעשיית הסבון — **רי"ף**" (רי"ף — ריין יידיש פעץ — שומן יהודי טהור), והבגדים המשונים הם, כדי שתוכלו לרקוד עם המלאכים".

העלונו על הרכבת ואחר נסיעה ממושכת הגענו לברגן־בלזן. ידענו שמחנה זה אינו מחנה עבודה, והבא בשעריו מצפה לו המוות הקרוב. השכיבונו על הרצפה הקרה. מלאך־המוות השתולל בתוכנו. בין האסירות היו נשים אוקראיניות אלימות שהיו מסוגלות אפילו לאכול בשר אדם. שפר גורלי ואני עבדתי במטבח, שהכין אוכל לכל המחנה הגדול. רעב כבר לא סבלתי. יכולתי גם לעזור לבנות אחרות. הבאתי לחברותיי גם קצת סוכר, הן המתיקו בו את המים והשיבו את נפשן.

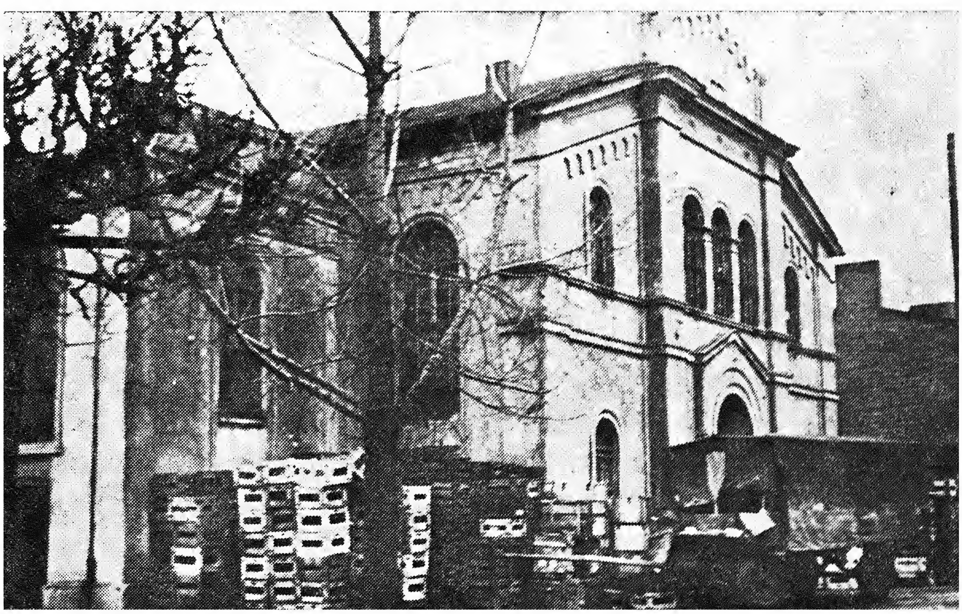
פעם, בדרכי מהמטבח לצריף, התנפלו עלי אוקראיניות אחדות ורצו לקחת ממני את המזון שהיה עמדי. נאבקתי עמהן בכל כוחותי. הן קרעו את בגדיי אבל את האוכל לא הצליחו לקחת ממני. בשארית כוחותי הגעתי לבלוק. שם דאגו לי חברותיי לקבל בגדים אחרים ושמחו בי מאד ושיבחוני על שהצלחתי להתגונן בפני החיות הטורפות.

רעמי התותחים התקרבו. באוויר הורגש שינוי. מפה לאוזן גונבו שמועות שהאנגלים הולכים ומתקרבים. פחדנו להראות את שמחתנו. קשה היה להאמין שנזכה לגאולה. אבל פעם אחת, בלכתי במחנה ודוד ריק בידי נתקלתי במשאית צבאית ובה חיילים המכריזים בגרמנית: „הקשיבו, הקשיבו, אתם כולכם חופשיים!" רצתי כל עוד רוחי בי, לבשר את הבשורה לאחרים. בדרך התנשקו נשים ובכו מרוב שמחה. במצב רוח מרומם כזה תפס אותי הטבח הראשי, אסיר פולני, וסטר לי בכוח רב על פני. עד היום אינני יכולה להבין מה היתה הסיבה לכך. כנראה שלשונא ישראל זה כאב שיהודייה נשארה בחיים ואפילו יכולה לרוץ. מכה זו היתה האחרונה שספגתי.

פצעיי הגופניים הגלידו, אך לא־כן פצעיי הנפשיים. משפחתי הענפה,

משפחת גראונדס בת שמונת הילדים, הוריי, דודים ודודות — כולם ניספו ונשארתי אנוכי לבדי.

יצאתי את שער המחנה בתקווה לחיים חדשים. עוד באותה שנה (שנת 1945) נישאתי למשוחרר כמוני — איש ביאליסטוק, ועמו עברתי את הדרך הארוכה, עד 1948 שנת עלייתי לארץ באוניית פו־יורק. היתה זו דרך ארוכה ומליאת קשיים, אבל גם מליאת תקוות בעתיד טוב. ואומנם תקוותיי התגשמו. בעזרת השם הקמנו משפחה. נולדו לנו בנים ובנות, ואנו חיים חיים מאושרים בארצנו. אבל ברגעים המאושרים ביותר זכרתי את אשר עבר עלינו, על עמנו בימי השואה!

כך נראה היום בית־הכנסת המפואר בטורק

בימים הנוראים ההם

(מפי אליעזר ויצחק אורבך — רשם עקיבא שמואלי)

ביום ששי 1.9.1939 פרצה מלחמת העולם השנייה (מלחמת היטלר, ימח שמו וזכרו), ובאותו יום נתקבלה פקודה מהמגיסטראט (העירייה) לעזוב את העיר. (עד היום לא ידועה סיבת הפקודה הנ״ל). כל תושבי העיר התחילו לעזוב את טורק בבהלה, ורובם פנו ללינצ׳יץ ודומביה.

אנו היינו בין אלה שברחו ללינצ׳יץ. ומכיוון שבלינצ׳יץ כבר גרשו הגרמנים את היהודים מדירותיהם וריכזום בבית־הכנסת, החלטנו לחזור לטורק. נודע לנו שגם בדומביה אותו מצב. גם הידיעות ממקומות אחרים לא היו משמחות ביותר ועל כן הבנו שהבריחה מהפח אל הפחת אינה כדאית וחזרנו הביתה. כמונו עשו גם אחרים וכמעט כל יהודי טורק חזרו כלעומת שיצאו.

בשבוע הראשון של הכיבוש גייסו הגרמנים את הגברים היהודים וגם חלק מהנוצרים לבצע כל מיני עבודות קשות כגון: תיקון גשרים שנפגעו בימים הראשונים של הקרבות, סלילת כבישים שהשתבשו, פינוי הריסות וכו׳. כמובן שהיחס לפולנים היה אחר מאשר ליהודים.

אחרי ימים אחדים רוכזו מאות גברים יהודים בבית־הכומר והיו שם ללעג ולקלס. הגרמנים התעללו בהם, שלחום לשאוב מים והעבידום בכל מיני עבודות, כשמטרתם היחידה היא להציק להם ולהשתעשע על חשבון השפלתם וסבלם. ולבסוף בחרו בחמישה עשר גברים, שהעמידום ליד הקיר וירו בהם. בין הנהרגים הראשונים היו: מיכאל גולדשטיין, יהושע כהן וגבריאל „העיוור". הגוויות הוכנסו לחפירות שהיו שם מערב המלחמה.

את הנותרים העבירו לעבודות שונות בפארק (בגן הציבורי) העירוני אצל סקבובסקי ועוד.

„הימים הנוראים" והחגים התקרבו. מורה ההוראה של קהילת טורק, ר׳ פינטשע וייס, (הרב האחרון פנחס ונגרוב נפטר) ביקש את השלטונות הגרמניים בטורק לשחרר את היהודים מהעבודה ביום כיפור, וכעונש על חוצפתו זו העבי־דוהו הנאצים בכל מיני עבודות בזויות ומפרכות.

הנגישות הלכו וגברו. להרביץ ביהודים סתם ללא כל סיבה אלא הרבצה לשם התעללות נעשה ללחם חוקנו היומיומי.

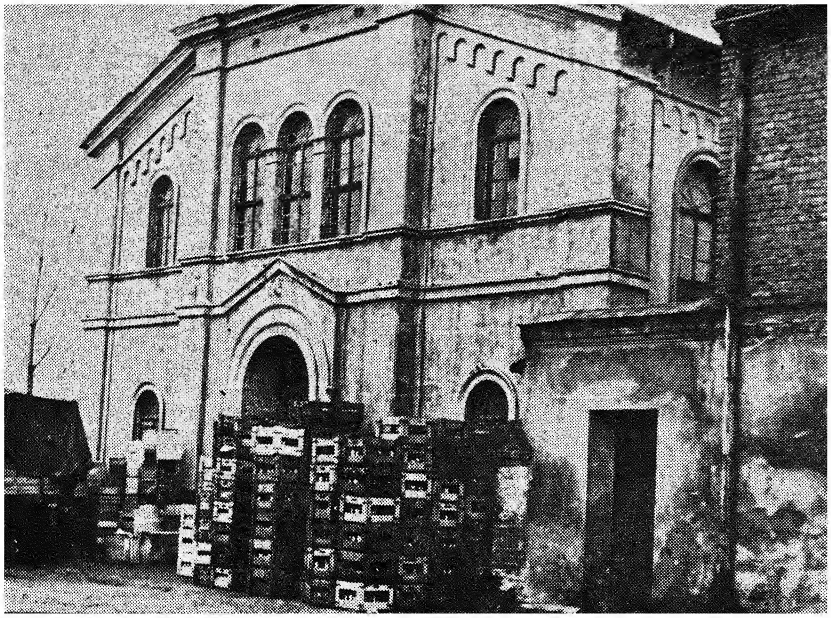
עד חודש דצמבר 1939 עדיין היינו במקומותינו ועם כל הקשיים יכולנו איכשהו להסתדר בהשגת אוכל. גם החנויות היהודיות עדיין היו, אם כי על כולן היה כתוב באותיות קידוש לבנה „יודה".

חיינו בחורף זה לא היו קלים. בימי כפור ושלגים סחבו אותנו לעבודות שונות וקשות. ביום „ז" דחנוכה (בחודש דצמבר) הודיעו לנו הגרמנים על משלוח 50 משפחות יהודים לבוכניה על יד קרקוב לעבודה. המשפחות האלה הוכנסו לבית־הכנסת. ומשם יצאו לדרך. הגברים הלכו כל הלילה ברגל עד שהגיעו לקולו. הנשים והילדים הוסעו בעגלות. הדירות של 50 המשפחות נסגרו והגרמנים הטביעו עליהן חותמות „הוחרמו על־ידי השלטונות". אומנם יהודים אחדים ניסו להתחכם ולהוציא חפצים אחדים מהבתים, אבל פולקס־דויטשע הלשינו, והיהודים נתפסו והוכו באכזריות. מבין המלשינים יש לציין לרעה את הגרמני בייער. בין חמישים המשפחות ששמותיהם זכורים לי היו אהרון שייניק ומשפחתו, מרגוליס הרש ומשפחתו, דוד קיוואלה ומשפחתו, זומר החייט, יוסף אליעזר אורבך, שמואל רוזנבלום, איטשה מאיר פויארה, דוידוביץ, רוגוזינסקי טבל, ראובן זיסקינד, הרש קיוואלה, פרץ פיאסק („דער רוטיער פרץ"), גבריאל לוי, יוסף הרש זומר, ישעיה לאסק, שמעון ויינגרט, משה וויינשטיין, יעקב קיוואלה ועוד.

בתקופה זו (עד סוף ינואר 1940) הוחרמו כל מקלטי הראדיו אצל היהודים והפולנים. שום עתון לא היה בטורק פרט לגרמני. בבית העירייה ועל לוחות מיוחדים בחוץ היו תלויות מפות שציינו את התקדמות הגרמנים. אבל הדאר היה עדיין פעיל גם בשביל היהודים ויכולנו להתכתב עם ידידינו ומכרינו. בימים האחרונים של ינואר 1940 נלקחו כל החנויות מהיהודים, וגרמנים הושבו בהן לנהלן. החנויות הקטנות היו לבז ורוקנו כליל מתכולתם. המאפיות של היהודים הוחרמו. בינואר ש"ז הוצת בית־הכנסת מבפנים, אבל היות שנשקפה סכנה גם לרכוש הלא־יהודי כובתה הדליקה.

ביום מותו של מרדכי זילבר ז"ל (באותה תקופה, בערך) הצלחנו להוציא מביהכ"נ את ספרי התורה והעטרות וקברנום בבית־הקברות. ושוב היתה הלשנה, שהיהודים קברו אוצרות, והנאצים תפשו את חיים אורבך ואת אליה סטמפה וסחבום לבית הקברות להוציא את הרכוש הקבור. הנאצים רכבו על סוסים והיהודים נאלצו לרוץ. לספרי־התורה היה מזל ונשארו קבורים, אחרי־כן לקחנו אותם לקובלה־פנסקה (מליני). אחרי שהתברר שבטורק לא יישאר אף יהודי אחד.

אבל עדיין היינו רובנו בבתינו, מתינו נקברו בבית־הקברות שלנו ופרט לנגישות שונות — שיגרתיות, התנהלו החיים כביכול בצורה נורמאלית, ובלבנו היתה אך ורק תפילה אחת: שלא יהיה גרוע יותר.

בית־הכנסת המפואר של קהילתנו. אחרי החורבן נהפך למחסן ע״י הפולנים

בפברואר 1940 הוצאו משפחות יהודיות מדירותיהן והוכנסו לבתי היהודים בברייטע־גאס. האחראי לקליטת היהודים במקום החדש היה מרדכי סטרי־קובסקי. תקופה זו נמשכה עד יולי 1940. כמובן, שכולנו היינו נאלצים לענוד את הטלאי הצהוב על החזה ועל הגב ואסור היה ללכת על המדרכה.

יש לציין כי נוכח המצב הקשה גדלה אחדותנו ונכונותנו לעזור זה לזה, וגם בעניין סידור העבודה, העדפנו שנציגינו יקבעו את תורו של כל אחד לצאת לעבודה ועד כמה שיכולנו נמנענו מלהגיע למצב שהגרמנים יעשו את סידור העבודה.

ביולי 1940 קם הגיטו בטורק. הגיטו התמקם בברייטע־גאס, בשמאלע־געסל (הסימטא הצרה) ובחלק מהרחוב הרוסישיצי. הגיטו היה מגודר בגדר־תיל ומצד הרחוב הקאלישי גם בקרשים. בשטח המצומצם של הגיטו הצטופפו חמש מאות משפחות. הגרמנים מינו לזקן־היהודים — „יודנעלטסטער" את הרשל זימנבודה וכעוזריו את אברומטשע ביקובסקי וחיים לייב עליאש. בתוך הגיטו היה דאר יהודי כשהבולים כמובן גרמניים. מנהל הדאר היה בן־ציון קופל ואתו עבדו שתי בחורות יהודיות.

אוכל היה לנו בגיטו וגם יכולנו לשלוח חבילות למחנות עבודה, שבהם

נמצאו בני עירנו. בגיטו התקיימו אפילו חתונות (כגון חתונת בתו של אהרון יעקוביץ וחתונה אצל משפחת רסלר).

כך נמשכו החיים עד שגרמניה פלשה לרוסיה ב־22 ביוני 1941. מהיום הזה התחיל מצבנו להידרדר, ומיום ליום נעשה יותר גרוע.

בשבת הראשונה אחרי הפלישה לרוסיה נשלחו יהודים מדוברה וחמישים יהודים מטורק למחנה עבודה לפוזן, יומיים אחרי־כן דרשו הגרמנים 230 איש נוספים. את הרשימה הכין היודנראט והשתדל לא להכניס לרשימה גברים בעלי משפחות.

במחנה בפוזן הוצאו עשרה אנשים. נאמר להם שהם חוזרים הביתה, אבל כפי שאחרי־כן הוברר לנו נשלחו בטרנספורט (המשלוח) הראשון לחאלמנו.

הנשארים בגיטו חיו בחוסר ודאות למצפה להם בכל רגע.

יום אחד הגיע לטורק אחד „מהגדולים" שבנאצים וננקטו אמצעי בטיחות קפדניים. על היהודים נאסר לא רק ללכת ברחוב אלא אפילו להסתכל מבעד לחלון החוצה. בנו של ישראל מלינובר הציץ ונפגע ונענש. הכניסו לו לפיו חצי ליטר שמן קיק. אבל הבחור החזיק מעמד והקיא ויצא בשלום.

אחרי־כן הוצאו ארבעים גברים לעיר לשנו, בסביבת פוזן, לעבודה.

ביום כיפור 1941 התחיל חיסול הגיטו והיהודים נשלחו להיידמיל. שם שוכנו יהודים מעוד ערים בסביבה (רוסישיץ, דוברה, אונייוב, טולישקוב, ברידזעווע ועוד מקומות אחדים). ה„קולוניה" הזאת היתה מורכבת מ־17 כפרים על שטח של 35 קמ"ר. לפי מה שנאמר על־ידי השלטונות הגרמנים היו צריכים היהודים לעבור כביכול הסבה „מקצועית", להיות לחקלאים, החיים על עבודת האדמה וליהפך לאלמנט פרודוקטיבי.

היהודים הסתגלו דווקא יפה לצורת החיים החדשה ועבדו ברצון מתוך תקווה שיתנו להם לחיות בשקט. אבל התקוות לחוד והמציאות לחוד.

פעם בזמן העבודה באו מהגסטאפו, והמושבה הוקפה. אנשים התחילו לברוח ונחטפו 12 גברים ושתי נשים. המקרה הזה נסתיים בסוף טראגי. זימנבודה התרוצץ ועשה כמיטב יכולתו להציל את הנידונים למוות, אבל לא הצליח. הובאה תלייה, שעבורה היו היהודים נאלצים לשלם (1500 מארקים) ועשרה יהודים נתלו, כשחברי היודנראט והשוטרים היהודים צריכים לשמש מבצעי גזר־הדין. שתי הנשים, חסד נעשה עמהן, ובמקום להיתלות נורו למוות.

התלייה והיריות היו בפרהסייה, כשכל היהודים נאלצו להיות נוכחים ב„טכס" האיום הזה. גם הגויים והגרמנים הוכרחו להיות בין הצופים.

והרי שמות „עשרת הרוגי מלכות" של תושבי ה„קולוניה".

1) זיימאן משה מטורק 2) לווקוביץ חיימ'ל, ממשפחת החייט האילם ג"כ

מטורק 3) נוימאן, חתנו של גולדבלום מטורק 4) ליעק איצעק יודל מאונייוב 5) יעקובוביץ מאריאן מאונייוב 6) פאדכלעבניק מאכל מדוברה 7) טשאסקאלא שמעון מדוברה 8) געלבארט מטולישקוב 9) קליין מקאלא 10) פולקאווסקי מפענטשניעוו. הבנות שנורו היו: ראור בעלא וקראקאצקא אסתר.

בהתחלה דרשו הגרמנים רשימה של זקנים וילדים ואחרי השתדלויות רבות של היודנראט בהיוועצו עם „בית־הדין" של רבני „הקולוניה", שולם הרבה שוחד והצליחו להעביר חלק מהאנשים לגיטאות אחרים וחלק אפילו קיבלו תעודות שנוסעים לרופאים, וכך יצאו בשלום מהמקום.

אחרי־כן באו בבת־אחת מאות אנשי ס"ס וגרשו את כל יהודי ה„קולוניה" לכנסייה בדוברה. חלק מתו שם וחלק נקברו עודם בחיים והיתר נשלחו לחאלמנו להשמדה.

בי"ד באב 1942 נשלח המשלוח האחרון לחאלמנו.

חלק קטן מאד נשארו ב„קולוניה" לכמה ימים, לאריזת החפצים היעילים והטובים כדי שיישלחו לגרמניה ולנקות את בתי היהודים כדי שהתושבים הקודמים, האיכרים, יוכלו להיכנס אליהם ולחזור למקומותיהם אשר נאלצו באופן זמני לעזוב.

לבסוף נשלחו הנשארים ללודז'. אז היו בלודז' כ־120 אלף יהודים. ביניהם היו 80 יהודים מטורק. עם השחרור נשארו בחיים 12 יהודים מטורק.

אנו היינו בגיטו לודז' עד הסוף. עבדנו בעיקר בסבלות. מזוננו היה דל ועלוב: קצת מרק ותפוחי־אדמה אחדים לצהריים.

ביולי 1944 הרגישו הגרמנים בסופם המתקרב לבוא וחיסלו את רוב יהודי לודז' והשאירו רק מעטים לעבודות סבלות ברכבת. בינואר 1945 הכינו הגרמנים 30 בורות גדולים בבית־הקברות היהודי בלודז' לחיסול השארית. אבל ברחנו וב־19.1.45 נכנסו הרוסים ללודז'. נהנינו מהמראה מרהיב־העין — בריחת הגר־מנים — החיילים והפולקסדויטשע, בהשאירם אחריהם הכל. אנחנו שנינו הלכנו ברגל לטורק שלושה ימים. בעיריית טורק קיבלו אותנו יפה, הקציבו לנו דירות בביתו של בר שייניק והפנו אותנו לד"ר סביצקי להיבדק כדי שיטפל בנו וישפר את מצבנו הבריאותי. גם האוכלוסיה הפולנית בעיירה התייחסה אלינו יפה והיתה ממש התחרות בין השכנים הפולנים להזמין אותנו לבתיהם לאכול ולשתות. בטורק היו אז עשרה יהודים. אליעזר ויצחק אורבך, דוד יוסף אורבך, גרזון אלטר, פנחס זומר, פייביש עליאש, פוגל נחמן, גלובה שמואל, אלקס והרשל יעקובוביץ'. הקמנו ועד. היה גם מטבח מטעם העירייה. אבל הרבה זמן לא התעכבנו בטורק. בגלל האווירה הכללית ששררה בפולין עברנו לאיזור האמריקאני בגרמניה.

שמואל גלובה

יהודי טורק בזמן הכיבוש הנאצי

מיד עם פרוץ המלחמה ביום ששי, באחד בספטמבר 1939 התחילו יהודים רבים בטורק לארוז את חפציהם וברחו מזרחה. היינו בטוחים שהצבא הפולני יצליח לעצור את הפולש על נהר וארטה, ובינתיים יבואו הצרפתים והאנגלים לעזרה וישמידו את צבאות היטלר ימ״ש. ביום ראשון נמצאו בדרכים רוב רובם של היהודים אשר היו בקרבת החזית, וכולם נהרו מזרחה.

טורק היתה בין הערים והעיירות הראשונות שנכבשו על־ידי הגרמנים, ומיד עם פלישתם הוקרבו על מזבח המפלצת הנאצית יהודים אחדים מטורק, וביניהם גם אחדים מפליטי קאליש, אשר קיוו למצוא מקום בטוח בעיירתנו. הם לוקחו לעבודת־כפייה לתקן את הגשרים המפוצצים, ושם מצאו גם את מותם.

כל החישובים שהמלחמה תסתיים מהר נתבדו. הצבא הגרמני התקדם במהירות רבה ולא היה כל טעם לברוח. היהודים, אשר קודם עזבו את טורק, חזרו עייפים עד מוות מנדודיהם. הגרמנים הקדימום, ומתוך צו הרשות הרשעה נאלצו כולם לחזור לבתיהם.

בימים הראשונים היתה עבודת הכפייה בלתי מסודרת. מי שנתפס עבד. כעבור ימים אחדים התחילו גם הגזירות הידועות: כגון איסור הליכה על המדרכה, הטלאי הצהוב וכו׳.

אויגוסט מילר, הפולקסדויטש, בעליו של בית־חרושת לטכסטיל, מונה לראש העיר. בימים טרופים אלה נמנעתי עד כמה שיכולתי מלצאת החוצה כדי לא להיתפס לעבודת־כפייה. בעבודה נתקלו יהודים רבים בשומרים אכזרים, שהת־עללו בהם, והיו גם מקרים של הריגת יהודים. לקבל כדור בראש בעבודה לא היה כלל וכלל קשה. בעד כל חשד של התרשלות בעבודה הומטרו על המסכן מכות רצח ובמקרים רבים גם כדור.

כדי להיות משוחרר מעבודת כפייה הפעלתי מכונה לגרביים והעמדתי פנים כאילו אני עסוק. ובימים ההם אנשי־מקצוע לא לוקחו לעבודות־כפייה.

באוקטובר מונה היודנראט על־ידי הבירגרמייסטר (ראש העיר). מילר מינה את הרשל זימנבודה לזקן היודנראט (מועצת היהודים) — אברהם ביקובסקי וחיים לייב עליאש לשני עוזריו — מרדכי סטריקובסקי מונה לראש המשטרה היהודית.

המועצה היהודית הנהיגה סדר בענייני עבודה. הוכנו רשימות („ליסטעס") של הגברים המסוגלים לעבוד, ומדי בוקר התייצבו בככר השוק הגברים שהוטל עליהם באותו יום לעבוד. מבחינה מסויימת הביא הדבר הזה הקלה לכולנו. לא עוד היה צריך לפחד לצאת החוצה ולהיחטף לעבודה. העבודות היו שונות, לפעמים קלות ולפעמים קשות ומשפילות. גם היחס לעובד היה שונה; הכל לפי השומר ולפי מצב רוחו.

החיים בינתיים התנהלו באופן יחסי כתיקנם. אין זאת אומרת שמדי פעם לא „התברכנו" בגזירות שונות ומשונות כגון כל מיני תשלומי כופר, חנויות יהודיות נסגרו ומשפחות אחדות פונו מדירותיהן.

סוף ספטמבר. יום אחד הלכתי עם בני בשעות אחרי הצהריים בשוק לאחותי. בהתחלת הברייטע־גאס ראיתי אנשי ס"ס מוליכים קבוצת יהודים לכיוון בית־הכנסת. מהר עברתי את השמאלע־געסל (הסימטא הצרה) ודרך השער של חצרו של קוסקה עליתי לביתו של מענכע החייט. כעבור זמן קצר הגיעו לאוזנינו צעקות מבית־הכנסת: „למעלה, עוד יותר גבוה!" שמענו את קולו של מנחם השמש האומר „סליחות" בניגון הסליחות ושר קטעי תפילה של ראש־השנה. שמענו דפיקות על הדוכנים, יריות ושירת היהודים.

באותו רגע עברתני תחושה מוזרה, שמדי פעם מתעוררת בי עד היום: חשתי על גופי ובשרי את המהלומות, כאילו הייתי יחד עמהם. אומנם לא הייתי עד כדי כך צדיק שאכנס לשם ואגיד לגרמנים — הרביצו גם בי! — אבל תחושת שותפות הגורל חשתי במלוא הצער והכאב.

למחרת סיפר לי יהודה טאובע שהיה באותו „מעמד" נורא על כל מה שעבר עליהם. אינני מסוגל להעלות את סיפורו על הנייר ולתאר את ההשפלות, הנבזויות ומעשי הנבלה שנעשו ביהודים. זה מלמטה מתפיסתו של כוח אדם. ויש לציין — את זאת ביצעו אנשי הס"ס בנוכחות חיילים גרמנים שהוזמנו להשתתף ב„טכס" חגיגי זה.

היום ההוא נחרת היטב בזכרוני.

ובכל זאת, אפשר להגיד, שעדיין חיינו בגן־עדן של טפשים והשלינו את עצמנו שאיכשהו נעבור את הימים הנוראים האלה, ולא תיארנו לעצמנו שיכול להיות הרבה יותר גרוע.

ביום אחד בנובמבר הגיעו לעיירה זשנדרמים, כינסו כשש מאות יהודים בבית הכנסת, בלכתם מבית לבית החל מקצה דוברה־גאס, נתנו דקות ספורות למועמדים למחנה־עבודה לארוז את חפציהם. כולם היו סגורים בבית־הכנסת עד הבוקר, הועמסו בעגלות כצאן לשחיטה, הובלו לרכבת ומשם, כפי שנודע לנו, לבוכניה על יד קראקוב. מעטים מהם נשארו בחיים. הם מתו שם מרעב ומקור. פרטים נודעו לי אחרי־כן מפי בנו של ישעיה גליצנשטיין, מפי בנו של מאיר גלובה ומבתו של לייב פרידה. אומנם יהודי בוכניה עזרו למסכנים כמיטב יכולתם, אבל גם הם היו במצב קשה ועזרתם היתה מיזערית ולא יכלו בהרבה לשפר את מצבם.

פלך לודז׳ נכלל באיזור הענקי „וואַרטגאו" שסופח ל„מולדת" הגרמנית — ל„רייך". לפני חג המולד הופיע הגאולייטר בטורק ונאם לפני הפולקסדויטשה. שכנתי, אלברטין אמרה לי למחרת במצב רוח קודר: „לא טוב אתכם, היהודים!"

דוד שטייער הביא לטורק את העתון של לודז׳, ובו היתה כתבה על ביקורו של הגאולייטער בטורק ותמצית דבריו — „פנינים" ממש. „היהודים בוואַרטגאו יפונו מהאיזור, אבל עליהם קודם בזיעתם ובדמם לבנות את מסילת־הברזל פוזן—פראנקפורט".

הייתי בין המעטים שקיבלו את הדברים האלה ככתבם וכרוחם. אבל היו רבים שראו אותם כדברים בעלמא ואמרו: „הרי כל הזמן מאיימים עלינו שבעד כל עבירה קלה כחמורה יירו בבעל־העבירה — ובכל זאת לא תמיד מקיימים את איומיהם. זוהי דרכם וזוהי שיטתם ואין להפריז!"

חורף 1939 — 1940 עבר, באופן יחסי, בשקט, פרט לאי־אלה זעזועים „קטנים". בתקופה זו הוקם הגיטו בטורק ורוב היהודים רוכזו בו. רק משפחות אחדות מסימטת „הפערטל־הרובע" נשארו בבתיהם. בין בני־מזל אלה נכללתי גם אנוכי. התחלפתי רק עם שכנתי הפולקסדויטשע, אלברטין, בדירות. עברתי לגור בקומה, והיא עברה לדירת הקרקע שלי. ואם כי דירתי החדשה היתה בעליית הגג הרי בכל זאת יותר טוב מאשר לגור בצפיפות בגיטו.

רכשתי לי מקצוע חדש ופרנסה חדשה. הייתי למנהל חשבונות אצל עשרה פולקסדויטשע והתפרנסתי די בכבוד (כמובן בהתאם למצב בימים ההם).

שבועות אחדים לפני חג הפסח הגיעו זשנדרמים לטורק וכתבו על דלתות בתי היהודים „יודע" — יהודי. ממש כמו באותם הימים לפני יציאת מצרים, כשהיהודים סימנו את בתיהם לפני מכת בכורות. המעשה הזה עורר בלבנו חשד, אבל עד מהרה נשתכח. פתרון החידה הזאת לא איחר לבוא. אחרי שבוע, ביום שלישי, הגיעו לביתי זשנדרמים, ערכו חיפוש אחרי תכשיטים ודברי־ערך, וכשלא מצאו שאלוני אם יש לי סחורה מחנותי לשעבר. הסחורה היתה

במחסן — קצת גלנטרייה. הם ארזו הכל וציוו על אשתי להביא את החבילה לקומנדנטורה (לתחנת המשטרה). לא הייתי אז בבית.

ביום חמישי בבוקר הלכתי לקצב לעהמאן והבאתי לו את ספרי־החשבון שלו, והוא אמר לי: „היודע אתה, גלובה, בשבת לא אהיה בטורק. אני נוסע". (אגב, קודם אמרה לי שכנתי אלברטין שאוציא את הסחורה מהמחסן שלה, כי הגרמנים והפולנים הוזהרו לא להחזיק סחורות של יהודים. אז הוצאתי את הסחורה והחבאתי ברפת, ומשם לקחו אותה הזשנדרמים). הרמזים האלה, שלכאורה היו כה ברורים, לא עוררו בי שום חשד.

בשבת בבוקר קיבל דוד שטייער ידיעה סודית ממילר: עומדים לערוך „ליל ברטולומיי" בטורק על היהודים — מין פוגרום נוסח מינכן־פרנקפורט.

אברהם יצחק, בנו של זיסקינד מילר הפרוון בא לגיטו להודיע שהגרמנים לקחו את מעיליהם ממנו בעודם בעבודה. כל אלה הרמזים — סימון הדלתות, ביטול ההזמנות אצל הפרוון ודברי שכנתי בעניין הסחורות המוחבאות — הלכו ונעשו ברורים מאד. הסכנה הולכת ומתקרבת.

הרשל רץ להפעיל את כל „קשריו" הטובים והמהלכים בין הפולקסדויטשה, „מרח" איפה שצריך היה וניצל את כל האפשרויות לבטל את רוע הגזירה. טשאסקאלא היה ביחסים טובים עם גרמני אחד מדרזדן אשר קיבל את חנותו של ליסאק. שמעון טשאסקאלא הלך אליו וסיפר לו על הסכנה הצפוייה ליהודי טורק. הגרמני היה אדם אציל־נפש, התרגש מאד מהידיעה זימן לפגישה דחופה את נכבדי הפולקוסדויטשע, הרעיש עולמות ואמר: „בעיירתנו זה לא יקרה!" לפנות ערב הגיעתנו הידיעה המרגיעה, שהגזירה בוטלה. שכנתי, אלברטין, נעדרה מביתה כל היום, כנראה שלא היה נעים לה להסתכל בעיניי. בעשר בלילה חזרה הביתה שיכורה כלוט ואמרה לי בשמחה: „יכול אתה לישון בשקט. התוכנית בוטלה". היא גם סיפרה על הכל מה שעמד לקרות באותו לילה. בשתים עשרה בלילה עמדו להתאסף כל הפולקסדויטשה בגרזינים ובשקים, להרוג יהודים ואת רכושם לבוז.

ואומנם בחצות הלילה הסתכלתי מבעד חלוני וראיתי פולקסדויטשע מתאס־פים בככר השוק. הם לא ידעו עדיין על ביטול התוכנית. כעבור זמן קצר התפזרו לבתיהם בשקט.

בסוף מאי קיבלנו ידיעה דחופה מקרובנו מאטל וולטר מקוטנה. הוא עם יהודים רבים מהעיר שוכנו בבית־החרושת לסוכר שהיה הרוס וללא גג. שם הם נמצאים זה ימים אחדים ללא בגדים חמים וללא מזון. רבים מהם חלו. הוא מבקש מהמועצה היהודית בטורק להחיש להם עזרה במזון ובלבוש. המועצה עשתה כמיטב יכולתה; נאסף כסף, אחותי השיגה רשיון לשלוח ברכבת

תפוחי־אדמה, אבל עד שהגיעו לקוטנה נרקבו. אבל גם בתפוחי־האדמה הרקו־בים שמחו המסכנים מאד.

אייזיק ראש ואנוכי לקחנו על עצמנו לאסוף כסף עבור יהודי קוטנו בסימטא הצרה — „שמאלע געסל״. בצאתנו מביתו של דעסער הוגד לנו שחוט־פים גברים בגיטו. חזרנו לביתו של דעסער ומבעד וילונות החלונות עקבנו אחרי הנעשה בגיטו. הזשנדרמים באו עם שתי עגלות ובהן צעירים, כנראה מדוברה, שעברו את שער בית־הכלא הטורקאי. אחרי זמן מה, כשלא ראינו עוד משהו חשוד יצאנו מהגיטו דרך הרחוב הרוסישיצאי ונכנסנו לרחוב הברוברנה. אייזיק נכנס לסנדלר הפולני, מכרו. ואני נכנסתי למכרי, לפולקסדויטש גאמפה. בערב הודיע לי גאמפה ששקט בגיטו. חזרתי לגיטו. (אז כבר גרתי גם אני בגיטו). בגיטו נשמעו צעקות קורעות־לב. הסתבר שנחטפו חמישים צעירים. מביתי נלקחו גיסי ישראל ויינברג, משה שובינסקי עם בנו ורוזנפלד. יותר שמות אינני זוכר. הם נשלחו למחנה עבודה לפוזן. ידוע לי רק שרוזנפלד נשאר בחיים מהקבוצה.

כעבור זמן־מה קיבלתי מכתב מגיסי ובו ידיעה שכל מי שמתאונן על מחלה ישוחרר ויוחזר הביתה. מיד הרצתי לו תשובה: שיהיה בריא ושלא ישוב הביתה, מתוך תקווה שיבין את הרמז. יעקב אוגרודובסקי, שבנו גם־כן היה ברשימת החולים רץ לצלב האדום להיוודע מה נשמע אתו. מובן מאליו שלא קיבל שום ידיעה. והמפליא הוא, שעדיין היינו מוכי סנוורים ולא תיארנו לעצמנו למה מסוגלים הגרמנים.

אבל דבר אחד הוחוור לי אז. ה„אקציה״ (הפעולה) הזאת לא היתה ידועה לזשנדרמים שלנו, ועל־כן הצטמצם מספר החטופים רק לחמישים. היתר היו בעבודות שונות, כרגיל.

כעבור שבועות אחדים שוב נתקיימה „אקציה״ בטורק. הייתי אז בגיטו, ובראותי את הזשנדרמים נכנסתי לבית קרובתי, גוטה סטריקובסקי, הרי בעלה, מרדכי, הוא מפקד המשטרה היהודית. גוטה שכנעתני שגם אצלה לא בטוח, ובראותי שני זשנדרמים מתקרבים קפצתי מבעד לגדר לחצרו של הרשל יעקו־וביץ. לאוזני הגיעו דברי גוטה: „מה הוא עושה? הם מסוגלים עוד לירות בו!״ נכנסתי למטבח של מארטה אלברט, שכנתי לשעבר שלקחה את חנותי. היא לא הרשתה לי לשהות בביתה באומרה: „בעלי בחזית ואתה אינך רוצה לעבוד?!״ ביקשתי את הנערה שעבדה אצל מארטה להציץ בחוץ ולבדוק את המצב, וכשקיבלתי תשובה מרגיעה, יצאתי את ביתה של מארטה ובדרכים לא דרכים הגעתי לפער, שניהלתי את ספריו. לנתי במחסנו ובבוקר חזרתי לגיטו. פגשתי את בנו של איציק וינטר שעבד אצל לעהמאן קיילער בטחנת הקמח שלו. הוא ידע על חטיפת 100 גברים לעבודה במחנה בפוזן. למותר להגיד

שהיציאה מהגיטו ללא רשיון היתה קשורה בסכנה גדולה. אבל כשאדם נמצא בסכנה מתמדת קשה לו להבחין איזו סכנה יותר גדולה, ובשעה כזאת הוא בוחר במה שנראה לו כרע במיעוטו.

באחד מימי יולי חשתי שמשהו עומד להתרחש. הלכתי ללעהמאן קאלער, שניהלתי את ספריו ושהיתי אצלו עד הערב. והנה הופיעו שני שוטרים יהודים, שלמה לוי ודראטווה המחפשים אותי. הם הודיעוני, שדערפל, קצין גסטאפו רוצה לבדוק את ספרי החשבונות. בדרך כלל, נהגתי, לקחת עמדי תמיד את ספרי החשבונות, שיהיה לי במה לנמק את יציאותי מהגיטו. אומנם פחדתי שמחכה לי מלכודת, אבל הפעם הופתעתי לטובה. הבדיקה עברה בשלום.

ביום חמישי בבוקר בא אלי שוטר יהודי והראה לי שאני נמצא ברשימה להישלח למחנה־עבודה. הלכתי למרדכי סטריקובסקי והוא הרגיעני שהירשל לבטח ישחררני, כאדם הנחוץ לו לנהל את החשבונות. הפעם פותיתי לְהאמין בנכונות הדברים. ארבעים גברים, וביניהם גם אנוכי, הוכנסנו לחדר אחד, כששומרים עלינו שחו״ח לא נברח. כעבור שעה הוציאונו החוצה, ספרו אותנו. הירשל ניגש לוואכמייסטער (קצין השמירה — דרגה בצבא הגרמני) ואמר לו: שחרר, בבקשה, את זייפה. הוא ספרי. הרי לא תרצה לראותנו בלתי מסופר ובלתי מגולח״. בקשתו נתמלאה. בענייני לא שמעתי אף מלה אחת. זייפה שוחרר. שוב הוכנסנו לחדר אחד. היינו מיואשים, והצפיפות הציקה לנו מאד. ולו בא מישהו ושאל אותנו מהי משאלתנו, לבטח היינו עונים כולנו ביחד: „לצאת לדרך!״

והנה נפתחה הדלת והוגד לנו שאין עגלות להובילנו לרכבת. על כן אנו משוחררים, אלא שעלינו להיות מוכנים בכל עת למשלוח. ואומנם כעבור יומיים נקראו כולם להתייצב למשלוח. הפעם לא הייתי „חייל ממושמע״. התחבאתי ברפת של שכנתי לשעבר, אלברטין. היא ידעה אבל העמידה פנים שאינה יודעת ואינה רואה שום דבר. הרפת היתה פתוחה ובמקרה והזשנדרמים ימצאוני תוכל לטהר את עצמה מכל אשמה: הוא נכנס לבטח בחשאי. בערב באה הגרמנייה אלברטיין ובישרה לי שהיהודים נשלחו, שקט בגיטו ואני יכול לחזור הביתה.

ערב יום כיפור 1940 ההעברה למושבה „היהודית״ היידמילה

ערב יום כיפור 1940 הגיע לגיטו מנהל ענייני החקלאות של המחוז, קרא להרשל ואמר לו: „אתם היהודים עוברים למושבה, להיידמילה. מהיום תהיו היהודים שלי, אף אחד לא יפגע בכם!״ הכרנו את הגרמני הזה. הוא היה המנהל של משק חקלאי גדול בברודזעוו, ושמו הטוב הלך לפניו.

מיד אורגן ועד יהודי מורחב, שכלל גם את נציגי היהודים מברודזעוו, דוברה, אונייוב, טולישקוב ופענטשניעוו — כל אותם המקומות, אשר משם היו צריכים היהודים לעבור למושבה החקלאית. הירשל, כמובן, נשאר על כנו, כאחראי ראשי לכל היהודים.

למחרת בבוקר הגיעו אכרים עם עגלותיהם, הטענו את כל חפצינו, כי הותר לנו בפקודת הגרמני הכל לקחת וכפי שהתבטא בצחוק „אפילו את הפשפשים". ההעברה נמשכה ימים אחדים. אני ובני ביתי הועברנו לכפר מלאדזיאנוב (כמובן באיזור המושבה). ואני מוניתי לסולטיס (לזקן) הכפר. סידרתי את ביקתתי והכשרתיה למגורים. ריצפתי את הבית ברצפת עץ והתקנתי גם שני ארונות.

המושבה היידמילה, שהשתייכה לגמינה קובאלע־פאנסקיע, אזור טורק, פלך פוזן, כללה 16 כפרים והשתרעה על שטח של 35 קמ"ר. קיווינו באמת שכאן נמצא את המנוחה עד סיום המלחמה. ייתכן שהגרמני האחראי לנו ג"כ האמין בזאת, ואם כן גם הוא וגם אנו התאכזבנו במהרה. אומנם היו בינינו גם פסי־מיסטים שניבאו שחורות, אבל מי רצה להאזין לדבריהם. ובכל זאת אט־אט הובררו לנו דברים אחדים. האיכרים שפונו מהכפרים שוכנו בקרבת מקום, והם התהלכו בדעה שבמהרה יוחזרו לבתיהם. גם הידיעות שהגיעו ממקומות אחרים לא היו מרגיעות ביותר. ובינתיים חיינו בשקט. עבדנו ועשינו חיל בעבודתנו החקלאית כאילו היינו חקלאים מימים ימימה. מדי פעם זימן הרשל את חברי המועצה המורחבת והדריכנו בענייני סדר ועבודה כגון: לא לעקור עצים גדולים ביער, לדאוג לאינוונטאר החי, לזרוע את השדות וכו'.

מכל הכפרים האלה במיוחד הצטיין הכפר נובי־שוויאט, שהיה ממש לכולנו לדוגמה.

בסוף אוקטובר הורגש מתח מסויים במושבה. סיפרו שהירשל חוזר מהעיר מודאג ומוטרד. הבנו שמשהו עומד להתרחש.

בארבעה בנובמבר זימן הירשל לביתו את הרבנים והודיע להם, ש„הלנ־דיראט" (קצין המחוז) דורש ממנו רשימת יהודים. ועל יד כל שם יש לכתוב אחת משתי האותיות **„פ" או „א". ז"א פייאיק** (מסוגל לעבודה) **ואונפייאיק** — בלתי מסוגל לעבודה. ילדים עד 12 וקשישים מ־65 יסומנו באות **„א"**. על הרבנים, אם כן, לפסוק איך עליו לנהוג. והיה, אם רשימה כזאת לא תוגש על ידו, הגרמנים יערכוה בלעדיו, על דעת עצמם".

רבני המושבה היו אז: הרב מדוברה, ר' ישכר דב בר; הרב מטורק, ר' פנחס וייס; מאונייוב — ר' לוונטאל, והרב מוואלאדיסלאבוב, ששמו לא זכור לי. היינו אז במושבה 3700 יהודים.

היינו משבעה מקומות: טורק, דוברה, אונייוב, טולישקוב, ברודזעוו, ולא־דיסלאבוב ופנטשניעוו, ר׳ יששכר דב בר היה בנו של הרב מסמפולנה ה„אמרי צבי״, שאצלו למד תלמוד נחום סוקולוב. הוא היה ידוע בכל הסביבה כאיש ישר וכתלמיד־חכם. גם יתר הרבנים הצטיינו ביושרם ובחוכמתם. דין־התורה התחיל ביום רביעי, 5 בנובמבר 1941 בבוקר בביתו של הרב ר׳ פינטשע וייס בכפר מליני (השם הפולני של היידמילה). אנשים סיפרו, שבבוקר השכם הלך הרב מדוברה לטבול במי הנהר. כל הרבנים צמו באותו יום. בביתו של אליקים רוזנצווייג התכנס מניין יהודים לאמירת תהילים. בצהריים נקרא הירשל לישיבה. פסק הדין טרם הוצא. הדיון נדחה למחרת. ב־6 בנובמבר, ביום חמישי סוף־סוף פסקו הרבנים: „דינא דמלכותא דינא״. ויש למלא אחרי פקודת הרשות ולהגיש את הרשימה, אבל בהסתייגויות אחדות, והן: לאפשר לכל נציגי הקהילות, הנוגעות בדבר לערוך בעצמם את רשימות יהודי קהילותיהם״. ומהרגע הזה התחילה ההתרוצצות. חיפשו „פרוטקצייה״ אצל בעלי־הדעה את מי להזקין ואת מי להצעיר. הרשימות הועתקו פעמים אחדות. גם אחרי שהוגשה הרשימה ללנדראט, נסע הרשל שוב לטורק ובעד מתנה יפה שהגיש לסגן הלנדראט קיבל את הרשימה. הבנות ביודנראט ישבו כל הלילה והעתיקוה מחדש.

המתח והעצבנות גברו במושבה. הרבנים גזרו על הציבור לצום בימי שני וחמישי, להגיד תהילים ולתקוע בשופר. וכשהרשל העביר את הוריו לקאזי־מינעק הגיעה המתיחות לשיא. העשירים שבתוכנו הלכו בדרכי הרשל, שכרו עגלות והעבירו את בני משפחותיהם לדווארט. יהודי דווארט היו מכניסי אורחים נפלאים. פינו את מיטותיהם לפליטים וישנו על הרצפה. חלק מיהודי המושבה החביאו את ילדיהם וזקניהם אצל איכרים בסביבה. וכשעברו ימים אחדים ושום דבר רע לא התרחש שבו רוב היוצאים והנחבאים לבתיהם כלעומת שהלכו.

חיסול המושבה היידמילה

אור ליום השמונה בדצמבר 1941 הוקפה המושבה במאות אנשי ס״ס, נ״ס, דא״פ. הם הלכו מבית לבית וגרשו את היהודים ואילצום להתרכז בכפר בילאווקי. שם הועמדו בשתי שורות, גברים לחוד ונשים לחוד ובשמונה בבוקר התחילה ועדת המיון לעבוד. הוועדה היתה מורכבת מסגן הלנדראט, מהרופא האזורי ומעוד פקיד גבוה. ענדתי סרט של שוטר על שרוולי כדי שאוכל להתנועע באופן חופשי. אנשי היודנראט המצומצם (הירשל, אליאש וביקובסקי) ומפקד השוטרים היהודיים, מרדכי סטריקובסקי, קראו את הרשימות. הרבה אנשים לא נכחו בככר. פני הירשל חוורו כסיד. הלנדראט לא שם לב לתקלה וציווה

על העומדים לעבור לפני הוועדה. הרופא בשרביטו מראה לנבדק את הכיוון לאן עליו לפנות — ימינה או שמאלה. לפני השולחן עבר השען שלמה איצ־קוביץ, בן 43, מרכיב משקפיים. הרופא מפנה אותו שמאלה. פתאום הבריק רעיון במוחי. רצתי אל שלמה וקראתי בקול: „איצקוביץ, איפה השעון של כבוד הלנדראט?" הוא הבין את הרמז, והוציא מכיסו שעון. „הנה הוא" — קרא בקול. תפסתי אותו בצווארון מעילו והוצאתיו משורות השמאל והעמדתיו בשורת הימין. הדבר הצליח. מעודד הלכתי גם להציל את בני, בן השתים־עשרה, את ליפק. קראתי לו: „ליפק, ליפק...!" בהתחלה היה לי קשה למצאו, אבל בעזרתו של מרדכי סטריקובסקי איתרתיו. גם אותו העברתי לצד ימין. אחרים הלכו בעקבותי. אלק יעקובוביץ הציל את אמו, את אחותו ודודתו.

ה„סלקצייה" נסתיימה ואלף ומאה איש הופנו שמאלה והובלו לדוברה. המעמד היה מזעזע שקשה לתארו. גם בדוברה הצליחו להציל 400 איש, ושבע מאות נשלחו אור ליום ראשון, 13 בדצמבר לחאלמנו. לעומדים בימין ניתנה הפקודה לחזור הביתה ולשיר את „התקווה". בין המגורשים היו גם אשתי ובתי בת הארבע עשרה. השירה בצוותא של „התקווה" זיעזעה אותנו עד היסוד. מהי התקווה במעמד האבדון?! האם הגורל אינו עושה אותך לצחוק וללעג. הרוסים במובן הנפשי חזרנו לבתינו המיותמים והשכולים.

מובן מאליו, שרצינו לדעת את יעד המשלוח. איציק פרידלנדער (פישער) הביא לנו את בשורת־איוב: מכרו, איכר אחד גילה לו בסודי סודות, שכולם נשלחו לחאלמנו. הוא גם מצא איכר שהסכים לנסוע לחאלמנו בעד 150 מארקים ולהביא ידיעות מפורטות על גורל 700 היהודים. והידיעה שהביא לנו הצדיקה את חששותינו: זה מזמן מביאים לחאלמנו יהודים בהמונים, והמשאיות אחרי־כן חוזרות ריקות.

כעבור זמן קצר באו שני פליטים מחאלמנו, שניצלו בדרך נס, וסיפרו לנו את הכל. לעומת זאת עדיין קיבלנו מכתבים מהיהודים שנשלחו למחנות עבודה בסביבת פוזן. לשם יכולנו אפילו לשלוח חבילות.

כפי שהזכרתי לעיל היו היהודים מוחזקים בכנסייה בדוברה יומיים עד לשליחתם לחאלמנו. ביומיים האלה מתו יהודים אחדים מצפיפות, מרעב, מצמא ומהעדר תנאים מינימאליים של נקיון. יהודים אחדים נורו, כביכול, על נסיונם לברוח. על השוטרים היהודים היה לקבור את המתים. בבית־העלמין היהודי. בין ה„מתים" היתה גם ה„גברת היפה" — „לאדנה פאני" (גב' גרונדוואלד — די דונטה), כשהיא עדיין בחיים. הרבנים דרשו להוציאה מהקבר ולקבוע את מותה, ורק אחרי־כן להביאה לקבורה. הפעולה הזאת. הוצאתה מהקבר וקבורתה,

שלא בידיעת השלטונות הגרמניים היתה קשורה בסכנה רבה, ולו היו היהודים נתפסים על עבירה כזאת, לבטח היו נורים למוות.

התלייה

אנחנו, הנשארים במושבה, שוב חיינו ימים אחדים בשקט. כך נמשך המצב עד אחרי חג הפסח. יום אחד קרא הירשל לסולטיסים היהודים מהמושבה וציווה עליהם לכנס את כל הגברים בחצרו של אליקים רוזנצווייג (מול היודנראט). אני הלכתי ביחד עם עשרה גברים.* הגעתי עד ביתו של מרדכי סטריקובסקי, ולבי לא נתן לי להמשיך עם היתר. ישבתי בביתו וחיכיתי לבאות. ובחצרו של אליקים רוזנצווייג התאספו הרבה גברים. ולפתע קם רעש גדול והתחוללה מהומה איומה. אנשים התחילו להתרוצץ ולנסות להתחמק מהשומרים. נשמעה קריאה „יהודים, הצילו את נפשותיכם וברחו!" השומרים ניסו לעצור בעדם, רבים נאסרו, אבל פרט לארבעה עשר שוחררו כולם. איש אחד מהם היה שכננו גלברט מטולישקוב. באחד הלילות הצליח גלברט לברוח והסתתר אצל איכרים בסביבה. טרם הגיעה הידיעה למשפחתו על בריחתו הגיעו שוטרי היודנראט נפחדים ומבוהלים למשפחה ואסרו את האב כבן־ערובה. הבן חזר והתייצב לפני היודנראט.

עדיין לא היה ידוע לנו מה ייעשה בעצורים. ימים ולילות קשים עברו עלינו. כל שמץ של ידיעה היה משפיע על מצב רוחנו, טולטלנו ממש בין תקווה ויאוש.

באחד הימים, לפנות ערב, עברה על פנינו עגלה ובה מבני־עץ משונים בלוויית שוטר. עוד באותו לילה שוחררו ארבעה. מעתה הוחוור לנו הכל. הכפרים הוקפו על־ידי כוחות גרמניים מוגברים ושוטרי־עזר.

עם בוקר החל באיסוף כל יהודי „המושבה היהודית". השוטרים הגרמנים בעזרת כלבים, דחיפות ויריות באוויר גרשו כל נפש חייה מהבית. כל היהודים מכל הגילים מאיש ועד אשה רוכזו על הגבעה. האסירים הובאו. הם ידעו כבר את הצפוי להם. ראש ועד היהודים נאלץ לנאום לפני הקהל וה„אורחים" הגרמנים והפולנים שהוזמנו במיוחד להשתתף ב„מאורע" הזה. הוא הסביר את נימוקי השופטים בגזרם גזר־דין מוות בתלייה על האסירים. הם ניסו לברוח ולהשתמט מהעבודה, ועל־כן מגיע להם עונש חמור זה. העונש הזה צריך לשמש כאזהרה לכל היתר, למען ידעו היהודים שיש להקפיד על מילוי החובות המוטלות עליהם.

הראשון מבין העשרה עלה בצעדים מהירים על הגרדום. אחד השוטרים היהודים נאלץ לכרוך את העניבה על צווארו. (כאן ישנו פרט שאינו זכור לי

* על העשרה סופר על־ידי רפאל יכין (יכימוביץ').

וטעון בדיקה. או שהאיש ניסה לשיר את „התקווה" או שהתחיל והושתק מיד).

פתאום נשמע קול־נפץ. לא היתה זו ירייה אלא קול מפץ הרצפה שנשמטה מתחת רגלי הנתלים על־ידי משיכה בחבל בו נאלצו להחזיק כל השוטרים היהודים כשראש הקהילה פוקד עליהם. הגרמנים רק הסתכלו במחזה.

למחרת התפרסמה ידיעה קטנה צינית מלווה צילומים בעתון הגרמני המחוזי: „ראש היהודים מטיל פסקי־דין מוות בממלכתו".

אחרי ימים אחדים נסעתי עם מרדכי סטריקובסקי למשרד ה„גמינה" (המועצה הכפרית) בקובאלה־פאנסקיה לשלם את הוצאות הקמת הגרדום.

באותו זמן נתפסו גם שתי בנות. הן הוחזקו במאסר ואחרי־כן נורו למוות.

לאור כל הדברים האלה הבנו שימינו במושבה ספורים. הרי כל הסביבה כבר נמצאה על טהרת ה„אריות", ואנו נשארנו כאי בודד בים הסוער.

מנחם שצ'צ'ינסקי קיבל מכתב מחתנו, חזן באמסטרדם, שיהודי אמסטרדם עומדים בקרוב להגיע למושבה היהודית, והוא שמח מאד לראותו. מנחם ענה לו מיד, שישתדל עד כמה שניתן לדחות את הנסיעה.

אני בטוח שהמכתב הזה לא מצאו כבר והוא ביחד עם רבים מיהודי הולנד הגיעו לאושוויץ.

בניית הבונקר

יידל טאובע בא אלי בהצעה לבנות מחבוא (בונקר בלעז) ביחד עם משפחת ליסאק, שכנינו ועם צעיר אחד מאונייוב ועם נשותינו וילדינו יצאנו בליל ירח אחד לאתר מקום נאות לבונקר, ואחרי־כן ניגשנו למלאכה. את הקירות תמכנו בעמודים שלא יתמוטטו. על העמודים שמנו דלת גדולה מהמחסן שלי. בצד היתה הכניסה. יידל בנה את „הכניסה" למעשה בביתו והביאה מוכנה. היא היתה עשוייה בצורת תיבה מלבנית כמו מגירה. את התיבה הזאת שיבץ בתיבה שנייה ללא קרקעית. מילאנו את התיבה באדמה ואפילו הכנסנו בה עץ קטן להסוואה. כשהיו מוציאים את התיבה הממולאה באדמה יכול היה אדם לזחול למחבוא. ואחרי כן היינו מכניסים את התיבה בחזרה ומכסים את היציאה. המחבוא היה מוסווה היטב. גם התקנו והתאמנו צינור שישמש כמאוורר.

התחבאנו. וה„אקציה" התחילה. 200 גברים לוקחו למחנה־עבודה. שמענו היטב את המתרחש סביבנו ומעלינו. אחרי שש שעות נסתיימה הפעולה וידידינו באו בשתיים בצהריים לבשרנו שבינתיים חלפה הסכנה.

כעבור שבוע באה „אקציה" חדשה. היה צריך להמציא 100 צעירות. יום שלם ארכו החיפושים אחרי הבנות כדי למלא את המכסה. מפקד המחנה, המזמין את כוח־העבודה, לא רצה בשום פנים ואופן לקחת אתו פחות, והתעכב

לעוד יום עד שתמולא המכסה. בבוקר הייתי ביער ופגשתי את קנטור ואת דרטווא. כשוטרים הלכו לחפש את הצעירות שחסרו. פתאום הופיעה מולנו צעירה אחת. אמר לי מרדכי קנטור „גש אליה ואמור לה שלא תחזור הביתה. אני אעמיד פנים כאילו לא ראיתיה ואתחבא למען שהיא לא תראיני". וכך אהיה ב„סדר" לגבי הממונים עלי. הבחורה ראתה את שני השוטרים היהודים וקראה להם: בבקשה, עצרו אותנו, בין כך ובין כך נחרץ גזר־דיננו, ואין מנוס מיד הגורל המתאכזר בנו!" אבל שני השוטרים היהודים, אצילי־הנפש עזבו אותן לנפשן והלכו לדרכם מבלי לנגוע בהן.

אחרי שבוע התקיימה שוב „פעולה". הפעם נדרש היודנראט להמציא נשים וגברים ביחד לעבודה. נכנסתי עם „שותפי" למחבוא. ביחד היינו 12 איש. הפעולה הפעם היתה בממדים רחבים. חיפשו יהודים בכל פינה. רגע אחד חשבנו שגם אנחנו ניתפס. המחפשים עברו ממש על יד מחבואנו. אבל לא גילונו. והנה הגיעה קבוצה אחרת של זשנדרמים וגילו את מקומנו והצריחה הגרונית הגרמנית המוכרת לנו היטב נשמעה: „**אלע ראוס!**" (כולם החוצה!"). יצאתי הראשון וקיבלתי את מנת המכות המכובדת ביותר. אחד הגרמנים „הרגיענו" ואמר: „אל תפחדו לעבודה לא תצאו. מהחור יצאתם ואל החור תחזרו־" הובלנו למקום הריכוז, שנמצא אי־שם בטשכוליץ.

בחצר ישבו סביב שולחן גרמנים, עם רופא גרמני ועל ידם עמדו הירשל וסטריקובסקי. בחצר היו שני מחסנים גדולים. לאחד הוכנסו הגברים, ולשני — הנשים למיון. מיד ענדתי את סרט השוטר, שתמיד היה נמצא עמדי ועמדתי על יד הדלת כ„עושה סדר". ניצלתי רגע מתאים ויצאתי מהחצר, כי חששתי שמא יכירוני הזשנדרם אשר מצאני בבונקר. אמרתי למרדכי סטריקובסקי, שמינטשה, רעייתי נמצאת במחסן הנשים (הצלחתי להוציאה מה„אקצייה" הראשונה, מדוב־רה, מהמשלוח לחאלמנו). ראיתי איך שמוליכים את בני, בן השלוש־עשרה לוועדת המיון. לקחתי פרוסת־לחם וניגשתי אליו ואמרתי בקול רם: „הי, פרחח שכמוך, גם אתה רוצה ללכת לעבודה. רוץ מהר הביתה!" נתתי לו את הפרוסה והוא הסתלק מהר מהמקום. וכשמינטשה ובתי נינה ניגשו לשולחן, אמר מרדכי: „אני מכיר את האשה הזאת. היא חולה. שתלך הביתה!" ומבלי לחכות לתשובה יצאו שתיהן מהשורה והסתלקו.

ואני, הסתובבתי כה וכה, וכשראיתי את פייביש וולף ביקובסקי מוליך סוס להשקותו, ביקשתיו למסור לי את הרסן, והסתלקתי מהחצר, למען לא יכירני הזשנדרם שכבר התחיל להסתכל בי בחשד מסויים. עברתי בשלום את הסכנה ומסרתי את הסוס לשוטר אחר והלכתי הביתה. כל אלה שהיו אתי במחבוא נשלחו לעבודה, ולא נשארו בחיים.

ה„אקצייה" האחרונה לפני חיסול המושבה

הידיעות על ה„אקצייה" המשמשמת לבוא נעשו תכופות יותר, וגם כש־לא התחדשו אצל חייטינו ההזמנות למדים צבאיים, הבנו שהסוף מתקרב. לקחתי את משפחתי (רעייתי, שני ילדי, ואת אחייניתי) ויצאנו לדרך. הגענו לכפר אחד ונכנסנו לבקתת איכרים. ביקשנו למכור לנו מזון. וכשראיתי שניתן לדבר עם האיכר הצענו לו שירשה לנו להישאר אצלו לימים אחדים. הוא הרשה לנו להיכנס למחסן. האיכר היה סנדלר. בבוקר השכם שמענו צעקה בגרמנית „הראוס אלע פון דורטן!" — „כולם לצאת!" בלית־ברירה יצאנו רועדים מפחד. מולנו עמד גבר מגונדר בן 25 בערך, שדרש מאתנו 500 מארקים מגולגולת, דמי שתיקה. היה זה אחיה של הסנדלרית. נתנו לו את הכסף, אבל הסתלקנו לשם זהירות מהמקום.

וכשלא קרה שום דבר חזרנו הביתה. באותם הימים נקראתי לעזור לשוטרים ולשמור בכפר נובי־שוויאט על 12 החייטים היהודים שנעצרו לשם משלוח. הצעתי להם לברוח, אבל רק אחד מהם שמע בקולי. היה זה חייט צעיר מטוליש־קוב. נפגשתי אתו אחרי־כן בגיטו לודזש והוא הודה לי שהצלתיו. עזבתי את השמירה, עברתי לבית השלישי, ליעקובוביץ. מיד הגיעו זשנדרמים דרשו מהירשל 25 איש לעבודה, אבל לבסוף הסתפקו במספר הגברים — החייטים שהיו. אחרי־כן הוחוור לי שזוהי שיטתם של הגרמנים: לפני חיסול מחנה הם מזדקקים לעשרה גברים חזקים לסייעם בחיסול המחנה, בניקויו ובהכשרתו לתפקידים אחרים.

כארבעה שבועות לפני חיסול המושבה נקראתי להירשל והוטל עלי ללכת אל הכפרים ולהכין רשימת כל התושבים בציון מקצועם. רשמתי כ־1800 איש (כ־700 משפחות). את עצמי רשמתי כחייט. הירשל קיווה שבחיסול המושבה יוכל להעביר כשבע מאות איש לגיטו לודז' בתור בעלי־מלאכה. אומנם שם שורר רעב ואין „מלקקים שם דבש", אבל בכל זאת הגיטו עדיין קיים. ואולי נצליח לעבור את ימי המלחמה.

תשעה באב 1942

היה ממש ככתוב בתנ"ך: „ויהי מימים בימי קציר..." בשדות היו פזו־רים הקוצרים היהודים, מאושרים בעבודתם כאיכרים מבטן ומלידה. המנצח על העבודה היה יעקב קובלסקי מטולישקוב. היה זה יום קיץ יפה והעבודה היתה בעיצומה. פתאום הגיעו שליחי הירשל והודיעו להפסיק מיד את הקציר ולהתרכז במרכז הכפר על יד היודנראט.

שני הבתים, בהם היו מרוכזים החולים בטיפוס, נשרפו על תושביהם והשוט־רים היהודים שטיפלו בזאת נורו גם כן. אחרי־כן נקראו גם פרידלנד ולשצ׳ינס־קי, שגם כן נורו, כביכול על אי מילוי תפקידם כראוי לשוטרים ממושמעים.

המרוכזים הועמדו לפני ועדת המיון. היה כבר ערב. על השולחן עמדו פמוטים עם נרות דולקים. מרדכי סטריקובסקי קרא את השמות מהרשימה ועל כל ראש משפחה היה להתייצב לפני הוועדה ולרשום את בני משפחתו. כך זה נמשך כשעתיים. ואז התברר שהופיעו רק 1600 איש. את הלילה בילינו במחסנו של הירשל. היינו עייפים מאד, מדוכאים ומושפלים וללא כל ידיעה מה מחכה לנו למחרת. בשש בבוקר נשמעה הקריאה: „על כל החייטים להתאסף!" במגרש עמדו משאיות ומכוניות. התחיל המיון הסופי שהיה צריך לחרוץ את גורלנו לשבט או לחסד. המופנים לשמאל, לצערנו הרב, עלו במספרם על המופנים ימינה. בראש קבוצת החייטים העומדים מצד ימין עמד החייט ביירך שלמה וולף, אשר כאומן מוכר, היה צריך לאשר מי חייט ומי לא.

המצב נראה בעיניי לא ברור. על־כן, כהרגלי במצבים מסוכנים, ענדתי את הסרט והתחלתי כשוטר להנהיג סדרים. צעקתי על העומדים שיסתדרו בשלשות. המיון היה קפדני. מינטשה שהיתה בין התופרות הופנתה עם נינה שמאלה, אם כי היתה במיון הראשון בקבוצה הימנית. ראיתי את שפתותיה נעות כשואלות על ליפק (בננו). לבסוף נשלחו בשתי משאיות ללודז׳ 120 איש. היתר הועברו לחאלמנו. שוטר שעמד לפני שהמשאיות זזו שמע נהג אחד שואל אחד מעוזריו של ביבוב (הממונה על גיטו לודז׳), האם הנשים־התופרות נשלחות ללודז׳, והתשובה היתה: „זבל כזה יש לנו די ויותר!" וכך הבנתי שגורל משפחתי נחרץ. לנצח נותקתי מיקירי.

הנותרים, שלא נשלחו ללודז׳ ולא לחאלמנו, לוקחו לעבודות חיסול המוש־בה; להוצאת החפצים מהבית, להטעינם על משאיות ולהכין את כפרי המושבה לקבל בחזרה את תושביה הראשונים. היינו בהתחלה כששים איש. אחר־כך הוסיף ביבוב לקבוצתנו את אלה שהוצאו מהמחבואים. שלמה גולד, גיסי, היה אתי. שמחתי מאד לראותו ולהיות אתו ביחד. הוא היה אדם מציאותי מאד ושמר על קור רוחו במצבים החמורים ביותר. ובהיכנסנו לבית, לעשות בו סדרים, היה מסתכל קודם כל כה וכה למצוא משהו לאכול. הוא דאג לי כמו לילד קטן. הכין לנו אוכל ושמר עלי שאוכל. היו רגעים שנדמה היה לי שאני אינני אני, וכי מאדם הפכתי לחייה פראית החייה אך ורק לפי יצריה, או שנמצא אני בעולם אחר, שונה לחלוטין מהעולם שבו פעם חיינו. ישנו באורווה נעולה מבחוץ. בבוקר היינו מוצאים שוב לעבודה.

למחרת נתגלה מרדכי קנטור עם משפחתו. הוא תרץ את אי־התיצבותו במגרש בזאת שבתור דוור המושבה עסק בתפקידו מבלי לדעת את הפקודה להתכנס ביודנראט. (הוא החביא זהב אצל גרמני אחד ונתפס בעיירה והוחזר למושבה). לעיני כולנו ולעיני אשתו נורה למוות.

בתא הנהג של משאית שחזרה מחאלמנו נתגלה נער יהודי חרש־אילם. גם בו ירו הגרמנים. הם לא רצו שיישאר עד אחד בחיים, אפילו חרש־אילם.

בבוקר השלישי הופיע ביבוב שיכור כלוט. הוא נכנס לבית בו נמצאו הנשים שניצלו ורצה להיטפל לבתו של הירשל. קמה צעקה גדולה. הוא הכה את הנשים מכות רצח, וסימני המכות נשארו לזמן ארוך. נדמה לי ששמונה ימים עבדנו בניקוי „אוסרוימען" הבתים. בבית אחד מצאנו גוויית אשה. סטריקובסקי העסיק את הגרמני שהיה אתנו, ואנחנו בינתיים הוצאנו עם המצעים את המתה וקברנו אותה. הרב וייס עדיין היה אתנו והוא אמר את ה„קדיש".

היינו בטוחים, שאחרי ביצוע מבצע „הביעור והניקוי" ישלחו גם אותנו לחאלמנו. ורק בהיותנו במשאית ובראותנו את הכביש המוליך לפודמביצה נשמנו לרווחה. ידענו שמוסעים אנו ללודז'.

הגענו ללודז' בחשכה לככר הבאלוטר („באלוטער־פלאץ") לשוק הירקות. שם ספרו אותנו והועברנו לידי המשטרה היהודית, שמהרגע הזה היתה אחראית לנו. בינתיים נכנסתי לביתו של סנדלר יהודי, שגר בסביבה והשארתי אצלו את כספי. הובלנו לבית הסוהר היהודי ברחוב **טשרניצקי**. שם שוכנו בצריפים. ישנו על קרשים־מדפים ללא כרים ומצעים. במסדר הבוקר קיבלנו כלי־אוכל וניגשנו למטבח. שם קיבל כל אחד את מנתו הקצובה — קפה (תחליף כמובן) ופרוסה קטנה של לחם דביק ושחור כזפת. ואם כי הייתי רעב מאד הייתי נאלץ להכריח את עצמי לאכול, עד כדי כך היה טעמו של הלחם פגום. בלודז' שרר אז רעב גדול. הרעב המלאכותי היה אמצעי חשוב להמתת יהודים, להחלישם ולהביאם למצב כזה שלא יהיו מסוגלים לחשוב וליזום משהו שיקשה על הגרמנים לבצע בהם את זוממם. גם מהמנות המזעיריות האלה גנבו על ימין ועל שמאל, והשאריות שהגיעו אלינו היו מיועדות להחיש את קיצנו. כמובן, שבגיטו היה קצת יותר קל להתקיים מאשר ב„טשרניצקיגו" (בבית־הסוהר היהודי). למרות השמירה הצלחנו מדי פעם ל„התגנב" לעיר. מרדכי סטריקובסקי הביא לנו בשורה טובה מהעיר: דודנו, חיים יעקב וולטר וגם רומק וולטר חיים ונמצאים בגיטו. הייתי כה חלש ומיואש שלא הלכתי אפילו לראותם. שלמה גולד הלך וקנה חבילת גזר. לעסתי את ירק הגזר, שהיה מר כלענה. אבל העיקר שהעסקתי את שיניי, ובכל זאת משהו גם נכנס לקיבה.

בצהריים קיבלנו מרק, יותר מים מאשר מרק. הייתי עד כדי כך חלש שלא זכרתי כמה ימים שהינו ב„טשרניצקיגו״.

אחרי־כן סופר לי, שרומקובסקי, יו״ר היודנראט של גיטו לודז׳ תכנן לשלוח את הזרים כראשונים לחיסול. אבל ביבוב לא הסכים בטענו שאנחנו פועלים ובעלי־מקצוע טובים, כי חוות־דעת כזאת קיבל מהפולקסדויטשה שלנו. וכך ניצלנו והלכנו לעבודה. מצבנו שונה לטובה. קיבלנו כרטיסי־מזון ואמרו לנו ללכת לחפש דירות למגורים. אתנו היה צעיר אחד מדוברה יחיאל... הוא מצא חדרון בחצרו של קרובו טשאסקאלא מדוברה (היה רב). החלטנו, אנו ששה אנשים, לגור בדירה הזאת. ישנו במיטות עץ, שניים במיטה אחת (אני עם שלמה גולד, יחיאל עם זלמן טרומבובסקי, חתנו של ישעיה אייגר, ובמיטה השלישית ישנו אייזיק ראש עם קרובו שמחה ברקוביץ). איך שהוא אירגננו את אורח חיינו. השגנו כלי־מיטה וכל־מה שדרוש היה לנו בתנאים דאז. עבדנו ברכבת בהטענת משאות שונים. אלה שקיבלו עבודה בהטענת ירקות, שופר חלקם כי יכלו ליהנות במקצת מירקות. עבדתי בהטענת תיבות כבדות. כעבור פרק זמן הועברתי עם קבוצה אחת לבית־חרושת לעיבוד נשורת עץ. בהתחלה היה לי קשה מאד. הייתי סוחב שקי־מלט. עבדתי במערבל, עירבנו מלט בנוזלים של מי־זכוכית עם חומרים כימיים אחרים. את החומר שהתקבל יצקנו לדפוסים מיוחדים ולבסוף נתקבלו לוחות, שהגרמנים השתמשו בהם כתחליף לחומרי בנייה. כל קבוצת עבודה מנתה שמונה אנשים.

התנאים בעבודה היו די נסבלים, אבל המחשבה מה ילד יום הטרידה את כולנו ללא יוצא מהכלל.

החלטתי להכין מחבוא. יום אחד עקרתי קרש מהריצפה לבדוק האם ניתן להתקין בונקר. זה שגרנו בקומת־קרקע היה לטובתנו. חבריי לדירה סוף סוף הסכימו אתי. ניצלנו כל רגע פנוי, חפרנו ואת החול הוצאנו עם הפסולת. גרנו בפינה נידחת ויכולנו להרשות לנו דבר כזה לעשות.

ואומנם לא חיכינו זמן רב והתקיימה „אקציה״. כל החולים והרבה ילדים וזקנים נשלחו למוות. זלמן עבד בתחנת הרכבת עם שמחה. הם צויידו ב„מכתבי־ברזל״ — באישורים שהם עובדים בעבודה חשובה לכלכלת המדינה ומותר להם ללכת לעבודה ולחזור ממנה. יחיאל עבד כחייט. החייטים הוזהרו לא ללכת בלילה, כי הוכרז על עוצר. והעבריינים נורו. הסלקציה נמשכה ימים אחדים. והנה הגיע גם תור ביתנו. על הדלת הודבק האישור של זלמן ושמחה, ועל כן לא פגעו בנו. אני עם עוד אחדים מהדירה שכבנו במחבואנו. גם שכן היה אתנו. ב„אקציה״ זו נלקחו כעשרת אלפים נפש לחאלמנו.

המצב של הנשארים בגיטו קצת שופר. כל אחד קיבל 39 ק"ג תפוחי אדמה לחורף (זה היה בעונת איסוף תפוחי־אדמה). חילקתי את המלאי שיספיק לי גם לחורף. חורף 1943 עבר, באופן יחסי, די בשקט פרט ל„אקציות" קטנות אחדות. שמחה ברקוביץ, לצערי הרב, הוצא מביתנו ונשלח לטשנסטוחוב. באותו ערב הייתי אצל דודי.

קיץ 1943

יום אחד אמר לי מנהל העבודה שלי, רוזן: „גלובה, אתה נראה לי לא בריא, אתה קצת נפוח". לא הרגשתי בזאת, אבל לקחתי ברצינות רבה את דבריו. קניתי בשוק השחור **ווגאנטאל** (ויטמין סי) והוצאתי את כל כספי על מזון נוסף. קיבלתי גם עבודה קלה, שמירה על פסי־הטראנסמיסייה בבית־החרושת להולצוואלע. בתוקף תפקידי הותר לי מדי פעם לקחת גם קצת נשורת עצים, שמכרתים וגם קרש קטן ל„גברדיסטים הלבנים" (כך כונו בגיטו סבלי הקמח) וקיבלתי תמורתם קצת קמח. את הקמח הכנסתי למרק, שנעשה בצורה כזאת יותר סמיך ויותר מזין.

אביב 1944

הייתי לשומר גינת־ירק של הקומיסאר שלנו. היה עלי לשמור שלא יגנבו ירקות ותפוחי־אדמה. בעת השמירה אכלתי כל מיני ירקות ובמיוחד הרבה גזר. נקטתי בכלל „ואל כליך לא תתן". קיבלתי גם חתיכונת מגרש וזרעתי סלק, כמו כן זרעתי סלק בתיבה על יד חלוני.

חשנו שמשהו עומד להתרחש. האחראים במחלקות העבודה זומנו לרומ־קובסקי. החלטתי לא ללכת מרצוני הטוב למוות והתחלתי לרקום תוכנית, שכיום היא נראית בעיני כדמיונית.

ימים אחדים חשבתי על תוכניתי ולבסוף לא יכולתי עוד להבליג וגיליתיה לפני צעיר אחד מאונייוב. והרי תוכניתי. בבית־המלאכה של החייטים נמצאים הרבה מדים גרמניים. נסחוב מהם מספר, נתלבש כגרמנים ונלביש עוד אחדים שנכניסם לסודנו, נתנפל מהמארב על גרמנים, נקח את נשקם, נשתלט על תחנת השידור ונודיע לכל העולם שהצבא הגרמני התמרד במנהיגו. אומנם בסופו של דבר ניהרג, אבל מוטב כך מאשר בדרך המקובלת.

לפי בקשתי בא הצעיר בדברים עם קומוניסטים אחדים, והם אסרו עלינו לעשות פעולה על דעת עצמנו. המפלגה, בלאו הכי מארגנת משהו.

סיפרתי גם לגדנסקי, וגדנסקי סיפר לרוזן, וזה האחרון אמר לי: „גלובה, שב על ישבנך ואל תעשה שטויות!"

פעם אחת ראיתי בארון הספרים של טשאסקאלא כובע שוטרים. „סחבתי" את הכובע, קניתי סרט של שוטרים (כי הסרט הקודם הלך לאיבוד) וחשבתי — בשעת הדחק אתחפש לשוטר. אומנם גם בשוטרים פוגעים הגרמנים. אבל על כל פנים, הם לא בין הראשונים ההולכים למות.

ואקציה חדשה התחילה. הפעם ביתר שאת וביתר תוקף. גם אני הייתי ברשימה אצל רוזן למשלוח. התחננתי לפניו שימחק את שמי, והסברתי לו, שיוכל להיות „בסדר" עם מצפונו כלפי הממונים עליו היות שרומה בצורה איומה. המשלוח, כפי שנודע לי בוודאות הולך לחאלמנו ולא לעבודה. רוזן לא שוכנע ונשארתי רשום ברשימה. החלטתי לא להתייצב ולהתחבא. לא תיארתי לי אז עד כמה אני מסתכן בעוברי על פקודתו של רומקובסקי. במשך כל הזמן שנמשכה „האקציה" לא יכולתי לקבל מזון וממש רעבתי. בישלתי עשבים להחיות את נפשי. האקציה עברה, חזרתי לעבודתי וגם חודשו כל יתר זכויותיי בתור אזרח הגיטו.

החלטתי להתחבא ולא להתייצב מרצוני הטוב. יצאתי מהבית ובדרך נפגשתי עם יהודים אחדים שגם כן חששו להתייצב. שוחחתי עם שלמה פוגל. בניו היו בדעה שצריך להתייצב, כי ייתכן שבאמת מדובר על מחנה עבודה. האב, חשש שיפגעו בקשישים ועל כן החליט להתחבא. הצעתי לשלמה שנתחבא ביחד. אבל הוא טרם החליט. הלכתי הלאה. לבית־החרושת שבו עבדתי כשומר. לקחתי את תרמיל הגב שלי והתמקמתי בבית ריק על יד שלמה פוגל. בערב יצאתי לראות מה עם פוגל. אך לא מצאתיו. הם נתפסו ונלקחו (כפי שסיפר לי אורבך). כנראה שהבית הבודד והמוזנח שבו נחתי לא עורר שום חשדות ולא חיפשו בו. הלכתי למשה טרויבה, פגשתי את משה עם קרובו יוצאים את הבית. הם סיפרו לי שעובדים יום יום בבית־הקברות. ביקשתי אותם שירשו להתחבא אתם במחבואם. אבל לא נעניתי.

מרוב דאגות וטרדות הלבינו שערותיי. הלכתי לגלח את ראשי כדי להיראות צעיר יותר. גם להתגלח היה בימים ההם לא פשוט. לא מצאתי סכין גילוח חד וגם לא סבון. לבסוף השחזתי את הסכין שהיה לי בזכוכית ומצאתי חתיכת סבון שחור, שהיה דומה יותר למלט מאשר לסבון ואיך שהוא גילחתי את שער ראשי. הלכתי לבית רוזן שהיה מרוקן מאדם ובו ישבתי ימים אחדים.

לבסוף נמאס עלי לשבת לבדי בבית ובערב יצאתי קצת החוצה. היה זה ליל ירח נעים. עננים קלים מדי פעם ביסוהו, חלפו וגילוהו, הנה עננים הנחפזים מאד כאילו אצים להתכנסות. ניגשתי לחומת הגיטו ומצאתי פירצה בה. בתוכ־ניתי היה לצאת מחוץ לגיטו וחיכיתי שהעננים יכסו לרגעים אחדים את הירח. על בטני זחלתי, עברתי את הגדר, דילגתי מעל תעלה, חציתי את הכביש,

עברתי תעלה שנייה והגעתי לנחל קטן. הירח האיר כבר במלואו כמו ביום. עמדתי לנוח, הרמתי את ידי לשמים והודיתי לאלוהים שניתן לי עוד פעם אחת לנשום אוויר צח מחוץ לגיטו.

אחרי־כן חזרתי לגיטו. שוב נכנסתי לביתו של רוזן. שקט שרר בגיטו, אף נפש חיה לא נראתה ברחובותיו. הבנתי שה„אקצייה" כבר נסתיימה.

והנה ראיתי את רוזנבוים מעובדי החשמלית סר לחצר לקטוף סלק. לשאלתי מה נשמע בגיטו, ענני שעובדי בית־העלמין מתאספים בקצה המארישין ויעבירו אותם בחשמלית ליעקובה 16, שם נפתח מחנה ליהודים שנשארו. הלכתי למקום המפגש. ראיתי את אייזנמאן שומר על הסדר על יד החשמלית. ביקשתיו שיקחני אתו למחנה. אבל הוא גרשני בצעקות. לא נבהלתי מפני צעקותיו והמשכתי בשלי. עברתי לצד השני של הקרון. ידיים הושטו לקראתי והעלוני לקרון. צנחתי על הרצפה שאייזנמאן לא יראיני. וכך הגעתי ליאקובה 16.

שם פגשתי את שני האחים יעקובוביץ, אלתר גרזון, אליאש ואת אורבך. יעצו לי לגשת למשרד ולהירשם. אבל לא הלכתי. עליתי לקומה הששית לעובדי החשמל. הייתי עייף מאד. נפלתי על הרצפה ומיד נרדמתי. האנשים ראו שאני מרגיש ברע, הציעו מקום שינה על השולחן. היה לי מזל. נפגשתי עם יעקב לייב רוזנקרנץ מלנטשיץ, שהיה אתנו במושבה. הוא היה עבורי כמלאך טוב.

למחרת במסדר הבוקר התרוצצתי מקבוצת עובדים אחת לשנייה, אבל אף אחראי לקבוצתו לא רצה לקבלני. לבסוף הגיע ברודר, מאנשי ביבוב. הוא הקים קבוצה חדשה, מהאנשים שנמצאו. וכך באה גם בעייתי על פתרונה. הקבוצה החדשה היתה, כפי שנדמה לי, בת 60 נפש.

והנה הופיע גם ביבוב האחראי לגיטו. הוא ניגש לכל קבוצה, התעניין במה היא עוסקת וגם ניגש אלינו ושאל כל אחד מאתנו איך נשארנו. הוא קיבל מכל אחד תשובה אחידה. האחראי למחלקה מינה אותו לשומר. אחרי־כן עלה ביבוב על בימה ודיבר לפנינו: „אנו נשארים לנקות את הגיטו. הוא ידאג לנו שנקבל אוכל טוב. הוא גם השיג אצל הממונים עליו, שהבודדים הנשארים יורשו גם כן לעבוד. וכך מצאתי גם אני את מקומי.

הנשארים חולקו לקבוצות, פרט לבעלי המקצוע. הוטל עלינו ניקוי הגיטו אחרי חיסולו. מנהל קבוצתי מייער היה אדם נוח; יותר גרוע היה אצל מילער השתיין. חולקנו לקבוצות קטנות עם תפקידים מוגדרים. כל קבוצה קיבלה על עצמה לנקות בית אחד. ראשית כל דאגנו להכין חדר לגרמנים. מנהלי העבודה היהודים דאגו שהחלשים יקבלו עבודה קלה בהתאם לכוחותיהם. כל מה שנמצא נארז והוצא החוצה להטעין על משאיות. אני סווגתי לממייני בגדים, לבנים ומצעי מיטות. היתה גם קבוצה מיוחדת למיין את מעילי הפרווה. הטובים נלקחו

מיד על־ידי הגרמנים שהיו אתנו, היתר נארז למשלוח ל„רייך". כל מה שמצאנו נתנו ל„גרופנפירר" (האחראי לקבוצה) שלנו. איבדנו כבר כל תקווה שאי־פעם נזדקק לכסף או לחפצים בעלי־ערך. מצב רוחנו הירוד היה כתוצאה מהסיפורים של העובדים בבית־הקברות. ביבוב ציווה לכרות שם שמונה קברים גדולים. במדדו את הקברים שאלו רוזנמאן: „ומה בשביל הילדים?" (היו אז עוד קצת ילדים) וביבוב ענה לו: „הם ישכבו למרגלות הוריהם!"

אין כל פלא, איפוא, שנעשינו אדישים לחלוטין למה שמתרחש ולמה שיתרחש. בעבודה אפילו שרנו.

והרי אפיזודה מעניינת. אתנו בקומה הששית היה יהודי (את שמו אינני זוכר). הוא כעת רב בלונדון. הוא היה תלמיד־חכם. הוא הציע לנו כל ערב, בשעות הפנאי להתכנס ולשמוע דף גמרא. היינו 12 איש שנענו לבקשתו. למדנו. בהתחלה היה לי קצת קשה. אומנם בילדותי למדתי את המסכתה בבא־בתרא שבה למדנו עכשיו, אבל במשך השנים הרבה שכחתי. והנה כעת לאט לאט התחדשה גירסה דינקותא ומיום ליום היה לי יותר קל ללמוד ולהבין. הדבר הזה גיוון במקצת את חיינו חסרי כל תוכן. היו ימים שאפילו חשבנו שעלינו על מסלול נורמאלי של חיים.

בערב אחד של חודש **נובמבר**, בחוזרי מהעבודה הרגשתי שמשהו **„מתבשל"**. נכנסתי ליעקובוביץ והצעתי להרשל להיוודע מה עומד לקרות. הוא הלך עם לוסיה (כיום אשתו) אל הדוד שלה שהיה מקורב לוועד הגיטו. הרשל חזר ובפיו ידיעה שעומדים לקחת 70 איש. בחמש בבוקר קמתי, התלבשתי מהר ויצאתי חרש חרש מהמחנה. לקחתי אתי ככר לחם. הלכתי לבית דודי, חיים וולטר. הבית היה שלם והכל נשאר בו, כנראה שטרם עשו בו סדרים. שם שהיתי זמן־מה. לאוזניי הגיעו קולות ירייה. הבנתי שמשהו קורה בעיר. בעשר שמעתי צעדי קבוצה ההולכת לנקות בית. הצטרפתי לקבוצה בחשאי, מבלי שמישהו ישים לב לזאת. סופר לי שבמסדר הבוקר נלקחו 60 איש. היות שלא השתייכתי לקבוצה שממנו נלקחו האנשים, המשכתי להתחבא וידידים טובים דאגו לי והביאו לי אוכל. בינתיים נודע לי שהנלקחים ברחו והתפזרו. זה היה ביום שני. יום שלישי עבר בשקט. אבל בערבו של אותו יום שוב נפוצה השמועה שמחר תתקיים „סלקצייה". החלטתי להתחבא בבית דודי. בבוקר חיכיתי לעובדים והתחברתי אליהם, ובערב חמקתי מהם והתחבאתי. שוב נלקחו 50 איש ואני ניצלתי.

והרי אפיזודה מעניינת. לילה אחד בא ברודר למחנה ודרש ששה גברים לעבודה מיוחדת. הוא ניגש אלי. אמר לו יעקובוביץ: „הוא חלש, ושמא יצטרך לעבוד עבודה קשה ולא יוכל. אני אלך במקומו". ומה הסתבר — ביבוב הגיע

לבית הקברות לראות איך מתקדמת כריית הקברים. הוא התקרב קרוב מדי לקבר במכוניתו והיא שקעה והיה צריך להוציאה. עם ביבוב היה עוד גרמני. שניהם שיכורים. הם נהגו לעתים קרובות להגיע לבית הקברות. פעם הרגו פולני, פעם יהודי וקרה שאפילו פעם ירו בגרמני שנידון למוות, ועל הקברנים היהודים היה לקבור את הנהרג ולשתוק. הפעם שקעו ביבוב ועוד גרמני באחד הקברים, והיהודים נאלצו לחלצם.

שמואל גלובה

יידן אין טורעק אין דער צייט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע

גלייך ווי די מלחמה איז אויסגעבראָכן פרייטיק דעם 1־טן סעפּטעמבער 1939 האָבן שוין אַ צאָל יידן גענומען זיך פּאַקן און לויפן אין ריכטונג פון מזרח. מיר האָבן געגלויבט אַז די פּוילישע אַרמיי וועט שטעלן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד ביי דעם טייך וואַרטאַ און דערווייל וועלן די פראַנצויזן און ענגלענדער צעשמעטערן היטלערס אַרמייען. זונטיק זענען שוין געווען כמעט 80% יידן אין וועג צו אַנדערע שטעט און שטעטלעך, וועלכע געפינען זיך ווייטער פון פראָנט.

טורעק איז געווען פון די ערשטע שטעט און שטעטלעך וועלכע זענען באַהערשט געוואָרן דורך די דייטשן. און באַלד מיטן אַריינמאַרשירן פון די דייטשן זענען געפאַלן די ערשטע יידישע קרבנות. צווישן די דערהרגעטע זענען אויך געווען עטלעכע יידן פון קאַליש. מ׳האָט זיי געכאַפּט צו פאַרריכטן די בריקלעך וואָס די פּוילישע אַרמיי האָט צעשטערט, און דאָרט האָבן זיי געפונען זייער טויט.

אַלע יידישע אויסרעכנונגען אַז די מלחמה וועט זיך אין איניגע טעג ענדיקן האָבן זיך באַוויזן אַלס נישט ריכטיקע. די דייטשע אַרמיי איז געגאַנגען פאָראויס גיכער ווי די אַנטלויפנדע יידן. און אַזוי אַרום האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז ס׳איז נישטאָ קיין שום טעם צו אַנטלויפן, און כמעט אַלע יידן וואָס האָבן פריער פאַרלאָזן טורעק, האָבן זיך צוריקגעקערט אַהיים.

די ערשטע צייט איז דאָס כאַפּן יידן צו דער אַרבעט צוגעגאַנגען גאַנץ כאַאָטיש. ווען די דייטשן האָבן באַדאַרפט אַרבעטער זענען זיי אַרויס אין גאַס און וועמען זיי האָבן אָנגעטראָפן האָבן זיי גענומען צו דער אַרבעט.

שוין אין די ערשטע טעג פון דער אָקופּאַציע זענען אויך אָנגעקומען די ערשטע גזירות: טראָגן געלע לאַטעס, נישט גיין אויפן טראָטואַר און אַנדערע.

אויגוסט מילער אַ פאָלקס־דויטש, דער אייגענטימער פון טעקסטיל פאַבריק, איז געוואָרן בירגערמייסטער.

אַרויסגיין אויפן גאַס איז געווען פאַרבונדן מיט אַ סכנה. מ׳האָט געכאַפּט צו דער אַרבעט, געשניטן בערד און סתם געפּייניקט יידן און געמאַכט זיי צו אַש און צו בלאָטע גלייך. און אויב אַ ייד האָט אַ ביסל שוואַך געאַרבעט האָט ער געקאָנט גאַנץ לייכט באַקומען אַ קויל אין קאָפּ.

איך בין צו דער אַרבעט נישט געגאַנגען. בעלי־מלאכות זענען געווען פריי פון צוואַנגס־אַרבעט. איך האָב אָנגעשרויפּט אַ זאָקן־מאַשינדל, און דאָס האָט געהייסן אַז איך אַרבעט.

אין אָקטאָבער איז געשאַפן געוואָרן דער יודן־ראַט. דער בירגערמייסטער מילער האָט נאָמינירט הערשל זימנאָוואָדאַ אַלס „יודנעלטסטער” און אברהמטשע ביקאָווסקי מיט חיים לייב עליאַש אַלס זיינע מיטהעלפּער און ראַטגעבער. מרדכי סטריקאָווסקי איז געוואָרן דער יידישער פּאָליציי־עלטסטער.

ס׳איז איינגעפירט געוואָרן אַן אָרדנונג ביים גיין צו דער אַרבעט. ס׳זענען געמאַכט געוואָרן „ליסטעס” (רשימות) פון די אַרבעטער, און יעדן פרימאָרגן האָבן אַלע מענער געמוזט שטעלן זיך אויפן מאַרק־פּלאַץ. מרדכי סטריקאָווסקי, האַלטנדיק די ליסטע אין האַנט, האָט אויסגערופן די נעמען פון די וועלכע האָבן געדאַרפט אין דעם טאָג גיין צו דער אַרבעט.

נאָכן אויסרופן די נעמען זענען מיר איינגעטיילט געוואָרן אין פאַרשידענע אַרבעטסשטעלן. איך האָב געהאַט מזל און געאַרבעט ביים רייניקן אויטאָס אין אַ גאַראַזש. גראָד זענען אונדזערע אויפזעער געווען גוטע סאָלדאַטן, און מיר האָבן נישט שווער געאַרבעט.

דאָס לעבן איז נאָך געגאַנגען פאַרהעלטניסמעסיק רואיק, אָבער פון צייט צו צייט, פאַרשטייט זיך, זענען מיר אויך „באַשאָנקען” געוואָרן מיט נייע גזירות און פאָדערונגען. מ׳האָט צוגענומען די געשעפטן ביי יידן, און אייניקע יידישע משפּחות האָט מען אַרויסגעטריבן פון זייערע וווינונגען.

ס׳איז געווען אפשר אין סוף סעפּטעמבער. איך בין איינמאָל נאָכמיטיק געגאַנגען מיט מיין זון אין מאַרק אַריין צו מיין שוועסטער. ביים אָנפאַנג ברייטע־גאַס האָב איך באַמערקט ווי ס״ס־מענער יאָגן אַ גרופּע יידן צו דער שול. איך בין שנעל אַריין אין שול־הויף, אַריבער דאָס שמאָלע געסל, אַריין אין קוסקעס טויער. כ׳בין אַרויף אויף די טרעפּ און אַריין צו מענכע שניידער אין שטוב. נאָך אַ קורצע ווײַלע האָבן מיר געהערט געשרייען פון שול. די פענצטער פון מענכעס שטוב זענען אַרויס צו דער מזרח־זייט פון שול־וואַנט. מיר האָבן אַראָפּגעלאָזט די פאָרהאַנגען און זיך צוגעהערט. ס׳האָבן זיך געהערט די דייטשע רוצחישע געשרייען: „האָך, נאָך העכער!” מיר האָבן געהערט מנחם שאַמעסעס שטימע ווי ער זינגט סליחותדיקע, און ראש־השנהדיקע ניגונים.

מיר האָבן געהערט קלעפּ אין די שטענדערס, שיסערייען און אויך געזאַנג פון אַ סך יידן.

אין דעם מאָמענט האָב איך געהאַט אַ געפיל פון וועלכן כ׳האָב מיך נישט געקאָנט באַפרייען אַ לענגערע צייט, און וועלכער דערוועקט זיך אין מיר פון צייט צו צייט ביז היינט. און איך קאָן דאָס נישט באַגרייפן: איך האָב פּשוט געפילט אַז די קלעפּ וואָס די יידן באַקומען דאַרטן דאַרף איך אויך באַקומען. איך בין נישט קיין צדיק, און נאַטירלעך בין איך נישט אַריבער אין שול זיך בעטן ביי די דייטשן „שלאָגט מיך אויך!", אָבער איך האָב געהאַט אַזאַ געפיל. ס׳האָט גענומען אפשר אַ שעה צייט און מיר האָבן געהערט אַז זיי האָבן די יידן שוין באַפרייט.

צומאָרגנס בין איך געווען ביי יהודה טאובע וואָס איז אויך געווען אין שול, און ער האָט דערציילט וואָס פאַראַ שרעקלעכע מעשים זיי האָבן אָפּגעטאָן מיט די יידן. איך קאָן עס אויפן פּאַפּיר נישט אַרויסשרייבן. די אַלע מענטשן וואָס זענען געווען אין שול האָט מען געשלאָגן און דערנידעריקט זיי האָבן נישט געקאָנט קומען צו זיך אייניקע טעג. אין די „עלעמנטאַרע שולע" פון פייניקן יידן זענען געווען דייטשע זעלנער. האָבן זיי גערופן די זעלנער צוצוזען וואָס ס״ס־לייט קאָנען אָפּטאָן מיט אומבאַהאָלפענע יידן.

דאָס דאָזיקע איבערלעבניש איז מיר גוט איינגעקריצט געוואָרן אין מיין זכרון.

אָבער דאָס אַלץ איז נאָך געווען „באַשיידענע אָנפאַנגען", און די דייטשן האָבן אונדז דערוויל נאָר באַוויזן זייערע היותדיקע נעגל.

אַזוי האָבן מיר געלעבט ביז אַ געוויסן נאָוועמבער פרימאָרגן. אין דעם דאָזיקן ביטערן און שרעקלעכן טאָג זענען גאַנץ פרי אָנגעקומען אין שטעטל זשאַנדאַרמען און מיט דער הילף פון פאָלקסדייטשן אַריין אין די יידישע וווינונגען, אָנהויבנדיק פון עק דאָברער־גאַס, געגעבן אייניקע מינוטן צייט איינצופּאַקן אַ ביסל זאַכן — קליידער און וועש, און אויף צוגעגרייטע וועגענער אָפּגעפירט אין שול אַריין אַרום 600 מענטשן. מ׳האָט נאָך גענומען פון דאָברער־גאַס, פון מאַרק, פון קאַלישער־גאַס און אויך אַ טייל פון קיילער־גאַס. אַ גאַנצע נאַכט זענען זיי געווען פאַרמאַכט אין שול און צומאָרגנס פרי האָט מען אַלע אויפגעלאָדן אויף וועגענער ווי שאָף, אַוועקגעפירט צום באַן נאָך קויל, און פון דאָרטן קיין באָכניע, נישט ווייט פון קראָקע.

ווייניק זענען געבליבן לעבן פון די באָכניער. זיי זענען געקומען אַהין אויס־געמאַטערטע, אָן געלט, אָן ווינטער־קליידונג און אָן שפּייז.

זיי האָבן געמוזט אָנקומען נאָך הילף צו די דאָרטיקע יידן, וועלכע זענען אויך געווען אין אַ שלעכטער לאַגע, וועגן דעם גורל פון די טורקער יידן אין באָכניע ווייס איך בלויז פון ישעיה גליצנשטיינס זון, וואָס איז לעבן געבליבן (ער האָט מיר אין דייטשלאַנד, נאָך דער מלחמה דערציילט, וואָס ער האָט איבערגעלעבט — אַן אויסערגעוויינלעכע געשיכטע מיט פיל נסים) און פון מאיר גלאַבעס זון און לייב פרידעס אַ טאָכטער.

לאָדזשער וואָיעוואָדסטוואָ איז איינגעגלידערט געוואָרן אין וואַרטעגאַו.

אַרום קריסטמעס (גאָטס געבורטסטאָג) האָט דער גאַולייטער באַזוכט טורעק און געהאַלטן אַ דרשה פאַר די פאָלקס־דייטשן. אַלבערטן, מיין שכנה, האָט מיר צומאָרגנס געזאָגט: „ס׳איז נישט גוט מיט אייך יידן”.

דוד שטייער האָט געבראַנגט די לאָדזשער דייטשע צייטונג מיט דעם באַריכט פון דעם גאַולייטערס רעדע און צווישן אַנדערע דיבורים זענען געווען געוויסע „גאָלדענע” געדאַנקען וועלכע האָבן אונדז דערשיטערט: „די יודן אין וואַר־טעגאַו קאָמען וועק, אַבער זי מוסן צוערסט מיט זייער שווייס און בלוט די אויטאָבאַן פאָזען־פראַנקפורט באַוען”. דעם אמת געזאָגט האָט מען נישט אין אַלץ געגלויבט און מ׳האָט זיך געטרייסט: „סתם גערעדט. ביי יעדער פאַראָרדנונג ווערט געדראָאָט מיט טויט־שטראָף פאַר נישט־אויספירן, און דאָך שיסן זיי נישט!”

איך האָב יאָ געגלויבט אַז היטלער איז פעאיק דאָס צו טאָן.

ווינטער 1939—1940 איז אַדורך, קען מען זאָגן, פאַרהעלטניסמעסיק רואיק. ס׳איז געשאַפן געוואָרן דאָס געטאָ וואָס איז באַשטאַנען פון דער ברייטער־גאַס און דאָס שמאָלע געסל. אזוי ווי ס׳איז פאָרט נישט געווען גענוג אָרט פאַר אַלע יידן זענען אייניקע משפחות געבליבן וווינען אויסערן געטאָ. אַ צען משפחות אויפן „פערטל”. און אַזוי ווי איך האָב געוווינט פריער אויפן „פערטל” בין איך געווען פון די גליקלעכע צו בלייבן אין מיין וווינונג. איך האָב בלויז געמוזט זיך בייטן מיט מיין פאָלקסדייטשער שכנה מיט דער אַלבערטן, וואָס האָט געוווינט אויפן שטאָק. זי איז אַראָפּ אונטן און איך בין אַרויף אויבן. און כאָטש ס׳איז געווען אַ בוידעם־צימער, איז אַלץ געווען בעסער ווי אין געטאָ.

יידן האָבן זיך געשאַפן נייע פּרנסות. איך האָב באַקומען אַ צען שטעלן ביי פאָלקסדייטשן צו פירן זייערע ביכער, און האָב געמאַכט אַ גאַנץ שיין לעבן (לויט דעם באַגריף פון יענער צייט).

אייניקע וואָכן נאָך פסח 1940 זענען אַרומגעגאַנגען זשאַנדאַרמען און באַ־צייכנט מיט קרייד די יידישע וווינונגען אויסערן געטאָ און אָנגעשריבן אויף די טירן „יודע”. מיר האָבן נישט פאַרשטאַנען אַז דאָס איז געצילט צו עפּעס און מיר האָבן דאָס געגנצלעך איגנאָרירט.

לאַנג וואַרטן אויף אַ באַשייד האָבן זיי אונדז נישט געלאָזט. די צווייטע וואָך דינסטיק פרי זענען צוויי זשאַנדאַרמען אַריין צו מיר אין וווינונג, אַרומ־געזוכט וווערטזאַכן, נישט געפינענדיק גאָרנישט, האָבן זיי געפרעגט אויף סחורות. מיר האָבן געהאַט אין שטאָל אַ ביסל גאַלאַנטעריע־סחורה. זיי האָבן דאָס פּאַרפּאַקט און געהייסן מיין פרוי דאָס טראָגן אין קאָמענדאַטור אַריין. (איך בין גראָד נישט געווען אין דער היים).

דאָנערשטיק בין איך געווען ביי דעם קאָלער לעמאַן צו ברענגען די ביכער אין אָרדנונג, זאָגט ער צו מיר: „דו ווייסט, גלובע, איך וועל נישט זיין אין טורעק דעם שבת, איך פאָר אַוועק". איך האָב זיך נישט געקאָנט כאַפּן וואָס דאָס מיינט. אגב, איך האָב פאַרגעסן, אַז אַ וואָך פריער רופט מיך די אלבערטן אַריין און זאָגט מיר: „דו מוסט אַרויסנעמען די סחורה וואָס דו האַלטסט ביי מיר. מיר האָבן באַקומען אַ וואַרנונג אַז מ'וועט אונדז באַשטראָפן אויב מיר וועלן באַהאַלטן יידישע סחורות". איך האָב די סחורה אַרויסגענומען און באַ־האַלטן ביי מיר אין שטאָל, און פון דאָרטן האָבן די זשאַנדאַרמען די סחורה אַרויסגענומען.

שבת פרי איז דער סוד אַרויס: דוד שטייער האָט באַקומען אַ געהיימע ידיעה פון מילערן: מ'גייט מאַכן אַ „באַרטאָלאָמעי־נאַכט" אויף די יידן, אַ פּאָגראָם לויטן נוסח מינכען־נירנבערג און אַנדערע דייטשע שטעט.

אויך זיסקינד מילערס זון וואָס איז געווען אַ פוטער־נייער איז געקומען צו לויפן אין געטאָ מיט דער „בשורה" אַז דייטשן זענען געקומען און אָפּגענומען זייערע פוטערס אַפילו אינמיטן דער אַרבעט. איצט זענען אונדז שוין קלאָר געוואָרן די צייכנס אויף די טירן, לעמאַנס אַוועקפאָרן שבת, דאָס אָפּנעמען די פוטערס און מיין שכנעס אַלבערטנס רייד וועגן די באַהאַלטענע סחורות.

הירשל איז געלאָפן זיך משתדל זיין, געשמירט ווו מ'דאַרף, געלאָפן צום בירגערמייסטער, צום לאַנדאַרט און ווו נאָך ס'איז געווען מעגלעך עפּעס אויפצוטאָן.

אין שטאָט איז געווען אַ דייטש פון דרעזדן. ער האָט איבערגענומען מלך ליסאַקס געוועלב. שמעון טשאַסקאַלאַ האָט ביי אים געאַרבעט און געווען מיט אים אין גוטע באַציאונגען. איז טאַקע שמעון אַוועק אים בעטן. ער איז געווען זייער אַ פיינער מענטש. ער האָט באַלד צונויפגערופן אַ זיצונג פון די פאָלקס־דייטשן. ער האָט דאָרט ממש געשטורעמט — „אין אונדזער שטאָט זאָל דאָס נישט פאָרקומען!"

פאַרנאַכט האָבן מיר שוין געהאַט אַ באַרואיקנדע ידיעה, אַז ס'וועט ביי אונדז נישט פאָרקומען קיין פּאָגראָם. מיין שכנה די אלבערטן, איז אַ גאַנצן טאָג

נישט געווען אין שטוב, כדי איך זאָל איר נישט פרעגן און זי זאָל מיר נישט דאַרפן ענטפערן. ערשט שפּעט אין אָוונט איז זי אַהיימגעקומען שיכור ווי לוט און געזאָגט מיר מיט פרייד: „קאָנסט שוין גיין רואיק שלאָפן, דער פּלאַן איז אָפּגעוואָרפן געוואָרן!״ און דאַן האָט זי מיר שוין דערציילט וועגן דעם גאַנצן פּלאַן. דער פּלאַן איז געווען אַז צוועלף אַ זייגער וועט די סירענע רופן אַלע פּאָלקסדייטשן זאָלן קומען מיט העק און דרענגער כדי צו מאָרדן און ראַבעווען יידן אין געטאָ און אויסערן געטאָ.

טראָץ דער גוטער בשורה זענען מיר שלאָפן נישט געגאַנגען. פון אַ בוידעם־פענצטער האָבן מיר געקוקט אויפן מאַרקפּלאַץ. מיר האָבן געזען ווי פּאָלקס־דייטשן שטראָמען צו דער שול־געביידע, וווּ ס׳האָט געדאַרפט זיין דער זאַמל־פּונקט. זיי האָבן נאָך נישט געוווסט פון לעצטן באַשלוס אַז דער פּאָגראָם איז אָפּגערופן געוואָרן.

ענדע מאַי האָבן מיר באַקומען אַ הילף־רוף־בריוו פון אונדזער קוזין מאָטל וואלטער פון קוטנאָ. ער מיט נאָך קוטנער יידן זענען אַריינגעשטופּט געוואָרן אין אַן אָפּגעברענטע צוקער־פּאַבריק און איינגעקוואַרטירט געוואָרן אין חורבות אָן דעכער און אָן וואַרעמע קליידער, ווייל מ׳האָט זיי פּלוצים אויף שנעל אַרויס־גענומען פון זייערע וווינונגען. זיי באַקומען זייער ווייניק שפּייז, און פיל פון זיי זענען שוין קראַנק. ער בעט אַז דער קאָמיטעט זאָל טאָן וואָס ס׳איז נאָר מעגלעך און צושיקן הילף. פאַרשטייט זיך אַז מיר האָבן באַלד זיך איינגע־שפּאַנט צו העלפן, אָבער אונדזערע אָנשטרענגונגען האָבן זיך אָנגעשטויסן אין די פאַרצוימטע דראָטן. מיין שוועסטער האָט דעם בריוו איבערגעגעבן אין קאָמיטעט. מיר האָבן געהאַט אַ זיצונג און ס׳איז באַשלאָסן געוואָרן זאַמלען געלט אין שטעטל פאַר די קוטנער יידן. מיין שוועסטער האָט באַקומען אַ דער־לויבעניש פון די באַן־דירעקציע צו שיקן קאַרטאָפל. זי האָט אַרויסגעשיקט אייניקע זעק קאַרטאָפל, וועלכע זענען אָנגעקומען קיין קוטנא כמעט אינגאַנצן צעפוילט. אָבער זיי האָבן זיך דערפרייט אויך מיט דעם און אויפגעגעסן די פאַרפוילטע קאַרטאָפל.

מיר מיט אייזיק ראָש האָט מען צוגעטיילט דאָס שמאָלע־געסל, דאָרט צו זאַמלען געלט. ווען מיר זענען אַרויס פון דעסערס וווינונג, האָט אונדז געזאָגט אַ פרוי אַז מ׳כאַפּט מענער אין געטאָ. דאָס הויז אין וועלכן מיר האָבן זיך געפונען איז געווען אַמאָל גליקסמאַנס הויז. דער פראָנט־אַריינגאַנג איז געווען אין דער רוסישיצער־גאַס, און דער טויער איז געווען אין שמאָלן־געסל, ווו ס׳איז געווען דער געטאָ. איך בין אַריין אין דעסערס וווינונג. די פראָנט־פענצ־טער זענען אַרויס צו דער רוסישיצער־גאַס. מיר האָבן אַ ביסל געעפנט די

געדיכטע פאַרהאַנגען און אַרויסגעקוקט וואָס ס'טוט זיך. מיר האָבן געזען ווי די זשאַנדאַרמען ברענגען צוויי וועגענער מיט יונגעלייט, מסתמא פון דאַברע, און מ'פירט זיי אַריין אין תפיסה־טויער. מיר האָבן אָפּגעוואַרט אַ ווײַלע. ס'איז שטיל געוואָרן. מ'זעט נישט קיין זשאַנדאַרמען. דאָן זענען מיר אַרויס אויסערן געטאָ אין רוסישיצער־גאַס, אַריבער די צוויי הייזער און אַריין אין בראָוואַרנע־גאַס. אייזיק איז אַריין צו זײַנעם אַ באַקאַנטן גוי, אַ שוסטער; איך בין אַריין צו גאַמפּען, אַ באַקאַנטער פּאָלקסדייטש. פאַרנאַכט האָט גאַמפּע געברענגט מיר די נײַעס, אַז ס'איז שוין רואיק אין געטא און די זשאַנדאַרמען זענען שוין אַוועק. איך בין צוריק געקומען אין געטאָ. (מיר האָבן שוין דאָן געוווינט אין געטאָ). די געוויינען און קלאָגן אין געטאָ זענען געווען האַרצרײַסנד. אויף דעם האָב מיר זיך נישט געריכט. מער ווי 50 יונגע מענער זענען געכאַפּט געוואָרן. פון מײַן וווינונג האָט מען אַרויסגעשלעפּט מײַן שוואָגער, ישראל וויינבערג, משה שובינסקי מיט זײַן יינגל און ראָזענפעלד. איך געדענק נישט מער די נעמען.

מ'האָט זיי געשיקט קיין פּויזן צו אַרבעטן ביים בויען אַ לאַגער פאַר יידן. איך ווייס בלויז פון ראָזענפעלדן, וואָס איז לעבן געבליבן פון דער גרופּע.

אַ צײַט שפּעטער איז אָנגעקומען אַ בריוו פון מײַן שוואָגער. ער וועט אינגיכן אַהיימקומען, ווײַל מ'האָט אין לאַגער געמאַכט אַ ליסטע פון די וואָס זענען קראַנק און מ'וועט זיי שיקן צוריק אין געטאָ. איך האָב אים גלייך געשיקט אַ בריוו אין וועלכן איך האָב אים אָנגעזאָגט ער זאָל זײַן געזונט און נישט וועלן אַהיימקומען. דער בריוו האָט אים שוין נישט געטראָפן. מ'האָט פון זיי שוין מער נישט געהערט.

יעקב אַגראַדאָווסקי, וועמענס זון איז אויך געווען אויף דער קראַנקן־ליסטע, איז געלאָפן צום רויטן קרייץ מ'זאָל געוואָר ווערן וועגן זיי (מענטשן זענען נאָך געווען דאָן גענוג נאַיוו, מ'האָט זיך נאָך אַלץ נישט פאַרגעשטעלט אויף וואָס די דייטשן זענען פעייק). פאַרשטייט זיך אַז זײַן לויפן צום רויטן קרייץ, האָט שוין די לאַגע נישט געקאָנט ענדערן.

אָבער איין זאַך איז מיר קלאָר, אַז די „אַקציע" איז געווען אַן אומגעריכטע. די שטעטישע זשאַנדאַרמען האָבן נישט געוווּסט וואָס דאַרף פאַרקומען, און אַ דאַנק דעם איז געווען די פאַרכאַפּטע גרופּע אַ גאַנץ קליינע, נאָר 50 מענער, ווײַל אַלע איבריקע מענער זענען געווען ביי דער אַרבעט.

מיט אייניקע וואָכן שפּעטער איז ווידער פאַרגעקומען אַזאַ „אַקציע". איך בין גראָד געווען אין געטאָ. איך האָב געזען ווי די זשאַנדאַרמען קומען אַריין אין געטאָ. איך בין גלייך אַריבער צו דעם זעלבן הויז, מיטן געדאַנק אַרויסלויפן פון געטאָ. איך בין אַריין צו מײַן קוזינע גוטע סטריקאָווסקי, מרדכיס פרוי,

מיטן געדאַנק זיך צו באַהאַלטן ביי איר אין שטוב. מרדכי איז דאָך עפּעס דער פּאָליציי־עלטסטער, וועט מען ביי אים אין שטוב נישט זוכן. גוטע האָט מיך אָבער איבערצייגט, אַז אויך ביי איר אין שטוב איז נישט זיכער. איך האָב געוואָלט אַרויס דורך די זעלבע טיר ווי איך בין אַדורך דאָס ערשטע מאָל. די טיר איז אָבער געווען פֿאַרשלאָסן. איך קוק אַרויס פֿון גוטעס דירה און זע ווי צוויי זשאַנדאַרמען גייען אַרויף די טרעפּ צו דער אונטערשטער אָפּיצינע. איך טראַכט נישט פֿיל און שפּרינג אַריבער איבערן צוים צו הירשל יעקובאָוויטשעס הויף. איך האָב נאָך געהערט ווי גוטע זאָגט: „וואָס טוט ער, זיי וועלן נאָך אים דערשיסן?!" כ'בין אַריין אין קוך פֿון מאַרטאַ אַלבערטס ווױנונג, מיין געוועזענע שכנה, וועלכע האָט איבערגענומען אַ געווּעלב דאָרטן. איך בעט זיך ביי איר מיך צו לאָזן זיצן ביי איר ביז דער שטורם וועט אַדורך. אָבער מאַרטאַ ענטפֿערט: „מיין מאַן איז געגאַנגען אויפֿן פֿראָנט און די ווילסט נישט גיין אויף אַרבעט?!" איך האָב געבעטן מאַרטאַס אַ מיידל, וואָס האָט ביי איר געאַרבעט אַרויסגיין און זען אויב די גאַס איז פֿריי פֿון די זשאַנדאַרמען, און באַקומענדיק אַ פּאָזיטיוון ענטפֿער, בין איך אַרויס אין דער רוסישיצער גאַס, אַריין אין דער בראָוואַרנע און אַרויס קיין שאַדאָוו צו פּעכ'ן, וואָס איך האָב ביי אים געפֿירט די ביכער. איך האָב איבערגענעכטיקט אין סטאַדאָלע ביי פּעכ'ן, און אינדערפֿרי האָב איך מיך אומגעקערט אין געטאָ. איך האָב געטראָפֿן איציק ווינטערס יינגל אַרבעטן ביי היינעו אין מיל. ער האָט שוין געוווּסט אַז מ'האָט געכאַפּט אַרום 100 מענער צו דער אַרבעט אין פּויזן. כדאַי צו דערמאָנען אַז דאָס אַרויסגיין פֿון געטאָ איז געווען אויך פֿאַרבונדן מיט סכנת־נפֿשות. פֿאַרן אַרויסגיין פֿון געטאָ אָן אַ דערלויבניש האָט געדראָט איבעראַל טויט־שטראָף.

אין חודש יולי, אין אַ געוויסן טאָג, האָב איך דערפֿילט אַז ס'איז עפּעס אין דער לופֿט: די קאָמיטעט־לייט האָבן זיך געשושקעט, די לאַגע איז נישט געווען קלאָר. איך בין אַוועק צו לעהמאַן קאַלער און דאָרט געזעסן ביז פֿאַרנאַכט. אַרום פֿאַרנאַכט זאָגט מיר די פֿרוי לעהמאַן, אַז צוויי יידישע פּאָליציסטן זוכן מיך. איך קוק אַרויס און זע שלמה לוי און דראַטווע. איך האָב געקלערט עוקר צו זיין, אָבער ס'איז שוין געווען צו שפּעט. זיי האָבן מיך דערזען. זיי האָבן מיר געזאָגט אַז דערפּעל, דער הויפּט פֿון געסטאַפּאָ איז אין געטאָ און וויל נאָכזען די ביכער פֿון קאָמיטעט. איך האָב געהאַט די ביכער מיט זיך, כדי צו האָבן עפּעס אַ תירוץ טאָמער כאַפּט מען מיך אויסערן געטאָ. איך בין מיט זיי געגאַנגען. דערפּעל האָט טאַקע געוואַרט אין קאָמיטעט־געווּעלב. איך האָב אים דערקלערט אַז איך בין געווען ביי רעדליכן צו שרייבן אין די ביכער, ווייל ביי מיר אין שטוב איז צו טונקל. און וווּנדער איבער וווּנדער דער ליגן איז

אַדורך בשלום. איך האָב אים אַלצדינג ערקלערט אין די ביכער. דער טאָג איז אַדורך רואיק. דאָס איז געווען דינסטיק. דאָנערשטיק פרי קומט אַריין צו מיר אַ יידישער פּאָליציסט און ווייזט מיר אַ ליסטע אויף וועלכער איך בין אויך געווען, געשיקט צו ווערן אין אַ לאַגער. דער קאָמיטעט האָט באַקומען אַן אויפּט־ראַג צושטעלן 40 מאַן. אין בין אַוועק צו מרדכי סטריקאָווסקי פרעגן וואָס צו טאָן אין דעם פאַל. ער האָט מיר געראָטן זיך צושטעלן. „הירשל וועט דיך געוויס אַרויסנעמען ווייל ער דאַרף דיך צו פירן זיינע ביכער". איך ווייס נישט וואָס פאַר אַ רוח־שטות איז אַריין אין מיר און האָב מיך צוגעשטעלט. מ'האָט אונדז אַריינגעשטופּט אין אַ צימער נאָכן געוועלב. יידישע פּאָליציי האָט אונדז געהיטן. אין אַ שעה אַרום איז אָנגעקומען דער וואַכמייסטער. מ'האָט אונדז אויסגעשטעלט אויפן הויף, איבערגעציילט און פאַרשריבן די נעמען. פּלוצים גייט הרשל צו צום וואַכמייסטער און ווייזט אָן אויף זייפן: „דאָס איז מיין פריזירער, ווילסט דאָך נישט איך זאָל אַרומגיין אַן אַרומגעוואַקסענער". מ'האָט זייפען באַפרייט און אַהיימגעשיקט. און מיך האָט מען צוריק אַריינגעפּאַקט אין שטוב. ס'איז געווען שרעקלעך: הייס, 40 מאַן צונויפגעפרעסט אין אַ קליין שטיבל. מיין גאַנצער געדאַנק איז געווען קאָנצענטרירט ווי אַזוי קריכט מען פון דאָ אַרויס. מיין פרוי איז געלאָפן צו הירשלען אָבער אָן דערפאָלג. איך האָב, געהאָפט אפשר אַנטלויפן ביים אַוועקפירן. דערווייל איז געווען מיין ווונטש, און מן־הסתם אויך פון די איבעריקע מ'זאָל שוין אונדז פון דעם שטיבל אַרויספירן, מ'זאָל קענען אָפּאָטעמען מיט פרישער לופט. ווייל מיר האָבן זיך ממש געשטיקט פון ענגשאַפט. צוויי שעה זענען פאַרביי, און אונדז האָט זיך אויסגעדוכט אַז מיר זיצן שוין דאָ שעהן. מיט אַמאָל עפנט זיך אויף די טיר און הירשל קומט אַריין און זאָגט, אַז ס'איז נישטאָ מיט וואָס אונדז צו פירן, און דערווייל קענען מיר גיין אַהיים, אָבער זיין שטענדיק גרייט אויף יעדן רוף, אויב נישט דראָט אונדז טויט־שטראָף. אויף אַזאַ נס האָבן מיר זיך נישט גערעכט.

לאַנג האָבן מיר זיך ליידער נישט געפרייט. אַדורך צוויי טעג און מ'זאָגט אונדז אָן אַז מאָרגן גאַנץ פרי דאַרף מען זיך צושטעלן.

צו מאָרגנס גאַנץ פרי בין איך אַוועק צו ברייטן, דער בעל־הבית ביי וועמען איך האָב געוווינט פאַרן געטאָ. ער האָט מיר דערלויבט צו באַהאַלטן זיך ביי אים אין אָפענעם שטאַל. אַזוי אַז טאָמער כאַפּט מען מיך קאָן ער זאָגן אַז ער ווייסט פון גאָרנישט. איך האָב מורא געהאַט צו גיין צו פעכ'ן אָדער צו היינען, ווייל דאָרט קען מען מיך אויף זיכער זוכן. אַזוי בין איך געלעגן אין שטאַל. מיין געוועזענע שכנה, די אלבערטס, האָט אויך געוווּסט אַז איך בין אין שטאַל. נאָך מיטיק איז זי אַריין אין שטאַל און זאָגט מיר אַז איך קאָן שוין גיין אַהיים,

מ׳האָט שוין אַרויסגעפירט פון געטאָ אַ וואָגן מענער. לכתחילה האָב איך מורא געהאַט פאַרן קאָמיטעט מ׳זאָל אויף מיר נישט אַרויפלייגן קיין שטראָף, אָבער ס׳איז אַלץ אַדורך בשלום. ביקאָווסקי און עליאַש זענען געקומען צו מיר און געווונטשן מזל־טוב.

די קאָלאָניע היידעמילע

ערב יום־כיפור 1940 איז געקומען אין געטאָ דער לאַנדווירטשאַפט־קרייז־לייטער און צוגערופן הירשלען און אים געזאָגט: „איר יודן גייט אין אַ קאָלאָניע אין היידעמילע. איר וועט פון היינט זיין מיינע יודן, נימאַנד וועט אייער רו שטערן״. מיר האָבן געקאָנט דעם דייטש. ער האָט געהאַט אַ גרויסע לאַנדווירט־שאַפט אין ברודזעוו. אייניקע יידן האָבן ביי אים געאַרבעט און געווען זייער צופרידן און אים גערימט אַלס אַ גוטן מענטש.

ס׳איז געשאַפן געוואָרן אַ ברייטערער קאָמיטעט צו העלפן ביים איבער־זידלען די יידן. ווייל דער איבערזידלונגס־פּלאַן האָט געדאַרפט ארומנעמען אויך די יידן פון דער גאַנצער געגענט — פון ברודזעוו, דאָבראַ, אוניעוו, טולישיקאָוו און אויך פון פּענטשניעוו. הערשל וועט זיין דער יודן־עלטסטער איבער אַלע יידן. לויט מרדכיס רעקאָמענדאַציע בין איך אויך אַריין אין קאָמיטעט.

צומאָרגנס פרי זענען אָנגעקומען פויערים מיט וועגענער און דער דייטש האָט באַפוילן: נעמען אַלצדינג „זאָגאַר די וואַנצן״. איך האָב געהאַט אַ ליסטע וועמען אַרויפזעצן אין וואָגן און העלפן פרויען וואָס האָבן נישט קיין מענער זיך איינפּאַקן און צוזאַמענענעמען זייער „האָב און גוטס״.

דעם צווייטן טאָג נאָכמיטיק בין איך שוין אויך געווען גרייט צו פאָרן. איך האָב געהאַט דעם אויפטראַג צוצופאָרן ביז מלאָדזיאַנוב. אַהינקומענדיק האָט עליאַש מיר אָנגעוויזן אַ פּויערישע כאַלופּע ווו איך מיט מיין פאַמיליע און מיין פרוס מוטער מיט איר שוועסטער און קינד זאָלן וווינען. ער האָט מיך נאָמינירט פאַר אַ סאָלטיס איבערן דאָרף. איך בין געווען צופרידן מיט מיין כאַלופּע. איך האָב געלייגט אַ דיל און אויפגעשטעלט צוויי שענק.

די קאָלאָניע **היידעמילע**, גמינע קאָוואַלע־פּאַנסקע, קרייז טורעק, דיסטריקט פּויזן, האָט אַרומגענומען 16 דערפער אויף אַ שטח פון 35 קווק״מ.

מיר האָבן געמיינט אז מ׳וועט אונדז דאָ שוין לאָזן לעבן רואיק ביז ענדע דער מלחמה. די אָפּטימיסטן האָבן געגלויבט דעם שעף פון „איבערזידלונגס־אַמט״ בלומשטיין (אַ ס״ס־מאַן וועלכער האָט פאַרזיכערט זעליג כוואַט אַז דאָ וועלן מיר לעבן רואיק ביז ענדע קריג), די פּעסימיסטן דאַקעגן האָבן זיך צוגעהערט צו די דייטשן וועלכע האָבן געזאָגט אַז מ׳וועט דאָ נישט בלייבן און מ׳וועט

אונדז איבערפירן קיין מזרח. אויך די עוואַקואירטע פּויערים פון די דערפער ווו מ׳האָט באַזעצט די יידן זענען געוואָרן איינגעקוואַרטירט אין די שכנותדיקע דערפער און האָבן געזאָגט אַז אינגיכן וועלן זיי זיך אומקערן אַהיים.

אָבער דערווייל איז געווען רואיק און מ׳האָט געוואָלט גלויבן אַז אַזוי וועט די לאַגע פאַרבלייבן. דער יודנעלטסטער, הירשל זימנאָוואָדאַ האָט גענומען איינפירן אָרדנונג אין זיין „מלוכה״. ער פלעגט צונויפרופן די פאַרשטייער פון די אַלע 16 דערפער אויף זיצונגען, זיי געבן אָנווייזונגען ווי צו האַלטן אָרדנונג אין דער קאָלאָניע. די סאָלטיסן, די אָרטס־פאַרשטייער האָבן געדאַרפט אַכטונג געבן מ׳זאָל נישט אויסהאַקן גרויסע ביימער אין די וועלדער, איינאָרדענען די מענטשן אין די וווינונגען, זאָרגן אַז די פערד און וועגענער זאָלן פאַרטיילט ווערן צו דער אַרבעט, זאָרגן מ׳זאָל באַאַקערן און באַזייען די פעלדער און אויך אַכטונג געבן אויפן ברויט־פאַרטייל פאַר די יידן.

פון די 16 דערפער, באַזעצט דורך יידן, האָט זיך אַמבעסטן אויסגעצייכנט אין צוגרייטן די פעלדער צום זייען דאָס דאָרף נאָווי־שוויאַט.

ענדע אָקטאָבער 1941 האָט זיך אין דער קאָלאָניע גענומען פילן אַן אומרואיקייט. עפּעס האָט מען זיך געשושקעט. מענטשן האָבן געוווּסט צו דערציילן, אַז הערשל איז אַהיימגעקומען פון טורעק אַן אויפגערעגטער. מ׳האָט זיך געריכט אַז ס׳דאַרף וואָס געשען.

דעם 4־טן נאָוועמבער האָט הערשל איינגעלאַדן צו זיך די רבנים און זיי דערקלערט: „דער לאַנדראַט פאַרלאַנגט פון מיר אַ רשימה פון אַלע יידן פון דער קאָלאָניע. ביי דער זייט פון יעדן נאָמען מוז איך צושטעלן אַ צייכן ,פּ׳ אָדער ,א׳, דאָס הייסט: ,פּייאיק׳ אָדער ,אומפּייאיק׳. קינדער ביז 12 יאָר און עלטערע פון 65 יאָר מוזן באַצייכנט ווערן מיט ,א׳. איר זייט דאָך רבנים, טאָ פּסקנט, ווי איך זאָל האַנדלען. שטעל איך נישט צו אַזאַ ליסטע, דאַן וועלן די דייטשן אַליין מאַכן וואָס זיי וועט געפעלן״.

די רבנים אין דער קאָלאָניע זענען דאַן געווען: דער דאָברער רב, ר׳ יששכר דוב בער; דער טורקער רב, ר׳ פּנחס ווייס; דער אוניעווער רב, ר׳ לעווענטאַל און דער וולאָדיסלאַוואָווער רב (זיין נאָמען און פאַמיליע־נאָמען געדענק איך נישט).

אגב, מיר זענען געווען ביי 3700 יידן פון טורעק, דאָבראַ, אוניעיעוו, טולישקאָוו, ברודזעוו, וולאַדיסלאַוואָוו און פּענטשניעוו.

ר׳ יששכר דב איז געווען אַ זון פון סאַמפּאָלנער רב, דער „אמרי צבי״, ביי וועמען נחום סאָקאָלאָוו האָט געשעפּט זיינע ידיעות אין תלמוד. ער איז

געוועז באַקאַנט מיט זיין גרויס צדקות. אויך די איבעריקע רבנים זענען געוועזן גדולים בתורה און באַקאַנט אַלס זייער אָרנטלעכע מענטשן.

דער דין־תורה האָט זיך אָנגעהויבן מיטוואָך דעם 5־טן נאָוועמבער 1941, צען אַזייגער אין דער פרי אין דער וווינונג פון רב ר׳ פינטשע ווייס אין דאָרף מאַליני (אגב היידעמילע איז געווען דער נאָמען אויף דייטש, אויף פויליש האָט דאָס געהייסן **מאַליני**).

מענטשן האָבן באַמערקט, ווי פאַרטאָג איז דער דאָבערער רב געגאַנגען צום טייך זיך טובלען. אַלע רבנים האָבן דעם גאַנצן טאָג געפאַסט. ביי אליקים ראָזענצווייג האָט זיך צונויפגעקליבן אַ מנין יידן און געזאָגט תהילים. ווען הערשל איז מיטיק־צייט געקומען פון שטאָט האָט מען אים גערופן צו די רבנים. מ׳איז געזעסן ביז אָוונט, אָבער קיין פסק־דין איז נאָך נישט געווען אַרויסגעטראָגן. כאָטש קיינער פון די יידן האָט נאָך נישט געוווּסט, אַז „א״ באַדייט **כעלמנאָ**, ד״ה אָפגעטראָנספּאָרטירט צו ווערן אין דעם אויסראָטונגס־לאַגער פון **כעלמנאָ** — דאָך האָט מען פאַרשטאַנען, אַז קיין גוטס דערוואַרט יעדנפאַלס נישט די „אומפּעאיקע״. דערפאַר האָבן זיך די רבנים אַזוי לאַנג געשלאָגן מיט דער דעה ווי צו פסקנען. דער המשך פון דער דין־תורה איז אָפּגעלייגט געוואָרן אויף מאָרגן.

מיר אַלע האָבן געוואַרט אויפן פסק־דין מיט גרויס שפּאַנונג. ס׳האָט זיך אונדז אויסגעדאַכט אַז אונדזער גורל איז אָפּהענגיק נישט פון דעם דייטש נאָר אויפן באַשלוס פון די רבנים.

דאָנערשטיק דעם 6־טן נאָוועמבער נאָך מיטיק איז אַרויסגעגעבן געוואָרן דער פסק־דין. „גזירה דמלכותא גזירה״. ס׳איז נישטאָ קיין ברירה, מ׳מוז אויספילן דעם באַפעל פון דער דייטשער מאַכט, הערשל דאַרף צושטעלן די ליסטע. יעדעס דאָרף האָט אָבער די מעגלעכקייט צו קאָנטראָלירן די ליסטע און נאָכזען ווי ס׳איז באַצייכנט געוואָרן יעדער איינער. די ראשי קהל פון די פינף אויבנ־דערמאָנטע שטעטלעך דאַרפן אַליין צושטעלן די ליסטעס פון זייערע יידן.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן אַ פּראַקטיציע־זוכעניש. מ׳האָט איבערגעמאַכט די יאָרן, פון עלטער יינגער און פון יינגער עלטער. מ׳האָט די רשימה אייניקע מאָל איבערגעשריבן. שוין נאָכן איבערגעבן די ליסטע דעם לאַנדראַט איז הערשל ווידער אַמאָל געפאָרן אין שטאָט און זי צוריקגעבראַכט. פּאָר אַ שיינע מתנה האָט עס אים דער וויצע־לאַנדראַט דערלויבט. די מיידלעך, וועלכע האָבן געאַרבעט ביים יודנראַט, זענען ווידער געזעסן אַ גאַנצע נאַכט ביי מרדכי סטריקאָווסקי און פונדאַסניי איבערגעשריבן, די ליסטעס.

די נערוועזע שטימונג איז געוואַקסן פון טאָג צו טאָג. די רבנים האָבן גוזר

געוועז אַז מאַנטיק און דאָנערשטיק זאָל מען פאַסטן, געזאָגט דריי מאָל **תהילים** און שופר געבלאָזן. נאָך שטאַרקער איז געוואַקסן די שפּאַנונג ווען הערשל האָט אָוועקגעשיקט זיינע עלטערן קיין קאַזמינעק. די רייכערע און דרייסטערע האָבן גלייך נאָכגעטאָן דעם ביישפּיל. מ׳האָט געדונגען וועגענער און דורך נאַכט געפאָרן קיין וואַרטאַ (דוואַרט). די פּליטים זענען זייער וואַרעם אויפגענומען געוואָרן דורך די דוואַרטער יידן. ס׳האָבן שוין זיי אָפּגעוואַרט קריסטן כדי צו זיין וועגווייזער ווי אַריין צוגיין אין געטאָ אומבאַמערקטערהייט. די דוואַרטער יידן האָבן אָפּגעגעבן די פּליטים זייערע בעטן און אַליין געשלאָפן אויף דער ערד.

אַ טייל עלטערע יידן און קינדער פון היידעמילע האָבן זיך אויסבאַהאַלטן ביי אַרומיקע קריסטן. אָבער אַפּזייענדיק אייניקע טעג און נישט הערנדיק קיין שלעכטע נייעס, זענען די מערהייט צוריק אַוועק אין דער קאָלאָניע. אַנדערע האָבן געזאָגט: מ׳דאַרף נישט אַנטלויפן פון גורל. וואָס ס׳וועט זיין מיט כלל ישראל וועט אויך זיין מיט ר׳ ישראל.

די ליקווידאַציע פון היידעמילע

ס׳איז געקומען די נאַכט פון זונטיק אויף מאַנטיק דעם 8־טן דעצעמבער 1941. צוויי אַזייגער ביינאַכט האָבן הונדערטער ס״ס, נ״ס (נאַציאָנאַל־סאָציאַ־ליסטן) און דא״פ (דייטשער אַרבעטער־פראָנט)־לייט אַרומגערינגלט די קאָלאָ־ניע, געגאַנגען פון שטוב צו שטוב און אַרויסגעיאָגט אַלע יידן און זיי צונויפ־געטריבן אין איין דאָרף פון דער קאָלאָניע, אין **בילאָווקי**. 6 אַזייגער פרי האָט מען אַלע אַרויסגעפירט אויפן פעלד, געמאַכט צוויי גרויסע רייען, מענער באַזונ־דער און פרויען באַזונדער. 8 אַזייגער איז אָנגעקומען די קאָמיסיע: דער וויצע־לאַנדראַט שטייס, דער קרייז־אַרצט און נאָך אַ הויכער באַאַמטער. איך האָב זיך אָנגעטאָן אַ באַנד אַלס אָרדנונגס־דינסט כדי צו קענען זיך פריי באַוועגן. די קאָמיסיע האָט צוגערופן די מיטגלידער פון יודנראַט, הערשלען, עליאַשן ביקאָווסקין, און מרדכי סטריקאָווסקי האָט געדאַרפט לייענען די ליסטע און אויסרופן די נעמען. ער הייבט אָן אויסרופן די ערשטע נעמען — קיינער רופט זיך אָבער נישט אָפּ. זיי זענען שוין דאָ נישט געווען. ס׳ווערט שטיל, אַ געשפּאַנ־טער מאָמענט. הערשל איז בלייך ווי די וואַנט.

„זאָלן זיי דורכגיין!" זאָגט דער לאַנדראַט. און ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די סעלעקציע פון גאַנצן עולם.

די ערשטע מענער גייען אַדורך פאַר דער קאָמיסיע. דער דאָקטער גיט דעם צייכן: רעכטס די פעאיקע, לינקס — די אומפעאיקע. ס׳גייט דורך דער זייגער־מאַכער שלמה איצקאָוויטש. 43 יאָר אַלט. ער טראָגט ברילן. שיקט אים דער דאָקטער אויף לינקס. דאָ לויפט מיר פּלוצים דורך אַ געדאַנק ווי צו ראַטעווען

איצקאוויטשן. איך לויף צו דער לינקער ריי און רוף הויך אויפן קול: „איצקאַ־וויטש, ווו האָסטו די אוהר פיר דעם הערן לאַנדראַט?" ער פאַרשטייט מיין כוונה און שלעפּט באַלד אַרויס פון קעשענע אַ זייגערל. „אָט האָב איך" — רופט ער זיך אָפּ. איך נעם אים אָן ביים קאָלנער פון מאַנטל און שלעפּ אים אַריבער אויף דער רעכטער זייט. ס'איז מיר געלונגען. איך באַקום מוט און באַשליס ראַטעווען מיין צוועלף יאָריקן יינגל, ליפּעק. איך לויף פאַרביי דער גאַנצער ריי, וואָס שטייט צום סעלעקטירן און רוף „ליפּעק, ליפּעק!"... איך קען אים נישט געפינען. ס'קומט מיר אָבער צו הילף מרדכי סטריקאָווסקי און ברענגט מיר צו מיין ליפּעק. איך נעם אָן מיין יינגעלע ביי דער האַנט און פיר אים גלייך אַריבער אויף דער רעכטער זייט. ס'געלונגט ווידער. מיין דערפאָלג גיט צו מוט אויך אַנדערע מיר נאָכצוטאָן. אַלעק יעקובאָוויטש האָט דרייסט געראַטעוועט זיין מוטער, שוועסטער און טאַנטע. ער איז צוגעגאַנגען צו דער ריי, אויסגערופן הויך: „דאָס איז מיין מוטער!" אַ זשאַנדאַרם האָט אים אָוועקגעטריבן. אָבער ער האָט מיט געוואַלד אַרויסגעפירט די מוטער, זיין שוועסטער און זיין טאַנטע.

די סעלעקציע האָט זיך געענדיקט. 1100 מענטשן זענען אויף דער לינקער זייט. אונטער אַ שרעקלעכן געיאָמער ווערן זיי געטריבן קיין דאַברע. דאָרט איז נאָך געלונגען אָפּראַטעווען 400 מאַן. די איבעריקע 700 זענען שבת דעם 13־טן און זונטיק דעם 14־טן דעצעמבער 1941 אָפּגעשיקט געוואָרן קיין כעלמנאָ אין טויטן לאַגער.

צו די רייען פון רעכטס, וועלכע זענען געבליבן אין קאָלאָניע, ווערט פון די ס"ס־לייט געגעבן אַ קאָמאַנדע: „מאַרש אַהיים, מיט געזאַנג פון ,התקווה'".

מיט צעווייטיקטע הערצער האָבן מיר מאַרשירט און מיט פאַרשטיקטע קולות פון געוויין געזונגען די „התקווה", וואָס האָט געקלונגען ווי אַ טרויער־מאַרש באַגלייטנדיק אונדזערע טייערסטע.

צווישן די פאַרשיקטע זענען אויך געווען מיין פרוי און מיין 14־יעריקע טאָכטער, וועלכע איך האָב, ליידער, בשום אופן נישט געקאָנט ראַטעווען.

פאַרשטענדלעך אַז מיר האָבן געוואָלט וויסן וווּהין מ'שיקט די 700 יידן. איציק פרידלאַנד (פישער) האָט געבראַנגט די נייעס, אַז זיינער אַ באַקאַנטער פויער האָט אים דערציילט, אַז מ'האָט זיי אַלע געשיקט קיין כעלמנאָ. ער האָט אויך געפונען אַ גוי וואָס איז מסכים געווען צו פאָרן קיין כעלמנאָ געוואר צו ווערן וועגן גורל פון די פאַרשיקטע. איך מיט יודל טאַובע זענען מיר אַרומגע־גאַנגען און צונויפגעזאַמלט אַרום 150 מאַרק, און איציק האָט דעם קריסט אַרויס־געשיקט. ער איז צוריקגעקומען מיט די טרויעריקע נייעס, אַז מ'האָט זיי אַלע אומגעבראַכט. ער האָט דערציילט, אַז שוין אַ לענגערע צייט ברענגען אויטאָס

מענטשן קיין כעלמנאָ, מ׳פירט זיי אַריין אין הויף, אָבער מ׳האָט דערווייל נאָך קיינעם נישט געזען צוריק. אַ קורצע צייט שפּעטער זענען ביינאַכט אָנגעקומען צוויי מענער אַנטלאָפענע פון כעלמנאָ און זיי האָבן שוין אַלצדינג גענוי דער־ציילט. דאַכט זיך אַז איינער פון זיי איז לעבן געבליבן.

פון פויזן האָבן מיר יאָ באַקומען בריוו און מ׳האָט נאָך געקאָנט שיקן פּעקלעך עסנווארג און קליידונג.

ווי איך האָב אויבן דערמאָנט זענען יידן געווען אין דאָבראַ צוויי טעג ביז מ׳האָט זיי אַוועקגעפירט קיין כעלמנאָ. אין די צוויי טעג זענען אייניקע יידן געשטאָרבן פון ענגשאַפט (זיי זענען אַלע געווען אַריינגעפּאַקט אין קירך), מאַנגל פון עלעמענטאַרסטע היגיענע באַדינגונגען, הונגער, און דורשט. אויך אייניקע יידן זענען אַרויס פון קירך אָן אַ דערלויבעניש, און זענען געשאָסן געוואָרן. די דייטשן האָבן באַפוילן די יידישע פּאָליציאַנטן אויפלאָדן די מתים אויף אַ וואָגן און אַרויספירן צום בית־עלמין. צווישן די טויטע איז אויך געווען די „לאָדנאַ פּאַני״ (פרוי גרונדוואַלד — די דאַנטע). זי האָט נאָך געלעבט, אָבער דער וואַכמייסטער האָט געהייסן באַגראָבן זי צוזאַמען מיט אַלע טויטע.

די רבנים האָבן געפּסקנט, אַז לויטן דין מוז מען זי אויסגראָבן און עדות דאַרפן זען אַ זי איז שוין טויט. האָט הערשל אַרויסגעשיקט צוויי פּאָליציאַנטן אינמיטן נאַכט אויפצוגראָבן דעם קבר און ברענגען אַ גביית־עדות אַז זי איז טויט. דאָס אַלץ איז, פאַרשטענדלעך, געווען אָן דער הסכמה פון די דייטשן, און ווען מ׳וואָלט זיי געכאַפּט וואָלט זיי געדראָט טויט־שטראָף פאַרן אַרויסגיין פון געטאָ אָן אַ דערלויבעניש.

וועגן די צען אויפגעהאַנגענע דערציילט אויך רפאל יכין (יכימוביץ).

די תלייה

מיר, איבערגעבליבענע אין קאָלאָניע, האָבן ווידער געהאַט שטילע טעג ביז אַריבער פּסח. איינמאָל רופט הערשל צוזאַמען אַלע סאָלטיסן און ער פאַראָרדנט, אַז זיי אַלע מוזן קומען מיט אַלע מענער צו אַליקים ראָזנצווייג אויפן הויף (אין שכנות מיטן יודנראַט־הויז, איך בין געגאַנגען מיט צען מאַן פון מיין דאָרף, מלאַדזיאַנוב. איך בין אָבער נישט דערגאַנגען צום פאַרזאַמלונגס פּלאַץ. עפּעס האָט מיר נישט געפעלן דער אופן פון פאַרזאַמלען זיך. איך בין צוגעגאַנ־גען ביז מרדכי סטריקאָווסקיס הויז. איך האָב זיך אַוועקגעזעצט ביי אים אין הויז און געוואַרט וואָס דער טאָג וועט ברענגען.

אויפן זאַמל־פּונקט זענען געשטאַנען די יידישע פּאָליציאַנטן און געהאַלטן אָרדנונג. פּלוצים האָט זיך דערהערט אַ געשריי: „לאָמיר אַרויס פון דאַנען!״

דער עולם האָט אָנגעהויבן לויפֿן אין אַ גרויס בהלה אין אַלע זייטן. אַ זשאַנדאַרם, וואָס איז גראָד אָנגעקומען, האָט באַפֿוילן כאַפּן די אַנטלאָפֿענע. הערשל האָט פֿאַרשפּאַרט אַ גרופּע אין אַ הויז. מ׳האָט אַ צאָל באַפֿרייט, אָבער צען זענען פֿאַרבליבן. אין אַ וואָך אַרום האָט מען זיך דערוווּסט אַז מ׳וועט אויפֿהענגען די צען. אין דעם טאָג פֿון דער תּלייה האָבן געמוזט אַלע יידן זיך פֿאַרזאַמלען, פֿון גרויס ביז קליין. אויף אַ בערגל, נישט ווייט פֿון יודנראַט.

איך בין צו דער שרעקלעכער צערעמאָניע נישט געגאַנגען, אָבער איך בין געווען געגנוג נאָענט פֿונעם אָרט צו זען און צו הערן.

איך זע ווי אליהו סטעמפּע און אַנדערע פֿון חברא קדישא־לייט זענען זיך שווין מתעסק מיט די קדושים. (הערשל האָט געמוזט האַלטן אַ דרשה פֿאַר די פֿאַרזאַמלטע).

אין אַ פּאָר טעג אַרום בין איך מיט מרדכי סטריקאָווסקי געפֿאָרן קיין קאָוואָלע־פּאַנסקע, אין גמינע, באַצאָלן אַ געוויסע סומע געלט, הוצאות אין צו־זאַמענהאַנג מיטן אויפֿשטעלן די תּלייה.

אין דער צייט האָט מען אויך געכאַפּט צוויי מיידלעך. געהאַלטן זיי איבער צוויי וואָכן אין תּפֿיסה און אין אַ געוויסן נאָכמיטיק האָבן צוויי זשאַנדאַרמען זיי אַרויסגעפֿירט אויפֿן הויף, געהייסן קניען און זיי דערשאָסן (ראָר און קראָ־קאָצקאַ).

מיר האָבן געפֿילט אַז אונדזערע טעג אין דער קאָלאָניע זענען געציילטע. אַרום אונדז איז שוין דער געגנט געווען „יודנריין״. מיר זענען געבליבן ווי אַ קליין אינדזעלע אין מיטן גרויסן און ברויזנדן ים.

מנחם שטשעטשינסקי האָט באַקומען אַ בריוו פֿון הערצקע לאַנדאַו, זיין איידעם, דער חזן אין אַמשטערדאַם, אין וועלכן ער האָט מודיע געווען אַז אינגיכן וועלן זיי קומען צו אונדז. מ׳האָט זיי צוגעזאָגט, אַז זיי וועלן פֿאָרן אויף קאָלאָניע קיין אָסטן. פֿאַרשטייט זיך, אַז מנחם האָט אים געשריבן ווי ווייט ס׳איז מעגלעך זיך אָפּהאַלטן פֿון דער רייזע.

מ׳בויט אַ בונקער

יידל טאָובע איז געקומען מיט אַ פּלאַן צו בויען אַ באַהעלטעניש. די ליסאַקס, אונדזערע נאָענטע שכנים, אַ יונגערמאַן פֿון אוניעוו און איך זענען מיר אַוועק אין אַ לבנה־נאַכט צוזאַמען מיט די פֿרויען און קינדער אויסגראָבן אַ טיפֿן גרוב. מיר האָבן אונטערגעבויט די זייטן מיט סלופּעס און ברעטער. אויף די סלופּעס האָבן מיר אַרויפֿגעלייגט אַ גרויסע טיר פֿון אונדזער סטאָדאָלע. אין אַ ווינקל איז געווען דער אַריינגאַנג. יידל האָט געבויט דעם אַריינגאַנג אינדער־

היים. ס׳איז געווען אַ פּירעקיק קעסטל אַזוי ווי אַ שופלאַד. דאָס קעסטל האָט מען אַריינגעפּאַסט אין אַ צווייט קעסטל אַן אַ דנאָ. אין קעסטל האָבן מיר אַריינגעשיט ערד און אויף אַריינגעפּאַסט אַ קליין בוימל. ווען מ׳האָט אַרויסגעצויגן דאָס קעסטל מיט די ערד האָט אַ מענטש געקאָנט זיך אַריינשטופּן אין באַהעלטניש, און מ׳האָט געקאָנט פון אינווייניק פאַרדעקן דעם אַריינגאַנג מיט דעם אויבערשטן קעסטל. אַזוי אַז ס׳איז, כמעט, געווען אומבאַמערקבאַר. אַ פאַרמאַסקירטע רער האָט געדינט אַלס ווענטילאַטאָר.

לאַנג האָט מען נישט געדאַרפט וואַרטן אויף אַן אַקציע. מ׳פאָדערט 200 מענער אין אַן אַרבעטס־לאַגער.

אַרום 8 אינדערפרי זענען מיר אַריין אין באַהעלטניש. מיר האָבן געהערט טריט איבערן בונקער אַרום צוויי אַזייגער. מ׳האָט אונדז אָנגעזאָגט אַז איז די „אַקציע״ האָט זיך שוין געענדיקט.

אין אייניקע וואָכן שפּעטער האָט מען געכאַפּט מיידלעך צו פירן אין אַן אַרבעטס־לאַגער. אין אַ קורצער צייט שפּעטער איז ווידער פאַרגעקומען אַן אַקציע. מ׳האָט געדאַרפט צושטעלן 100 פרויען. די יידישע פּאָליציי און די זשאַנדאַרמען האָבן זיך אַרומגעיאָגט אַ גאַנצן טאָג צו כאַפּן 100 פרויען. אָבער ס׳איז נישט געלונגען. דער לאַגערפירער האָט נישט געוואָלט אָוועקפאָרן מיט ווייניקער פרויען, כאָטש הערשל האָט אים געגעבן פאַרשיידענע מתנות. ער מיט זיינע מענטשן זענען פאַרבליבן נעכטיקן כדי צומאָרגנס פאַרענדיקן כאַפּן די 100 פרויען. אינדערפרי בין איך גראָד געווען אין וואַלד. איך האָב אָנגעטראָפן אויף מרדכי קאַנטאָר און דראַטווע. זיי האָבן געדאַרפט אַלס פּאָליציאַנטן געפינען די פרויען וועלכע האָבן נאָך געפעלט צו דער קוואָטע. פּלוצים איז פון דער זייט אין וואַלד אַנטקעגן געקומען אַ מיידל (דעם נאָמען געדענק איך נישט). זאָגט מיר מרדכי קאַנטאָר: „דו גיי איר אַנטקעגן און זאָג איר זי זאָל נישט גיין אַהיים. און איך וועל זיך דאָ פאַרשטעקן כדי זי זאָל מיך נישט זען. אַזוי אַרום וועל איך נישט זיין געצוווּנגען זי צו אַרעסטירן״. דאָס מיידל האָט אָבער באַמערקט די צוויי פּאָליציאַנטן און רופט זיך אָן: אַדרבה, כאַפּט מיך, פריער אָדער שפּעטער וועלן מיר סיי ווי סיי מוזן גיין״. אָבער די צוויי איידעלע יידן האָבן זי נישט גענומען. זייער האַרץ האָט זיי נישט געלאָזט.

אין אַ וואָך אַרום איז ווידער געווען אַ אַקציע. דאָסמאָל האָט מען פאַרלאַנגט אַלע אַרבעטספעאיקע מענער און פרויען. מיר זענען אינדערפרי אַריין אין אונדזער בונקער. מיר זענען געווען 12 מענטשן.

דאָס מאָל איז די אַקציע געווען אויף אַ גרויסן פאַרנעם. ס׳זענען מאָביליזירט געוואָרן פאָלקסדייטשן. מ׳האָט אַרומגערינגלט די גאַנצע קאָלאָניע. מ׳האָט

געזוכט איבעראַל. איינער פון אונדז וואָס איז גראָד געשטאַנען נעבן די ווענטילאַציע־רער האָט באַמערקט אַ שטיוול פון אַ דייטש וועלכער האָט אַרויפגעטראָטן אויף אונדזער בונקער. אָבער צום גליק האָט ער גאָרנישט באַמערקט. אין אייניקע שעה אַרום איז אַ צווייטע גרופּע זשאַנדאַרמען אַרויס זוכן פאַרבאַהאַלטענע יידן, און זיי האָבן אַנטדעקט אונדזער בונקער. דער באַקאַנטער שרעקלעכער באַפעל „אַלע ראוס!״ האָט אונדז דערשיטערט אין אונדזער באַהעלטניש. איך בין געווען דער ערשטער ביים אַרויסגאַנג. איך האָב געעפנט דעם אַרויסגאַנג און אַרויס דער ערשטער און באַלד טאַקע באַקומען קלעפּ מיט דער קאָלבע פון אַ ביקס איבערן קאָפּ. מיר האָבן אַלע באַקומען גוטע קלעפּ. איינער פון די דייטשן האָט אונדז „געטרייסט״. „איר גייט נישט צו דער אַרבעט. איר זייט אַרויס פון דער לאַך און איר וועט גלייך צוריק אַריין אין אַ לאַך. איר וועט דערשאָסן ווערן!״ מ׳שטעלט אונדז אויס אין רייען מיט נאָך אַנדערע יידן געפונענע און מ׳פירט אונדז צו אַ זאַמל־פונקט וואָס האָט זיך געפונען ערגעץ אין טשאַכולעץ.

אין הויף נעבן אַ טישל זענען געזעסן צוויי דייטשן און אויך אַ דייטשער דאָקטער. נעבן זיי זענען געשטאַנען הערשל און מרדכי סטריקאָווסקי. אויפן הויף זענען געווען צוויי סטאָדאָלעס. אין איינע האָט מען אַריינגעפירט די מענער און אין דער צווייטע — די פרויען. אין סטאָדאָלע האָב איך גלייך אַרויפגעצויגן אויף מיין אָרעם אַ באַנד, וואָס איך האָב תמיד מיט זיך געהאַט און זיך געשטעלט נעבן טיר אַלס פּאָליציסט און אָרדנער. די טיר האָט זיך אין אַ קורצער צייט געעפנט און מ׳האָט אַריינגעפירט אַ נייע גרופּע מענער. איך האָב אויסגענוצט די געלעגנהייט און אַרויס אין הויף. באַמערקנדיק דעם זשאַנדאַרם וועלכער האָט מיך מיט מיינע פריינד אַרויסגעשלעפּט פון באַהעלטניש, האָב איך באַשלאָסן זיך אָפּצוטראָגן כדי ער זאָל מיך נישט זען. איך האָב נאָך באַוויזן זאָגן מרדכן, אַז מינטשע, מיין פרוי איז דאָ איז סטאָדאָלע. (ס׳איז מיר געלונגען אַרויסצונעמען זי פון דער ערשטער אַקציע, פון דאָבראַ, איידער מ׳האָט אַוועקגעפירט די יידן קיין כעלמנאָ). איך האָב באַמערקט ווי מ׳פירט אַרויס מיין יינגל (13 יאָר אַלט) צום טיש (קאָמיסיע). נעם איך אַ ברויט וואָס איז געלעגן אויף דער באַנק. גיי איך צו צו מיין זון און זאָג הויך אויפן קול: „דו, קליינער, דו ווילסט אויך גיין צו אַרבייט. גיי נאָך האוז, שטינקער!״ איך גיב אים דאָס ברויט און ער איז שנעל אַרויס פון הויף. ווען מינטשע מיט מיין טאָכטער נינאַ־זענען צו צום טיש, רופט זיך אָן מרדכי: „איך קאָן דיזע פרוי, זי איזט איינע קראַנקע, זאָל זי גיין נאָך האוז. און נישט וואַרטנדיק אויף אַן ענטפער איז זי מיט נינען אַוועק אַהיים.

איך בין אַרויס פון הויף און קוק מיך גוט אַרום, דער זשאַנדאַרם זאָל מיך נישט באַמערקן. מיט אַמאָל איז אָנגעקומען פּייביש וואָלף ביקאָווסקי האַלטנדיק אַ פערד ביים צוים. איך האָב גענומען פון אים דאָס פערד און רואיק געגאַנגען.

איך בין אַריבער בשלום די געפאַר, און אין אַ קורצער צייט אַרום האָב איך איבערגעגעבן אַן אַנדער פּאָליציאַנט דאָס פערד, און בין אַוועק אַהיים. אַלע איבעריקע וועלכע זענען געווען מיט מיר אין באַהעלטניש זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן. קיינער פון זיי לעבט נישט.

די לעצטע אַקציע פאַר דער ליקווידאַציע

מיר, די פאַרבליבענע אין קאָלאָניע, האָבן געפילט אַז אונדזערע טעג זענען געציילטע, און אַז די קאָלאָניע האַלט ביים ליקווידירט ווערן. מיר האָבן געהאַט אונדזערע סימנים: מ׳האָט שוין נישט צוגעבראַכט קיין טראַנספּאָרטן זעלנערישע אוניפאָרמען צו אונדזערע שניידער צום פאַרריכטן.

און ווען די קלאַנגען וועגן אַן אַקציע האָבן זיך אָנגעהויבן פאַרשפּרייטן, האָב איך גענומען מיין פרוי, מיינע צוויי קינדער און מיין ניכטע, און מיר זענען אַרויס פון שטוב. מיר האָבן געבלאָנדזשעט אין וואַלד און ענדלעך געקומען קיין פּאַכט, ווו די ברודזעווער האָבן געלעבט. איך בין אַריין צו פרידלאַנדן, דעם סאָלטיס פון דאָרף, און מיר האָבן איבערגענעכטיקט. אינדערפרי האָבן מיר זיך געלאָזט אַרויס פון דער קאָלאָניע. ס׳איז געווען צוויי ק״מ צו דעם בלאַשקי־דאָברער שאָסיי. מיר זענען אַריבער דעם שאָסיי, געזען אַ דאָרף. זענען מיר אַריין אין די ערשטע כאַטע. איך האָב געבעטן דעם פּויער אונדז פאַרקויפן עסן, און ער האָט מסכים געווען. כ׳האָב געזען אַז מ׳קען מיט אים ריידן, האָבן מיר אים געבעטן ער זאָל אונדז דערלויבן אויסבאַהאַלטן זיך ביי אים עטלעכע טעג. אין די כאַטע האָט געלעבט אַ שוסטער, אַ הויקער מיט זיין פרוי. זיי האָבן אונדז אַריינגעלאָזן אין סטאָדאָלע. אָפּילו אויב מ׳וועט אונדז כאַפּן האָבן זיי גלייך אַ פאַרטיקן תירוץ: אַז מיר זענען אַריין אָן זייער וויסן. אַרום זיבן אינדערפרי הערן מיר אַ געשריי אין דייטש „הערויס אַלע פאַן דאָרטן". מיר זענען אַרויס און פאַר אונדז איז געשטאַנען אַ קריסט, אַרום 25 יאָר אַלט, אַן אויסגעפּוצטער, אין אַ פּאָר גלאַנציקע שטיוועלעך. און ער זאָגט אונדז: יעדער פון אייך זאָל געבן 500 מאַרק, אויב נישט ברענגט ער זאָפּאַרט די דייטשן. מיר האָבן אים געגעבן געלט, אָבער מיר האָבן שוין נישט געהאַט קיין צוטרוי צום אָרט, און מיר זענען גלייך אַוועק צוריק אין קאָלאָניע. שפּעטער האָט זיך אַרויס־געוויזן אַז דער קריסט וועלכער האָט אויסגעפּרעסט ביי אונדז געלט איז געווען דער שוסטערינס ברודער.

אין אַ געוויסן פרימאָרגן איז געקומען צו מיר שרייער, דער **פּאָליציאַנט** מיט אַ באַפעל פון הערשלען, איך זאָל אָנטאָן אַ באַנד און אַריבערגיין אין שכנותדיקן דאָרף צו אַ טולישקאָווער פּאָליציאַנט און מיר ביידע דאַרפן גיין צו נאָווי־שוויאַט העלפן די דאָרטיקע פּאָליציאַנטן האַלטן וואַך אויף דעם שנייי־דער־וואַרשטאַט, ווו אַ צאָל שניידער זענען פאַרשפּאַרט.

אין נאָווי־שוויאַט זענען אין שניידער־וואַרשטאַט געווען 12 שניידער. ביי דער טיר זענען געשטאַנען איניקע פּאָליציאַנטן. זיי האָבן מיך אַוועקגעשטעלט צו היטן אַ פענצטער, ס׳זאָל קיינער נישט אַרויסגיין דורכן פענצטער. דאָס פענצ־טער איז געווען אָפן. איך האָב די שניידער געזאָגט אַז איך וועל אַוועקקוקן, און ווער ס׳וויל קען „מאַכן פיס״. בלויז איין טולישקאָווער יונגערמאַן האָט אויס־גענוצט די געלעגנהייט און איז אַרויס, (ער האָט מיר האַרציק באַדאַנקט שפּע־טער אין לאָדזער געטאָ). די אויפגאַבע איז נישט געווען לויט מיין געוויסן און איך בין אַוועק. איך בין אַריבער צו די יעקובאָוויטשעס, דאָס דריטע הויז פון וואַרשטאַט. באַלד זענען אָנגעקומען זשאַנדאַרמען. איך בין אַריבער אין אַ וועלדל און אַוועק. וואַנדערנדיק אין די וועלדער האָב איך געטראָפן פייביש וואָלף ביקאָווסקין. ער האָט מיר דערציילט, אַז אינדערפרי זענען געקומען צו הערשלען איניקע זשאַנדאַרמען און האָבן געפאָדערט פון אים 25 שטאַרקע מענער. הערשל האָט גערופן איניקע פּאָליציאַנטן, און די זשאַנדאַרמען האָבן זיי געזאָגט: „אויב איר שאַפט נישט 25 שטאַרקע מענער, נעמען מיר אייך. און דאָס איז געווען די סיבה וואָס שרייער האָט מיך געשיקט צו ווערן אויף דעם טאָג אַ פּאָליציאַנט און זיין דער שעיר לעזאזל. ס׳איז בכלל נישט געווען הערשלס באַפעל.

די שניידער האָבן נישט געוואָלט פאַרלאָזן דעם וואַרשטאַט, ווייל ביז דע־מאָלט, איז דער שניידער־וואַרשטאַט געווען אַ זיכערער מקום־מקלט. מ׳האָט פון דאָרט נישט גענומען אין קיין לאַגער. מ׳האָט דאָך געדאַרפט שניידער. אָבער אין דעם פאַל האָט מען טאַקע יאָ גענומען צען מאַן, און די זשאַנדאַרמען זענען מיט זיי אַוועק און האָבן זיך באַגאַנגען מיט צען אַרבעטער.

שפּעטער האָב איך זיך דערוווּסט אַז דאָס איז געווען אַ דייטשע טאַקטיק צו כאַפּן שטאַרקע מענער פון דעם אָרט וואָס זיי האָבן געזאָלט ליקווידירן, כדי זיי זאָלן זיין די גרעבער פון זייערע אייגענע שכנים און נאָענטע.

די ליקווידאַציע פון דער קאָלאָניע הײדעמילע

מיט אַ פּיר וואָכן פאַר דער ליקווידאַציע האָט הערשל מיר געגעבן אַן אויפגאַבע צו גיין אין אַלע דערפער און פאַרשרייבן אַלע איינוווינער, דערביי

דאָרף איך באַצייכנען אַלע פאַכן. איך האָב פאַרשריבן 1800 מענטשן (אַרום 700 פאַמיליעס). נאַטירלעך האָב איך אַנגעגעבן מיך און מיין פרוי און קינדער אַלס שניידער. הערשל האָט וועמען געזאָגט, אַז ער האָפט, אַז ביים אויסזידלען וועט ער קאָנען אַריבערברענגען אַרום 700 מענטשן קיין לאָדזש. מיר האָבן געוווּסט, אַז אויך אין לאָדזש לעקט מען נישט קיין האָניק, און אַז דאָרט איז הונגער. אָבער דאָס געטאָ עקזיסטירט, און יעדער טאָג לעבן גיט דאָך אַ האָפענונג איבערצולעבן דעם קריג.

תשעה באב 1942. מ׳האָט געשניטן קאָרן אין מיין דאָרף. איך בין אויפגעשטאַנען פרי, געקאָכט קאַווע פאַר די שניטער און די בינדער. מייסטנס שניטער זענען געווען שניידער. זיי האָט מען דאָך פאַרשווינט ביי די פאַרשידענע אַקציעס. זיי זענען געקומען מיט קאָסעס. מיידלעך זענען געקומען מאַכן בינדלעך פון דעם אָפּגעשניטענעם קאָרן. ס׳איז געווען אַ נחת צוזען ווי שנעל יידן האָבן זיך אויסגעלערנט לאַנד־אַרבעט. דער אָנפירער פון די לאַנד־אַרבעט איז געווען יעקב קאָוואַלסקי פון טולישקאָוו.

ס׳איז געווען אַ שיינער זומער־טאָג, און די אַרבעט איז געגאַנגען אין פולן ברען ביז נאָכמיטיק. אַרום צוויי אַזייגער איז געקומען אַ שליח פון הערשלען: איבעררייסן די אַרבעט. אין אָוונט מוזן זיך אַלע שטעלן אין צענטער פון דער קאָלאָניע נעבן הויף פון יודנראַט.

צוויי הייזער אין וועלכע ס׳זענען געווען טיפוס קראַנקע זענען פאַרברענט געוואָרן. די פּאָליציאַנטן וועלכע האָבן זיך פאַרנומען מיט ליקווידירן די טיפוס־קראַנקע, האָבן געמוזט אויסגראָבן גריבער. מ׳האָט זיי דערשאָסן, און זיי זענען אַריינגעפאַלן אין די גריבער וואָס זיי האָבן אַליין געגראָבן.

אַ ביסל שפּעטער האָט מען געהערט ווי הערשל רופט פרידלנדן און לעשטשינסקי זיי זאָלן זיך מעלדן. ס׳האָט גענומען אַ צייט ביז מ׳האָט זיי געפונען. אַ זשאַנדאַרם האָט געהייסן זיי אַנידערקניען און ער האָט זייביידע אַריינגעשאָסן אין נאַקן. הערשל האָט דאַן געהאַלטן אַ רעדע אין וועלכער ער האָט דערקלערט אַז זיי זענען באַשטראָפט געוואָרן פאַר נישט אויספירן דעם באַפעל פון יודנראַט.

ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די ציילונג. ביי אַ טישל, אויף וועלכן ס׳זענען געשטאַנען לייכטער מיט ליכט איז געזעסן מרדכי סטריקאָווסקי און יעדער פאַמיליע־עלטסטער (קאָפּ) איז צוגעגאַנגען און רעגיסטרירט זיינע פאַמיליע־מיטגלידער. דאָס האָט פאַרנומען ביז צוויי אָדער דריי אַזייגער ביינאַכט. ס׳האָט זיך אַרויסגעוויזן אַז בלויז 1600 האָבן זיך רעגיסטרירט. מיר זענען אַריין אין די סטאַדאָלע פון זשימנאָוואָדס הויז. טויט מיד בין איך באַלד אַנשלאָפן געוואָרן. זעקס

אזייגער אינדערפרי האָט מיך מיין פרוי אויפגעוועקט און זאָגט מיר: „גיי אַרויס, די שניידער פאַרזאַמלען זיך שוין!" איך בין שנעל אַרויס צו זיי. אויפן פּלאַץ האָט געררודערט. ס'זענען געקומען לאַסט־אויטאָס און געוויינלעכע אויטאָס פון לאָדזש מיט דייטשן, וואָס האָבן אונדז דערקלערט, אַז פון איצט אָן געהערן מיר צו זיי. און ווידער האָט זיך אָנגעהויבן די לעצטע סעלעקציע, וועלכע האָט געדאַרפט דעצידירן וועמען די לאָדזשער דייטשן וועלן באַוויליקן צו נעמען. און ווידער האָט זיך אָנגעהויבן די „סדרה" מיט „רעכטס" און „לינקס". אויף אַ בערגל זענען געשטאַנען די דייטשן און נעבן זיי זשימנאָוואָדאַ, און מ'האָט אונדז געהייסן אַדורכגיין צו דריי מאַן (מענער פריער) און מיט אַ שטעקעלע האָט אַ דייטש אָנגעוויזן „רעכטס אָדער לינקס!" ליידער איז די גרופּע פון „רעכטס" געווען אַ סך קלענער ווי פון „לינקס". די שניידער זענען געגאַנגען צו דער סעלעקציע מיט שלמה וואָלף בייראַך בראָש. ער האָט דאָך געהאַט צו זאָגן ווער ס'איז אַ שניידער.

זעענדיק אַז די לאַגע איז נישט קלאָר האָב איך גלייך אַרויפגעצויגן אַ באַנד אויפן אָרעם (ווי איך האָב שוין אייניקע מאָל געמאַכט און מצליח געווען) און איך בין אַרויס פון דער ריי. איך האָב אָנגעהויבן כלומרשט מאַכן אָרדנונג אין די רייען. „צו דריי צו דריי!" — האָב איך געשריען. אַ מינוט שפּעטער בין איך דרייסט אַדורך פאַר דער קאָמיסיע און אַריין צוריק אין קאָמיטעט־הויף. איך האָב זיך געשטעלט נעבן צוים צו זען וואָס ס'קומט פאָר, איך האָב דאָס לעצטע מאָל געזען מינטשען, מיין פרוי מיט נינאַן, מיין קינד. זיי זענען געגאַנגען אין דער גרופּע שניידערינס, שוין נאָך די סעלעקציע אויף רעכטס. מינטשע האָט מיך געפרעגט, איך האָב געזען אירע ליפּן באַוועגן זיך און פרעגן „וווּ איז ליפּעק?" (מיין זון).

אין אַ ווײַלע אַרום האָב איך געהערט ווי הערשל רופט „עליאַש, ביקאָווסקי!" זיי זענען אַרויס פון הויף. מיט ביקאָווסקין איז אויך אַרויס זיין יינגל, און איך גלייך נאָך זיי. מ'האָט אונדז אָנגעוויזן צו גיין צום בערגל. דאָרט איז שוין געווען אַ גרופּע יידן. אַן אַלטער פּאָלקסדויטש האָט אונדז געהיטן. ער האָט אונדז געזאָגט אַז מיר וועלן גיין קיין לאָדזש. שוין 12 אַזייגער. אַלע זענען שוין געווען אַוועקגעשיקט. בלויז צוויי אויטאָס מיט 120 מענטשן זענען געשיקט געוואָרן קיין לאָדזש, די רעשט — קיין כעלמנאָ.

אַ פּאָליציאַנט איז גראַד געווען דערביי, ווי דער שאָפער פון אויטאָ אויף וועלכן ס'זענען געווען אויפגעלאָדן די שניידערינס און אַנדערע פּאַכן, האָט געפרעגט געשווינדן (ביבאָווס געהילף) אויב די גייען קיין לאָדזש, און ער האָט אים געענטוועטערט: „דאָס מיסט האָבן וויר גענוג!"

אזוי אַרום איז מיט איינמאָל מיין פאַמילע פון מיר אָפּגעריסן געוואָרן אויף אייביק.

אונדז איבערגעבליבענע האָט מען גענומען צו דער אַרבעט אויפראַמען די קאָלאָניע, אָדער ריכטיקער — העלפן ראַבעווען יידיש האָב און גוטס: גוטע בעטגעוואַנט, וועש, מעבל. אַלץ איז אויפגעלאָדן געוואָרן אויף וועגענער און געפירט צו די לאַסטאויטאָס קיין לאָדזש. מיר זענען געווען פון אָנפאַנג 60 מאַן, שפּעטער האָט ביבאָוו צוגעגעבן אויף די אויסבאַהאַלטענע וועלכע מ׳האָט געפונען. שלמה גאָלד, מיין שוואָגער איז אויך געווען מיט אונדז. און אין אַזאַ שרעקלעכן מאָמענט, איז יעדער נאָענטער וואָס איז פאַרבליבן געווען זייער טייער. ער איז געווען זייער אַ פּראַקטישער מענטש. ער האָט פּשוט מיך גע־שפּייזט ווי אַ קליין קינד. ביים אַרויסטראָגן די זאַכן פון די הייזער האָט ער קודם כל געזוכט צי ס׳איז דאָ עפּעס צום עסן. און ווי נאָר ער האָט געפונען, האָט ער גלייך זיך פאַרנומען מיטן צוגרייטן עסן. ער האָט געזאָגט: „אין אַזעלכע מאָמענטן דאַרף מען זיין שטאַרק און ביים באַוווסטזיין!" מערסטנס האָבן מיר זיך געשפּייזט מיט אייער. ס׳איז שווער איצט זיך כאַראַקטעריזירן פון יענע שרעקלעכע מאָמענטן. ס׳דוכט זיך מיר איצט אויס, אַז איך בין געווען נישט איך פון היינט און פון פריער. עפּעס אַ ניי באַשעפעניש, אַ מאָדנע, וועלכע טראַכט נישט און פילט נישט און אין אַ געוויסער מאָס פירט זיך ווי אַ ווילדע חיה מיטן אינסטינקט. ס׳האָט זיך מיר אויסגעדוכט אַז איך בין אַריין אין אַן אנדערער וועלט, אינגאַנצן אַנדערש פון דער וועלט אין וועלכער מיר האָבן פריער געלעבט.

מיר זענען געשלאָפן אין אַ פערד־שטאַל פאַרשלאָסן פון דרויסן. זעקס אינדערפרי האָט מען אונדז שוין אויפגעוועקט און מיר זענען גלייך אַוועק צו דער אַרבעט.

דעם צווייטן טאָג האָבן מיר געהאַט אַ שרעקלעך איבערלעבניש. מ׳האָט געפונען מרדכי קאַנטאָר מיט זיין פרוי ערגעץ ווו באַהאַלטן. ער האָט נישט געוווּסט, אַז מ׳וועט אים צונעמען צו דער אַרבעט, האָט ער עפּעס דערציילט, אַז ער איז געווען אין שטאָט (ער האָט געהאַט רעכט צו גיין אין שטאָט, ער איז געווען דער פּאָסט־מייסטער פון דער קאָלאָניע). ער האָט באַהאַלטן גאָלד ביי אַ דייטש. מ׳האָט אים גענומען אין שטאָט און צוריק געבראַכט אין קאָ־לאָניע. פאַר אַלעמענס אויגן, און אויך זיין פרוי האָט צוגעזען, ווו צוויי דייטשן האָבן אים גענומען אונטערן אָרעם און אַוועקגעפירט אַן אַ זייט און אים דערשאָסן.

מ׳האָט אויך געפונען אַ טויב־שטום יינגעלע אין אויטאָ באַהאַלטן אונטער

שמאַטעס. דער אויטאָ איז נאָר וואָס געקומען פון כעלמנאָ. ווען דער דייטש האָט אים דערזען האָט ער אים גלייך אויפן אָרט דערשאָסן.

איין פרימאָרגן איז ביבאָוו געקומען אַ שיכורער. ער איז אַריין אין שטוב ווו ס'זענען געשלאָפן די פרויען און האָט פרובירט זיך פאַרנעמען מיט הערשלס' טאָכטער. די פרויען האָבן אָנגעהויבן שרייען. ער האָט זיי שטאַרק צעשלאָגן, און די סימנים פון די קלעפּ זענען נאָך געווען קענטיק אַ לאַנגע צייט.

דאַכט זיך אַז אַכט טאָג האָבן מיר געאַרבעט ביים אויפראַמען די קאָלאָניע. איינמאָל ביים אויפראַמען אַ שטוב האָבן מיר באַמערקט אַ טויטע פרוי. סטרי־קאָווסקי האָט זיך פאַרנומען מיטן דייטש און איך האָב אַרויסגעטראָגן מיט דעם בעטגעוואַנט די טויטע פרוי, און דערווייל האָט מען שוין אויסגעגראָבן פאַר איר אַ קבר. אונדזער רב ר׳ פנחס ווייס איז אויך געווען מיט אונדז און ער האָט געזאָגט „קדיש" און מיר האָבן זי מקבר געווען כדת וכדין.

סוף סוף זענען מיר אָפּגעפאָרן קיין לאָדזש. וואָס אָן אמת, ס'האָט זיך אונדז נישט געגלויבט אַז מיר וועלן בלייבן לעבן און פאָרן קיין לאָדזש. מיר האָבן געמיינט אַז נאָכן אויפראַמען די קאָלאָניע וועט מען אונדז אויך שיקן קיין כעלמנאָ. זייענדיק אויפן לאַסט־אויטאָ האָבן מיר נאָך געמיינט אַז מ'פירט אונדז קיין כעלמנאָ. ערשט ווען מיר האָבן געזען אַז מ'איז אַרויף אויף דעם פּאַדעמביצער שאָסיי האָבן מיר אָנגעהויבן גלויבן אַז מ'פירט אונדז קיין לאָדזש.

אין לאָדזש

ס'איז שוין געווען פינצטער ווען מיר זענען אָנגעקומען קיין לאָדזש. מיר זענען פאַרפאָרן צום געמיזע־מאַרק (באַלוטער פּלאַץ). מ'האָט אונדז אויס־געשטעלט, איבערגעציילט. מיר האָבן געוואַרט אויף די יידישע פּאָליציי זיי זאָלן אונדז איבערנעמען. איך האָב געהאַט עפּעס געלט ביי זיך. בין איך אַריין צו אַ שוסטער וואָס האָט געוווינט דערנעבן און ביי אים האָב איך איבערגע־לאָזן דאָס געלט.

מ'האָט אונדז אָפּגעפירט אויף **טשאַרניעצקיעגאָ** (די תפיסה אין געטאָ). מ'האָט אונדז איינגעקוואַרטירט אין באַראַקן. מיר זענען גלייך געפאַלן שלאָפן, כאָטש מיר זענען געלעגן אויף האַרטע פּריטשעס, אָן אַ קישן און אָן בעטגעוואַנט.

אויפן אַפּעל אינדערפרי האָט מען אונדז געגעבן מאַנאַשקעס און מיר האָבן באַקומען קאַווע (געברענטע גערשטן מיט ציקאָריע) און אַ כזית שוואַרצע ברויט קלעפּיק ווי סמאָלע. און כאָטש איך בין געווען הונגעריק האָב איך זיך געמוזט צווינגען צו עסן דאָס ברויט. מיר זענען געקומען נאָך לאָדזש אין דער צייט פון גרויסן הונגער. אויסהונגערן די יידן איז געווען איינע פון די דייטשע

מיטלען זיי אויסצוראַטן, און בכלל אויף הונגעריקע מענטשן קען מען לייכטער משפיע זיין צו פאַרן אין פאַרשידענע כלומרשט אַרבעטס־לאַגער. הונגעריקע מענטשן איז אויך לייכטער צו ליקווידירן נישט מורא האָבנדיק פאַר אַ ווידער־שטאַנד.

אויך פון די אָרעמע קאַרגע באַשפייזונג האָט מען נאָך אין געטאָ געגנבעט אויף רעכטס און אויף לינקס. פאַרשטייט זיך אַז אויף „טשאַרניעצקיעגאָ" איז די לאַגע געווען ערגער ווי אין געטאָ.

דאָך האָט מען זיך געקאָנט אַרויסגנבענען פון„ טשאַרניצקיעגאָ" און גיין אין שטאָט. מרדכי סטריקאָווסקי איז אַוועק אין שטאָט און געברענגט גוטע נייעס, אַז אונדזער פעטער חיים יעקב וואַלטער איז אין געטאָ און אויך רומעק וואַלטער. איך בין געווען אויף אַזויפיל מוטלאָז און שוואַך אַז איך בין נישט געגאַנגען זיי זען. שלמה גאָלד איז אַרויס און געקויפט אַ בינטל מייערלעך. איך האָב געקייט די גרינסן פון די מייערלעך. ס׳איז געווען ביטער ווי די גאַל, אָבער די ציינער זענען געווען באַשעפטיקט, און עפעס איז דאָך פאַרט אַריין אין מאָגן.

צו מיטיק האָט מען אונדז געגעבן אַ זופּ, מער וואַסער ווי זופּ. איך בין געווען זייער אַפּגעשוואַכט, און איך האָב אַפילו נישט געוווּסט ווי לאַנג מיר זענען געווען אויף טשאַרניעצקיעגאָ.

מ׳האָט שפּעטער דערציילט, אַז רומקאָווסקי (דער לאָדזשער עלטסטער פון יודנראַט) האָט פּלאַנירט אונדז פרעמדע צו האַלטן ביז דער נאָענטסטער אַקציע אָבער ביבאָוו האָט אים געהייסן אונדז באַפרייען, ווייל מיר זענען גוטע אַר־בעטער (לויט אַ מיינונג וואָס ער האָט באַקומען פון די פאַלקסדויטשן אין קאַלאָנאָיע). און אַזוי אַרום זענען מיר אַוועק אַרבעטן.

מיר האָבן באַקומען שפּייז־קאַרטן און מ׳האָט אונדז געהייסן זוכן וווינונגען. מיט אונדז איז געווען אַ דאָברער יונגערמאַן יחיאל... ער האָט אויפגעזוכט אַ שטיבל דלית אויף דלית, אין הויף ווו זיין קוזין טשאַסקאַלאַ פון דאַבראַ (אַ רב) האָט געוווינט. מיר זענען דאָרט אַריין זעקס מאַן. מיר זענען געשלאָפן אין האַלצענע בעטן, צוויי מאַן אין אַ בעט (איך מיט שלמה גאָלד), יחיאל מיט זלמן טראַמבאָווסקי, ישעיהו אייגערס איידעם. אין דריטן בעט איז געלעגן אייזיק ראַש מיט זיין קוזין בערקאָוויטש שמחה. מיר האָבן זיך ווי ס׳איז איינגע־אָרדנט אויך מיט בעטגעוואַנט און מיט קליידונג. מיר זענען איינגעטיילט געוואָרן צו פאַרשיידענע אַרבעטן אַפּצולאָדענען פון די וואַגאָנעס סחורה און שפּייז. די וועלכע האָבן געהאַט מזל צו לאָדן קרויט אָדער אַנדערע ירקות,

האָבן זיך געקאָנט אָנעסן דערמיט. איך האָב געלאָדן שווערע קעסטלעך. און ס׳איז מיר געווען זייער שווער.

נאָך אייניקע טעג אַרבעט בין איך מיט אַ גרופּע איבערגעפירט געוואָרן אין אַ האָלץ־וואָלע־פאַבריקן. די ערשטע טעג איז געווען ווי קאַטאָרזשנע אַרבעט. איך האָב געדאַרפט איבערטראָגן זעקלעך מיט צעמענט. איך האָב אויך געאַרבעט ביי צעמענט־מישעריי. מ׳האָט אויסגעמישט דעם צעמענט מיט אַ פליסיקייט פון גלאָז־וואסער און נאָך אַנדערע כימיקאַליען. דאָס האָט מען אַריינגעגאָסן אין אַזאַ בעקן (אַ מיירע) אין וועלכער ס׳איז געווען אָנגעגרייט אַ מאָס האָלצוואָלע. אַרום דעם בעקן זענען מיר געשטאַנען 8 מאַן און מיט ווידלעס געמישט ביז ס׳האָט געקראָגן דעם געוווּנשטן קאָליר. דאַן האָבן מיר עס אַריינגעלייגט אין אַזאַ מין פאָרם און אין אַ פּרעס. דאָס איז געוואָרן אַ פאַרהאַרטעוועטע מאַסע — אַ פּליטע. די פּליטן האָבן מיר געשיקט אין שטאָט. די דייטשן האָבן זיך באַנוצט מיט די פּליטן אַלס בוי־מאַטעריאַל.

די אַרבעט ביים מישן איז געווען פאַרהעלטניסמעסיק נישט קיין שווערע. אַזוי זענען אַדורך פיר וואָכן. מיר האָבן זיך נישט באַוויזן צו באַרואיקן פון דער קאָלאָניע־ליקווידאַציע און מ׳האָט שוין אָנגעהויבן שמועסן וועגן אַן אַקציע.

איך דערמאָן מיך איצט אַז איינמאָל אין מיטן נאַכט האָב איך מיך אויפ־געכאָפּט און אויפגעריסן אַ ברעט פון דיל. איך האָב געוואָלט אויספאָרשן צי ס׳איז מעגלעך צו מאַכן אַ בהעלטעניש. מיינע מיטלאָקאַטאָרן האָבן סוף מסכים געווען מיט מיין פּלאַן צו מאַכן אַ באַהעלטעניש.

מיר האָבן זיך גענומען אין יעדער פרייער מינוט צו דער אַרבעט. די אויס־געגראָבענע ערד האָבן מיר אויסגעשאָטן מיט די מיסט. מיר האָבן געווינט אין אַ ווינקל, און קיינער האָט נישט באַמערקט וואָס מיר טוען.

און ס׳איז טאַקע געקומען אַן אַקציע. מ׳האָט אַרויסגעשיקט פון געטאָ אַלע קראַנקע, פיל קינדער און אַלטע. זלמן האָט געאַרבעט ביים באַן, און אויך שמחה. זיי האָבן באַקומען „אייזערנע״ בריוו און האָבן געהאַט רעכט גיין צו דער אַרבעט. יחיאל האָט געאַרבעט אין שניידער־פאַבריק. די שניידער האָבן געדאַרפט בלייבן אין וואַרשטאַט כדי אויסצומיידן די סעלעקציע. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די „שפּערע״. טויט־שטראָף האָט געדראָט פאַר אַרויסגיין אין דער צייט פון „שפּערע״. די סעלעקציע האָט געדויערט אייניקע טעג. יעדן טאָג אין אַן אַנדער גאַס. אויפן דריטן טאָג איז מען שוין געקומען צו אונדז אויפן הויף. אייניקע דייטשן און אייניקע יידישע פּאָליציסטן האָבן אויסגערופן „אַלע רונ־טער!״ אַ פּאָליציאַנט איז צוגעגאַנגען צו אונדזער טיר, געזען די באַשייניגונג פון באַן־אַרבעטער, אַריינגעקוקט דורכן פענצטער, און איז אַוועק. מיר זענען

געלעגן אין באַהעלטעניש, און נישט פאַרלאָזט זיך אויף די באַשייניגונגען. מיט אונדז איז אויך געווען אַ שכן.

מיר זענען ווידער אַרויס פון דער אקציע לעבעדיק. ס׳זענען גענומען געוואָרן אין דער אַקציע, דאַכט זיך, צען טויזנט מענטשן וועלכע מ׳האָט פאַרשיקט קיין כעלמנאָ.

נאָך די שפּערע און נאָך דער אַקציע איז געוואָרן די באַשפּייזונג אַ ביסל בעסער. נאָך די „קאַפּאַניעס״ (אַרויסגראָבן די קאַרטאָפל) האָבן מיר געהאַט גליק און מיר האָבן באַקומען צו 39 קילאָ קאַרטאָפל — אַ קאַרטאָפל־ראַציע פאַרן גאַנצן ווינטער. פאַרשטייט זיך אַז מ׳האָט זיך צוגעכאַפּט צו די קאַרטפאָל. די געשווילעכץ ביי די הונגריקע איז אַ ביסל אָפּגעפאַלן. מ׳האָט אָנגעפילט דעם מאָגן, און קיינער האָט נישט געוואָלט זיך פאַרזאָרגן מיט זאַפּאַסן אויפן גאַנצן ווינטער. מ׳האָט דאָך געלעבט מיטן טאָג. איך האָב אָבער יאָ איינגעטיילט די קאַרטאָפל. און דאָס האָט מיר פיל געהאָלפן אַדורגיין דעם ווינטער 1943. דער ווינטער איז אַדורך פאַרהעלטניסמעסיק רואיק. ס׳זענען געווען איינצעלנע קלע־נערע „אַקציעס״. איך מיט מיין פעטער האָבן מיר זיך אויסבאַהאַלטן צוויי מאָל. שמחה בערקאָוויטש האָט מען אַרויסגענומען פון אונדזער וווינונג אין מיטן נאַכט און געשיקט קיין טשענסטאָכאָוו (איך בין גראָד געווען ביי מיין פעטער באַהאַלטן).

זומער 1943. איך גיי אַמאָל פאַרביי ראַזענען (מיין אַרבעטס־קעראַוווניק) און ער רופט מיך צו זיך און זאָגט: דו, גלובע, ביזט אַ ביסל געשוואָלן!״ איך אַליין האָב דאָס נישט געפילט. איך בין אַוועק צום דאָקטאָר, מיין געוועזענער שכן פון קאָלאָניע. ער האָט מיר געמאַכט אייניקע איינשפּריצונגען, און איך האָב געקויפט **וויגאַנטאָל** (וויטאַמין סי׳). מ׳האָט עס געקאָנט קויפן אין געטאָ. **בכלל** האָב איך כמעט אויסגעגעבן דאָס גאַנצע געלט אויף עסן, אויפן שוואַרצן מאַרק. שפּעטער איז מיר געלונגען צו באַקומען לייכטע אַרבעט (איך גלויב אַז דאָס איז געווען גדאַנסקיס פּראָטעקציע. גדאַנסקי איז געווען ראַזענס שווער). איך בין געוואָרן נאַכט־וועכטער ביי דעם טראַנסמיסיע־פּאַס. ס׳האָט געטראָפן אַז מ׳האָט געגנבעט טראַנסמיסיע־פּאַסן. זיי זענען געווען פון לעדער, און דאָס לעדער האָט מען פאַרקויפט פאַר פיל געלט אויף זוילן. קיין אַנדערע פּאַסן האָט מען נישט געקאָנט שאַפן. אַזוי אַרום איז געווען נויטיק אַ וועכטער. איך בין געשלאָפן נעבן פּאַס אויף אַ האָלצוואַלע. איך האָב אויך געהאַט רעכט אַהיימ־צונעמען אַ ביסל אָפּפאַל פון האָלץ. האָב איך איינגעפּאַקט אַ קלעצל האָלץ, אַרומגעוויקלט מיט אָפּפאַל און אין אַ רוקזאַק געשלעפּט אַהיים. שפּעטער האָב איך דאָס פאַרקויפט. איך האָב ביי אַ פרוי פון אַ „ווייס גוואַרדיסט״ (די טרע־

גער וואָס האָבן געאַרבעט ביים אַרומפירן מעל אין בעקערייען האָט מען גערופן „ווייסע גוואַרדיסטן“) אויסגעביטן האַלץ אויף מעל. פּאָר עטלעכע און צוואַנציק קילאָ האָלץ האָב איך באַקומען 5 גראַם מעל. מיין זופּ איז געוואָרן אַ ביסל געדיכטער און איך בין אויך געוואָרן אַ ביסל קרעפטיקער.

פרילינג 1944

איך בין געוואָרן אַ גאָרטן־היטער ביי אונדזער קאָמיסאַר אין געמיזע־און קאַרטאָפל־שטח. קיין גנבים האָט נישט געפעלט. אגב איך האָב זיך אויך אויס־געלערנט דאָס פאַך. ווען די מייערלעך זענען אונטערגעוואַקסן האָב איך גאַנצע נעכט זיי געקייט, ביז די שלייפן האָבן מיר ווייי געטאָן פון קייען. קיין אָפּפיר־מיטלען האָב איך נאַטירלעך נישט באַדאַרפט. כ׳האָב מיך געהיטן נישט צו נעמען אַהיים, „ואל כליך לא תתן“. איך האָב אויך באַקומען אַ שטיקל פּלאַץ אין רעסאָרט און פּאַרזייט רויטע בוראַקעס, איך האָב אויך פּאַרזייט בוראַקעס אין אַ קאַסטן נעבן פענצטער.

יולי 1944

מיר האָבן געהערט אַז עפּעס גרייט זיך. די קעראַוואניקעס פון אַלע רעסאָרטן זענען גערופן געוואָרן צום פּרעזעס רומקאָווסקי. איך האָב באַשלאָסן נישט גיין צום טויט. „תמות נפשי עם פלשתים ״ אַ לענגערע צייט בין איך אַרומ־געגאַנגען מיט מיין פּלאַן און צום סוף האָב איך פאַרטרויט מיין סוד אַ יונגער־מאַן פון אונייעוו. היות ווי די דייטשע מונדירן געפינען זיך לרוב אין די שניידער־וואַרשטאַטן, זאָלן מיר, אַ גרופּע מענער, זיך איינשאַפן דייטשע מונדירן. און אין דער צייט וואָס מיר וועלן געפינען פאַר פּאַסיק וועלן מיר אַרויסגיין אַנגעטאָן ווי דייטשן, צונעמען זייער געווער און אַרויסגיין אין שטאָט צו דער ראַדיאָסטאַ־נציע, איבערכאַפּן זי און אויסרופן פאַר דער וועלט אַז דאָס דייטשע מיליטער האָט געמאַכט אַן אויפשטאַנד. אַלץ בעסער ווי גיין איז כעלמנאָ. כאָטש שטאַרבן ווי אַ העלד. דער בחור האָט זיך פאַרבונדן מיט מיטגלידער פון דער קאָמוניסטי־שער פּאַרטיי אין לאַגער און זיי האָבן געראַטן גאָרנישט טאָן אויף דער אייגענער האַנט. זיי האָבן פּלענער, וועלכע זיי קענען נישט אויפדעקן.

איך האָב זיך אויך פאַרטרויט פאַר גדאַנסקין. ער האָט דערציילט ראַזענען, און ער האָט מיר געזאָגט: „גלובע, זיץ אויפן תחת!“ מיט דער צייט האָב איך באַמערקט אין ספרים־שאַנק ביי טשאַסקאַלאַ אַ פּאָליציייאיש היטל. זיין שוואָגער איז געווען אַ פּאָליציאַנט.

איינמאָל ווען קיינער איז נישט געווען אין שטוב האָב איך אויסגענוצט

דעם מאָמענט און „צוגעלקחנט“ דאָס פּאָליציי־היטל. אַ באַנד האָב איך שפּעטער געקויפט ביי אַ יידן אויפן האַנדלס־פּלאַץ.

איך האָב גאַנץ גוט געוווּסט אַז ביי אַ געטאָ־ליקווידאַציע שוינט מען אויך נישט די פּאָליציאַנטן, אָבער דאָך זענען זיי די לעצטע.

דאָס מאָל האָט זיך די „אַקציע“ געפירט אַנדערש ווי אַלע מאָל. יעדער רעסאָרט האָט געדאַרפט אַרויסגעבן אַ געוויסע צאָל מענער, פון זיינע אַרבעטער. אין אַ געוויסן פרימאָרגן איז די ליסטע אויפגעהאָנגען געוואָרן אויף דער טיר פון רעסאָרט. איך בין אויך געווען אויף דער ליסטע. איך בין געגאַנגען צו ראָזענען, געוויינט, געבעטן. איך האָב אים געזאָגט, אַז די באדן אַרבעטער האָבן מיר געזאָגט אַז אויף די וואַגאָנען אויף דער באַנסטאַנציע זענען אָנגעהאָנגען שילדן מיט דעם וואָרט **„כעלמנאָ“** — די ריכטונג וווּהין די וואַגאָנען וועלן פאָרן. אויך האָב איך אים געזאָגט: „דיין געוויסן איז שוין ריין, דו טוסט דיין חוב, ווייל רומקאָווסקי האָט דאָך פאַרזיכערט אַז מ׳פאָרט אויף אַרבעט. און אַזוי ווי דאָס איז נישט ריכטיק, ווייל מ׳פירט צום טויט, ביסטו מאָראַליש אין אָרדנונג. צום טויט ווילסט דו זיכער קיינעם נישט שיקן“. אָבער אַלע מיינע אַרגומענטן האָבן נישט געהאָלפן. ער האָט מיך פון דער ליסטע נישט אַראָפּגענומען.

איך האָב מיך נישט צוגעשטעלט און איך האָב זיך פאַרבאַהאַלטן, נישט ווייסנדיק וואָס פאַראַ שטראָף ס׳דערוואַרטעט פאַר נישט אויספילן רומקאָווסקיס באַפעל. קיין באַשפּייזונג האָב איך שוין פאַרשטענדלעך נישט באַקומען, און כ׳האָב מיך געמוזט באַגנוגענען מיט וואָס איך האָב געקאָנט אַליין פאַרשאַפן. איך בין אַרויס אין די פעלדער, געריסן אַ געוויסן גראָז און עס געקאָכט און געגעסן. ווי לאַנג האָט געדויערט די „אַקציע“ געדענק איך נישט. ווען איך האָב געהערט אַז זי האָט זיך געענדיקט בין איך אַוועק אין רעסאָרט. איך האָב באַקומען אַ זופּ און אַ שפּייז־צעטל.

אָבער לאַנג האָט מען אויך די רעשטלעך נישט געלאָזן אין רו. ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די לעצטע אַקציע. באַשפּייזונג איז אָפּגעשטעלט געוואָרן. מ׳האָט גענומען סיסטעמאַטיש פון גאַס צו גאַס. זעקס אינדערפרי האָבן זיך שוין געהערט שאָסן. דייטשן מיט יידישע פּאָליציי האָבן אָפּגעצאַמט אייניקע גאַסן און מ׳האָט אַלע געפירט צו באַן. גרויסע פּלאַקאַטן האָבן געשריען צום עולם: „ווער ס׳וועט זיך געפינען נאָכן אויסזידלען אין געטאָ, וועט דערשאָסן ווערן“. ווען ס׳האָט זיך באַוויזן אין מיין גאַס אַזאַ מודעה האָב איך איינגעפּאַקט מיין רענצל און אַוועק אין די האָלצוואָלע־פאַבריק. איך בין צוערשט אַוועק צו מיין קוזין בלומענטאַל. דאָרט איז געווען יהושע, ער האָט מיר געזאָגט: „מיר

האָבן אַ באַהעלטעניש, אָבער ס׳איז נישטאָ קיין אָרט דאָרט פאַר נאָך איינעם״.
איך האָב פאַרשטאַנען און בין אַוועק אין פאַבריק. די פאַבריק איז געווען ליידיק. ראָזען מיט זיין פאַמיליע זענען געוואָרן איינגעקאַשאַרירט אין אַ שניי־דער־רעסאָרט און שפּעטער געשיקט געוואָרן קיין ראַוועגסבריק און זענען לעבן געבליבן. איך בין אַריין אין ראָזענס וווינונג. דאָרט בין איך געווען אַ טאָג. דעם צווייטן טאָג בין איך אַרום עלף אַזייגער אַריין אין אַ קשאַק פון בעז, אָנגעטאָן דעם אַרמבאַנד, אַנידערגלייגט נעבן זיך דאָס פּאָליצייסקע היטל, און טאָמער געפינט מען מיך וועל איך זאָגן אַז ראָזען האָט מיך געלאָזן דאָ צו היטן די פאַבריק. איך בין אַנטשלאָפן געוואָרן. שפּעטער האָב איך מיך דערוווּסט אַז ס׳איז געווען אַן אָבלאַווע און מ׳איז געווען אין האַלצוואַלע, אָבער צווישן די קוסטעס האָט מען נישט געזוכט. איך האָב געפונען שפּייז. קאַרטאָפל זענען געווען אין הויף. איך האָב אָבער מורא געהאַט צו קאָכן בייטאָג. מ׳זאָל נישט זען דעם רויך פון קוימען.

איך האָב פאַרגעסן צו דערמאָנען, אַז ווען איך בין נאָך געווען אויף דער פּאַסטערסקאַ־גאַס איז אָנגעפאָרן אַ וואָגן מיט אייניקע „ווייסע גוואַרדיסטן״ און האָבן פון דער בעקעריי אַרויסגעפירט ברויט. איך בין צו פון אונטן צום וואָגן און געכאַפּט אַ ברויט. דאָס האָט באַמערקט „אַ ווייסער גוואַרדיסט״. ער איז צוגעלאָפן צו מיר און אַרויסגעריסן פון מיינע הענט דאָס ברויט און געגעבן מיר אַ זעץ מיטן פויסט אין לינקן אויג. דאָס אויג איז אָנגע־לאָפן מיט בלוט אָבער געזען האָב איך.

איצטער רוף איך דעם „ווייסן״ (ער לעבט ערגעץ ווו אין דער וועלט):
„קום צו מיר, איך וועל דיר אַ קוש טאָן אין קאָפּ. דיין קלאַפּ האָט מיר געראַ־טעוועט דאָס לעבן״. איך האָב פאַרשטאַנען אַז גיין אין אַ לאַגער מיט אַזאַ שוואַרץ אויג מיינט גלייך אין אויוון אַריין, און דערפאַר טאַקע בין איך נישט געגאַנגען. איך האָב געזען די טראַמווייען פירן די מעטאַל־אַרבעטער. מ׳האָט פון לאַנג נאָך געזאָגט אַז די מעטאַל־אַרבעטער וועלן גיין אין אַ מעטאַל־פאַבריק. איך האָב געקאָנט לייכט מיטגיין מיט זיי, אָבער איך האָב זיך איינגעהאַלטן נישט צו גיין. עפּעס אַן אינערלעכער כוח האָט מיך נישט געלאָזן גיין.

אין אַ פרימאָרגן בין איך אַרויס אין אַ דערבייאיק געסל און איך האָב אין אַ שטיבל געטראָפן אורבאַכן פון אונדזער שטעטל. ער האָט מיר געזאָגט אַז אייניקע טורקער זענען איינגעקאַשאַרירט. אין אַ צווייטע שטוב האָב איך געטראָפן שלמה פּאָגעל מיט זיינע צוויי זין. זיי האָבן זיך אויך געשלאָגן מיט דער דעה — גיין צו דער אויסזידלונג אָדער נישט גיין. די זין האָבן געגלויבט אַז אויב זיי וועלן גיין צו דער אַרבעט וועלן זיי אפשר בלייבן לעבן. אָבער,

דער פּאַטער, אַן עלטערער ייד, האָט מורא געהאַט. איך האָב זיך געבעטן ביי שלמה פּאָגעל: „זאָלן דיינע זין גיין, אפשר וועלן זיי איבערלעבן. אָבער דו בלייב מיט מיר. מיר וועלן זיך אויסבאַהאַלטן!" איך האָב זיי געלאָזט באַטראַכטן מיין פּאָרשלאַג. איך בין דערווייל אַוועק אין האָלצוואַלע נעמען מיין רוקזאַק און האָב זיך איינגעאָרדנט אין אַ ליידיק שטיבל נישט ווייט פון פּאָגעלס משפּחה. איך האָב געמאַכט זיך עסן און געלייגט זיך שלאָפן. אויפכאַפּנדיק זיך האָב איך נאָך אַלץ מורא געהאַט אַרויסגיין פון שטוב. ערשט פאַרנאַכט בין איך אַרויס זען וואָס טוט זיך מיט די פּאָגעלס. אָבער איך האָב זיי נישט געפונען. אורבאַך האָט מיר שפּעטער דערציילט, אַז ס'איז געווען אַן אָבלאַווע און מ'האָט זיי גענומען. ווייזט אויס אַז די איינזאַמע, פאַרלאָזטע שטיבל, ווו איך בין געשלאָפן האָט נישט דערוועקט ביי די זוכער קיין פאַרדאַכט אַז עמעצער געפינט זי דאָ. און איך בין ווידער ניצל געוואָרן.

איך בין אַריבער צו משה טרויבעס שטוב מיט דער האָפענונג זיך אויס־צובאַהאַלטן אין אַ באַהעלטעניש וואָס מיר האָבן געגראָבן. צו מיין איבעררא־שונג האָב איך געטראָפן משהן מיט זיינס אַ קוזין אַרויסגייענדיק פון שטוב. ער האָט מיר דערציילט אַז זיי זענען קאָשאַרירט און גייען יעדן טאָג צו דער אַרבעט אויפן בית־עולם. איך האָב אים געזאָגט, אַז איך וויל זיך אויסבאַהאַלטן אין זיין באַהעלטעניש. ער האָט מיר אנטזאָגט, און זיין קוזין האָט פאַר מיין נאז פאַרמאַכט די טיר.

איך בין געווען צעבראָכן פון דעם דורכפאַל און פון אַזאַ אונמענטשלעכע באַציאונג.

איך בין שוין דאָן פון צרות געווען אינגאַנצן גרוי. האָב איך באַשלאָסן אָפּראַזירן די האָר פון קאָפּ, איך זאָל אויסזען ייגנער. אויך ראַזירן זיך איז געווען אַ שווערע פראַגע. נישטאָ קיין שאַרפע ראַזיר־מעסערלעך און נישטאָ קיין זייף. איך האָב געשאַרפט דאָס מעסערל אָן אַ גלאָז און געשאַפן עפּעס אַ שוואַרצן שטיקל זייף, וואָס איז געווען נעענטער צו צעמענט ווי צו זייף און ווי ס'איז אָפּגעראַזירט די האָר פון קאָפּ. איך בין אַוועק אין ראָזענס שטוב, וועלכע איז געווען פאַרלאָזן פון מענטשן. איך בין דאָרט געווען אייניקע טעג איינזאַם ווי אַ שטיין. איך האָב באַשלאָסן אַרויסגיין פון שטאָט און פּרוּוון מיין גליק ביי גויים.

ס'איז געווען אַ לבנה־נאכט. איך האָב געוואַרט אויף וואָלקנס זאָלן פאַר־שטעלן די לבנה. און ס'זענען געקומען דינינקע וואָלקנדלעך, וואָס זענען פאַר־בייגעלאָפן די לבנה אַזוי ווי זיי וואָלטן געיאָגט זיך צו אַ פאַרזאַמלונג. איך בין אַרויס פון שטוב און דערשלעפּט זיך צו אַ לאָך אין צוים פון געטאָ. און

מיטאַמאָל איז געקומען אַ ביסל אַ גרעסערער וואָלקן. איך האָב אויסגערעכנט אַז ביז ער וועט זיך אַרויסגליטשן אונטער דער לבנה קאָן איך שוין זיין אויפן צווייטן זייט פון געטאָ. איך האָב זיך אַראָפּגעלאָזן אויפן בויך און געשאַרט זיך, אַרויס פון אונטערן צוים, אַריבער אַ ראָוו, אַדורך דעם שאָסיי, אַריבער אַ צווייטן ראָוו און דערגאַנגען צו אַ וואָסערל. די לבנה איז דאָן געוואָרן קלאָר און העל, ליכטיק ווי ביי טאָג. איך האָב זיך אויפגעשטעלט, אויפגעהויבן די הענט צום הימל און געדאַנקט דעם רבונו של עולם, וואָס ער האָט מיר נאָך איינמאָל אין לעבן דערלויבט אָפּצואָטעמען מיט פרישער לופט, אויסערן געטאָ.

קומענדיק צוריק אין געטאָ בין איך ווידער אַריין אין ראָזענס וווינונג. שטיל איז געווען אין געטאָ. מ׳האָט נישט געזען קיין מענטשן. איך האָב פאַרשטאַנען, אַז די אַקציע האָט זיך שוין געענדיקט. מיט אַמאָל זע איך ראָזענ־בוימען פון די טראַמוויי־אַרבעטער, קומט אַריין אין הויף רייסן בוראַקעס. אויף מיין פראַגע וואָס טוט זיך אין געטאָ האָט ער מיר געזאָגט, אַז די בית־עולם־אַרבעטער פאַרזאַמלען זיך אויף עק מאַרישינער און מ׳וועט זיי מיטן טראַמוויי אַריבערפירן אויף יאַקובאַ 16 ווו מ׳האָט געמאַכט אַ לאַגער פאַר די געבליבענע יידן. איך בין צו אַהין. איך זע אייזמאַנען האַלטן אַרדנונגביים אַנלאָדן די יידן אויפן טראַמוויי. איך בעט אים ער זאָל מיך מיטנעמען אין לאַגער. ער האָט מיר אָבער זייער גראָב און מיאוס אַנטזאָגט. און ממש פאַרטריבן. ער האָט געשריען און איך האָב געטאָן מיינס. איך בין אַריבער פון צווייטן זייט וואַגאָן און הענט האָבן זיך אויסגעשטרעקט און מיך אַריינגעשלעפּט. איך האָב מיך אַראָפּגעלאָזן אויפן דיל אייזענמאַן זאָל מיך נישט זען.

אָנקומענדיק אויף יאַקובאַ 16, האָב איך דאָרט געטראָפן די צוויי ברידער יאַקובאָוויטש, אלתר גראָזן, עליאַש, און אורבאַכס. מ׳האָט מיר געראָטן גיין אין סעקרעטאַריאַט זיך רעגיסטרירן. מ׳האָט מיר אָנגעוויזן זיך איינאָרדנען אויפן זעקסטן שטאָק ביי די עלעקטראָטעכניקער. איך בין געווען זייער מיד, ממש געפאַלן אויפן דיל, אויף אַ שטיקל דעק און אַנטשלאָפן געוואָרן. מענטשן האָבן געזען ווי איך פיל מיך שלעכט האָט מען מיר אויסגעבעט אויף אַ טיש. איך האָב געהאַט מזל. מיין שכן איז געווען יעקב לייב ראָזענקראַנץ פון לענט־שיץ, וואָס איז געווען ביי אונדז אויף דער קאָלאָניע. ער איז געווען פאַר מיר ווי אַ גוטער מלאך.

צומאָרגנס אויפן אַפּעל אַרום זיבן אַזייגער האָבן זיך אויסגעשטעלט פאַב־מענער לויט זייערע געוועזענע רעסאָרטן. בראָש פון יעדער גרופּע איז געשטאַנען דער גרופּנפירער. איך בין געלאָפן פון איין גרופּע צו דער אַנדערער און גע־

בעטן זיך מ׳זאָל מיך אַריינעמען. אָבער קיין איין גרופּענפירער האָט נישט גע־וואָלט ריזיקירן. ערשט שפּעטער איז אָנגעקומען ברודער, דער לאַגערפירער, און ער האָט פאַרמירט אַ באַזונדערע גרופּע פון געפונענע מענטשן. דאַכט זיך אַז מיר זענען געווען אַרום 60 מאַן.

ס׳איז אָנגעקומען ביבאָוו, דער דייטשער געטאָ־פירער. ער איז צוגעגאַנגען צו יעדער גרופּע, אויסגעפרעגט וואָס פאַר אַ גרופּע זיי זענען, צום לעצט איז ער צו צו אונדז און געפרעגט ווי אַזוי יעדער איז געבליבן. און יעדער האָט געהאַט כמעט דעם זעלבן ענטפער: דער רעסאָרט־לייטער האָט פאַראָרדנט ער זאָל בלייבן אַכטונג געבן אויפן רעסאָרט. דאַן איז ביבאָוו אַרויף אויף דער עסטראַדע און געהאַלטן אַ דרשה: מיר בלייבן אויפצוראַמען דעם געטאָ. ער וועט זאָרגן מיר זאָלן זיין גוט באַשפּייזט. ער האָט אויך געפּועלט ביי זיינע עלטסטע אַז די פאַרבליבענע — די געפונענע זאָלן צוגעלאָזן ווערן צו דער אַרבעט. ס׳איז מיר לייכטער געוואָרן אויפן האַרצן.

אויסער די פאַרשיידענע פאַכמענער וואָס זענען געגאַנגען צו זייערע ספּע־ציעלע באַשעפטיגונגען אָן אַ וואָך זענען איינגעטיילט געוואָרן פיר גרויסע גרופּעס צום אויפראַמען. אין שפּיץ פון יעדער גרופּע איז געווען אַ דייטש. איך האָב ווידער געהאַט מזל און מיין גרופּנפירער, מייער, איז געווען אַ זיידע־נער מענטש. ערגער איז געווען שפּעטער ביי מילערן, אַ פאָלקסדייטש, אַ טרינקער. ס׳זענען געווען נאָך אייניקע דייטשן, בעסערע אָדער ערגערע. מיר זענען פאַרטיילט געוואָרן אין קליינע גרופּעס און יעדע גרופּע האָט באַקומען אַ הויז אויפצוראַמען. יעדע גרופּע האָט געהאַט אַ יידישן גרופּנפירער, און די פרויען — אַ גרופּנפירערין.

קודם כל האָבן מיר אויפגעראַמט אַ צימער פאַר די דייטשן, זיי זאָלן קענען זיצן און טרינקען. די אַרבעט איז נישט געווען שווער. די יידישע גרופּנפירער האָבן געזאָרגט אַז שוואַכערע זאָלן טראָגן קלענערע פּעק און אַרבעטן לייכטער. איך בין געווען צווישן די וואָס האָבן סאָרטירט וועש, בעטגעוואַנט, בגדים. די גוטע זאַכן זענען געוואָרן איינגעפּאַקט און אָנגעלאָדן אויף וועגענער גרייט אָפּצופירן קיין דייטשלאַנד. ס׳איז געווען אַ ספּעציעלע גרופּע קושנירערס, אויס־צוסאָרטירן די טייערע פוטערס. די בעסטע זענען קודם־כל געגאַנגען פאַר אונדזערע אויפזעער. אויך אויב מיר האָבן געפונען געלט און גאָלד אָדער צירונג האָבן מיר געגעבן אונדזער גרופּנפירער, דעם דייטש. מיר האָבן פאַר־לאָרן די האָפנונג אַז מיר וועלן אַמאָל דאָס באַדאַרפן. ווייל גלייך אין דער ערשטער וואָך האָבן אונדז די בית־עולם אַרבעטער דערציילט, אַז ביבאָוו האָט באַפוילן אויסצוגראָבן אַכט גריבער. מעסטנדיק די גריבער האָט אייזנמאַן,

דער אַנפירער פון דער גרופּע אים געפרעגט: „און פאַר די קינדער?" ס'איז געווען נאָך אין געטאָ אַ געוויסע צאָל קינדער. האָט ער מיר געענטפערט: „די קינדער קאָמען צופוסנס".

מיר זענען געוואָרן גאַנץ גלייכגילטיק צו אונדזער פינצטערן גורל. ביי דער אַרבעט האָבן מיר אַפילו געזונגען.

אַן אינטערעסאַנטער עפּיזאָד. מיט אונדז אויפן זעקסטן שטאָק איז געווען אַ ייד (איך האָב פאַרגעסן זיין נאָמען). ער איז איצט אַ רב אין לאָנדאָן. ער האָט אונדז פאַרגעלייגט מיר זאָלן אין אָוונט לערנען אַ בלאַט גמרא אין בית־המדרש, וואָס איז געווען נישט ווייט פון אונדז. ס'האָבן זיך געמאָלדן אַרום 12 מענער, און מיר האָבן געלערנט בבא־בתרא. פון אָנפאַנג איז מיר דאָס לערנען געגאַנגען גאַנץ שווער. אין די קינדער־יאָרן האָב איך געלערנט די מסכתא, און פאַרשטייט זיך אַז אין משך פון דער צייט האָב איך אַ סך פאַרגעסן. ביסלעכ־ווייז האָב איך מיך אָנגעהויבן צו דערמאָנען, און דאָס לערנען איז געגאַנגען וואָס אַ מאָל לייכטער און לייכטער. דאָס לערנען האָט אונדז געגעבן אַ נייעם טעם אין אונדזער לעבן. אַזוי זענען געגאַנגען די טעג גאַנץ נאָרמאַל. מיר האָבן זיך שוין צוגעוווינט צו דעם אַרט לעבן. אָבער דאָס האָט לאַנג נישט געדויערט.

אין אַ געוויסן אָוונט אין **נאָוועמבער**, קומענדיק אַהיים פון דער אַרבעט, האָב איך דערפילט אַז עפּעס גרייט זיך. אין אָוונט בין איך אַריין צו יאַקובאָוויט־שעס, געבעטן הערשלען, ער זאָל זיך דערוויסן וואָס ס'גרייט זיך. ער איז גע־גאַנגען מיט לוסיע (היינט זיין פרוי). איר פעטער איז געווען אַ מאַכער אין קאָמיטעט. הערשל איז צוריקגעקומען מיט אַ ידיעה אַז מ'וועט נעמען 70 מאַן אין אַ לאַגער. איך בין שוין נישט געשלאָפן אַ גאַנצע נאַכט. אַרום 5 אַזייגער פאַרטאָג האָב איך זיך שטילערהייט אָנגעטאָן און האָב זיך אַרויסגעשלייכט פון לאַגער. מיט זיך האָב איך איך געהאַט אַ ברויט און עפּעס צום עסן. איך בין געגאַנגען צו מיין פעטערס וווינונג, חיים יעקב וואַלטער. די וווינונג איז געווען נישט באַרירט. איך בין דאָרט געזעסן אַ צייט. כ'האָב געהערט קולות און שיסערייען. עפּעס זע איך קומט דאָרט פאַר. ערשט אַרום צען אַזייגער האָב איך געהערט גיין אַ גרופּע אויפראַמען. איך האָב מיך שטילערהייט צוגעשאַרט צו דער גרופּע. מ'האָט מיר דערציילט אַז ביי דעם מאָרגן־אַפּעל איז געווען אַ סעלעקציע און מ'האָט פאַרכאַפּט 60 מענער. אַזוי ווי איך בין נישט געווען אין דער גרופּע פון וועלכער מ'האָט געכאַפּט, האָב איך זיך אויסבאַהאַלטן, און גוטע חברים האָבן מיר געבראַכט עסן. דערווייל האָב איך זיך דערוווּסט אַז כמעט אַלע זענען זיך צעלאָפן פון די פאַרכאַפּטע. דאָס איז געווען מאַנטיק. דינסטיק איז געווען שטיל. אָבער דינסטיק אָוונט איז ווידער אַרויסגעגאַנגען אַ

קלאַנג וועגן אַ נייע סעלעקציע מאָרגן ביים אַפּעל. איך, ווי געוועגלער, האָב באַשלאָסן גיין אין מיין פּעטערס וווינונג. איך האָב געוואַרט ביז מ'וועט גיין צו דער אַרבעט, כדי זיך צוצושאַרן צו דער גרופּע אַרבעטער. דאָסמאָל האָב איך געטראָפן נאָך אַ יונגערמאַן, וואָס האָט געטאָן דאָס זעלבע וואָס איך. אַרום עלף אַזייגער איז אָנגעקומען אַ גרופּע און איך בין ווידער צו און מיטגעגאַנגען צו דער אַרבעט. איך האָב אַפילו געקאָנט זיצן אין וווינונג ביז אין אָוונט, ס'איז מיר אָבער געווען אומעטיק, און ס'האָט זיך מיר פאַרוואָלט די זופּ. דאָסמאָל האָט מען געכאַפּט 50 מאָן און גלייך אַוועקגעשיקט קיין בעלמנאָ. איך בין ווידער ניצל געוואָרן.

כדאי צו באַמערקן אַ פאַקט: איינמאָל אינמיטן נאַכט איז ברודער ארויף צו אונדז אין לאַגער און פאַרלאַנגט 6 מענער צו אַ ספּעציעלער אַרבעט. ער איז צו מיר צוגעגאַנגען און געהייסן זיך אָנטאָן און גיין צו דער אַרבעט. רופט זיך אָן יאַקובאָוויטש, דער עלעקטראָטעכניקער: „וואָס ווילסטו פון דעם שוואַכן מאַן. טאָמער דאַרף מען טאָן שווערע אַרבעט. איך וועל גיין אַנשטאָט אים". און ער איז אַוועק. זיי זענען צוגעפאָרן צום בית־עולם. דאָרט האָט מען זיי צוגעפירט צו אַ קבר אין וועלכן ביבאָווס אויטאָ איז אַריין. מ'האָט זיי געהייסן אַרויסשלעפּן דעם אויטאָ. מיט ביבאָוון און נאָך אַ דייטש. זיי זענען געווען שיכור. זיי פלעגן אָפט צופאָרן צום בית־עולם כדי צו דערשיסן אַ פּאָליאַק אָדער אַפילו אַ דייטש, וואָס איז פאַרמשפּט געוואָרן צום טויט, און די יידישע קברנים פלעגן זיי צומאָרגנס באַגראָבן. דאָסמאָל זענען זיי שיכורערהייט אַריין אין גרוב. מיט די לעצטע כוחות איז געלונגען די יידן אַרויסשלעפּן דעם אויטאָ.

באַמערקונג: דער קאַפּיטל „יידן אין טורעק, אין דער צייט פון דער נאַצישער אָקופּאַציע" פון ש. גלובע, ווערט געברענגט געגוי ווי דער מחבר האָט עס געשריבן אין דער גערעדטער יידיש־דייטשמערישער פאָלקס־שפּראַך אין דער געגנט פון טורעק, אָן שום סטיליסטישע אָדער גראַמאַטישע אויסבעסערונגען.

יוכבד (רוזנצווייג) פודכלבניק | רשם: **מיכאל לוי**

זכרונות

בפרוץ מלחמת העולם השנייה הייתי בת 11 (נולדתי בטורק ב־1928). באחד בספטמבר 1939, יום פלישת הגרמנים לפולין, נסתיימה למעשה תקופת ילדותי ומאז עד סיום המלחמה לא ידעתי אף רגע טוב. כל יהודי טורק חיו בימי המלחמה הראשונים בחוסר ידיעה לגבי המשמעות של שלטון הנאצים. אומנם הרבה שמענו על המתרחש מעבר לגבול, אבל הדמיון הפורה ביותר לא יכול היה לראות את אשר יקרה לנו בהמשך ימי המלחמה.

אחרי שרוכזנו בגיטו ברחובות שירוקה וטילנה התחיל מצבנו להידרדר מיום ליום. הצפיפות היתה גדולה וכמעט ונסתמו מקורות הפרנסה. משפחתי, שגם קודם לא חייה ברווחה רבה, הרגישה על עצמה ובשרה את המלחמה במלוא אכזריותה. חשבנו שכבר באו כל הקצין, ולא תיארנו לעצמנו שיכול להיות יותר גרוע. אבל המציאות המרה לא נתנה לנו הרבה שהות ומטר הגזירות והצרות ניתך עלינו במהירות ובתכיפות. טרם הספקנו לעכל צרה אחת וכבר באה חברתה, הרבה יותר קשה ממנה והשכיחה את שעבר עלינו והחרידה אותנו וכיבתה כל זיק של תקווה לגבי עתידנו.

אבי, מאיר פודכלבניק, הוגלה עם רבים מבני עירנו למחנה עבודה בפוזנן, ומהרגע הזה חשך עלינו עולמנו, והעלילה הטראגית התחילה להתפתח במהירות איומה.

אמי וששת ילדיה (ואנוכי, כמובן, בתוכם) הועברו ל„קולוניה" על יד דוברה. השקט היחסי שם לא ארך זמן רב, ומה גם שמדי פעם זועזע על־ידי סלקציות. אמי עם ילדיה נשלחו לחאלמנו, אבל קודם הוכנסה ביחד עם יהודים רבים לכנסייה הנוצרית בדוברה. שם הוחזקו מאות אנשים, ילדים, זקנים, חולים וכו' בתנאים תת־אנושיים ללא מזון, ללא מים וללא תנאים מינימאליים של היגיינה. וכתוצאה ממצב זה מתו ילדים רבים — הקרבנות הראשונים בדרך האחרונה לקראת המוות בחאלמנו.

בין העצורים בבית־הכנסייה היתה גם אחותי הנשואה פסיה עם תינוקה.

בעלה, לוזר קערשטער לא היה אתה. פסיה, בראותה את המצב, החביאה את תינוקה בחבית צואה וכך הצליחה לצאת מהכנסייה עם תינוקה ולברוח. היא הסתתרה עם תינוקה בסביבה, בשדות ובגינות, ולבסוף הצליחה לחזור ל„קולוניה".

נתמזל מזלי ולא הייתי בבית בעת שנשלחה אמי, וכך נשארתי לבדי עד שובה של אחותי עם תינוקה. אחרי תקופה מסויימת נתפסה אחותי ועמדה להישלח למחנה עבודה. רציתי להציל את אחותי עם תינוקה, אם כי, האמת צריכה להיאמר, שעדיין היינו כולנו בטוחים שאת היהודים שולחים אך ורק למחנות עבודה. גם העניין עם חאלמנו לא היה ידוע לנו, ורק אחרי־כן נודע לנו מהי „חאלמנו". ובכן הלכתי והתייצבתי במקום אחותי ונשלחתי למחנה עבודה באינוברוצלב. התנאים במחנה הזה היו קשים מאד. שכבנו באורווה מוזנחת ומלוכלכת. עבדנו בשדה ובכבישים כגברים, ממש עבודות־פרך. בסוף 1942 רוכזנו במחנה אחד גדול, הועמסנו בקרונות להובלת בקר, סוגרנו על מנעול ובריח, בצפיפות רבה, כשאוויר מבחוץ יכול היה להגיע אלינו מבעד האשנבים הקטנים במנות מזעיריות. כמה זמן נסענו אינני זוכרת, לבסוף הגענו בחשכת הלילה לבירקנאו. סונוורנו מאור הזרקורים והושלכנו מהקרונות כחפצים זולים, שלא כדאי לטפל בהם טיפול כלשהו.

הרגעים הראשונים מבירקנאו נחרתו עמוק בזכרוני. ברדתי מהקרון שכחתי לקחת עמדי את זוג־נעלי היחידי שהיה לי. לחזור לקרון כבר לא ניתן לי. פרצתי בבכי, חסרת אונים. והנה ניגשה אלי אשה מבוגרת, ובהיוודע לה סיבת בכיי, אמרה לי: „הנה לך זוג נעליים וגרביים". הנעליים היו אדומות על עקב גבוה, נעלתי אותן, ונראיתי יותר גבוהה וכך ניצלתי ממוות והופניתי לקבוצת המבוגרים המיועדים לעבודה.

קשה לתאר את ההשפלה שהושפלנו ב„טכס" החיטוי. הופשטנו ערומות כביום היוולדנו, הוחזקנו כל הלילה של חודש ינואר בחוץ. אחרי החיטוי גולחנו בכל הגוף, הוטבע בנו המספר והולבשנו בבגדי אסירי המחנה המקוקווים.

יום־יום הוליכונו ברגל לבית־החרושת לנשק „אוניון" שהיה בעיר אושוויץ. העבודה היתה קשה מאד בתנאי תת־תזונה ובאיום של עונשים חמורים ביותר בעד כל משגה או סימן של רשלנות. ומה גם ש„החרב המתהפכת" של סלקציות היתה תלוייה מעל ראשינו.

אחת הסלקציות נשארה חרותה בזכרוני במיוחד. אחת הנשים, מבנות עירי, רבצ'יה שפייער, מספרה הוקרא כנידון להשמדה, ומספרי בינתיים נשאר נידון להמשך החיים והעבודה. אינני יודעת מאין לקחתי את האומץ, וניגשתי לצוות הסלקצייה, אנשי הס"ס כמו טאובר, הסלר ואחרים, והסברתי להם שנפלה

כאן טעות מצערת. הבחורה הזאת נחשבת לעובדת המצטיינת. הערתי נתקבלה, והרושמת „השרייבערין" מחקה את שמה מרשימת הנידונים למוות. לאושרי לא היה גבול. וכך גם ברגעים האיומים ביותר יכול לפעמים בן־אדם להרגיש מאושר.

לאור המצב חייתי בהרגשה שסופי הולך ומתקרב והרבה זמן לא אוכל להחזיק מעמד. כוחותי הלכו ואזלו, ובכל זאת התאמצתי להחזיק מעמד, ואפילו בהיותי חולה עם חום גבוה הלכתי לעבודה, כי ידעתי שאין לי ברירה, והידיעה, שכניעתי לחולשתי עלולה להסתיים במשלוח למשרפה, נתנה לי כוחות אל־אנושיים להחזיק מעמד. וכך הגענו להתחלת ינואר 1945, כשלכולנו היה ברור שה„צבא האדום" הולך ומתקרב אלינו. אבל, דווקא אז לאור התקווה לגאולה הקרובה, גדלה הסכנה, ועל סף הגאולה עלולים היינו להישמד.

אז התחיל הפינוי החלקי של מחנה בירקנאו והתחיל **„מצעד המוות"**, שרבים מאתנו לא יכלו לעמוד בו ונפלו בדרך או נורו על־ידי מלווינו או שוסעו על־ידי כלביהם.

הצלחתי להגיע לרבנסברוק. התנאים שם היו קשים ונוסף על השומרים הגרמנים היו גם אסירים אוקראיניים, אשר מצאו בנו טרף קל ושפכו את זעמם עלינו. מרבנסברוק הצעידונו למקומות אחרים, כבר על אדמת גרמניה. הלכנו ימים ולילות. נחנו תחת כיפת השמים רעבים וצמאים כשבגדינו קרועים ובלויים. מעטים נשארנו וכך הגענו לנהר „אלבה". שונאינו התכוננו להעבירנו לצד השני של האלבה, אבל הרוסים בהתקפת הפתע מנעו מהם, והגרמנים תפסו את המעבורת וברחו בעצמם כל עוד נפשם בם.

בקרבת מקום היו גם שבויים צרפתיים, וביניהם היו, כנראה, גם יהודים. הם השפיעו עלינו לא לעבור את הנהר, להחזיק מעמד, כי הרוסים כבר קרובים. נשארנו קבוצה קטנה של שמונה בנות יהודיות מתחבאות בשוחית מפני ההפגזה הכבדה של הרוסים.

לפנות בוקר שמענו כבר את טרטור האופנועים של הכוחות הקדמיים של הרוסים. אחת הבנות, שידעה רוסית, הסבירה לנו שהבאים הם רוסים. אבל טרם יכולנו להאמין בנס הגדול ועיכבנו את יציאתנו מהשוחה עד שהמצב יתבהר. לבסוף יצאנו החוצה ולעינינו נתגלו ההרס והחורבן — תוצאת ההפגזה הלילית של הרוסים.

התחלנו את דרכנו חזרה הביתה. בדרך התגלגלו גופות מתים, יהודים וגרמנים, וכמו כן פגשנו גם פליטים, שהיו כהלומים ולא ידעו מה לעשות עם עצמם ולאן לפנות. הרוסים ריכזו אותנו והגישו לנו את העזרה הרפואית הראשונה. אחרי שהתאוששנו במקצת יצאנו שוב לדרך לפולין מתוך תקווה

שנצליח למצוא מישהו מיקירינו. הגעתי לטורק. לצערי הרב לא נשאר אף אחד ממשפחתי.

בפגישות עם השרידים בטורק ראינו עד כמה התאכזר הגורל בנו בהשאירו אותנו יתומים, שכולים ובודדים, בתוך ים של גויים־שונאים.

קשה היה להישאר בטורק ונסעתי ללודז׳, אבל גם שם לא מצאתי מנוח והחלטתי לעזוב לצמיתות את „בית־הקברות" היהודי הענקי — את פולין. חזרתי לגרמניה מתוך תקווה משם להגיע ארצה. אבל גם דרכי זו לא היתה סוגה בשושנים. עברתי את שבעת מדורי הגיהינום של העלייה בימים ההם ובסוף 1947 הגעתי באוניית „יציאת אירופה 1947" עם קבוצת ילדים, ניצולים ואסופים מכל מיני מקומות מחבוא, מנזרים, מידי פולנים „חסידי אומות העולם" שהצילום וכו׳, לארץ.

תם ומקווה אני שגם נשלם הפרק האיום והנורא בחיי, שלא אוכל לשכחו כל ימי חיי. הזכרונות וחלומות הסיוט על מה שעבר עלי מדי פעם מזעזעים אותי ומדריכים את מנוחתי, ולא פעם אינני בטוחה, האם באמת אני במדינתי, חופשית בחיק משפחתי, או שזהו רק חלום, ותודה לאל — שזוהי המציאות!

יונה פרסייזן

סבלותי ממלחמת העולם השנייה

טורק היתה בין המקומות הראשונים בפולין שנפלה בידי הגרמנים עם פרוץ המלחמה.

בן רגע הפכו חיינו השקטים בעיירה חביבה זו לגיהינום אמיתי ומצבנו הלך מדחי אל דחי. בזמנים כתקנם לא ידענו שני דברים חשובים: להעריך את חיינו השלווים ולראות את העננים הכבדים והקודרים הבאים ומכסים את שמי פולין.

מיד עם כניסת הגרמנים לעיר התחלנו להרגיש את ידם שהלכה וקשתה מיום ליום. חיינו ורכושנו היו להפקר. לא עבר יום ללא גזירה חדשה. נצטווינו לענוד את הטלאי הצהוב, נאסר עלינו ללכת כיתר התושבים על המדרכות ועוד כהנה וכהנה איסורים, שמטרתם היתה אחת ויחידה — להשפילנו ולבזותנו בעיני הגויים ולשבור את רוחנו בקרבנו. שניים מאחי (היינו ששה אחים) נלקחו לעבודות כפייה ביחד עם גברים רבים אחרים, לתקן את הגשרים שנפגעו בהפגזות ובהפצצות, לנקות כל שטח שבו נמצאו מבנים פגומים וכל עבודת־פרך אחרת, שלא רצו הגרמנים להטיל על הפולנים. בבוקר השכם הובלו ה„מגוייסים" או יותר נכון הנחטפים לעבודה ובערב היו חוזרים, לעתים, שבורים ורצוצים מהעבודה הקשה ומהמכות שקיבלו מהמשגיחים.

תוכניתנו לברוח אל הרוסים (אנחנו ששת האחים ושתי גיסות עם הוריהן) לא נתקבלה על דעת הורינו. לבסוף אחרי התלבטויות רבות מלוות בבכי נפרדו מאתנו שלושה אחים וגיסה אחת ברחו לרוסיה, ואני עם אחי הבכור נשארנו עם הורינו.

ידענו מראש שנסבול הרבה, אבל בשום פנים ואופן לא תארנו לנו לאלו ממדים תגיע האכזריות הגרמנית. וכי בכלל היה אז אדם אחד שיוכל היה לראות מראש את השואה, כפי שהיא באה עלינו?!

והגזירות ניתכו על ראשינו כברד ביום סערה, וגזירה אחת קשתה מחברתה,

ולכל אחד הוחוור היטב שהמחר יהיה גרוע מהיום שחלף, אבל מה שבאמת הכין לנו העתיד אף אחד לא יכול היה לתאר לעצמו.

יום אחד (את התאריך המדוייק אינני זוכר) נצטווינו כולנו, גברים, נשים וילדים להתאסף בככר השוק. הבירגרמייסטר (ראש העיר), פאַלקסדויטשע (גרמני שחי שנים רבות בטורק) הודיע לנו, שמהיום חובתו של כל גבר יהודי בכל הגילים לעבוד בעבודות שונות: מי בגננות, מי בסלילת כבישים, בניקוי הריסות וכו׳.

באחד הימים, בעבודה, החלפתי מלים ספורות עם חברי. ראה זאת המשגיח, עצר אותנו ושלחנו לתחנת המשטרה בעיר. שם קיבלנו מכות רצח והלויטננט, בכבודו ובעצמו ניצח על פעולת הענשה מתוך סיפוק רב ובליווי דברי־מוסר: „מהיום והלאה תדעו כבר איך צריך לעבוד אצלנו!״

אפשר לתאר את מצב הרוח של הורי כשראוני במצבי הנקלה חוזר הביתה, זב דם וכולי מכוסה פצעים, חבורות ומכות טריות ללא מתום. מי יודע עד כמה התייסרו על שהניאוני מלכת לרוסייה.

חנוכה 1940

חג חנוכה זה נחרת היטב בזכרוני ובזכרון כל יהודי טורק. נאלצנו לעזוב את בתינו במרכז העיר ולעבור לגור לרחובות אחדות שנועדו לנו. אבל זה עדיין לא היה הגרוע ביותר. איכשהו הסתדרנו. גרנו משפחות אחדות ביחד בבית אחד. אני עבדתי בגננות, ולכאורה, נדמה היה לנו שנוכל איכשהו לעבור את ימי המלחמה הקשים. אבל היתה זאת רק אשלייה וצפונות העתיד התחילו להתגלות לפנינו אט אט באכזריות רבה.

19 ביוני 1941 — המשלוח למחנה־עבודה לפוזנן

בשעה שתיים אחרי הצהריים הלכתי לאחי שגר ברחוב הסמוך. פתאום ראיתי דרך גדר־הגיטו שוטרים מוליכים יהודים למשרד העבודה (ארבייטס־אמט). הדבר לא מצא חן בעיני. עוד טרם הספקתי להסתלק מֵהמקום והנה נפתחו שערי הגיטו ומכונית גרמנית הגיעה. אדם נמוך־קומה יצא מתוכה (אחרי־כן נודע לי שהיה זה המהנדס נוימן, האחראי למחנה העבודה בפוזנן). הוא קרא את זקן־היהודים („יודענעלסטער״) וציווה עליו להמציא לו תוך חמש דקות חמישים גברים. הכל התרחש כה מהר, ומבלי להבין איך, נמצאתי גם אני בין הנחטפים. כדי לאסוף את חמישים היהודים הקיפו הז׳נדרמים את בתי היהודים ועברו מבית לבית ואת מי שמצאו לקחו עמהם. גם אבי היה ביניהם. מיד ראינו זה את זה. לא ידעתי אז שאני רואה אותו בפעם האחרונה. אבל

לבנו ניבא לנו רעות. פניו וזקנו היו לבנים כסיד ועיניו זלגו דמעות. על כל מה שקרה לא ידעה אמי דבר, כך שגם אותה לא הוספתי עוד לראות. כשנתמלאה המכסה העמיסונו על משאית כמליחים בחבית. לא הורשינו להיפרד מיקירינו. גיסתי, שנכחה במעמד נורא זה, ניסתה לגשת אלי, אבל כלבו של ה„בירגמייסטר" התנפל עליה, קרע את שמלתה ונשך לה ברגלה. תמונת הפרידה מהנשארים היתה כה מחרידה שלא אשכחנה לעולם. עיני אבי ליווני עד שהמשאית זזה ובאוזניי הדהדו דבריו שפעם אמר לי: „מחכים לך, בני, נסיונות קשים. אל תפול ברוחך. אתה צעיר, ואם ירצה השם, תזכה לראות במפלתם של שונאינו. הם סוף סוף ינוצחו ועמנו יחיה לנצח!"

בדרך נפגשנו עם עוד משאיות עמוסות יהודים. לא ידענו לאן מוליכים אותנו. ישבנו המומים ודמומים ומפוחדים לפתוח פה. מלווים עם נשק דרוך בידיהם שמרו עלינו כעל פושעים מסוכנים.

במחנה העבודה בשטיינק

סוף סוף הגענו לפוזנן. שם קיבלו את פנינו מפקדת מחנה העבודה וס"ס אחדים. בראותם את „הסחורה" שמחו מאד, ומשם הובילונו לאחד הכפרים הסמוכים לפוזן, לשטיינק. הגענו בלילה לשטיינק. זשנדרמים עם מקלות־גומי בידיהם הבהילונו למקומות „מגורינו". היינו כשבע מאות איש מכל הסביבה (מטורק, אונייוב, קולו וכו'). אנחנו, 49 הגברים מטורק, שכבנו ביחד במרתף אחד על קרשים מכוסי תבן. בבגדינו, עייפים, מושפלים ומיואשים. באותו לילה אף אחד מאתנו לא עצם עין. היינו שקועים במחשבותינו ובדאגותינו. פתאום עוררו אותנו, מעולמנו בו היינו נתונים — הבית והמשפחה — צריחות שומרינו. צווינו לצאת למסדר בוקר. תוך דקות ספורות היה עלינו להיות מוכנים. 700 איש הצטרכנו להתרחץ על יד משאבת־מים קטנה. התור היה ארוך, וטרם הספקנו להטביל את קצות אצבעותינו נשמעה הפקודה: „להפסיק להתרחץ, כי המים נחוצים למטבח!" אנו מתייצבים בתור לקבלת „ארוחת בוקר", אבל כלים לא היו לנו וגם לא נתנו לנו. נאלצנו לאלתר במקום פחיות שונות משימורים שהתגלגלו בחצר לכלי־אוכל, אשר בהם לקחנו את הקפה ואת המרק, אם בכלל כך אפשר לקרא להם.

אחרי „ארוחת בוקר" זו מיד התאַספנו למסדר. מפקד המחנה נאם לפנינו בזו הלשון: „אתם כעת לא בבית. במחנה־עבודה יש לעבוד היטב. מי שלא יעבוד לא יקבל אוכל. ראו הזהרתיכם!"

אחרי־כן התחילו בפעולת החיטוי. סיפרו אותנו כמו שמספרים כבשים בגז וכל אחד מאתנו קיבל מספר. מהרגע הזה חדלנו להתקיים כאנשים, והיינו

למיספרים. העבודה היתה קשה. למקום העבודה היה עלינו ללכת ברגל כחמישה עשר ק"מ בכיוון אחד. ההליכה הזאת התישה את כוחותינו עוד טרם הגיענו לעבודה. התזונה הדלה והעבודה המפרכת החלישונו מאד. וכשבימים הראשונים, בשיחה עם הפועלים היהודים הוותיקים, הבענו את דעתנו בקשר לאוכל הדל, ניחמונו: „חכו, חכו, עוד יבואו ימים, שאתם תלקקו את הצלחות באוכלכם את המרק שיינתן לכם. גם אנחנו כך סברנו בהתחלה".

ובאמת צדקו. היינו כל היום רעבים ואת המרק הדל נטול כל טעם, את הקפה, או יותר נכון מים דלוחים ומנת לחם צר של 250 גר', בלענו לתוכנו בן רגע. גם התנאים הסניטאריים היו איומים, אבל לכל הדברים האלה איכשהו יכולנו להסתגל. אבל ההינתקות ממשפחותינו-יקירינו היה הדבר הגרוע ביותר אשר אתו לא יכולנו להשלים. בזמן העבודה לא היה לנו פנאי לחשוב, אבל בלילות, עם כל היותנו עייפים עד מוות, היו מחשבותינו נושאות אותנו הביתה ודאגתנו ליקירינו הטרידתנו מאד.

והנה, יום אחד במסדר הבוקר, הודיענו מפקד המחנה שיכולים אנו להתכתב עם בני משפחותינו. בן רגע נכנסה בנו נשמה יתירה, לשמחתנו לא היה גבול. כעת בדרך מהעבודה הביתה צעדנו בצעדים מאוששים בתקווה, כי מחכים לנו מכתבים מהבית, וכשמצאנו גם חבילות מליאות מאכלי-בית וארוזות על-ידי אמותינו, נשותינו ואחיותינו, חשנו את החום הביתי בגופנו. נוספו לנו כוחות ומרץ, והתקווה התחילה לעודדנו, שהכל יעבור בשלום ונזכה עוד לחיים טובים.

אבל „הפשרה" זו לא נמשכה זמן רב. התחילו להגיע אלינו שמועות מיהודי קולו שמשפחותיהם גורשו מבתיהם ונשלחו אי-שם, וכעבור זמן קצר קיבלתי גם אני ידיעה מגיסתי שב-6 לדצמבר 1941 היתה „אוואקואצייה" חלקית של בני עיירתנו, ובין הנשלחים היו גם הורינו. היא לא כתבה לי מפורשות לאן גורשו, אבל אז התחילו כבר להתהלך שמועות, שמגרשים את היהודים לחאלמנו. ומבלי לדעת בדיוק מה מתרחש שם, היה השם לכשעצמו מעורר בנו צמרמורת. הקשר עם גיסתי לבסוף גם כן פסק, כי שאריות יהודי טורק פוזרו בכיוונים שונים עם חיסול הגיטו; מי ל„מושבה" ומי לחאלמנו ומי למחנות-עבודה שונים.

גם במחנה העבודה שלנו הלך מצבנו ונעשה קשה יותר מיום ליום. מנהל העבודה שלי, הפולני, קוסמובסקי, היה אדם רע, שונא יהודים וגרם לנו צרות מצרות שונות בתתו כך סיפוק לאופיו הסאדיסטי, ודרך אגב היתה לו אימרת-כנף: „בפולין הייתי מתאגרף. נאבקתי עם בני-אדם, וכעת אני מרביץ ביהודים!"

אנשים נפלו כזבובים. וכשפעם נשאלו החלשים, הרוצים הם לחזור הביתה,

וענו בחיוב ובשמחה על השאלה, הועמסו מיד על משאיות והובלו למקום אשר ממנו אין חוזרים עוד.

מחנה גוטנברון

בסוף שנת 1942 חוסל מחנה **שטיינק** והאנשים המסוגלים לעבוד הועברו למחנה **גוטנברון** (גם־כן על יד פוזן) היינו 1200 יהודים. האוכל היה כאן עוד יותר גרוע מאשר במחנה שטיינק. 200 גר׳ לחם ליום, קצת מים בתור קפה שחור ומרק עם קליפות תפוחי־אדמה, שאריות ממטבח הגרמנים. עבדנו עבודת פרך, ולא פעם היה עלינו לעבוד עבודה נוספת בלילה בטעינת משאות שונים בקרונות. „זקן היהודים" הממונה עלינו, יהודי מהמבורג, גולדברג, התאכזר בנו לא פחות מאשר גרמני. אלה, שעדיין היו להם בגדים ממשלוח החבילות מלפני זמן, מכרום כדי לקבל תמורתם ולהוסיף קצת אוכל למנות הזעומות ולהחיות את הנפש. אבל גם מצב זה לא נמשך זמן רב. כשנודע הדבר הזה למפקד המחנה. צווינו באחד ממסדרי הבוקר למסור את הכל מה שיש לנו. הותר לנו להשאיר אך ורק שתי כותנות ושני זוגות מכנסיים. הרעב עשה בנו שמות. מדי פעם באו אלינו משלוחי יהודים, ובכל זאת התמעט מיספרנו והגיע לשמונה מאות. האחראים לעבודות־הבניין התאוננו בפני מפקדת המחנה שאם לא יינתנו להם פועלים המסוגלים לעבוד הם לא יהיו אחראים עוד לביצוע תוכניות העבודה. מובן מאליו שהיהודים בהיותם כל הזמן במצב של תת־תזונה, לא יכלו לעבוד כפי שדרשו העובדים האחרים, שקיבלו אוכל רגיל. אז נבנה מחנה עבודה חדש, אשר בו השתכנו 1500 פולנים. הגרמנים, אומנם הבינו את הסיבות, אבל האשימונו בעצלנות או ברצון לחבל.

מדי פעם היו הרוצחים עורכים „הצגות" עבור כל אנשי המחנה, "הצגות" מיוחדות במינן — תליית יהודים.

יום אחד ניתלו ארבעה יהודים שנאשמו בעבירה „חמורה ביותר" ; בזמן העבודה בשדה תפוחי־אדמה, הרשו לעצמם לקחת תפוחי־אדמה אחדים. המשגי־חים הפולנים הלשינו לפני מפקד המחנה על המעשה הזה. „הפושעים" המסוכנים נידונו לתלייה. לפני ביצוע גזר־הדין נאם לפנינו המפקד והסביר לנוכחים את נמוקי גזר־הדין הקשה. היהודים צוו אחרי־כן לקבור את מתיהם.

פעם נקראנו למסדר לילי, אשר בו נערכה „סלקצייה" (מיון) קפדנית מאד. 500 יהודים נשלחו לחאלמנו, 200 הועברו למחנה אחר ומאה נשארו במחנה לנקותו ולהכינו לתפקידים שונים. הנשלחים לחאלמנו הועמסו כבהמות בקרונות בקר ולוו במכות וצריחות. המעמד היה מזעזע. גברים בכו כתינוקות. הקרונות אוטמו ונשארו עומדים לילה שלם. מהקרונות נשמעו כל הזמן יבבות קורעות

לב. הצעקות האלה הדהדו באוזנינו זמן רב. לבקר המובל לשחיטה דמינו. בלילה, בחוזרנו מהעבודה, כבר לא היו הקרונות, ודממת מוות שררה במחנה.

מהתקופה שבה הייתי במחנה גוטנברון נחרת בזכרוני מקרה נדיר מאד. פעם בעבדי על יד פסי הרכבת ובשפכי כורכר בין הפסים הגיעה רכבת עמוסת תפוחי־אדמה. התחשק לו ליהודי אחד לקחת תפוח אחד. באותו רגע נשמעה יריה. אחד משומרי הרכבת הרג את היהודי במקום ובירייה השנייה פגע ביהודי שני, שעמד על יד הראשון ועבד וכלל לא היה מעורב במעשה. את היהודי הפצוע קשה הבאנו למחנה. הוא נותח ושתי רגליו נכרתו. אז קרה דבר שהיה מחוץ לתחום שכלי. מפקד המחנה התעניין באופן אישי בנפגע. ביקר אצלו וציווה על הרופאים שיעשו כמיטב יכולתם להצילו. ופעם אפילו התבטא שצר לו, שאדם חף מפשע נפגע. היה זה ניצוץ אור בודד בחשכת הלילה הנאצי הארוך במחנה זה.

באחד מהמסדרים הודיע לנו מפקד המחנה, שנישלח למחנה אחר, כי מחננו מתחסל. לכל אחד מותר לקחת מטען אישי 10 ק״ג. אינני יודע לבטח אם מפקד המחנה ידע את היעד, אבל לנו נדמה היה ששולחים אותנו לחאלמנו. לברוח היה בלתי אפשרי. ובכן מיואשים מסרנו את עצמנו ליד הגורל. וכך באחד מימי יולי 1943 יצאנו מהמחנה לתחנת־הרכבת. שם כבר הוחוור לנו היטב מהו היעד. חיכתה לנו רכבת ארוכה, ובקרונותיה הרבים יהודים מכל פלך פוזן. הועמסנו בקרונות בשיטה הנאצית המקובלת בצריחות ובמהלומות. הקרונות אוטמו. היינו שם דחוסים כסרדינים בקופסת־שימורים. הבנו שגזר־דיננו נחרץ.

היינו 75 איש בקרון. קשה לתאר את מצבנו האיום: ללא כל תנאים סאני־טאריים, ללא מים, ללא אוויר לנשימה וללא כל זיק של תקווה לטוב. בהיזכרי ביום זה חיל ורעדה אוחזים בי וכל המסתכל באותו רגע בפניי לבטח ייבהל ויחשדני שקיבלתי התקפת טירוף. על יד האשנב הקטן עמדו יחידים, שהתמזל מזלם, ועליהם היה לדווח לכולנו על כיוון הנסיעה, עד שלבסוף הוברר לנו ללא כל ספק — היעד הוא **אושוויץ**. היה זה ליל יולי, ליל קיץ וירח נעים. אבל עבורנו היה זה ליל־סיוט.

פתאום חשתי שהרכבת עצרה. פניתי לקרובים אלי ואמרתי: יש לראות איפה אנחנו. באותו רגע התגלתה לפני תמונה איומה — דליקה ענקית שאי־אפשר לכבותה. כמובן שהיתה זו תמונה דמיונית, שביטאה את המציאות האיומה. הבריחים הוסרו, הדלתות נפתחו לרווחה, והצעקות מכל הצדדים הפילו עלינו אימת־מוות. **„אלע ראוס!" — „כולם מיד החוצה"**. וברציף רואים אנו אנשים משונים, לבושים בגדים מפוספסים בכל מיני צבעים, מתרוצ־

צים מקרון לקרון, חוטפים את חבילותינו ומערימים אותן בערימות גדולות על הרציף. הועמדנו בשורות בחמישיות. מאות אנשי ס"ס מצויידים במקלעים שומרים עלינו. והנה נשמעת הפקודה: „החלשים יכולים לעלות על המשאיות". יהודים נחפזים למשאיות ונדחקים לשם בעזרת קתות הרובים של הגרמנים... וכפי שנודע לנו אחרי־כן, אף אחד מהם לא נשאר בחיים. הם הובלו מיד לתנורי־האש (לקרמאטוריום). כעת ידענו ברורות — אנחנו נמצאים **באושוויץ**.

אושוויץ

לאנשי הגסטאפו, אשר ערכו לנו „קבלת פנים" כזאת, לא די היה במשלוח החלשים למוות, אלא ערכו עוד „סלקצייה". הגיע הרופא מס"ס. הועמדנו בשורה והוא עבר בינינו ובשרביטו בידו קבע בן רגע את גורלנו: למוות או לחיים בינתיים.

התמזל לי מזלי והופניתי ימינה. הפנייה שמאלה היתה ידועה לנו משכבר הימים. התמונות המוכרות לי היטב חזרו על עצמן, אלא שהפעם היו ביתר שאת וביתר טראגיות. אנחנו בני המזל הטוב הועמדנו בשורות על מנת לצאת את המחנה. ספרו אותנו כאילו היינו נכס חשוב ויצאנו לדרך מוקפים שומרים.

הגענו למחנה מוקף תיל דוקרני ומחושמל. גם כאן מצאנו מאות יהודים לבושי ה„פיז'מות" (נמנמות עם פסים מגוונים שונים). הסתכלנו בהם כאילו היו יצורים לא מעולם הזה. הם ניחמונו שבעוד זמן קצר גם אנו ניראה כמוהם.

אחרי זמן קצר הועמדנו בשורות במגרש המסדרים. צווינו לפשוט את בגדינו ולעמוד עירומים כביום היוולדנו. בגדינו נערמו בערימה אחת. הכל מה שהיה לנו נלקח מאתנו, אפילו שאריות הלחם. הוליכו אותנו לבית־המרחץ. שם בילינו את הלילה הראשון. גלחו את שערותינו בכל גופנו וחילקו לנו את „מדי המחנה" — הבגדים ה„מפוספסים", אחרי כן שיכנו אותנו בעליית גג. שבועיים — ביום בחוץ ובלילות בעליית הגג — התגלגלו מאות אנשים, אומל־לים, אשר איבדו כמעט צורת אנוש.

בימים קשים אלה היתה לי משאלה אחת: מי יתן ויעבירונו במהרה למחנה עבודה קבוע. לבסוף נשלחנו 300 איש למחנה **לאגישא**.

המחנה לאגישא

המחנה לאגישא היה כעשרים ק"מ מאושוויץ. מחנה המקום ייאש אותנו מהרגע הראשון. שדה ענקי מוקף גדר תיל מחושמלת ושמור שמירה מעולה. בקצה המחנה עמד צריף־עץ. במסדר הבוקר מסר לנו מפקד־המחנה את סדר־

יומנו. עוזריו היו גרמנים צעירים, אנשי ס״ס. למראנו צעקו בשמחה: „חיכינו לכם זמן רב, אנחנו נראה לכם את פרצופינו האמיתיים!"

ובאמת רק בהביטנו עליהם נרעדנו. חולקנו לקבוצות בנות 20 איש. עבודתנו היתה מפרכת. תוך עשר דקות היה עלינו להעמיס 20 מריצות באבנים. את האבנים היה עלינו לחצוב באדמה הקשה כבטון. אסור היה לנו לנוח אפילו רגע. בעד העבירה הקטנה ביותר הוכינו באכזריות. עבדנו כל יום עשר שעות, כשמנת מזוננו היתה: 200 גר׳ לחם וליטר מרק. הוכרחנו גם להוסיף שתי שעות עבודה לילית, כי עלינו מוטלת האחריות להקים את המחנה. אין ברירה. השתדלנו לעבוד כמיטב יכולתנו ואפילו מעבר מזה. לילה אחד, בהיותנו עייפים עד מוות ובקוותנו שאחרי השעתיים הנוספות סוף סוף יותן לנו לישון, צווינו להופיע למסדר לילי, להתרחץ על יד הברז היחיד שהיה במחנה. גם את „השגעון" הזה מילאנו ושכבנו לישון. בהיותי שקוע בשנתי נחרדתי מצעקת אחד היהודים בבלוק. התעוררתי והמראה שנתגלה לפני היה כה איום ומשונה שברגעים הראשונים חשבתי שאני חולם חלום סיוט. בבלוק היה מפקד המחנה, הגרמני שמידט. הוא עמד ובמקל־הגומי שבידו הרביץ ביהודי הערום. כולם כמעט התעוררו לצעקות המוכה. שמידט פנה אלינו בזו הלשון: „לבטח אתם תוהים על המראה הזה. ובכן מעשה שהיה כך היה. בדקתי את מצב הנקיון שלו ומצאתי שכלי־האוכל שלו לא נוקו. עוד מעט גם אתם תטעמו את טעמו". אמר ועשה. כמובן שעל נקלה יכול היה למצוא אצל כל אחד מאתנו חטאים כאלה. וכל אחד מאתנו קיבל את מנת המכות שהקציב האכזר מראש למטרה זו. הלילה האיום עבר והנה מסדר בוקר, ועלינו ללכת לעבודה.

והנה עוד יום שנחרת בזכרוני. אנשי הס״ס נטפלו לשני יהודים והרביצו בהם מכות רצח כל היום. ובערב בבואנו למחנה שמו קרש עץ על צווארי אחד מהם והתחילו להתנדנד עליו כעל נדנדה. לבסוף נחנק היהודי. את השני הכניסו לחבית, גלגלוהו ובעטו בו עד שלבסוף גם כן נפח את נשמתו. אחרי המעשה הודיעו שני הרוצחים ששני היהודים נענשו על נסיונם לברוח.

מהיום הזה והלאה חזרו ונישנו תמונות כאלה כמעט כל יום. יהודים אחדים נרצחו מדי יום על נסיונם, כביכול, לברוח.

לילה אחד נכנס לבלוק שלי מפקד המחנה שמידט. על ידי ישן ספר יהודי, וכלי הגילוח על ידו. הוא תפס את סכין הגילוח וחתך לי את העור בצוואר. התעלפתי מתבוסס בדמי. חברי העבירוני לחדר־החולים. הרופא חבש את צווארי ואמר ליהודים שהביאוני, מה לעשות בי, וציווה להכניסני לחדר־המתים (כך אחרי־כן סופר לי). שם חזרתי להכרתי ופתחתי את עיניי. פתאום הופיע שמידט, ניגש אלי ואמר: „אם תחיה תחיה, ואוי ואבוי לך אם תספר משהו. אהרגך

ככלב!" הוא הורה לרופא להחזירני לחדר־החולים ולטפל בי כהוגן וגם ציווה לתת לי אוכל טוב ומזין כדי שאבריא מהר. אחרי החלמתי קיבלתי גם עבודה קלה. מאז לא הוסיף עוד שמידט להרביץ בי. במחנה נפוצה שמועה שניסיתי לאבד את עצמי לדעת.

עד היום אינני מסוגל להבין את משמעות המקרה הזה שקרה לי עם שמידט. כנראה גם נפשו של רוצח טומנת לעתים בקרבה הפתעות.

במחנה „לאגישא" נספו 300 יהודים מפולין ושלוש מאות יהודים מצרפת וכמו כן רבים מהונגרייה. מדי פעם הובאו משלוחים חדשים מאושוויץ, ואחרי שהות זמן־מה אצלנו נפלו במאותיהם מתת־תזונה ומהעבודה הקשה. יכולתי לכתוב על המחנה הזה ספר שלם, אבל קצר המצע וגם אפס הכוח. וכי בן־אדם מסוגל הכל לזכור ועל הכל לכתוב. התמונות בדרך כלל חזרו על עצמן בשינויים מסויימים. כל יום, וכל שעה, יכלו לשמש כרקע לספר שלם — ספר המרטירולוגייה של העם היהודי.

יאוורזשנו

ב־17 באוגוסט 1944 חוסל מחנה **לאגישא** וביחד עם מיספר צעירים שהצליחו להחזיק מעמד נשלחתי למכרות־פחם **ביאוורזשנו**. העבודה אומנם היתה כאן קשה מאד, אבל קיבלנו אוכל יותר טוב מאשר בלאגישא. העבודה היתה גם מסוכנת מאד. מדי פעם קרו תאונות קטלניות. אבל לכל הפחות לא הרביצו בנו. לעבודה הלכנו מוקפים שומרים ובימים הראשונים היינו גם כבולים בשרשרות.

ב־9 בפברואר 1945 הובהלנו על־ידי אנשי ס"ס בזמן העבודה והוחזרנו למחנה. בשתים עשרה בלילה יצאנו ברגל לדרום גרמניה. הלכנו בקבוצות בנות 100 איש, כששומרינו אינם נמים ואינם ישנים ושומרים עלינו כעל כל דבר יקר.

תהלוכת־המוות

לתאר את „תהלוכת־המוות" קשה מאד. כל מי שפיגר מלכת עם השיירה נורה מיד. אינני יודע כמה היינו בצאתנו מיאוורזשנו, אבל דבר אחד ברור לי: משני צידי הדרך שכבו מאות הרוגים ומתים.

החורף היה במלוא תקפו. היה קר ורטוב. בלילות ישנו במחסנים, ובכל מיני מבנים ריקים. השתדלנו להצטופף ככל האפשר למען נוכל בגופותינו הצנומים להתחמם בלילות הקור. ידענו שסופם של הגרמנים הולך וקרב, ועלינו לעשות את כל המאמצים להחזיק מעמד.

לילה אחד הגענו למחנה ריק. נפלנו עייפים עד מוות על קרשים ריקים. פתאום שמענו שאנשי הס״ס בורחים. קמנו מיד, כאילו כוחות נסתרים נוספו לנו. וקודם כל פנינו למחסנים בחיפוש אחרי מצרכי מזון. לכל הפחות לאכול פעם אחת בחיים לשובע, אבל במעשה נחפז זה עשינו משגה חמור. אנשי הס״ס המעטים שנשארו במחנה על אף הכל ולמרות הכל, התחילו לירות בנו ורבים מאתנו נפלו. היה עלינו קודם לבדוק היטב אם באמת המחנה התרוקן מהגרמנים. לא נזהרנו ושילמנו מחיר יקר.

בבוקר שוב נשמעה הפקודה המוכרת לנו היטב „אלע ראוס, שנעל״ — „כולם לצאת מיד!״ — היו אלה חיילים גרמנים שנשארו אתנו להוליכנו לעומקה של גרמניה. ושוב נסחבנו מכפר לכפר, מעיר לעיר בלי לדעת את היעד. לפעמים ריחמו עלינו אכרים והוציאו לנו תפוחי־אדמה מבושלים או קצת מרק. כך הגענו למחנה **גרוסרוזן**.

כאן לא שהינו זמן רב. הטעינו אותנו בקרונות, 80 איש בקרון. קפאנו מרוב קור. וכשהגענו לתחנה מסויימת התירו לנו אנשי הס״ס לצאת מהקרונות לחלוץ את עצמותינו. אבל היינו קפואים ולקרשי־עץ דמינו ולא יכולנו לזוז ממקומותינו. הגרמנים נכנסו לקרונות והתחילו לגרשנו בקתות רוביהם. מי שמסוגל היה עדיין להזיז לכל הפחות אבר אחד ניסה לרדת מהקרון. הסתבר שכמחצית קפאו ומתו. אחרי שקצת התחממנו שוב הוכנסנו לקרונות והובלנו ל**בוכנוואלד**.

גם כאן לא הורשינו להיכנס מיד לבלוקים. שני לילות התגלגלנו בחוץ. ושוב התמונה המוכרת לנו: מתים מרעב ומקור. בלילה השני ירד שלג. היינו כה עייפים שלא הרגשנו בשלג שכיסנו וייתכן גם שהצילנו מלקפוא וממוות בטוח. השוטרים הוציאונו מתחת לערימות השלג.

באחד באפריל 1945 הגיעה הפקודה לעזוב את מחנה בוכנוואלד. אני וצעירים אחדים החלטנו להתחבא מתחת לבלוקון אחד ולא ללכת עם כולם. שכבנו ימים אחדים. קיווינו שבכל רגע עשוייה הגאולה לבוא.

הגאולה

ב־11 באפריל 1945 בארבע אחרי הצהריים, הוציא אחד מאתנו את ראשו החוצה ומיד קרא בשמחה: „אחים, על הצריפים מתנוססים דגלים לבנים!״ יצאנו ממחבואינו ולא האמנו למראה עינינו. דגלים לבנים מתנופפים וטנקים אמריקאיים מגיעים. עמדנו כחולמים בהקיץ. הנה הגיעו גם סניטאריים אמרי־קאיים ובראותם אותנו בלבושנו המוזר, ובמראנו המשונה, שלדים מתנועעים, עמדו והסתכלו בנו ורק כעבור פסק־זמן קצר היו מסוגלים להבין מה שקרה

אתנו. מיד ניגשו למלאכה: לטפל בנו ולהגיש לנו עזרה רפואית ולהביאנו למצב נורמאלי. עם כל רצונם הטוב להציל את כולנו, לא הצליחו. רבים נפחו את נשמתם על סף הגאולה.

הבתים בהם השתכנו קודם השומרים והחיילים הפכו מיד לבתי־חולים, לשם הועברנו לטיפול נמרץ באהבה ובמסירות שאינה ניתנת לתאר.

גם אני הייתי בבית־חולים כזה. שלושה חודשים אחרי השחרור עזבתי את בוכנוואלד ונסעתי ללנדסברג, מחנה יהודי של שארית־הפליטה. במינכן פגשתי את אחי. אתו אני כעת ביחד ומקווה שלא ניפרד אף פעם זה מזה.

יונה פרעסאייזן

מיינע טרויעריקע מלחמה איבערלעבענישן

איך האָב געלעבט אין שטעטל טורעק מיט מיין משפחה גאנץ גליקלעך ביז ס'איז אויסגעבראָכן די צווייטע וועלט-מלחמה.

טורעק איז געווען פון די ערשטע שטעטלעך וועלכע זענען, כמעט, מיטן אויסברוך פון קריג אַריינגעפאַלן אין די דייטשע הענט, און פון ערשטן טאָג האָט די יידישע באַפעלקערונג באַלד אָנגעהויבן צו פילן דעם טעם פון דער דייטשער אָקופּאַציע. יידיש האָב און גוטס איז געוואָרן הפקר, מענער זענען גענומען געוואָרן אויף צוואַנגס-אַרבעט, יידן האָבן געמוזט טראָגן געלע לאַטעס, ט'איז פאַרבאָטן געוואָרן יידן צו גיין אויפן טראָטואַר און נאָך פיל אַנדערע גזירות, וועלכע האָבן געהאַט איין ציל: דערדריקן און משפיל זיין דעם יידן. מיינע צוויי ברידער (מיר זענען געווען זעקס זין) האָבן געאַרבעט ביים אויפשטעלן די אויפגעריסענע בריקן. פאַרטאָג זענען זיי געגאַנגען צו דער אַרבעט און צוריקגעקערט זיך ביי נאַכט צעשלאָגן מערדערלעך דורך די דייטשע כוליגאַנעס.

אונדזער פלאַן אַנטלויפן צו די רוסן (מיר די זעקס זין און צוויי שוועגערינס מיט די עלטערן) איז אָפּגעוואָרפן געוורן דורך די עלטערן. צום סוף נאָך פיל מיינונגס-אויסטוישן, באַגלייט מיט געוויין און פיל צער, זענען מיינע דריי ברידער און איין שוועגערין אַוועק קיין רוסלאַנד, און איך מיט מיין עלטסטן ברודער זענען פאַרבליבן מיט די עלטערן.

מיר האָבן געוווּסט אַז מיר וועלן פיל ליידן, אָבער קיינעם פון אונדז איז נישט איינגעפאַלן אין געדאַנק אַז די אכזריותדיקייט פון די דייטשן וועט אָננעמען אַזאַ שרעקלעכע פאָרם.

און גזירות האָבן זיך אָנגעהויבן שיטן אויף אונדזערע קעפּ ווי האָגל, איין גזירה שווערער און שרעקלעכער פון דער אַנדערער.

איין טאָג (איך געדענק שוין נישט גענוי די דאַטע) זענען באַפוילען געוואָרן אַלע יידן, מענער, פרויען און קינדער, זיך פאַרזאַמלען אויפן מאַרקפּלאַץ. דער בירגערמייסטער (אַ געוועזענער פאָלקסדויטש) האָט אויסגערופן אַז אַלע מענער

— יונג און אַלט — מוזן אַרבעטן ביי פאַרשידענע אַרבעט אין שטאָט: ביי גערטנעריי, ביים ברוקירן גאַסן אאז"וו. ביי דער אַרבעט האָב איך מיט אַ חבר גערעדט עטלעכע ווערטער און מיר זענען פאַרהאַלטן געוואָרן און געשיקט אין פּאָליציי־קאָמענדאַטור. דאָרט האָט מען אונדז שרעקלעך צעשלאָגן. דער לויטענאַנט אַליין האָט אָנגעוויזן די פּאָליציסטן ווי אַזוי אונדז צושלאָגן. ער האָט דאָס געטאָן מיט אַ גרויסער סאַדיסטישער באַפרידיקונג און באַגלייט אונדז מיט מאָראַל־פּרעדיקונג: „איצט וועט איר שוין וויסן ווי מ'דאַרף אַרבעטן ביים דייטש!"

נאָך דער שטראָף זענען מיר צוריק געשיקט געוואָרן צו דער אַרבעט. מאָראַליש און פיזיש צעבראָכן האָבן מיר זיך אומגעקערט ביינאַכט אַהיים. די עלטערן האָבן אויסגעבראָכן מיט אַ שרעקלעך געוויין. ווער ווייס וויפל געוויסנסביסן זיי האָב געהאַט וואָס זיי האָבן אָפּגעוואָרפן דעם פּלאַן אַנט־לויפן קיין רוסלאַנד.

חנוכה 1940 האָט זיך גוט איינגעקריצט אין זכרון פון טורקער יידן. מיר האָבן געמוזט פאַרלאָזן אונדזערע וווינונגען אין צענטער פון שטאָט און אריין אין געטאָ. אָבער דאָס אַלץ איז נאָך נישט געווען דאָס ערגסטע. מיר האָבן געוווינט צוויי משפחות אין איין דירה, און איך האָב ווייטער געאַרבעט ביי גערנטעריי.

דעם 19 יוני 1941, צוויי אזייגער גיי איך צו מיין ברודער, וועלכער האָט געוווינט אין אַן אַנדער גאַס. פּלוצים דערזע איך דורך דעם געטאָ־צוים ווי מ'פירט יידן אויף וועגענער אין ארבייטסאַמט. איך האָב באַלד פאַרשטאַנען אַז דאָס איז עפּעס נישט גלאַטיק. און איידער איך האָב באַוויזן צו אַנטלויפן האָבן זיך געעפנט די טויערן פון געטאָ און ס'פּאָרט אַריין איין אויטאָ, און אַ קליין געוווקסיקער מאַן איז אַרויס פון אים (שפּעטער האָב איך שוין געוווּסט אַז דאָס איז דער אינזשיניער נוימאַן, דער אָנפירער פון אַלע פויזנער אַרבעטס־לאַגערן). ער האָט צוגערופן דעם „יודנעלטעסטן" און האָט אים באַפוילן צושטעלן 50 מאַן אין משך פון 5 מינוטן. דאָס איז אַלץ פאַרגעקומען אַזוי שנעל אַז איך האָב נישט באַוויזן צו באַהאַלטן זיך, און באַלד בין איך שוין געווען צווישן די פופציק פאַרכאַפּטע צו דער אַרבעט. כדי צושטעלן די געפאָ־דערטע צאָל מענער האָט די ז'אַנדאַמעריע אַרומגערינגלט די הייזער און אַלע מענער זענען געצוווּנגען געוואָרן אַרויסצוגיין פון די הייזער. צווישן אַנדערע איז געווען אויך מיין פאָטער. איך האָב אים גלייך באַמערקט, און אויך ער מיך. אונדזערע פאַרצווייפלטע בליקן האָבן זיך געטראָפן. דאָס לעצטע מאָל האָבן מיר זיך געזען. זיין געזיכט און זיין באָרד זענען געווען ווייס ווי קאַלך

און זיינע אויגן זענען געווען פאַרלאָפן מיט ביטערע טרערן. פון דעם אַלעמען האָט מיין מוטער נישט געוווּסט, און אַזוי אַרום האָב איך שוין נישט זוכה געווען איר צו זען און זיך מיט איר געזעגנען. מ׳האָט אונדז אָפּגעצײלט פופציק מענער און גלייך אריינגעשטופּט אין לאַסט־אויטאָ. מ׳האָט אונדז נישט געלאָזט זיך געזעגנען מיט אונדזערע נאָענטע, און מיין שוועגעריין, וועלכע האָט געוואָלט צו מיר צוגיין איז פאַרטריבן געוואָרן דורך דעם בירגערמייסטערס אָנגערייצטן הונט. דער ווילדער הונט האָט צעריסן איר קלייד און איר צעביסן. שווער און ביטער איז מיר געווען אויפן הארצן און איך בין געווען אינגאַנצן פאַרצווייפלט. פאַר מיינע אויגן זענען געשטאַנען די שרעקלעכע בילדער — דאָס געזעגנען זיך פון די פאַרכאַפּטע מיט זייערע נאָענטע. איך האָב פאַרשטאַנען אַז ס׳קומען איצט פאַר מיר זייער שווערע טעג. מיין פאָטערס בליק האָט מיך באַגלייט ביז דער לאַסט־אויטאָ האָט גערירט און אין מיינע אויערן האָבן געהילכט זיינע ווערטער וועלכע איך האָב נישט איינמאָל פון אים געהערט: „ס׳דערוואַרט דיך, מיין קינד אַ שרעקלעכער קאַמף, אָבער זיי מוטיק. דו ביסט יונג און דו וועסט באַשטימט איבערלעבן די פאַרשאָלטענע **עמלקים**. זיי וועלן סוף סוף פאַלן און דאָס יידישע פאָלק וועט בלייבן!״

אויפן וועג האָבן מיר געטראָפן נאָך לאַסט־אויטאָס באַלאָדן מיט יידן, און מיר זענען געפאָרן אין איין ריכטונג, אָבער מיר האָבן נישט געוווּסט וווּהין מ׳פירט אונדז. מיר האָבן מורא געהאַט צו ריידן איינער צום אַנדערן ווייל אויף יעדן אויטאָ זענען געווען באַוואָפנטע היטער. מ׳האָט אונדז געפירט ווי שרעקלעכע פאַרברעכער.

ענדלעך זענען מיר געקומען אין דער שטאָט **פּויזן** Poznan דאָ האָבן שוין אונדז דערוואַרט די לאַגערקאָמענדאַנטור, 2 ס״ס־מענער. זיי האָבן זיך שטאַרק דערפרייט מיט דער „**סחורה**״. פון פּויזן האָט מען אונדז געבראַכט אין אַ דאָרף **שטיינעק**, עטלעכע קילאָמעטער הינטער פּויזן. ס׳איז שוין געווען נאַכט. די ז׳אַנדאַרמען האָבן אונדז מיט גומענע שטעקנס געטריבן אין אונדזערע „קוואַרטירן״. מיר זענען געווען ביי אַ 700 מענער, אַלע פון אונדזער סביבה (טורעק, אוניעוו, קאָלאָ אאַז״וו). מיר טורקער יידן (49) זענען געווען צוזאַמען אין אַ קעלער. אונדזערע געלעגערס זענען געווען פריטשעס אויסגעבעטע מיט שטרוי. מיר זענען געלעגן, אין די זאַכן. קאָלדרעס האָבן מיר נישט באַקומען. קיינער פון אונדז האָט כמעט נישט פאַרמאַכט קיין אויג. יעדער איז געווען פאַרטראַכט און מיט זיינע געדאַנקען ביי די משפחות. די נאַכט איז אַ דורך גאַנץ גיך. פון אונדזערע געדאַנקען האָבן אונדז אַרויסגעריסן די געשרייען פון די וועכטער און אונדז אויפגעשטעלט אויף די פיס. מ׳דאַרף זיך גיין וואַשן.

700 מענער האָבן זיך געדאַרפט וואַשן ביי אַ קליין פּלומפּל אויפן הויף. די ריי איז געווען אַ לאַנגע. איידער מיר האָבן באַוויזן איינטונקען די פינגער איז די פּלומפּ געשלאָסן געוואָרן, ווייל מ׳ברויכט דאָס וואַסער פאַר דער קיך. מיר שטעלן זיך אַיין אין אַ ריי נאָך פרישטיק, אָבער כלים צו נעמען קאַווע האָבן מיר נישט באַקומען. אויפן הויף האָבן מיר געפונען פאַרשידענע בלעכן און קאָנסערוועןַ־פושקעס און אויפן אָרט האָבן מיר זיי פאַרוואַנדלט אין כלים צו נעמען קאַווע אָדער זופּ.

נאָך דעם „פרישטיק״, ביים „אַפּעל״ האָט דער לאַגעראויפזעער, געהאַלטן פאַר אונדז אַ רעדע: „איר זייט איצט נישט אין דער היים. אין לאַגער מוז מען אַרבעטן. דער וואָס וועט נישט אַרבעטן וועט אויך עסן נישט באַקומען״. מ׳האָט אָפּגעשוירן די האָר אַזוי ווי שעפּסן און יעדער פון אונדז האָט באַקומען אַ נומער. מיר האָבן נישט מער קיין נעמען, מיר האָבן נומערן. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע. פון לאַגער ביזן אַרבעטס־פּלאַץ איז געווען אַרום 15 קילאָ־מעטער. טאָג־טעגלעך האָבן מיר געמוזט אַדורכמאַכן דעם דאָזיקן וועג צופוס אַהין און צוריק. דאָס עסן איז געווען זייער שלעכט און ווייניק. פון אָנפאַנג איז אונדז געווען שווער זיך צוגעוויינען צו דער זופּ, וועלכע מיר האָבן באַקומען. ס׳זענען אָבער געווען מענטשן אין לאַגער, וועלכע זענען געקומען פאַר אונדז און זיי האָבן אונדז „געטרייסט״. אין אַכט טעג אַרום וועט איר נאָך לעקן די פינגער פון אַזאַ זופּ. און לײדער האָבן זיי געהאַט רעכט. די מאָגערע טעמלאָזע זופּ, אַ ביסל קאַווע — מער וואַסער ווי קאַווע — און 250 גראַם ברויט — אָט דאָס איז געווען אונדזער עסן. און אַרבעטן האָט מען געמוזט שווער. אויך די היגיענישע באַדינגונגען זענען געווען שלעכטע. אָבער דאָס ערגסטע פאַר אונדז איז געווען וואָס מיר זענען אָפּגעריסן געוואָרן פון אונדזערע היימען, מיט וועלכע מיר האָבן נישט געקאָנט בשום אופן זיך פאַרבינדן. אַזוי זענען פאַרביי איייניקע וואָכן. איינמאל ביים מאָרגן אַפּעל האָט אונדז דער לאַגערפי־רער דערפרייט מיט אַ גוטער בשורה: מ׳קען שרייבן בריוו אַהיים. באַלד האָבן מיר פאַרגעסן אַלע צרות און געשריבן בריוו צו די נאָענטסטע. און נאָך גרעסער איז געווען די שמחה אַז מיר האָבן נישט נאָר בריוו באַקומען נאָר אויך פּעקלעך מיט שפּייז און מיט קליידונג. אָבער לאַנג האָט די פרייד נישט אָנגעהאַלטן. די יידן פון קאָלאָ האָבן דערהאַלטן אַ ידיעה אַז זייערע פאַמיליעס זענען ארויס־געשיקט געוואָרן פון שטאָט. אין אַ קורצער צייט אַרום, דעם 6 דעצעמבער 1941 האָב איך אויך דערהאַלטן אַ ידיעה דורך מיין שוועגערין, אַז מיינע טייערע עלטערן זענען „עוואַקואירט״ געוואָרן. זי האָט מיר נישט געשריבן „וווּהין״, אָבער, אין יענער צייט, איז שוין פאַר אונדז אַלע געווען קלאָר אַז די יידן

פון טורעק און אומגעגנט זענען פאַרשיקט געוואָרן קיין **כעלמנאָ. בלויז** דער נאָמען האָט אויף אונדז אַלע געוואָרפן אַ גרויסע שרעק. נאָך איניקע מאָנאַטן האָט זיך אויך איבערגעריסן די קאָרעספּאָנדענץ מיט מיין שוועגעריז, ווייל די רעשטעלער פון טורקער געטאָ זענען ליקווידירט און פאַרשיקט געוואָרן קיין כעלמנאָ. און אַזוי בין איך פאַרבליבן איינער אַליין, עלנט ווי אַ שטיין.

די לאַגע איז געוואָרן פון טאָג צו טאָג ערגער. אויף דער מייסטער אונד־זערער, אַ שלעכטער, פאַרביסענער פוילישער אנטיסעמיט, קאָסמאָווסקי, האָט אונדז אָנגעטאָן געבערענטע צרות. ער האָט אונדז אומרחמנותדיק געשלאָגן פאַר יעדע קלייניקייט און דערביי געזאָגט: „אין פוילן בין איך געווען אַ באָקסער, און געבאָקסעוועט מענטשן, און איצט באָקסעווע איך יידן".

מענטשן זענען געפאַלן ווי פליגן. די יינגערע האָבן ווי עס איז אויסגעהאַלטן. איינמאל ביים אפעל האָט מען געפרעגט די שוואַכערע אויב זיי ווילן צוריק־פאָרן אַהיים. ס'האָבן זיך געמאָלדן דרייסיק מאַן. מ'האָט זיי אַוועקגעשיקט, אָבער נישט קיין טורעק אָדער קיין אונייוב. מ'האָט שוין מער פון זיי נישט געהערט. דאָס איז געווען די ערשטע סעלעקציע. ס'זענען געווען נאָך איניקע סעלעקציעס. די שוואַכערע זענען אַוועק, די שטאַרקערע זענען דערווייל פאַרבליבן.

ענדע 1942 איז דער לאַגער שטיינעק ליקווידירט געוואָרן און די געזונטע זענען אַריבערגעשיקט געוואָרן אין אַ נייעם לאַגער גטענברון (אויך נעבן פויזן). מיר זענען געווען ביי 1200 יידן. דאָס עסן איז געווען נאָך ערגער ווי אין שטיינעק: 200 גראַם ברויט, אַ ביסל שוואַרצע קאַווע און אַ זופּ פון קאַרטאָפל־שאָלן, וואָס איז געבליבן פון דער דייטשער קיך. געאַרבעט האָט מען זייער שווער. נאָך דער שווערער ארבעט בייטאָג האָבן מיר נישט איינמאָל געמוזט אויך אַרבעטן ביינאַכט, געטריבן דורך די אויפזעער מיט שטעקנס, אויסצולאָדן אָדער אָנלאָדן וואַגאָנעס. דער יידן עלטעסטער, אַ האַמבורגער ייד, גאָלדבערג, האָט זיך אויך באַצויגן צו אונדז אכזריותדיק, און געשלאָגן אונדז נישט ווייניקער פון די גויישע אויפזעער. די וועלכע האָבן געהאַט נאָך אַ ביסל זאכן פון די צייטן וואָס מ'האָט אונדז געשיקט פעקלעך, האָבן ביי יעדער גע־לעגנהייט עפּעס פאַרקויפט און צוגעקויפט זיך עפּעס עסנוואַרג. דאָס האָט אָבער נישט געדויערט לאַנג. ס'איז צוגעטראָגן געוואָרן צו דעם לאַגער־קאָמענדאַנט, און ביי איינעם פון די אַפּעלן איז מען אַריין אין די בלאָקן, צוגענומען אלצדינג וואָס מיר האָבן פאַרמאָגט און געלאָזט יעדן נאָך 2 העמדער און 2 פּאָר הויזן. דער הונגער איז געוואָרן גרויס. טאָג־טעגלעך זענען מענטשן געפאַלן ווי פליגן. מ'דאַרף אויך נישט פאַרגעסן אַז פון צייט צו צייט זענען אויך צוגעקומען נייע טראַנספּאָרטן, און דאָך זענען מיר געבליבן ביי 800 מאַן.

די אויפזעער פון די בויארבעט האָבן זיך פאַרקלאָגט פאַר די לאַגער־פירער אַז די יידן אַרבעטן זייער שוואַך, און אויב זיי וועלן נישט באַקומען קיין גוטע אַרבעטער וועלן זיי נישט קענען אויספירן די בויפּלענער. פאַרשטענדלעך אַז די יידן האָבן געאַרבעט לויט זייער דערנערונג. די גוייִשע בויאַרבעטער האָבן דערקלערט קאַטעגאָריש אַז זיי ווילן נישט מער קיין יידישע אַרבעטער, וועלכע זענען מער טויט ווי לעבעדיק.

דאַן איז געוואָרן צוגעבויט איין נייער לאַגער, וועלכער איז באַזעצט געוואָרן דורך 1500 פּאַליאַקן. פאַרשטענדלעך אַז ס׳איז נישט צו פאַרגלייכן זייער לאַגע צו אונדזערער. זיי האָבן באַקומען אַ בעסערע פלעגונג, און אויך פּעקלעך פון זייערע משפּחות. אַזוי אַז ס׳איז נישט קיין וואונדער אַז זיי האָבן גוט געאַרבעט. די „עמלקים" האָבן דאָס גוט פאַרשטאַנען, אָבער זיי האָבן באַשולדיקט די יידן אַז זיי ווילן נישט אַרבעטן און מאַכן סאַבאָטאַזש.

פון צייט צו צייט האָבן די גזלנים איינגעאָרדנט „ספּעקטאַקלען" — הענגען יידן. ביי דער תליה האָבן געמוזט זיין אַנוועזנט אַלע יידן, און די דייטשן און פּאַליאַקן האָבן אויך מערסטנטייל זיך געפרייט מיט די יידישע צרות. אַזוי איז איינמאָל פאָרגעקומען די עקזעקוציע פון הענגען 4 יידן, וועלכע זיינען באַגאַנגען אַ „געפערלעכן פאַרברעכן": אַרבעטנדיק אויף אַ קאַרטאָפל־פעלד האָבן זיי גענומען עטלעכע קאַרטאָפל. די פּוילישע אויפזעער האָבן וועגן דעם גע־מאָלדן דעם לאַגער־פירער, און די „גרויסע פאַרברעכער" זענען פאַרמשפּט, געוואָרן צום הענגען. דער לאַגער־פירער האָט אויך געהאַלטן פאַר אונדז אַ רעדע און געוואָרנט אַז פאַר דעם קלענסטן פאַרברעכן וועט מען ווערן געהאַנגען. נאָך דעם אויספירן דעם גזר־דין האָבן מיר געדאַרפט מקבר זיין די טויטע. אַזעלכע סצענעס האָבן זיך איבערגעחזרט נישט איינמאָל. ס׳האָט אויך געטראָפן אַז יידן האָבן געדאַרפט הענגען זייערע ברידער.

איינמאָל איז ביי דער אַרבעט געמאַכט געוואָרן אַן אַפּעל. מיר האָבן געמוזט זיך אויסטאָן און ס׳איז דורכגעפירט געוואָרן אַ שטרענגע סעלעקציע. 500 יידן זענען אוועקגעפירט געוואָרן קיין כעלמנאָ, 200 האָט מען איבערגעפירט אין אַ צווייטן לאַגער. 100 יידן זענען פאַרבליבן אין לאַגער אויפצורוימען. איך בין געווען צווישן די 100 פאַרבליבענע. ס׳איז אוממעגלעך צו באַשרייבן די האַרצרייסנדע סצענעס: מ׳האָט מיט שרעקלעכע קלעפּ אַריינגעטריבן די יידן אין די וואַגאָנען. מענער האָבן געוויינט ווי קליינע קינדער. אָבער קיין זאַך האָט נישט גערירט די מערדער. אינדערפרי גייענדיק צו דער אַרבעט זענען נאָך געשטאַנען די אָנגעלאָדענע וואַגאָנען, און די געשרייען פון די פאַרמאַכטע האָבן אונדז באַגלייט גאַנץ ווייט. מיר האָבן אויפגעהערט צו זיין מענטשן; מיר זענען

געוואָרן גלייך צו בהמות וועלכע מ׳פירט אין שעכט־הויז. ביינאַכט, קומענדיק צוריק פון דער אַרבעט האָבן מיר שוין די וואַגאָנען נישט געטראָפן.

פון דער צייט וואָס איך בין געווען אין גוטענברון האָט זיך אין מיין זכרון איינגעקריצט אַ געוויסע פּאַסירונג פו אכזריותדיקייט פון איין זייט און מענטשלעכן געפיל פון אַנדערן זייט.

איינמאָל זייענדיק ביי די באַן־שינעס ביים שיטן זשוויר אונטער די שינעס איז אָנגעקומען אַ צוג מיט קאַרטאָפל. האָט זיך איין יידן פאַרגלוסט צו נעמען עטלעכע קאַרטאָפל. אין דעם מאָמענט דערהערט זיך אַ שיסעריי. איינער פון די באַן־היטער האָט אויסגעשאָסן און דערהרגעט דעם יידן אויפן אָרט. ביים צווייטן שאָס איז שווער פאַרוווּנדערט געוואָרן אַ צווייטער ייד, וועלכער איז גראָד געשטאַנען נעבן אים און געאַרבעט.

מיר האָבן דעם שווער פאַרוווּנדעטן ייד גענומען אין לאַגער, און מ׳האָט געמוזט אים אַמפּוטירן ביידע פיס. און דאָן איז געשען אַ זאַך וואָס איך האָב נישט געקאָנט פאַרשטיין. דער לאַגער־פירער האָט זיך פערזענלעך פאַראינטערעסירט מיט דעם פאַרוווּנדעטן יידן. ער האָט אים אָפט באַזוכט און באַפוילן די דאָקטוירים זיי זאָלן טאָן וואָס ס׳איז מעגלעך אים צו רעטן. איינמאָל האָט ער זיך אויסגעדריקט אַז ס׳טוט אים לייד וואָס אַן אומשולדיקער מענטש איז פאַרוווּנדעט געוואָרן. דאָס איז געווען אַ ביסעלע ליכט אין דער גרויסער פינצטערניש.

ביי איינעם פון די אַפּעלן האָט אונדז דער לאַגער־פירער געמאָלדן אַז ס׳איז אָנגעקומען אַ באַפעל פון געסטאַפּאָ אַז מיר וועלן געשיקט ווערן אין אַ נייעם פּלאַץ, ווייל דער לאַגער ווערט אויפגעלעזט. ווּהין מ׳שיקט אונדז ווייס ער נישט, אָבער ער האָפט דאָס מיר קומען אין אַ צווייטן אַרבעטס־לאַגער. יעדער קען מיטנעמען 10 קילאָגראַם. איך ווייס נישט געגוי צי דער לאַגער־פירער האָט געוווּסט ווּהין מ׳שיקט אונדז, אָבער אין לאַגער איז פאַרשפּרייט געוואָרן אַ קלאַנג, אַז מ׳שיקט אונדז צום טויט. אַ גאַנצע נאַכט האָבן מיר נישט פאַרמאַכט קיין אויג. וואָס טוט מען, ווּהין לויפט מען? אָבער, ליידער קיין ענטפער האָבן מיר זיך נישט געקענט געבן. די לאַגע איז געווען האָפנונגסלאָז. מ׳מוז זיך אונטערוואַרפן דעם שרעקלעכן גורל און גיין ווּהין מ׳שיקט אונדז.

אין איינעם פון די יולי־טעג 1943 האָבן מיר אַרויסגעמאַרשירט פון לאַגער „גוטענברון״ צו דער באַן־סטאַציע מיט דעם לאַגער־פירער בראש. אויף דער באַן־סטאַציע איז אונדז אַלע קלאָר געוואָרן וואָס ס׳דערוואַט אונדז. אַ לאַנגער צוג מיט פיל וואַגאָנען אָנגעלאָדן מיט יידן פון אַלע פּויזנער לאַגערן, אַרומגע־

רינגלט מיט געסטאַפּאָ. מיט קלעפּ און געשרייען זענען מיר געטריבן געוואָרן אין די פּי־וואַגאָנען. די וואַגאָנען זענען פאַרשלאָסן געוואָרן, און הערנדיק דעם קלאַנג פון די ריגלען האָט זיך עפּעס געגעבן אַ ריס אין האַרצן — אונדזער גזר־דין איז אויך געחתמעט געוואָרן.

מיר זענען געווען 75 מאַן אין וואַגאָן, אָנגעפּאַקט ווי הערינג אין אַ פּעסל. דאָס אַריינטרייבן אין וואַגאָן און די שרעקלעכע באַדינגונגען האָבן אונדז קיין גוטעס נישט געקאָנט אָנזאָגן. איינער קוקט אויפן צווייטן זוכנדיק אַ פונק פון האָפנונג און אַ ביסל טרייסט. ליידער האָט קיינער פון אונדז נישט געקאָנט טרייסטן דעם אַנדערן. מיר זענען געווען אַלע פאַרצווייפלט, און די טרויעריקע געדאַנקען האָבן אונדז נישט פאַרלאָזן אויף קיין איין מינוט: די פאַרגאַנגנהייט אַ שרעקלעכע — די נאָענטסטע זענען ווייט פון אונדז און אפשר שוין בכלל נישטאָ, די קעגנוואַרט אַ טרויעריקע און די צוקונפט אַ האָפנונגסלאָזע.

אייניקע שטייען און קוקן דורך דעם קליינעם פאַרקראַטעוועטן פענצטערל און גיבן אונדז איבער די נעמען פון די ערטער דורך וועלכע מיר פאָרן, ווילנדיק אַזוי אַרום וויסן וווּהין מיר פאָרן; און אַלץ מערער ווערט אונדז קלאָר די ריכטונג — קיין אושוויץ. ס'איז אונדז פינצטער און ביטער, און די נאַכט גיט נאָך צו פינצטערניש. אַ שיינע וואַרעמע יולי־נאַכט, אָבער פאַר אונדז איז דאָס געווען אַ שרעקלעכע, קאָשמאַרע נאַכט. מיר האָבן קוים לופט צום אָטעמען. די גאַנצע נאַכט האָבן מיר נישט פאַרמאַכט קיין אויג. דער דורשט האָט אונדז שטאַרק געמאַטערט. קיין וואַסער האָט מען אונדז נישט געגעבן. עסן האָט מען נאָך אַ ביסל געהאַט מיט זיך, און מ'טיילט זיך מיט די וועלכע האָבן גאָרנישט געהאַט.

דער צוג האָט זיך געשלעפּט שוין דעם דריטן טאָג און די דריטע נאַכט. מיר זענען צעבעראָכן גייסטיק און פיזיש. די דריטע נאַכט זענען מיר געווען אַזוי מיד אַז מיר זענען געשלאָפן אַפילו שטייענדיק. פּלוצים האָב איך דערפילט אַז דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט. איך וועק אויף די נאָענטע אַרום מיר און זאָג זיי אַז מ'דאַרף זען ווו מיר זענען. אין דעם מאָמענט האָבן זיך דערהערט שרעקלעכע געשרייען. די געשרייען זענען געווען אַזוי שרעקלעך אַז ס'האָט זיך מיר אויסגעמאָלט פאַר מיינע אויגן אַ בילד פון אַ גרויסן פייער — ס'ברענט אין שטאָט און מ'קען נישט פאַרלעשן.

די ריגלען זענען אויפגערוקט געוואָרן, די טירן אויפגעפּראַלט און די געשרייען פון אַלע זייטן וואַרפן אויף אונדז אַ גרויסע אימה. די „באַקאַנטע גאָרגל־געשרייען פון די געסטאַפּאָ הילכט שוין אין אונדזערע אויערן: „אַלע ראַוס!" אין דרויסן דרייען זיך אַרום משונהדיקע בריות אָנגעטאָן אין פּיזשאַמעס.

זיי לויפן צו די וואַגאָנען, שלעפּן אונדזערע פּעקלעך און לייגן זיי אויף איין פּלאַץ. מ׳שטעלט אונדז אויס אין רייען צו 5 מאַן. הונדערטער ס״ס־מענער, אויך אין העכערע ראַנגעס, האָבן אונדז אַרומגערינגלט מיט מאַשין־געווער. און מיט אַמאָל הערט זיך אַ באַפעל: די, וועלכע זענען שוואַך און קענען נישט גיין צו פוס זאָלן אַרויפגיין אויף די לאַסט־אויטאָס וועלכע זענען שוין געשטאַנען גרייט אויפצונעמען מאַסן יידן. יידן לויפן צו די אויטאָס און ווערן אַריינגעשטופּט אין זיי מיט קלעפּ. ווי מיר האָבן זיך שפּעטער דערוווּסט איז קיין איינער פון זיי נישט געבליבן לעבן. מ׳האָט זיי גלייך אָפּגעפירט אין די קרעמאַטאָריעס. מיר האָבן שוין איצט נישט קיין צווייפל — מיר ווייסן שוין אַז מיר זענען אין אוישוויץ.

אין אוישוויץ

די ס״ס־מענער האָבן זיך נישט באַגנוגנט מיט דעם וואָס הונדערטער זענען אָנגעפּאַקט געוואָרן אין די לאַסט־אויטאָס און געשיקט גלייך צום טויט. מ׳האָט נאָך איינגעאָרדנט אַ סעלעקציע. ס׳קומט אָן אַ דאָקטער פון ס״ס. מ׳שטעלט אונדז אויס, און מיט אַ לייכטע באַוועגונג פון זיין האַנט ווערט דעצידירט דער גורל פון הונדערטער: רעכטס אָדער לינקס — רעכטס צו אַרבעט און לינקס צום אויוון. מיר האָט מען געוויזן רעכטס.

די סצענעס פון אָפּטיילן עלטערן פון קינדער, ברידער, שוועסטער און גוטע פריינד האָב איך שוין נישט איינמאָל דורכגעמאַכט, דאָך איז דאָס מאָל דאָס בילד געווען אַ שרעקלעך, ווייל יעדער איינציקער האָט גאַנץ גוט פאַרשטאַנען וואָס מיינט „לינקס״.

מיר, וואָס זענען געבליבן, פאַרשטייען אויך גאַנץ גוט, אַז ס׳וועט קומען די צייט וואָס מ׳וועט אונדז אויך שיקן **„לינקס!״** ס׳איז נאָר אַ פראַגע פון צייט.

מ׳ציילט אונדז אָפּ און מיר מאַרשירן אַרויס פון אויסשוויץ. דער לאַגער אין וועלכן מיר זענען געקומען איז געווען שטאַרק באַוואַכט. אַ הויכער עלעקטריזירטער שטעכל דראָט־פּאַרקאַן האָט אַרומגערינגלט דעם לאַגער. אויך דאָ האָבן זיך אַרומגעדרייט הונדערטע יידן אָנגעטאָן אין פּיזשאַמעס. מיר האָבן אויף זיי געקוקט, ווי זיי וואָלטן געווען מענטשן פון אַן אַנדער פּלאַנעטע. אָבער זיי האָבן אונדז געטרייסט אַז אינגיכן וועלן אויך מיר אַזוי אויסזען. און טאַקע באַלד ווערן מיר אויסגעשטעלט אין אַ לאַנגער ריי און ס׳קומט אַ באַפעל אויסצוטאָן זיך נאַקעט. מ׳האָט אונדזערע בגדים צוגענומען און צוזאַמען מיט די בגדים אויך אַלץ וואָס מיר האָבן נאָך געהאַט מיט זיך, אַפילו שטיקלעך ברויט. מ׳פירט אונדז אין באָד אַריין, ווו מיר האָבן פאַרבראַכט כמעט די

גאַנצע נאַכט. מ׳האָט אונדז אָפּגעשוירן די האָר און פאַרטיילט אונדז פּיזשאַ־מעס, שמאַטעס און לאַטעס מיט פאַרשידענע פאַרבן און פאַסן. נאָך דעם האָט מען אונדז אַרויפגעפירט אויף אַ בוידעם, און דאָרט האָבן מיר דורכגעמאַכט צוויי שווערע וואָכן; ביי טאָג אויף דער גאַס, און ביי נאַכט — הונדערטער מענטשן — זענען מיר געזעסן איינער נעבן צווייטן אויפן בוידעם. יעדער פון אונדז האָט אין טיפן הארצן געבעטן מ׳זאָל אים שוין וואָס שנעלער שיקן אויף אַרבעט. ענדלעך איז מיין ווונטש פון טיפן האַרצן דערפילט געוואָרן. מ׳האָט אויסגעקליבן 300 יידן, צווישן זיי אויך מיר, איין פּאָליאַק און איין דייטש, דער פּאָליאַק איז געווען באַשטימט צו זיין אונדזער בלאָק עלטסטער, און דער דייטש — אַלס לאַגער־עלטסטער.

דער אַרבעטס־לאַגער לאַגישאַ

ענדלעך האָבן אונדז די לאַסט־אויטאָס געבראַכט אין אַרבעטס־לאַגער **„לאַגישאַ"** (אַרום 20 קילאָמעטער פון אוישוויץ). פינצטער און טרויעריק האָט אויסגעזען דער לאַגער. אַ גרויס פעלד אַרומגערינגלט מיט עלעקטריזירטע שטעכל־דראָט, שטאַרק באַוואַכט, און אין איין עק פון לאַגער איז געשטאַנען אַ הילצערנער באַראַק. די ערשטע נאַכט האָבן מיר שוין גלייך געהאַט אַ שלעכטן פאַרגעפיל. דאָס קבלת־פּנים צומאַרגנס ביים אַפּעל האָט באַשטעטיקט אונדזערע זאָרגן. דער קאָמאַנדיר פון לאַגער האָט אונדז איבערגעבן דעם טאָג־אָרדנונג פון דעם לעבן און פון דער אַרבעט. זיינע מיטהעלפער זענען געווען יונגע דייטשן, ס״ס־לייט. זיי האָבן זיך שוין נישט געקאָנט באַהערשן און אויסגעשריען: „מיר האָבן שוין לאַנג אויף אייך געוואַרט, מיר וועלן אייך ווייזן וועד מיר זענען און וואָס מיר קענען!"

בלויז קוקנדיק אויף זיי האָבן מיר שוין פאַרשטאַנען אַז מיר זענען אַריינגע־פאַלן אין די הענט פון בלוטזויגערס.

מ׳האָט אונדז פאַרטיילט אין גרופּעס פון 20 מאַן, און שטאַרק באַוואַכטע זענען מיר געטריבן געוואָרן צו דער אַרבעט. די אַרבעט איז געווען זייער אַ שווערע. ביז 20 טאַטשקעס שטיינער האָבן געמוזט ווערן אָנגעלאָדן אין משך פון 10 שעה, אין דער צייט ווען דער באָדן איז געווען אַזוי האַרט ווי בעטאָן. מ׳האָט אויף אונדז געקוקט די גאַנצע צייט און ס׳איז כמעט ווי אוממעגלעך געווען אַ ביסל צו רוען. אויב ס׳האָט איינעם פון די אויפזעער נישט געפעלן די אַרבעט פון אַ יידן, האָט ער אים גלייך מכבד געווען מיט דער קאָלבע פון ביקס און צעשלאָגן ביז בלוט. אַזוי האָבן מיר געמוזט אַרבעטן 10 שעה אַ טאָג מיט 200 גראַם ברויט און איין ליטער זופּ. אָבער די רוצחים האָבן זיך נישט באַגנוגנט

מיט אונדזער טאָג־אַרבעט און געצוווּנגען אונדז אין לאַגער אַרבעטן ביי פאַרשידענע אַרבעטן נאָך 2 צוגאָב־שעהן. אויף אונדז ליגט די פאַראַנטוואָרטלעכקייט אויסצובויען דעם לאַגער. נישטאָ קיין ברירה. מ׳מוז אויך די 2 שעה אַרבעטן. מיר אַרבעטן ווי מעגלעך גוט, ווייל מיר ווילן שוין וואָס גיכער גיין שלאָפן. אָבער, די רו איז נאָך ווייט פון אונדז. מ׳רופט אונדז פון בלאָק ווידער צום אַפּעל. מיר ווערן באַפוילן זיך וואַשן ביי איין קראַן. נאָך אַזאַ וואַשן גייען מיר ענדלעך שלאָפן אינגאַנצן צעבראָכן און הונגעריק. אין מיטן שלאָפן הער איך פּלוצים אַ געשריי. איך כאַפּ מיך אויף פון שלאָף און זע אונדזער בלאָק־פירער, דעם דייטש שמיד, ווי ער שטייט און שלאָגט מיט אַ גומע־שטעקן אַ נאַקעטן יידן. אַלע אין בלאָק כאַפּן זיך אויף פון די געשרייען. דער מערדערישער שמיד ווענדעט זיך צו אונדז און זאָגט אונדז: „איר וווּנדערט זיך באַשטימט, פאַרוואָס ער ווערט באַשטראָפט. איך קען אייך פאַרזיכערן אַז באַלד וועט יעדער פון אייך זיך פילן אַזוי ווי ער!“ און זאָגנדיק די „שיינע טרייסט־ווערטער“ הויבט ער אָן צו גיין פון איין בעט צו דעם אַנדערען און קאָנטראָלירט דאָס זויבערקייט פון טעפּל און לעפל. פאַרשטענדלעך אַז ער האָט ביי יעדן עפּעס געפונען. און יעדער איינער האָט באַקומען קלעפּ. דער רוצח האָט נישט געוואָלט פאַרשטיין אַז ביי איין קראַן קענען 300 מענער זיך נישט וואַשן ריין און אויך נישט אויסרייניקן ווי געהעריק די עס־כלים. די שרעקלעכע נאַכט איז פאַרביי און מיר דאַרפן שוין גיין צו קאַטאָרזשנער אַרבעט. אויך דער צווייטער טאָג האָט זיך גוט איינגעקריצט אין מיין זכרון. די ס״ס־מענער האָבן זיך צוגעשטעפּעט צו צוויי יידן און זיי דעם גאַנצן טאָג געשלאָגן, און קומענדיק אין לאַגער פאַרנאַכט האָבן זיי אַרויפגעלייגט אַ שטיק האָלץ אויפן האַלדז פון איינעם פון די צוויי אומגליקלעכע יידן. איין דייטש האָט זיך געשטעלט אויפן האָלץ פון איין זייט און דער צווייטער פון אַנדערן זייט, און זענען אַזוי לאַנג געשטאַנען ביז דער ייד איז דערשטיקט געוואָרן. דעם צווייטן ייד האָבן זיי אַריינגעלייגט אין אַן אייזערנעם פאַס און אַזוי לאַנג געקאָלערט און אים געקאָפּעט מיט די פיס ביז ער האָט אויסגעהויכט זיין נשמה. נאָך דער שרעקלעכער סצענע האָבן די רוצחים געמאָלדן אַז די צוויי יידן האָבן געוואָלט אַנטלויפן. אַזעלכע בילדער האָבן זיך איבערגעחזרט כמעט יעדן טאָג. יעדן אָוונט האָט מען געבראַכט עטלעכע געהרגעטע מיטן אויסרייד אַז זיי האָבן געפּרווט אַנטלויפן.

איינמאל ביינאַכט איז דער לאַגער־פירער שמיד אַריין אין מיין בלאָק. נעבן מיר איז געשלאָפן אַ ייד אַ פריזירער. זיינע כלים זענען געווען נעבן זיין בעט. שמיד האָט גענומען דעם ראַזיר־מעסער און איינגעשניטן די הויט פון מיין

האַלדז. איך בין געפאַלן אין אַנמאַכט, ערשט אינדערפרי האָבן מיינע שכנים דערזען מיך ליגן אין אַ קאַלוזשע בלוט. מ׳האָט מיך אַריינגעטראָגן אין קראַנקן־צימער. דער דאָקטאָר האָט מיר פאַרבאַנדאַזשירט דעם האַלדז. דערביי האָט ער געזאָגט מיינע חברים (אַזוי האָבן זיי מיר דערציילט) אַז ס׳וועט פון מיר גאָרנישט זיין און געהייסן מיך אַריינטראָגן אין טויט־שטיבל. דאָרט בין איך געקומען צום באַוווּסטזיין און געעפנט די אויגן. מיט אַמאָל איז שמיד אַריין, ער איז צוגעגאַנגען צו מיר און געזאָגט „אויב דו לעבסט וועסטו בלייבן לעבן״ און גלייכצייטיק האָט ער צוגעגעבן: „אויב דו וועסט שפּרעכן איין וואָרט ערשיסע איך דיך ווי איין הונט!״ ער האָט פאַראָרדנט אַריינעמען מיך אין קראַנקן־צימער, ער האָט אַפילו זיך געבייזערט אויפן דאָקטאָר וואָס ער האָט געהייסן אַוועקלייגן מיך אין טויט־צימער, און ער האָט אים באַפוילן מיך גוט באַהאַנדלען און געבן גוט צו עסן. איך בין שנעל געזונט געוואָרן. אויפן באַפעל פון שמיד האָב איך באַקומען אַ לייכטע אַרבעט און אַ בעסערע באַשפּייזונג. פון דאַן האָט מיך שמיד שוין מער נישט געשלאָגן. אין לאַגער האָט זיך פאַרשפּרייט אַ שמועה אַז איך האָב געוואָלט באַגיין זעלבסטמאָרד. נו, גיי פאַרשטיי די רוצחישע נשמה פון אַ לאַגער־פירער אין יענע שרעקלעכע צייטן!

בלויז וועגן דעם לאַגער **„לאַגישאַ״** קען מען שרייבן גאַנצע ביכער. דאָ זענען אומגעקומען 300 יידן פון פּוילן, 300 יידן פון פראַנקרייך און אַ סאַך יידן פון אונגאַרן. פון צייט צו צייט האָט מען געבראַכט פרישע טראַנספּאָרטן פון אוישוויץ, און זיי האָבן דאָ נישט לאַנג אויסגעהאַלטן.

אַזוי האָבן מיר זיך געפּייניקט ביז דעם 17 אויגוסט 1944. דער לאַגער „לאַגישאַ״ איז ליקווידירט געוואָרן. איך מיט נאָך אַנדערע יוגנטלעכע זענען געשיקט געוואָרן קיין **יאַוואָרזשנע,** Jaworźno אין אַ קוילן־גרובן. אַלס קוילן־גרובן־אַרבעטער האָבן מיר באַקומען בעסער צו עסן. די אַרבעט איז געווען זייער אַ געפערלעכע. אָפטמאָל זענען געווען קאַטאַסטראָפעס מיט קרבנות. אָבער מ׳האָט אונדז נישט געשלאָגן. צו דער אַרבעט זענען מיר געגאַנגען פאַר־שטענדלער שטאַרק באַוואַכט און אַ געוויסע צייט אַפילו געשמידט אין קייטן ווי גרויסע פאַרברעכער.

דעם 9 פעברואַר 1945 האָט מען אונדז אינמיטן אַרבעט אַרויסגערופן פון די קוילן־גרובן. די ס״ס־מענער וועלכע האָבן שוין אויף אונדז געוואַרט האָבן אונדז אָפּגעפירט אין לאַגער.

12 אַזייגער בייnאַכט האָבן מיר מאַרשירט צופוס, אונטער דער וואַך פון ס"ס־לייט, צו הונדערט מאַן אין אַ גרופּע, קיין דרום־דייטשלאַנד.

ס'איז אונמעגלעך צו באַשרייבן אונדזערע ליידן ביים „מאַרש". קוים איז איינער מיד געוואָרן און געוואָלט זיך אָפּרוען, איז גלייך צו אַ ס"ס־מאַן און אים דערשאָסן. איך ווייס נישט וויפל מענטשן זענען געגאַנגען, אָבער איין זאַך איז פאַר מיר קלאָר: ביידע זייטן פון וועג זענען געווען באַלייגט מיט טויטע. ס'איז געווען קאַלט און נאַס. געשלאָפן זענען מיר ווי די הערינג צוזאַמענגעפּרעסט אין סטאַדאָלעס, אָדער אין ליידיקע געביידעס. פון עסן איז אָפּגערעדט. וואָסער האָבן מיר נור באַקומען בייnאַכט.

איין זאַך האָט אונדז דערהאַלטן ביים לעבן: מיר האָבן געוווּסט, אַז דעם דייטש'ס סוף איז נאָענט.

אַזוי מאַרשירנדיק זענען מיר איינמאָל אָנגעקומען אין אַ ליידיקן לאַגער. מיר זענען געפאַלן פאַרמאַטערטע אויף די פּריטשעס. אין דעם הערן מיר, אַז די ס"ס־אַנטלויפן פון לאַגער. מענטשן האָבן באַלד באַקומען כוח, זיך אויפגעכאַפּט, און דאָס ערשטע איז געווען זיך לאָזן צו די שפּייז־מאַגאַזינען כדי זיך איינמאָל גוט אָנעסן. זיי האָבן אָבער געמאַכט אַ טעות. אין לאַגער זענען געבליבן אייניקע ס"ס־מענער און זיי האָבן געעפנט אַ שיסעריי און ס'זענען געפאַלן אַ סך פון אונדז. מיר האָבן געהאָפט, אַז מיר וועלן שוין דאָ אין לאַגער בלייבן ביז די רוסישע אַרמיי, וואָס איז געווען נאָענט, וועט אונדז באַפרייען.

אינדערפרי הערן מיר ווידער דעם באַקאַנטן דייטשן רוף „אַלע ראַוס!" דאָס מאָל זענען געווען סאָלדאַטן וואָס האָבן איבערגענומען אונדז אויף צו פירן ווייטער קיין דייטשלאַנד.

מיר האָבן זיך געשלעפּט פון דאָרף צו דאָרף, פון שטאָט צו שטאָט, נישט וויסנדיק וואָס ס'דערוואַרט אונדז. אָפּטמאָל האָבן פויערן אונדז געבראַכט עפּעס עסן. סוף סוף זענען מיר אָנגעקומען אין לאַגער **גראָסראָזן**.

דאָ האָט מען אונדז אָנגעלאָדן אויף וואַגאָנען צו 80 מאַן אין אַ וואַגאָן. ס'איז געווען זייער קאַלט. מענטשן זענען דערפרוירן געוואָרן. ווען מיר זענען ענדלעך אָנגעקומען אויף אַ געוויסער סטאַציע, און די ס"ס־מענער האָבן באַפוילן אַרויסצוגיין פון די וואַגאָנען, האָט קיינער זיך נישט געקאָנט רירן. זיי זענען אַרויף אין די וואַגאָנען און גענומען אונדז שטופּן מיט די קאָלבעס. די וועלכע האָבן נאָך געלעבט האָבן זיך ווי ס'איז געריירט און אַראָפּ פון וואַגאָן. אָבער מער ווי די העלפט זענען געווען פאַרפרוירן צום טויט.

אַזוי זענען מיר אָנגעקומען אין לאַגער **בוכנוואַלד**.

מ׳האָט אונדז נישט גלייך אַריינגעלאָזט אין די בלאָקן. צוויי נעכט זענען מיר געלעגן אינדרויסן. און ווידער דאָס באַקאַנטע בילד: פאַרפרוירענע, און טויטע. די צווייטע נאַכט איז געפאַלן אַ שניי. מיר זענען געווען אַזוי מיד אַז שלאָפנדיק האָבן מיר אַפילו נישט געפילט דעם שניי. ערשט אינדערפרי האָבן פּאָליציסטן אונדז אַרויסגעשלעפּט פון אונטערן שניי.

דעם ערשטן אַפּריל 1945 איז אָנגעקומען אַ באַפעל צו עוואַקואירן דעם לאַגער. עטלעכע טויזנט זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן.

איך מיט נאָך יוגנטלעכע האָבן זיך באַהאַלטן אונטערן בלאָק. מיר זענען דאָרט געלעגן אייניקע טעג און געהאָפט אַז יעדע מינוט וועט קומען די גאולה.

די באַפרייאונג

דעם 11־טן אַפּריל, 4 אַזייגער נאָכמיטיג, האָט איינער פון אונדז, ליגנדיק אונטער דעם בלאָק אַרויסגערוקט דעם קאָפּ צו זען וואָס טוט זיך אין לאַגער, און באַלד מיט גרויס פרייד אויסגעשריען: „ברידער ס׳הענגען אויף די באַראַקן ווייסע פענער!" מיר זענען אַרויס פון די באַהעלטענישן און מיר האָבן נישט געגלויבט אונדזערע אייגענע אויגן: איבעראַל פלאַטערן ווייסע פענער, ס׳פאָרן טאַנקן מיט אַמעריקאַנער סאָלדאַטן. איך און אַלע איבעריקע זענען מיר געש־טאַנען ווי פאַרחלומטע און דאָ קומען אָן סאַניטאַרע־טרופּן זעענדיק אונדז אין אונדזערע קליידער און אין אונדזער מצב און די פיל טויטע, האָבן זיי אויך נישט געוווּסט אויף וואָס פאַר אַ וועלט זיי זענען. קיין שום נאָרמאַלער מענטש האָט זיך נישט געקאָנט פאָרשטעלן אַזאַ בילד. די אַמעריקאַנער סאַני־טאַרן און מעדיצין־פּערסאָנאַל האָבן זיך גלייך איינגעשפּאַנט צו ראַטעווען די ווייניקע וועלכע מ׳האָט נאָך געקאָנט ראַטעווען. די קאַזאַרמעס זענען פאַרוואַנדלט געוואָרן אין שפּיטעלער. אויך איך בין געווען אין שפּיטאָל עטלעכע וואָכן.

דריי מאָנאַטן נאָך דער באַפרייאונג בין איך אַרויסגעפאָרן פון בוכנוואַלד קיין לאַנדסבערג — אַ יידישער לאַגער פון שארית הפליטה. אין מינכן האָב איך געטראָפן מיין עלטסטן ברודער. מיר וווינען איצט צוזאַמען און ווילן שוין נישט מער זיך שיידן איינער פון אַנדערן.

נישט לייכט איז מיר אָנגעקומען דאָס אַלץ צו דערציילן, אָבער איך האָב דאָס געטאָן, ווייל איך האָב געפילט אַ חוב פאַר מיין פאָלק — פאַר די וועלכע זענען שוין מער נישט מיט אונדז, און פאַר די וועלכע זענען מיט אונדז און איבערהויפּט פאַר די צוקונפטיקע דורות — זאָלן זיי וויסן וואָס דער עמלק פון 20־סטן יאָרהונדערט האָט אָפּגעטאָן. מ׳טאָר נישט פאַרגעסן, מ׳מוז דאָס שטענדיק געדענקען!

צפורה זומר — לבית־טוביאק

(ראיינה על־ידי אתי זומר ומירית
רדיבל, תלמידות בית־ספר ממ״ד.
אדר ב׳ תשל״ג — 1973)

הביא לדפוס מיכאל לוי

בגיטו ובמחנות*

הקדמה

באחד בספטמבר 1939 פרצה מלחמת העולם השנייה. הגרמנים פלשו לפולין וכעבור זמן קצר הוכנסו היהודים לגיטאות. הם הוכרחו לענוד טלאי צהוב, בתעודות הזיהוי שלהם נרשם „יודה״ — „יהודי״, ונגזרו כל מיני גזירות, שמטרתן היתה להראות לכל העולם שהיהודי הוא יצור נחות לעומת כל אדם אחר; פולני, רוסי, צרפתי ולא כל־שכן גרמני. היהודי בגופו וברכושו היה הפקר. אסור היה ליהודי לדרוך על המדרכה, לנסוע בחשמלית או ברכבת ללא רשיון מיוחד, היהודי היה גם מוגבל בזמן המותר לו להתהלך ברחוב. החנויות וכל אשר היה בהן הוחרמו, ובכלל נעשו כל המאמצים למנוע מיהודי להתפרנס. היהודי חייב לעבוד בשביל הגרמני כעבד ללא תשלום ורק בעבור מנת מזון קצובה, שהצטמקה יותר ויותר.

היהודים נלקחו לכל מיני עבודות קשות ומשפילות, כשגרמנים או פולנים שומרים עליהם ומדי פעם מכים אותם באכזריות.

הגרמנים העניקו ליהודים אוטונומייה לכאורה, ולמעשה היה צריך הוועד של הקהילה היהודית לשמש אמצעי עזר לנאצים בביצוע תוכניותיהם.

זקן היהודים — יודענעלטסטער ועוזריו — היודנראט — היו צריכים למלא

---

* צפורה זומר מבית טוביאק נולדה בעשרים לינואר 1925 בוולאדיסלאבוב (רוסישיצה). עד פרוץ המלחמה, בשנת 1939, חייה עם הוריה ועם שלושת אחיה ושתי אחיותיה. בשנת 1941 בגיל 16, נלקחה צפורה עם הוריה למושבה היהודית (יודנקולוניה) היידלמילה. ואחרי שנה, בערך, 1942 נלקחה לעבודה בפוזן. לאחר ששה חדשים ברחה צפורה מהמחנה, הגיעה לכפר מיליבה והתחבאה אצל הגויים עד סוף המלחמה. במחנה ראתה צפורה שאין כל סיכוי להישאר בחיים, ואם תברח ויתפסוה תקבל כדור בראש. אבל יש סיכוי להינצל. ועל כן ברחה.

את דרישות הגרמנים: לספק להם בגדים, צמר, עור, קפה, מגפיים, תכשיטים, זהב וכדומה וגם לדאוג שהיהודים יצאו לעבודה (עבודת כפייה) בצורה מאורגנת.

לא קל היה לזקן־היהודים לחיות ולמלא את תפקידיו. במקרה ולא מילא את הנדרש ממנו, היה סופג מכות והיה הראשון להיות השעיר לעזאזל.

החיים בגיטו התנהלו בסדר מופתי. ליודנראט היתה גם משטרה יהודית. תפקיד השוטרים היהודים היה לא נעים. עליהם היה להוציא את היהודים לעבודה ולבצע את הפקודות של היודנראט, שהיו בעקיפין גם פקודות השלטונות הגרמניים.

העזרה ההדדית היתה פעילה מאד. הדאגה לנצרך ולחלש לא פסקה גם בימים הקשים. אחריות הכלל לפרט ודאגת הכלל לפרט מנעו מיחידים לברוח או לארגן התמרדות. ואם במקומות ששם היו הרבה יהודים קשה היה ליחידים ואפילו לקבוצות לעשות „מעשים חריגים" כגון בריחה או מרי, הרי במקומות שמספר היהודים היה קטן לא כל שכן.

הגרמנים הצליחו להרדים את עירנות היהודים, לרמותם ולהשלותם, וכל זה כדי להקל על עצמם את מלאכת ההשמדה.

המושבה היהודית־היודנקולוניה

דוגמה אופיינית לשיטות שבהן נקטו הנאצים להרדים את עירנות היהודים יכולה לשמש המושבה היהודית־„היודנקולוניה" בהיידהמילה בקובאלה פאנסקיה.

לאיזור כפרי זה הועברו יהודי ולאדיסלאבוב, אשר בה נולדה אמי, צפורה זומר לבית טוביאק.

כאן רוכזו יהודים ממקומות אחדים באיזור. הגרמנים הבטיחו להם לחיות במושבה הזאת בשקט ובבטחה. הם יעבדו את האדמה כאיכרים וייהפכו לאלמנט פרודוקטיבי. כאן ישהו עד סוף המלחמה.

ואם כי ההבטחה הזאת היתה „יותר מדי טובה ויפה" בכל זאת האמינו היהודים בה. היו כאלה אשר הסבירו את המפנה הזה לטובה בנימוקים מנימוקים שונים. העיקר היהודים בלעו את „הפתיון".

ב„פתיון" זה נעזרו הנאצים גם בשילוח יהודים מצרפת, הולנד ומארצות אירופה אחרות למחנות ההשמדה.

בדצמבר 1941 נלקחו שליש מהיהודים של האזור (שהיו ביודנקולוניה). בדרך התעללו בהם והכניסום לכנסייה בדוברה, מרחק כעשרה ק"מ מהקולוניה. בדוברה החזיקום ימים אחדים ללא מזון, בצפיפות איומה. מי שניסה לברוח נורה למוות.

אסרו על הבריאים לטפל בנפגעים. היו כאלה שמרוב צרות נטרפה עליהם דעתם. ילדים מרוב חולשה התגלגלו על הרצפה והגרמנים דרכו עליהם. אחרי־כן הועברו כולם לחאלמנו, מקום שם הורעלו בגאזים ונשרפו.

אמי הצליחה לברוח ולהתחבא במחבוא במושבה היהודית. עשרה יהודים מהמושבה נתלו על נסיונם לברוח. והתלייה בוצעה בצורה פומבית. כל היהודים נאלצו להיות נוכחים בזמן התלייה.

אחר־כך נלקחה אמי למחנה עבודה בפוזן. המושבה היהודית חוסלה והכפריים חזרו לבתיהם.

מחנה עבודה בפוזן

במחנה זה היו קודם גברים, וכעת היה למחנה עבודה לנשים. מקום העבודה היה מרוחק כעשרה קילומטרים מהמחנה. וההליכה לכיוון אחד נמשכה כשעתיים. והרי סדר היום:

קימה בארבע בבוקר. במשך שעתיים היה צריך לעשות נקיון יסודי במחנה עצמו ובצריף שבו התגוררו הנשים. קיבלנו קפה ומאתיים גראם לחם לכל היום. משמונה עד אחת עבדנו. באחת היתה ארוחת צהריים שכללה מרק מימי ותפוחי אדמה אחדים. ואחרי כן המשכנו לעבוד עד הערב — עבדנו בסלילת כבישים ובכל מיני עבודות מפרכות. בשש קיבלנו שוב קצת תפוחי־אדמה או גזר מקולקל וקפה. כל הזמן היינו במצב של תת־תזונה, וכתוצאה ממנה קיבלנו פריחה על הגוף ופצעים. חסרו לנו ויטאמינים. ישנו על קרשים, קש היה במקום מזרון. מדי פעם ביקרונו אנשי הגסטאפו, שהיו פושעים בעצמם, העמידונו ערומות והסתכלו בנו, גזרו שערותינו מכל גופנו והתייחסו אלינו כאל בהמות. כל 3־4 חדשים היתה נערכת סלקצייה (מיון) והחלשות נשלחו למוות.

מדי פעם נערכו במחנה טכסי ביצוע עונשים. וכך נחנקו בנות אחדות, על שבת אחת ניסתה להיפגש עם אחיה. אחיה הצליח לברוח והיא נתפסה. ביחד עם עוד בנות אחדות נרצחו. היינו 250 נשים במחנה ונשארנו שמונה נשים בלבד. במחנה שלנו היו נשים ממקומות שונים מפלך פוזן. רוב הבנות סיימו בית־ספר יסודי. גם אצלנו היה חוש העזרה ההדדית מפותח מאד והשתדלנו לעזור זו לזו. בשעת העבודה שרנו להרים את המוראל. שרנו שירים שזכרנו מימים טובים. כך גם היינו שוכחות לרגע קט את המציאות ומעבירים את עצמנו לעולם אחר.

בימים הקשים ביותר לא איבדנו את התקווה שבסופו של דבר הגרמנים ינוצחו.

הבריחה מפוזן

בנובמבר 1942 ברחתי מהמחנה. יום קודם קיבלתי מכות והתעלפתי בעבודה. בנות שהיו אתי וראו את מצבי הביאו לי מים. לא רציתי לאכול וגם לא יכולתי. הייתי חלשה מאד. הייתי מיואשת. ידעתי שהרבה זמן לא אחזיק מעמד במחנה והחלטתי לברוח.

ויום אחד כשראיתי שהמשגיחים לא שמים לב אלינו ביקשתי רשות ללכת לשירותים וברחתי. הדרך לא היתה מוכרת לי, אבל הלכתי. לפתע פגשתי אשה וסל בידה, ההולכת ליער ללקט פטריות. הצטרפתי אליה. אחרי־כן המשכתי בעצמי. רציתי להגיע לווארשה. הרעב הציק לי מאד. נכנסתי לאחד הבתים בדרך. הלכתי מבית לבית, ופה ושם קיבלתי פרוסת לחם או תפוח־אדמה וכך החייתי את נפשי. פני והמראה העלוב שלי העידו כי יהודייה אני ועל כן לא יכולתי לקבל מקום ללון.

פעם התעלפתי וכשהתעוררתי ראיתי מסביבי אנשים. נבהלתי מאד וברחתי בשארית כוחותי. הלכתי והלכתי, בהיותי כמעט על סף היאוש ראיתי בית שדלתו נפתחה ונכנסתי לתוכו באופן פתאומי מבלי לשאול. בעלת הבית נבהלה. היא הרגישה מיד שאני יהודייה. לשאלתה מה רצוני, עניתיה שאני רוצה לישון, כי הייתי עייפה מאד אחרי שני ימי נדודים ללא הרף. היא סיפרה לי ששני בניה נלקחו לעבודה לגרמנייה ובעלה עובד קשה, כך שהיא נשארת לבדה במשק וקשה לה. הצעתי לה את עזרתי תמורת שהותי אצלה. היא הסכימה. אבל בעלה לא הסכים. ישנתי שם לילה אחד ולמחרת הודיתי לה על טוב לבה והלכתי. היא יעצה לי ללכת לכפר הסמוך. עשיתי כפי שיעצה לי. בבית אחד קיבלתי אוכל וגם רשות ללון. זה היה בשבת — היום הרביעי לבריחתי. אבל להישאר בבית הזה לא יכולתי. עם שחר הלכתי ליער. תעיתי בדרך ולא ידעתי לאן אפנה. לפתע עבר איכר בעגלה. הוא ריחם עלי ולקחני לביתו. אכלתי אצלו אבל ללון לא היה מקום אצלו. הוא הפנה אותי לזקנה שגרה בקרבת מקום. לאחר מאמצי שכנוע רבים הסכימה הזקנה שאלון בביתה, ואחרי ארוחת הבוקר שוב נאלצתי ללכת. בדרך מצאתי עפרון. מתוך רגש יהודי עמוק סימנתי על כל עץ מגן־דוד. אולי יעזור הדבר לאחרים כשיברחו. הלילה ירד. גשם. פחדתי להישאר לבדי ביער. נכנסתי לכפר אחד וישנתי בין שיחי תפוחי־האדמה. בבוקר הייתי רעבה וקפואה מקור. נכנסתי לבית אחד. קיבלתי אוכל ונתבקשתי מיד לעזוב את הבית. רגלי היתה פצועה, אבל אזרתי עוז ובשארית כוחותי המשכתי ללכת, כשעיקר מזונותי היו שאריות ירקות בשדה, אף את יום הששי לנדודי ביליתי תחת כיפת השמים. ביום השביעי הגעתי לכפר אחד. שם שוב הרגישו

כי שאני יהודייה, אך למרות זאת נתנו לי לאכול ולישון וביום השמיני המשכתי בדרכי.

בדרך ביער פגשתי איכר עם צעיר אחד שכרתו עצים. שאלתי אותם על הדרך לקונין. האכר הדריכני איך עלי ללכת, אבל מכיוון שראיתי שהוא מעוניין לדעת עלי פרטים נפרדתי ממנו, הודיתי לו והלכתי בכיוון שהוא הראה לי. הגעתי לכפר, ולא ידעתי שנכנסתי בדיוק לביתו של אותו איכר שאתו דיברתי ביער. שם מצאתי את אשתו ושתי בנותיו (כפי שנודע לי אחרי־כן) ביקשתי אוכל, אך לא היה לאשה מה לתת לי. היא שלחה את בתה לשכנתה להביא קצת אוכל. אך לרוע מזלי גם לשכנה לא היה מה לתת. נתבקשתי לחכות זמן־מה עד שתכין משהו לאכול. היא שפתה סיר עם מים בכדי שאוכל להתרחץ במים חמים ובינתיים יתבשל האוכל. דיברנו על כל מיני דברים. האשה ראתה את הפצעים ברגלי והציעה לי להישאר אצלה ימים אחדים. בראותי את טוב לבה החלטתי להיות גלויית־לב לפניה וסיפרתי לה הכל.

בבית משפחת בלשקובסקי אלכסנדר ויוספה מיליבו (על יד קאז׳ימיז׳ ביסקופי)

היא נענתה לבקשתי והסכימה שאשאר אצלה ואני אעזור לה בכל כוחותי. היתה זו משפחה די ענייה. בחדשים הראשונים למרות כל רצוני הטוב לעזור לה לא יכולתי, עד כדי כך הייתי חלשה.

בבית לא היה קמח. והיה צריך לטחון את הגרעינים. בהתחלה רציתי לעזור לה בטחינת הגרעינים (במטחנת־יד) אבל מפאת חולשתי לא יכולתי. אבל במשך הזמן התגברתי, הבראתי ונהייתי לטוחנת הגרעינים בבית. התחלתי להרגיש שם כבת־בית. מצאתי עד כדי כך חן בעיני מארחי שרצו לנצרני. כדי לא לסכן את המשפחה הייתי נאלצת להעמיד פנים שאני מסכימה לרעיון הזה, וכלפי חוץ התנהגתי כנוצרייה, ובלבי כמובן נשארתי נאמנה לדת אבותי.

בכפר הזה היה גרמני, רוצח כמו כל הגרמנים הנאצים, אלא שהיתה לו התחייבות מצפונית כלפי מארחי, שפעם הצילו ממוות ומאז הגן תמיד עליו ועל משפחתו. לגרמני זה היה אח, שהיה ראש הכפר הסמוך. וממנו היה יודע על כל ביקור גרמנים בכפר. וכך היה מודיע לבעל־הבית שלי ואני הייתי מסתלקת מהבית. לא פעם נזפו בי האיכר ואשתו שאני בורחת, אבל פחדתי שמא ימצאוני הגרמנים, ואז כולנו נסבול.

פעם אחת ביקרו גרמנים בכפר ללא הודעה מוקדמת, לבדוק אם יש אנשים זרים בכפר. ברגע האחרון הספקתי להיכנס לרפת ושם התחבאתי. הגרמנים אומנם חיפשו גם ברפת, אבל למזלי הטוב לא הרגישו בי והכל עבר בשלום.

לאחר שהגרמנים הלכו נשארתי עוד זמן ממושך ברפת ויצאתי רק אז כשבעל הבית ואשתו קראו לי בקולי קולות. בהיכנסי הביתה אמר לי אלכסנדר: „השדים כבר הסתלקו!" הוא היה מודאג מאד ונבהל כי לא ידע לאן נעלמתי. הוא סיפר לי שאף פעם בחיים כה לא פחד כמו במקרה זה.

הבעיות שהתעוררו עם הימצאי בבית בלשקובסקי

כפי שהזכרתי נתנה לי האשה מים לרחיצה ואחרי־כן אוכל, מיד עם בואי לביתה. היא היתה מעוניינת שאתרחץ משתי סיבות: קודם כל שאהיה נקייה והשנית, רצתה להיווכח אם אני באמת אשה. היחסים בינינו בהתחלה היו קורקטיים ובמרוצת הזמן הלכו ונעשו הדוקים וחמים יותר ויותר. אבל קרה משהו שעלול היה להעכיר את האווירה הטובה בבית מאחר והייתי חולה מאד, חלשה ומרעב התנפחה בטני. שמועה נפוצה בכפר שאני בהריון. ומי הכניסני להריון אם לא בעל־הבית. בהתחלה לא התייחסה האשה אל השמועה הזאת כמתקבלת על הדעת, אך במשך הזמן התחילה גם היא להאמין בזאת. והחשד הזה גבר, כאשר פעם אחת בצאתי מהבית יצא גם הגוי הזה אחרי, אבל הוא מיד חזר. למזלי ראתה האשה שאני נכנסתי לבית אמה. כך נמשך המצב פרק זמן עד שלבסוף נוכחה לדעת שחשדיה הם חשדי שוא.

מקרה אחר מעניין קרה לי בבית הזה. לא פעם הערתי את תשומת לבה לא להשאיר את כספה בצורה גלוייה. היא ענתה לי בעוקץ: „היהודים הם חשדנים תמיד!" הדבר הכאיב לי ולא הוספתי לדבר אתה על הנושא הזה. והנה יום אחד ברח אחד מקרובי משפחתה ולקח עמו גם את כספה. הפעם הבינה שאני צדקתי.

סיום המלחמה

בהיותי בת עשרים, ממש ביום הולדתי, נכנסו הרוסים לאזור שבו נמצאתי. בעצם לא נראיתי כבחורה בת עשרים רעננה ומליאת חיים ומרץ. הייתי חלשה מאד ועצובה. אם עד עכשיו כל הזמן דאגתי לעצמי, כעת עם סיום המלחמה התעוררו בי דאגות מדאגות שונות בקשר לגורל בני משפחתי. אומנם המלחמה עדיין נמשכה, אבל האזור שבו נמצאתי שוחרר כבר מידי הגרמנים. בסוף ינואר 1945 עדיין נמשכו הקרבות. הרוסים הפציצו בעוצמה רבה את המקומות שבהם נמצאו הגרמנים והמצב היה די מסוכן. רציתי מאד שהמלחמה תסתיים כבר לחלוטין. גם מפני הרוסים חששתי, כי הידיעות אשר ליוו את החיילים הרוסים לא היו די מעודדות.

והנה גם המלחמה נסתיימה והידיעה הזאת התפשטה חיש מהר. בעל הבית התפרץ הביתה שמח ובישר: „אנו חופשיים, את חופשית — אין עוד מלחמה!" התנשקנו וצחקנו ובכינו כאחת.

ואז התחילה עבורי פרשה חדשה. לא היה לי מה ללבוש, הייתי ללא תעודת זיהוי. הלכתי עם מארחי לפקיד העיירה שיתן לי תעודת זיהוי כלשהי. בראשונה התייחס אלי בגסות ואמר: "אם אין לך כלום תישארי בלי כלום!" אבל כשנודע לו שאני יהודייה הכניסני לראש העירייה, שהתעניין בי באופן אישי. הוא הציע לי בגדים, כסף ואוכל. אך אני רציתי רק תעודה וקצת כסף כדי שאוכל להגיע לקהילה יהודית כלשהי. הגרמנים שהיו באזור נעלמו. והפולנים באו לראותני, לראות את הפלא, יהודייה חייה. הגעתי לעיירתי. פגשתי שם בעל חנות שהכירני, גם הוא יהודי שאיבד את כל משפחתו. הוא נראה היה חלוש ומסכן מאד. המשכתי בחיפושי אחרי קרובים. מצאתי רק בן דוד בסוף 1945. עזבתי את בית מארחי הטוב ונסעתי לטורק. שם מצאתי מספר יהודים שניצלו מהשואה ושם נשארתי עד 1946.

בהיותי בטורק נישאתי ויחד עם בעלי נסענו ללודז' ומשם לגרמניה. בסוף 1948 הגענו ארצה. להפתעתי הרבה קיבלנו מכתב מהדוד של בעלי, שאחי מחפש אותי. לשמחתי לא היה גבול. הייתי מאושרת שלכל הפחות נשאר לי אח ממשפחתי.

„כאלה הם הדברים שרציתי לספר לך" — אמרה לי אמא. „וטוב עושים מוריך ומורותיך המעודדים אתכם, הצעירים והצעירות, להיוודע מה קרה לעם היהודי במלחמת העולם השנייה שהיתה לתקופת השואה ליהודים באירופה. מי יתן ואתם, הדור הראשון לגאולה, לא תדעו צער ודאבה עוד ותוכלו להתמסר בכל כוחותיכם לבניית מולדתנו!"

ולאדיסלאבוב (רוסושיצה — ריסעשיץ)

יהודים בודדים בוולאדיסלאבוב נמצאו כבר במחצית השניה של המאה ה־18. בין המפרנסים נמצאו ב־1764: חוכר, שורף יי"ש, כובען ואורג גדילים. במאה ה־19 גדל הישוב היהודי במקום והתארגן בקהילה ובה בית־כנסת בנוי מאבן, רב או דיין ושוחט. יהודי ולאדיסלאבוב עסקו במסחר זעיר ובמלאכה. בבעלות יהודית נמצאו בסוף המאה רוב החנויות, וכן 2 בתי־מזיגה. מספר יהודים התפרנסו מבורסקאות. בין בעלי־המלאכה נמצאו אורגים ונפחים. בידי מספר משפחות יהודיות היו חלקות אדמה שעובדו על ידם. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם נפגעו יהודי המקום כתוצאה מהתגברות האנטישמיות ומן החרם הכלכלי. היו התנפלויות על הרוכלים היהודיים שניסו למכור את סחורתם

הגירוש מרוסושיץ. משפחת טוביאק עוברים לקולוניה (היידעמיל — קאוואלע פאנסקיע)

בשוק המקומי ובכפרים בסביבה. בעקבות מצב זה היגרו מספר יהודים לחו״ל ורבים אחרים עברו לערים גדולות וכך בשנות השלושים קטנה הקהילה היהודית בוולאדיסלאבוב בלמעלה מ־50%.

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה נכבשה העיירה בידי הגרמנים במחצית הראשונה של חודש ספטמבר 1939. אנשי הצבא הגרמני התעללו ביהודים וסייעו להם הגרמנים המקומיים. רכושם של היהודים נשדד, הגברים נחטפו לעבודות כפייה וזקניהם נגזזו תוך מכות והשפלות. לקראת סוף 1939 נצטוו בני הקהילה לענוד סרט צהוב ועליו סמל מגן־דוד. כן נאסר עליהם לעזוב את תחום היישוב. ב־1940 רוכזו כל המשפחות היהודיות בגיטו. השלטונות לא סיפקו כל מזון לתושבי הגיטו ולכן נאלצו בני הקהילה לצאת בלילות אל הכפרים הסמוכים כדי להשיג מצרכים כלשהם. ב־20.10.1941 גורשו יהודי ולאדיסלאבוב לגיטו הכפרי באזור קובלה פאנסקיה וגורלם — כגורל שאר היהודים המרוכזים שם, ובעיקר יהודי טורק.

אַ דאָקומענט פון כעלמנאָ

דער היסטאָריקער נחמן בלומענטאַל ברענגט אין זיין בוך „שמועסן" זייט 112 פאָלגענדן עפּיזאָד.

אין יאָר 1945 האָט אַ יידישער בעל מלאכה איבערגעגעבן דעם היסטאָרישן קאָמיטעט אין לאָדזש אַ בייטעלע. אין בייטעלע איז געלעגן אַ קליין שטיקל פּאַפּיר צונויפגעלייגט אין קנייטשן, געשריבן מיט אַ פעדער אין יידיש. אין דעם צעטעלע ווערט איבערגעגעבן: „דאָס זענען די לעצטע יידן, וואָס האָבן געאַרבעט פאַר דעם געסטאַפּאָ אין (כעלמנא) וואָס ליגט צווישן דאמביע און קויל. עס זענען די לעצטע טעג פון אונדזער לעבן, גיבן מיר אַ צייכן. מעגלער וועלן זיך געפינען קרובים אָדער באַקאַנטע מענטשן. זאָלט איר וויסן אַז אַלע יידן וואָס זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן פון ליטצמאַנשטאט זענען געוואָרן אומגעבּ־ראַכט אויף זייער אַ מיאוסן אופן. זיי זענען געפּייניקט און פאַרברענט געוואָרן. בלייבט געזונט. אויב איר וועט איבערלעבן, זאָלט איר נקמה נעמען. דאָס זענען די יידן וואָס האָבן געאַרבעט אין קולמהאָץ (כעלמנא) צווישן קויל און דאמביע אין טויטן לאַגער".

עס זענען אונטערגעשריבן 12 נעמען וואָס שטאַמען פון קוטנא, גראבאוו, לאָדז, לענטשיץ, שאדעק, לוטאמיר און פון טורעק איז אונטערגעשריבן געצל שטייער.

דער טויטן לאַגער האָט עקזיסטירט פון דעצעמבער 1941 ביז יאַנואַר 1945 דער אויסלייג פון דעם טרויעריקן בריוול איז פאַנעטיש.

תעודה היסטורית ממחנה המוות בחאלמנו

ההיסטוריון, נחמן בלומנטל, מספר בספרו „שמועסן" (שיחות) עמ' 112 אפיזודה בעלת ערך היסטורי רב.

בשנת 1945 מסר בעל־מלאכה יהודי לוועד היהודי בלודז' ארנק, ובו נמצא פתק קטן, מקופל קיפולים אחדים ומקומט מאד, כתוב יידיש בעט. והרי תוכנו של הפתק: „אנחנו היהודים האחרונים, שעבדנו עבור הגסטאפו בחאלמנו שבין דאמביה וקויל. אלה הם ימי־חיינו האחרונים, ואנו משאירים זכר וסימן. ייתכן שימצאו את הפתק קרובים או מכרים. אז עליכם לדעת, שכל היהודים, שנשלחו מלודז', הושמדו בופן איום ונורא. התעללו בהם ולבסוף שרפום. היו בריאים! אם תישארו בחיים אחרי המלחמה, אנא נקמו את נקמתנו! אנחנו היהודים שעבדנו בקולמהאץ (בחאלמנו) בין קויל ודומביה, במחנה המוות".

חתומים 12 יהודים מקוטנא, גרבוב, לודז', לנטשיץ, שאדעק, לוטמיר וטורק. חתום גצל שטייער.

מחנה המוות חאלמנו פעל מדצמבר 1941 עד ינואר 1945.

די זאָס מענער / די לאַנצעטער זײַנען וואָס האָבן
געאַרבעט פֿאַר די געשטאַפּאָ אין (כעלם)
וואָס ליגט צווישן זאַמאָשטש און כעלם. די מענער
זײַנען [illegible], פֿון זייער לעבן געבן מיר
אַ צייכן [illegible] געהאָלפֿן מיך [illegible]
[illegible] פֿון-דעם [illegible] האָט איר
[illegible] וואָס מענער אַרויסגעגעבן פֿון
[illegible] מענער געוואָרן אומגעבראַכט אויך
[illegible] אַ מאָל [illegible] אין געוואָרן
פֿאַרבראָכט בלויז [illegible] אויך איר ווערט
אַבער לעבן האָט איר [illegible] נאָמען

	די זאָס מענער פֿון וואָס האָבן געאַרבעט		
	(כעלם) [illegible]	[illegible]	[illegible]
1	[illegible]	יאָסל	פֿון [illegible]
2	פֿליישער	משה	"
3	פֿליישער	פֿייוול	"
4	[illegible]	שיע	פֿון [illegible]
5	[illegible]	יעקב וואָלף	פֿון לאַנצעט
6	[illegible]	[illegible]	פֿון [illegible]
7	וואַכטל	[illegible]	"
8	וואַכטל	[illegible]	"
9	[illegible]	[illegible]	"
10	[illegible]	אַרן	פֿון [illegible]
11	[illegible]	[illegible]	פֿון [illegible]
12	[illegible]	[illegible]	פֿון [illegible]

יעקב ולדמן

חאַלמנו — עיר ההרגה *

ביום חמישי, 19 ביוני 1941 הגיעה למחוזנו „ההזמנה" הראשונה לגברים יהודים. היום הזה הפך ממש ליום כיפור בכל בית יהודי, כל אחד חש שמבצע השמדת היהודים התחיל.

משפחתי ואנוכי היינו אז בעיירת מולדתנו אונייוב (פלך פוזן). מביתנו היו צריכים שלושה גברים ללכת — אבי, אחי ואנוכי. קשה לתאר את הטרגדיה בבית נוכח המחשבה, שהנה הולכת המשפחה ונהרסת.

והנה בהיותנו שרויים במכאובנו ובצערנו הגיעה הבשורה המשמחת: הגזירה בוטלה. את השמחה באותו יום שהיתה אצל כולנו אין לתאר. המאורע היה לשיחה בפי כולנו, והשתדלנו לנתח את משמעות ביטול הגזירה מבחינות שונות. היו שאמרו, שלבטח קרה מה שקרה הודות להתערבותן של ארצות הברית. ועוד כהנה וכהנה השערות. וכי מסוגל אדם לרסן את הדמיון הפורה של האדם ברגעים כאלה!

שמחתנו זו, לצערנו הרב, לא ארכה זמן רב. כבר ביום ששי נודע לנו שבעיירות הנמצאות בשכנות עם אונייוב, במחוזנו, נלקחו גברים בהתאם לפקודה הראשונה. שבתנו, שלכאורה הצטיירה ביום חמישי להיות שבת-מנוחה ושמחה, היתה ליום אבל ויגון, ליום חורבן עיירתנו ומשפחתנו, ליום תשעה באב במהדורה החדשה.

וכך בשבתנו סביב השולחן השבתי ומיטיבים את לבנו בזמירות השבת,

---

* הרשימה הנ"ל נדפסה בחוברת „פון לעצטן חורבן" מס' 1, מינכן, אויגוסט 1946 ביידיש. תורגמה מפולנית. התרגום לעברית הוא חופשי.

שמואל גלובה מספר: יעקב ולדמן נולד באונייוב על יד טורק. עבר את כל שבעת מדורי הגיהנום הנאצי, ברח לפרטיזנים ואחרי המלחמה השתתף בעבודת הוועדה ההיסטורית היהודית שהיתה על יד מרכז שארית הפליטה במינכן. הוא ארגן ועדה חוקרת בענין חאלמנו, אשר בראשה עמד נציג רשמי של הממשלה הפולנית וסייע בהרבה במחקר תולדות היהודים באיזור וואַרטעגאו — האיזור הפולני, אשר מיד עם הכיבוש הנאַצי נספח ל„רייך" (גרמניה). באחד בספטמבר נרצח על-ידי הלאומנים הפולנים שנקראו א"ק (ארמיא קראיובה — הצבא הלאומני) הי"ד.

זועזענו בטרטור מכוניות שהגיעו לעיירה מפוזן. כרעם ביום בהיר התחילו לרדת על ראשינו הצעקות והצריחות של מלאכי־המוות הנאציים בנוסח המקובל: „ראוס, שנעלער, פארפלוכטער!" („מהר, לצאת מקוללים!").

הצריחות לוו במהלומות קתות הרובים על ראשינו. המהומה היתה גדולה. חטפנו את תרמילי הגב, שהיו עוד מוכנים מיום חמישי ורצנו לנקודת האיסוף — לבית־הכנסת. בפתח בית־הכנסת שוב קיבלו את פנינו במכות ובצריחות.

ה„מייסטער" שלי, (מנהל העבודה) הלך בעקבותי והוציאני מבית־הכנסת. רציתי להעיף עין בפעם האחרונה על יקיריי, אבל קת הרובה של אחד השומרים האכזריים עצרתני ובצעקות אימה — „העלם, כלב מיד מכאן, כלב ארור!" — הוממתי עד כדי כך שנסוגותי ללא כל יכולת להגיב ולעשות משהו.

חזרתי הביתה ומבעד לחלון ליוויתי במבט אחרון שיירת הנידונים למוות, אשר ביניהם היו גם יקירי.

ומה קרה אתנו, הנשארים? המנוחה היתה רחוקה גם מאתנו. אחרי פרק זמן קצר הועברו הנשארים ל„אלט־שטאט" (חלק הישן של העיירה) ושם רוכזנו בבתים אחדים ארבע־חמש משפחות ביחד. גם ההעברה הזאת נעשתה, כמקובל אצל הרשעים הגרמנים, בבהלה, בצעקות ובמהלומות. אחד מאנשי הגסטאפו עסוועלו Eswello עמד ובדק את מטעננו וכל דבר שמצא חן בעיניו לקח לו. כמוהו עשו גם אחרים. לא הספקנו להתאקלם במקומנו החדש ושוב גזירה חדשה: העברה לכפר דזירזבוטקי Dzierzbotki על יד קאוואלע־פאנסקע, שם היתה צריכה לקום מושבה יהודית (קולוניה). אבל, למעשה, היה זה מין גיטו־מעבר, למען יוכלו לקחתנו משם בכל רגע שימצאו לנכון לשלחנו למחנות עבודה או למחנות ההריגה.

יש לציין שהשינויים האלה ביחס ליהודים קרו אחרי פלישת הנאצים לרוסיה (אחרי 22 ביוני 1941), כשתוך זמן קצר נוספו לשליטת הנאצים מיליונים של יהודים, דבר שהאיץ את קבלת ההחלטה המכרעת — השמדה המונית של העם היהודי בנוסח הידוע „להשמיד, להרוג ולאבד!"

ששה בדצמבר 1941. לילה איום ונורא, שנחרת לנצח בזכרוני. המושבה היהודית הוקפה בכוחות ס"ס, ס"א, נסדא"פ, „היטלר־יוגנט" (נוער היטלרי). כל היהודים הוצאו מבתיהם והובהלו לנקודת האיסוף בטשאכולעץ־ביעלאווקי ו„הסלקציה" („המיון") התחילה. את המעמד הטראגי הזה עת נקרעו באכזריות ילדים מהוריהם, נשים מבעליהם, והורים מילדיהם, אין בכוחי הדל לתאר. התליינים לקחו אתם אלף ומאה קרבנות ואת היתר שלחו לבתיהם לחכות למשלוח הבא. בין הנידונים למוות היתה גם אמי. הורי אמי ואנוכי היינו, בינתיים, בין הנשארים. המגורשים הוכנסו לבית־הכנסייה בדוברה — Dobra

(מחוז טורק 12 ק״מ מהמושבה). שם בתנאים איומים עוכבו עד למשלוח לכיוון ה„ידוע״.

כל בית־יהודי היה בית־אבלים, כי לא היה בית שלא נלקח ממנו מישהו. אנחנו הנשארים רעדנו כעלים נידפים בראותנו מול עינינו את הטראגדיה היהודית האיומה — איך שהתליין הגרמני משמיד את עמנו בהדרגה ובשיטתיות.

לא מצאתי לי כל היום מנוח. לא היה לי די אומץ־לב להיכנס הביתה — רק בערב נכנסתי הביתה ומול עיניי התגלתה תמונה, שעד רגעי האחרון לא תיעלם ממני: אחותי ואחי ישבו על הרצפה מתייפחים ומתאבלים. וכשאחי שאלני: „יעקב, האם באמת לא נוסיף עוד לראות את אמנו? האם באמת היינו כבר ליתומים ללא אם וללא אב?!״ לא יכולתי להבליג ופרצתי בבכי. בלילה החלטתי ללכת למחרת לדוברה ולנסות את מזלי, אולי בכל זאת אוכל לעזור לאמא. בבוקר השכם קמתי ויצאתי לדרך. בית־הכנסייה בדוברה היה מוקף ז׳שנדרמים. ענדתי על זרועי סרט של שוטר יהודי והתקרבתי לכנסייה. הסתובבתי רגעים אחדים כמחפש מישהו. אחד הז׳שנדרמים לפתע פנה אלי וציווני להביא דלי מים לנמצאים בכנסייה. הבאתי דלי מים למסכנים. מה שהתרחש שם קשה אפילו לדמיון הפורה ביותר לתאר. ערמות נשים מתעלפות התגלגלו על הרצפה. ילדים נבהלים, שעדיין היו בחיים, יכלו לזעזע אפילו אבן, אבל לא לב גרמני. חיפשתי את אמי וכשמצאתיה הגשתי לה מים לשתות. בקושי הכרתיה. הרגעתי אותה והבטחתי לה שבקרוב תחזור הביתה.

ובהיותי כך עסוק בהגשת מים לאומללים הגיע התליין הגרמני של „המושבה היהודית״ — שנערס — והתחיל ב„סלקציה״ כדרך שנוהגים היו בבהמות, שיש להפריד בין העומדות להישלח לשחיטה ובין אלה שטרם הגיע תורן. וכשהגיעה תורה של אמי, ניגשתי אל התליין וביקשתיו שישחרר את אמי, ובשעת מעשה רעדתי כולי, שמא יבחין בי שאינני שוטר יהודי אמיתי. ומה גדלה שמחתי כשבקשתי נתמלאה. מיד הרחקתי את אמי ממקום הסכנה, הושבתיה בעגלה ושלחתיה הביתה. חזרתי לכנסייה לנסות להציל אנשים נוספים. בראותי שהז׳שנדרמים מסתכלים בי בחשד מסויים, העברתי את סרטי ליוסף קובל. וסרטי היה, באמת בר־מזל, וגם הוא הצליח לשחרר את אשתו, בנו, אביו ואמו. את הסרט מסרתי אחרי־כן לגברים אחרים וגם לחברי זיגמונד האַלאַן ושמואל ז׳שרנוביצקי, שגם כן הצליחו לשחרר את אמותיהם.

שמחנו עם אמנו, אבל גם חרדנו לגורלנו, פן ישתנה המצב בן רגע, כפי שהיה מקובל בימים אלה. והנה נכנסה לביתנו חברתה של אחותי, שפיגל ממרמרת בבכי. לשאלתי: „טובטשע, מדוע את בוכה?״ פנתה אלי בשאלה

נוקבת: „יעקב, הראית את אמי, ההגשת לה גם כן מים לשתות?״ באותו רגע הייתי מוכן למות ובלבד לא לראות את הטרגדיה היהודית.

המכונסים בכנסייה בדוברה חיכו לביצוע גזר־דינם עד שבת ה־12 בדצמבר. אז הופיעו בדוברה משאיות־הגאז הראשונות אשר הובילו את הטרנספורט (המשלוח) הראשון של הקרבנות למחנה־המוות בחאלמנו. הירש מאיר שמול, שאחיו נמצא כעת בארץ, ניסה להציל את אמו ואת אחותו עם בנה, אבל נכשל והוכנס בכוח למשאית והובל ביחד עם כולנו לחאלמנו.

לאט לאט נעשתה כל הסביבה „יודנריין״ — ללא יהודים. מכל קצות אירופה הגיעו משאיות מלאות מפה לפה יהודים, שהובלו ישירות למוות. עם יהודים אחדים מפאריז שפגשתים בבית־הנתיבות בקולו, דיברתי באופן אישי. אז עבדתי שם בהעמסת פחם. הם הגיעו לקולו בקרונות „פולמן״, כדרך שבימים כתקנם נסעו אנשים ממרחקים, ועמם היה מטען רב. הסברתי להם מה מצפה להם ויעצתי להם לעזוב את הכל ולברוח ליערות. אבל הם צחקו לי. הייתי בעיניהם כמתעתע ואמרו לי בקול מלא בטחון: אנו נוסעים למושבה היהודית „היידעמילע!״

כעבור דקות אחדות נוכחו המסכנים לדעת עד כמה הונו. זשנדרמים הקיפום ובדרך המקובלת הועמסו בצריחות ובמהלומות לרכבת אחרת, שהובילם ישירות ל„יעד״. וכשהוחוור להם מה מחכה להם וניסו לברוח, אחרו את המועד.

גם גיטו לודז׳ היה מקור אספקה בטוח למפלצת החאלמנאית, תאוות־הדם היהודי. יום־יום ראיתי במו עיניי את השיירות הארוכות של הקרבנות המובלים לרכבת, המביאה אותם למטרה הסופית — למוות.

כדי להמאיס את החיים על היהודים היו לגרמנים שיטות רבות, ובין היתר גם השיטה — תליית עשרה יהודים בכל אתר ואתר בווארטעגאו. כך ניתלו בווארטה (בד׳ווארט) עשרה מבני העיר, וביניהם היה הרב לסקובסקי עם בנו, יו״ר המועצה היהודית לאודן וחברי היודנראט. הרב מד׳ווארט (כמסופר) פנה אל היהודים בזו הלשון: „יהודים, יום הגאולה של עמנו הולך ומתקרב. אל תפלו ברוחכם ומותו על קידוש השם כיאה ליהודי״. דבריו עשו רושם רב על הנידונים, והם הלכו בראש מורם לתלייה.

בפודמביץ (אזור לנטשיץ) הוכרח יהודי אחד בשם קופלוביטש לתלות במו ידיו את בנו. טכסי־התליות נערכו בכל אתר בפומביות רבה. כל האוכלוסיה היהודית כולל ילדים קטנים נאלצו להיות נוכחים ב„מעמד״ זה.

אנחנו הנשארים ב„מושבה״ חיינו במתיחות ובדריכות מבלי לדעת מה עלול כל רגע להביא לנו.

ביום הראשון של חג השבועות שוב נלקחו מאתנו מספר אנשים כדי למלא את המכסה של היהודים שנשלחו לפוזן שמתו או נרצחו בינתיים. המשלוח השני היה בהתחלת יוני 1942. בעשרים ביוני נשלחו ממושבתנו מספר נשים לפוזן וביניהן גם אחותי. הידיעה מלנטשיץ, ששם כבר אין יהודים בישרה לנו, שגם סופנו הולך ומתקרב.

בקשר לגירוש יהודי אזור לנטשיץ נחרת בזכרון כולנו מקרה אחד, מיוחד במינו, שזעזע את כולנו. בעיירה פודמביצה היה לי ידיד ושמו יעקב לוין, שהיה במחנה עבודה וחזר בשלום הביתה. בעת הגירוש — „אויסזידלונג", כשהיהודים רוכזו בכנסייה, כרעה אשתו ללדת. הגרמנים לא חשבו הרבה ורצחו את האשה עם עוללה במקום כדי לחסוך להם טרדת־יתר.

ב־14 ביוני הקישו בדלת ביתנו כדי לקחתני אתם. על אמא עברו אז רגעים איומים. זה לפני זמן קצר נפרדה מבתה היחידה, והנה לוקחים גם אותי. דבריה — „מה יהיה אתי בלעדיך " הדהדו כל הזמן באוזני. בנקודת האיסוף נאווי שוויאט Nowy Świat הצליח ידידי דוד גולד לפדותני במתנה הגונה מידי האוברלויטננט אורפני Orpani וחזרתי בשלום הביתה לשמחתה הגדולה של אמא. אבל בלבי הרגשתי, שזוהי רק אורכה קצרה לביצוע גזר־דין המוות, אשר היה תלוי מעל ראשינו.

ב־28 ליוני 1942 נאלצה גם מושבתנו לתת את עשרת קדושיה לתלייה. עשרות מכוניות פאר הגיעו למקום התלייה. הזשנדרמים פקדו על כל היהודים להופיע כדי לראות במו עיניהם, איך נאשמים באים על עונשם. הבתים רוקנו מיושביהם. כל היהודים נכחו מזקן ועד טף. כל מי שיישאר בבית ייהרג במקום. והאורגיה הפראית החלה. ראש השוטרים היהודים עם חבריו נאלצו להיות התליינים. בצד עמד איש הגסטאפו ובשרביט בידו ניצח על ה„מלאכה". השוטרים הדפו את הספסל והיהודים נשארו תלויים באוויר. והרי שמותיהם:

1. זיימאן משה מטורק; 2. לבקוביץ חיימל גם־כן מטורק, ממשפחת החייט האילם; 3. ליעק איצק יודל מאונייוב; 4. יעקובוביץ מאריאן מאונייוב; 5. פוד־כלבניק מאכל מדוברה; 6. טשאסקאלה שמעון מדוברה; 7. גלברט מטולישקוב; 8. קליין מקולו; 9. פלקובסקי מפנטשניעוו; 10. העשירי — לא זכור לי...

נוסף על עשרת התלויים נורו למוות שתי בנות צעירות ראור בלה וקרוקוצקה אסתר. ב־15 ביולי הגיע מכונית עם אנשי ס"ס. ממקורות שונים נודע לנו שמטרתם להכין קברים לאמותינו, אחיותינו וילדינו. הם הצליחו ל„חטוף" עשרה גברים צעירים, חברי לעבודה. אני איכשהו התחמקתי מהתפקיד האיום.

המודעות האיומה למה שמחכה לנו כל רגע היתה גם נחלתם של ילדים קטנים. שכני — ידידי, החייט בייראך, שעבד כל הזמן עבור הזשנדרמים היה

עד לשיחה בין בתו לילקה — בת החמש, לבין מפקד הזשנדרמים שמידט, שבא לחייט בעניין חליפתו. שמידט היה במצב רוח מרומם ושוחח עם לילקה. לפתע פנתה אליו הקטנה בשאלה: „הנכון הוא הדבר שיעשו ממני סבון? ולמה שיעשו בי ככה?" המפקד ענה לה בקורטוב של בושה והתנצלות: „הדבר הוא לא נכון!"

לבסוף, את אשר יגורנו בא. ב־27 ביולי 1942, בערב בשעה שש וחצי הגיעו למושבה אנשי ס"ס, ס"א, נ.ס.ד. א"פ ואנשי גסטאפו ומבצע הגירוש — „אויסזידלונג" התחיל. צווינו להתאסף במרכז הכפר צעגעלניא (גם־כן באזור המושבה היהודית) Cegelnia בדרך הוכו רבים באכזריות. החולים, הזקנים והילדים, שהתייצבו לחוד לפי פקודת התליינים, הובלו כברת־דרך ובין הגבעות נורו למוות.

יש לציין לשבח את החובש זאמולעק שטיין אשר הלך מרצונו הטוב עם הנידונים למוות, כדי לסעוד את הנזקקים, וכך נספה עם כולם. כמו כן נורו למוות 12 שוטרים יהודים, ולנטשיצקי שלמה מאונייוב נאלץ במו ידיו לכרות קבר ואחרי כן נורה למוות ביחד עם ילדו — החרש־אילם.

בין הזקנים שנורו היו גם סבי, לייב צלניק וסבתי. והרי שמות 19 נרצחים, ששמותיהם זכורים לי:

1. ורצקי לוזער ואשתו מטורק; 2. ליסאק מטורק; 3. שצ'צ'ינסקי מנחם מטורק; 4. ברקוביץ גיטל מטורק; 5. לובינסקי הנוך מטורק; 6. לוינובה מטורק (כנראה הגברת לוי); 7. קאטאר מרדכי (קאנטאר) מטורק; 8. פייבוש מנדל מטורק; 9. טשאסקאלא מטורק; 10. ברגר אברהם מאונייוב; 11. אליאש שלמה מטורק; 12. יעקובוביץ מטורק; 13. דעסער יעקב מטורק; 14. זאלברג יששכר מטורק; 15. פרידלנד ישעיה מברודזב; 16. בילד יוסף מטורק; 17. מוכניצקי מטורק; 18. טשאסקאלא שמואל מטורק; 19. טויבה אברהם מטולישקוב.

מדי שעה חוזרות המכוניות ריקות ומעמיסות „מטען חי" חדש — עד שלבסוף התרוקן המגרש. ממאה וחמישים הנותרים נשלחו לגיטו לודז' מאה, וחמישים איש נשארו במקום לניקוי המושבה, למיון החפצים שנשארו ולהכינם למשלוח לגרמניה.

בעיירה דומביה, על הנהר נער נשארו גם־כן עשרות אחדות של גברים ונשים למיון הבגדים שנשארו אחרי הנרצחים. הנשארים לתפקיד זה כובלו בשרשרות כפושעים ובלכתם נשמע למרחקים צליל השרשרות, העדות האחרונה לטראגדיה שהתרחשה באיזור זה.

ריחוואל

(נפת קונין)

ישוב עירוני בנפת קונין. ראשיתה של הקהילה היהודית בראשית המאה ה־18.
ב־1764 נמצאו בין 24 ראשי־משפחות: חייט — 1, פרוון — 1, קצב — 1, מלמד — 1, ושמש — 1.

בשנים שבין 1823—1862 אסרו השלטונות הרוסיים על היהודים להתיישב בריחוואל בשל קרבתה אל הגבול. עיקר פרנסתם של יהודי ריחוואל היה במסחר זעיר ובמלאכה. סוחרים יהודים מכרו בסביבה אריגים וקנו תבואות, פירות, עופות ועורות — וסיפקו מוצרים אלה למרכזים עירוניים סמוכים.

בשלהי המאה ה־19 ועד 1939 בלטו בין בעלי־מלאכה יהודיים חייטים, סנדלרים וספרים.

בין שתי מלחמות העולם היו בריחוואל בית־כנסת אחד ובית־מדרש. כן נמצאו במקום קופת גמילות חסד וחברת לינת הצדק שסייעה בעיקר לחולים במצוקה. יש לציין שבין יהודי קהילת ריחוואל היו משפחות אחדות יוצאות טורק.

מיד עם כיבוש העיר ב־3.9.1939 נצטוו היהודים להתרכז בכיכר השוק, שם החלו הגרמנים להתעלל בהם. במשך שעות היה על היהודים לעמוד ללא תנועה בידיים מורמות. כל מי שהפר פקודה זו הוכה קשות. כן הוטלה על הקהילה קונטריבוציה ובמסגרתה נדרשו לספק כמות מסויימת של זהב. ב־12.9.1939 נאספו על־ידי הגרמנים כל היהודים הקשישים כשהם עטופים בטליתות, הושבו על האדמה באחד הרחובות ומרטו את זקניהם. יום יום נשלחו קבוצות יהודים לעבודת כפייה בעיירה ולעתים הובלו למקומות מרוחקים.

בחודשים נובמבר ודצמבר 1939 גורשו רוב יהודי ריחוואל לגרודז׳יץ. קבוצת צעירים יהודיים נשארה עדיין בריחוואל ובספטמבר 1940 שולחו 40 מאחרוני בני הקהילה לקלצ׳ב הסמוכה.

בגרודז׳ייץ הוקם כעין „גיטו כפרי". מגורשי ריחוואל יחד עם יהודי הסביבה שרוכזו שם, התגוררו בתנאים קשים בגרנות אצל האיכרים. היהודים לא היו

מנותקים מן האוכלוסיה הפולנית והועסקו בעבודות שדה ובמלאכה. כדי להתגבר על מצוקת הרעב היו יוצאים בלילות ומשתדלים להשיג מזון.

באוקטובר 1941 נלקחו כל יושבי „הגיטו הכפרי" בגרודז'ייץ ליערות ליד קאז'ימייז' ביסקופי ונרצחו שם ביריות — וביניהם גם יהודי ריחוואל.

יש המעריכים, כי אחרי השואה נותרו בחיים כ־10 איש מקהילת ריחוואל. מפאת מיעוט הניצולים משתתפים אחדים מהם באזכרה השנתית ביחד עם יוצאי טורק.

תנועת הנוער הציוני בריחוואל

טולישקוב
TULISZKÓW

(נפת קונין)

היהודים הראשונים התיישבו בישוב עירוני טולישקוב בתחילת המאה ה־19. חלק התפרנסו ממסחר בתבואה, בעצים ובבהמות. בין יהודי המקום היו גם בעלי־מלאכה וסוחרים זעירים. מספר משפחות יהודיות עסקו בחקלאות ועיבדו חלקות אדמה שבבעלותם. מספר יהודים מטולישקוב השתתפו במרד הפולני 1863. אחד מהם — יעקב משה סקוברון — נדון לתלייה בידי השלטונות הרוסיים וניצל רק בעקבות התערבותם של כמרים פולניים.

בטולישקוב היו בית כנסת ומניינים של חסידים. בשנות ה־20 של המאה ה־20 כיהן ר׳ יואל פוקס כרבה של הקהילה. הוא היה פעיל בחיים ציבוריים ובמפלגת המזרחי.

בין שתי מלחמות עולם הורע מצבם הכלכלי של יהודי טולישקוב והיו התנפלויות מצד האנטישמים המקומיים על הסוחרים. כתוצאה מכך עזבו חלק מן היהודים את המקום, עברו לערים גדולות ואף היגרו לחו״ל. בתקופה זו קטנה הקהילה בכ־30%.

הגרמנים כבשו את טולישקוב בשבוע השני של מלחמת העולם השנייה ומיד באו גזירות על היהודים כפי שנהגו באותם הימים: עבודת כפייה, הטלת קונטריבוציה, גזל הרכוש, הגבלות תנועה, התעללות בקשישים והשפלות. בסוף נובמבר 1939 נדרשו יהודי טולישקוב לענוד על הזרוע סרט צהוב עם מגן־דוד. בדצמבר 1939 הוקם היודנראט והוטל עליו לערוך רישום של כל האוכלוסיה היהודית. בינואר 1940 רוכזו כל היהודים בגיטו שהיה בין הראשונים באזור כולו. הגרמנים ניתקו חשמל לבתי הגיטו ואסרו להכניס לתוכו רהיטים, פרוות ומלבושים חדשים. כל זה הוחרם וחולק בין האוכלוסיה המקומית הלא־יהודית. באוקטובר 1941 חוסל הגיטו ויושביו הועברו לגיטו הכפרי בקובאלה פאנסקיה איפוא שהיו עוד קודם מרוכזים יהודי טורק וגורלם היה כגורל יהודי הסביבה שהובאו לשם.

הרב יצחק ידידיה פרנקל — הרב הראשי לתל־אביב—יפו

דברים באזכרה בשנת תשכ״ו

(י״ד באב אור לט״ו)

„לא היו ימים טובים לישראל כחמשה עשר באב״, הערב בו הוזמנתי לאזכרה לקדושי העיירה טורק. מה קשה ביום חג להזכיר נשמות יקרות, להזכיר יקירי האומה היהודית אשר מסרו את נפשותיהם על קידוש השם הי״ד!

בביתי נמצא אלבום שהבאתיו מפולין הנקרא „העולם שנעלם״ ביידיש ובפולנית. אין צורך להסביר מה האלבום הזה מראה לנו. טמון בו עולם שלם, עולם של יהודים, שלצערנו הרב נמחק כליל ואיננו.

ואנחנו? האם אנחנו עולם חדש, יצור חדש האם איננו ההמשך של העולם שנעלם? האם נותקה השרשרת? האם איננו חולייה בה, בשרשרת הנצחית?!

בתורה כתוב „זכור את אשר עשה לך עמלק...!״ (דברים כ״ה 17) כתוב „אשר עשה לך״ ולא להם. התורה פונה אליך, אל כל יהודי ויהודי לחוד. בקינות תשעה באב מדובר על הצרות ועל הפוגרומים השונים אשר עשו שמות בעמנו. בקינה אחת מסופר על הרוגי אשפרה, מגנצה, ובאומרי קינה זו השתא עלה במחשבתי:

(הרב עובר כאן ליידיש) „לאָמיר איבערפירן אונדזערע נשמות צו זיי. אין ערשטן קרייצצוג. די יידן פון באַדראַטע ערטער האָבן זיך געוואָנדן צו דער יידישער קהילה אין מאַגענצע (מיינץ) מ׳זאָל אָפּריכטן אַ תפילה וועגן די אַלע געשעענישן. איז פאַרשריבן אין פנקס פון מיינץ דער ענטפער: „מ׳וועט באַשטי־מען אַ טאָג פאַר אַ ספּעציעלע תפילה, אָבער דאָס וואָס איר שרייבט אַז ביי אונדז קען דאָס נישט געשעען, האָט איר אַ טעות!״

און טאַקע אין 6 חדשים איז אין מאַגענץ (מיינץ) געווען אַ שרעקלעכער פּאָגראָם און 8000 יידן זענען דערהרגעט געוואָרן. דאָס איז געשען מיט אַ ניין הונדערט יאָר צוריק.

„זכור״ „לא תשכח!״ (דברים כ״ה 19) דאַרף מען נישט צו גיין ביז נאָך יציאת מצרים. גענוג געשעענישן זענען פאָרגעקומען שפּעטער וואָס מיר דאַרפן געדענקען און מיר טאָרן נישט פאַרגעסן.

„פאַרגעסן״ איז נעבעך אַ יידישע קרענק. „לא תשכח״ — דו וועסט נישט פאַרגעסן — איז ניטש קיין, צו, אַ באַפעל. דו וועסט פּרוּוון גאַרגעסן, נאָר מ׳וועט דיך אייביק נישט לאָזן פאַרגעסן.

אין לנו שום צורך בדו־שיח עם גרמניה. אין יאָר 1963 בין איך געווען אין בירקענאַו. אַלץ שטייט אַזוי ווי ס׳איז געשטאַנען. די אַש פון די קרבנות איז נאָך דאָ. און מ׳רעדט שוין וועגן דער צוקונפט. דאָס אומגליק פון עם ישראל איז וואָס זיי האָבן תמיד פאַרגעסן. מיר באַצאָלן אַ שרעקלעכן פּרייז פאַרן פאַרגעסן. מיר האָבן באַצאָלט און מיר וועלן נאָך באַצאָלן! דער „לא תשכח״ דער „זכור אשר עשה לך עמלק״ רעדט אין לשון יחיד. „איך רעד צו דיר״. „געדענק וואָס עמלק האָט דיר געטאָן״, און נישט קיין פּאָליטישע חשבונות. דו מוזט געדענקען. דו אַליין דאַרפסט געדענקען!

האזכרות לא תימשכנה לאורך ימים, ולכן מוטל על כל אחד מאתנו לשנן לילדינו היטב את פרק השואה לבל יישכח.

אזכרה לקדושי טורק (בתל־אביב)

הלוויית עצמות קדושינו, בני־עירנו, אשר הובאו ארצה, ממחנה ההשמדה
חאלמנו, על־ידי יהודה שמול קבצקי (Kawecki) מטורק. תפילה
לעליית נשמתם נערכה על־ידי החזן, בן־עירנו, ר׳ אברהם ביקובסקי.

יהודה פרנקל

טורק אחרי השואה

מסע סנטימנטלי ב־1958

ברשותו האדיבה של ממשל גומולקה נסעתי לפולין כתייר על־מנת לבקר את מולדתי רוסישיץ.

מכונית מיוחדת שהועמדה לרשותי דהרה מערבה מוואורשה דרך העיירות היהודיות קוטנו וקולו, עד שהגעתי דרך היער לכפר מולדתי רוסישיץ. בכפר מולדתי מצאתי איכר זקן מופלג שניחש מיהו המבקר. הוא הוביל אותי על פני האחוזה ומסר לי דו״ח מדוייק על מה שקרה בינתיים.

בית העלמין של משפחתי שנמצא בנבכי היער היה הרוס ועל בסיס של כל מצבה ציירו הגרמנים את השם „יהודי" (אכן זו יסודיות גרמנית!).

בעיירה מצאתי את בית־הכנסת היפה שנבנה על־ידי סבי עבור יהודי העיירה שנהפך למחסן תבואה.

מרוסישיץ פניתי לטורק. שם לא מצאתי אף יהודי אחד. ובית־הכנסת המפואר עומד על תלו מיותם ונהפך למחסן. המשכתי דרך קאליש לוואורשה והגעתי בהרגשה שכאילו טיילתי על קברי אני.

בנימין זייפה

מתוך דברים שנאמרו באזכרות השנתיות לקדושי קהילת טורק והסביבה

יום חמישי י"ד באב תשכ"ח 8.8.68

רק שלושים וחמש שנים חלפו מאז התחיל משטרו הנאצי של היטלר להשתולל בגרמניה, והגרמנים ורבים מעוזריהם משתדלים לשכוח מה שהיה. לנו, היהודים, אסור לשכוח. אנו נזכרים בכל הזדמנות בעיירתנו ובקרובינו וידידינו. כשאני עוצם לרגע את עיני מתייצבת לפני טורק כפי שהיתה אז, בימים ההם, לפני השואה; עיירה שוקקת חיים. בבוקר השכם נשמעו קולות המתפללים בבתי־התפילה. מבעד לחלונות הפתוחים בימי הקיץ בוקעים שירי עבודה, וב„חדרים" נשמעים קולותיהם הערבים של תינוקות של בית רבן הלומדים בהתמדה את פרשת השבוע או דף גמרא. והלב היה מתמלא שמחה, אהבת ישראל ואמונה בנצח ישראל „מפי עוללים ויונקים ייסדת עוז" (תהלים ח׳ 3).

ומי יוכל לשכוח את השבתות והחגים, ואת הנוער היקר שלנו בפעילותו הרבגונית?! היתה זו עיירה תוססת ויהודיה היו חרוצים ומתפרנסים בכבוד. היתה זו עיירה אשר שמה הטוב הלך לפניה בכל מדינת פולין ואולי גם מחוצה לה.

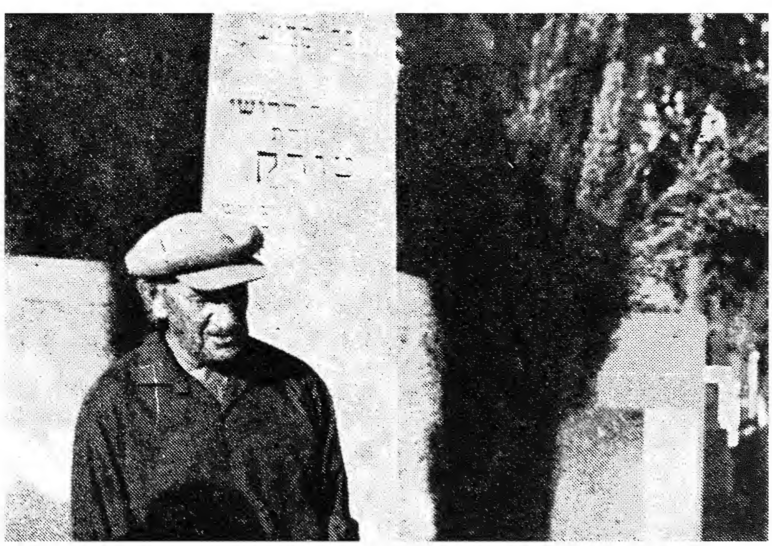
עולם עשיר ויפה זה, עולם יהודי, נחרב ונמחק מעל המפה כאילו לא היה. כך, על כל פנים, רצו אויבינו, למחוק את זכרנו. ומתפקידנו להנציח את זכר יקירינו, למען יידעו גם הדורות הבאים את עברם המפואר, עבר אשר כלל וכלל אין להתבייש בו. וככל ששרשינו יהיו עמוקים יותר, כן גם יגדל ויתפתח יותר טוב ויפה עץ האומה הישראלית על אדמתה.

יום שני י"ג באב תשכ"ט 28.7.69

במעמד התייחדות זה עם קדושי עיירתנו וסביבתה, ברצותנו להביע את רגשותינו, דומני שאין מלים יותר חזקות ומבטאות את כאבנו האיום מאשר דברי משורר השואה, יצחק קצנלסון ז"ל, בפואמה שלו „דאָס ליד פונם אויסגע־הרגטן יידישן פאָלק" — „השיר על העם היהודי שנהרג".

מסע ההלוויה של עצמות יהודי טורק והסביבה, אשר הובאו ארצה, על־ידי שמול,
ממחנה ההשמדה חאלמנו, לבית־הקברות בנחלת־יצחק.

מאיר רובינסקי, מראשוני עולי טורק, על־יד מצבת קדושי עירנו בבית־הקברות בנחלת־יצחק.

„אזוי האָט עס זיך אָנגעהויבן, באלד אין אָנהויב... הימלען, זאָגט פאַר־
וואָס? פאַרוואָס קומט עס אונדז, אונדז, אַזוי פאַרשעמט צו ווערן, אויף
דער גרויסער ערד? די ערד, טויב שטום, האָט ווי פאַרמאַכט די אויגן,
איר, הימלען אָבער, איר — האָט דאָך געזען. איר האָט זיך צוגעקוקט,
פון אין דער הויך, פון אויבן, און נישט איבער־זיך געקערט!"

חלפו שלושים שנה מאז פרצה מלחמת העולם השנייה קמה מדינת ישראל. העם, שקודם יכלו אויבינו לעשות בו כרצונו, היה לעם לוחם ומנצח. בכל מערכות ישראל עמדו מול עיני חיילינו קדושינו, אשר אמרו להם בכל עת ובכל רגע: חזקו ואמצו, הגנו על משפחותיכם ועל עמכם וארצכם, ואל נוסיף עוד להיות הפקר ונתונים לחסדי הגויים.

אסור לנו, ויהא אפילו לרגע אחד, לשכוח את מה שעבר עלינו בימי השואה, עת מיליונים מבני עמנו הושמדו ועמי העולם עמדו מנגד בשתיקה אין־אונים ואולי גם מתוך רצון ומשאלה חבויים עמוק בלב — שהעם היהודי יימחק מעל פני האדמה.

אסור לנו לגרום נחת כזאת לאויבינו. הבה ונבנה את מולדתנו ונחזקה ונקים חברה בריאה בגוף ובנפש למען נוכל לחיות, ובהיותנו חברה בריאה נוכל גם להשפיע לטובה על העולם לקיים את דברי נביאינו „להיות אור לגויים!" (ישעיהו מ"ט6).

יום ראשון, י"ד באב תש"ל 16.8.70

חלפו שלושים ואחת שנה מיום שאושיות עולמנו היהודי התחילו לרעוד ועמדו להתמוטט כליל. הבניין האדיר של יהדות אירופה, קרס תחתיו וקבר תחת הריסותיו שליש מעמנו. וכעת בהתייחדנו עם זכר יקירינו מתבקשת השאלה כאילו מעצמה: האם בא העולם אחרי מה שקרה במלחמת העולם השנייה על תיקונו? לצערנו הרב קשה לתת לשאלה זו תשובה חיובית. השנאה ליהודים לבשה בעת צורה חדשה — שנאה למדינת היהודים ולכל אלה התומכים בה.

חלפו שלושים ואחת שנה. רבים מעמנו, טרודים בנעשה בהווה ובסכנות האורבות לנו על כל צעד ושעל, החלו לשכוח את העבר. ויש להצטער על כך מאד. דווקא בזמנים אלה, שלוש שנים אחרי „מלחמת ששת הימים" אסור לנו לשכוח את עברנו. וכי לא ניסו הערבים לסיים את המלאכה בה התחיל היטלר ועוזריו.

אל נא אחי, לשכוח את אשר עבר עלינו!

עלינו לשמור על מדינתנו כעל בבת עינינו, כי בקיום המדינה הערובה גם לקיום העם היהודי.

יום שני י״ג באב תשל״ב 24.7.72

ספר דברי עם ישראל מלא סבל, מלחמות, צרות ודמעות. הצווי „בדמייך חיי !״ מלווה את עמנו מיום הופעתו על במת ההיסטוריה. אך מה שהיה בשואה לא היה בתולדות המין האנושי, והבה נקווה שגם לא יהיה עוד. השמדת־עם לפי תכנון גרמני מדוייק בניצול כל אמצעי הטכניקה המודרנית ובהיעזר בכל מיני מעשה מרמה והסוואה והפיכת הרצח לתעשייה המונית ומשוכללת — דבר כזה לא יכול היה לתאר בדמיונו השטן בעצמו.

כמה שנדבר ונספר על השואה לא נוכל למצות את הנושא. ויש הרבה מה ללמוד עליו: הסיבות שהביאו את השואה, השואה לכשעצמה ותוצאות השואה ההולכות ומוצאות את ביטויין בכל מיני צורות, דרכים ומעשים.

ככל שאנחנו נלמד יותר ויותר על השואה נהיה מחוסנים יותר לקראת הבאות. מוסדות הנצחת השואה עושים כמיטב יכולתם באיסוף החומר התעודי. עלינו גם כן לתרום את תרומתנו, וכתיבת ספר זכרון המוקדש ליקירינו שנספו תמלא את חובתה גם כלפי קדושינו וגם כלפי מפעל ההנצחה הלאומי.

אור לי״ד באב תשל״ד 1.8.74

עם למוד־נסיונות מרים אנו וטעם הסבל והצרות ידוע לנו היטב מקדמת דנה. את רוב דרכנו הארוכה בת ארבעת אלפים שנה עשינו בגולה, כשרק חלק קטן מהן היינו עם עצמאי. ובכל זאת לא נמצא בין הדפים הרבים של תולדות עמנו דף עקוב מדם כדף השואה. ואחרי הדף הזה, מאיר את עינינו דף מזהיר, דף גבורה עילאית, דף מאבקו של עמנו על ריבונותו ועל הקמת מדינה יהודיה.

שני הדפים האלה מופלאים מכוח אנוש להבינם. קרו דברים אתנו ששכלו המוגבל של בן־תמותה לא יוכל לתופשם.

ייתכן שאחרי הרבה שנים, אחרי שתיווצר פרספקטיבה היסטורית נאותה, יוכלו אנשי הרוח של עמנו להבין את המאורעות שקרו ולהסביר את פשרם.

ולנו, דור השואה והגאולה לא נשאר לפנינו בלתי אם להתמקד בכל מאמצינו לבנות את מולדתנו ולהבטיח את עתידנו. אבל כדי שהדורות הבאים ידעו להעריך את מדינתם עליהם גם לדעת את עברם, את שרשיהם. על כן מתפקידינו, העדים החיים האחרונים למה שקרה לנו בימי השואה, להנציח את כל מה שעדיין טמון בזכרוננו, עלינו לזכור ולהזכיר. עלינו לקיים את המצווה „והגדת לבנך״, וגם ל„מי שאינו יודע לשאול״ עלינו להסביר ולפתוח את עיניו ולהעשיר את מטען ידיעותיו.

יהא נא הלקח האיום שנתנה לנו ההיסטוריה בעבר לעמוד־האש שינחנו בדרכנו לקראת עתידנו בארצנו ובכל אתר ואתר שבני עמנו יימצאו בו!

מפגש בני־עירנו בחורשת בן שמן — נטיעת חלקה על שם קדושי קהילת טורק

אלפיים חמש מאות עצים ב"יער קדושי פולין" חלקת טורק

נטעו ע"י

ארגון יוצאי טורק בישראל

לזכר נשמות

קדושי טורק

שנספו במשטר הדמים הנאצי

הועד הארצי לקרן קימת לישראל בארץ-ישראל

שרגא בר־סלע (סטמפה)

„והגדת לבנך..."

מצווה זאת, שעליה צווינו, למסור את המורשת הלאומית שלנו מדור לדור, קשה מאד לקיימה כאשר מדובר במסירת מורשת הזכרון של אובדן משפחות וקהילות. זוהי משימה המעמידה בפני המוסר והמקבל כאחד, בעיות רבות הנובעות מן הרתיעה הטבעית הקיימת — להציץ שוב ושוב לתוך־תהום הייסורים והאבדון ולהעלות משם דברים שהשיכחה היתה אחד האמצעים להשתחרר מהם. לפרוץ את קו ההגנה המדומה שהתבצרנו מאחוריו מזה והרצון למנוע מיקירינו שלא עברו סבל זה, את הטראומה, הזוועה וחלומות הביעותים מזה. יותר מכל מתלווה לכך הפחד שמא לא נובן, כי בטוחים אנו שרק מי שהיה

אזכרה לקדושי טורק במרתף השואה בירושלים ע״י לוח־הזכרון לבני־עירנו

שם, בגיא האבדון, יכול להבין אותנו, ולכן קשה עלינו הדיבור בנושא זה ושבעתיים קשה הוא כאשר השומע הוא ילדך.

ובכל זאת איננו פטורים ממצווה זאת. לא זו בלבד שאנו מקיימים את תמצית רצונם של יקירינו לספר סבלם, אלא אנו מקיימים בזאת את הצו המסורתי מראשית היותנו לעם „בדמיך חיי!" שבא לביטוי כה אכזרי בשנות השואה. לא על „זכור" בלבד צווינו, אלא גם על "שמור", ואין שמירת העבר ולקחו אפשרית ללא מסירה. על כן חובה למסור על אף הקשיים.

על יד לוח הזכרון לקדושי קהילת טורק

כתוצאה מגישות סלקטיביות למאורעות שנות השואה שלטה בכיפה התפיסה השמה פדות בין המרכז האקטיבי וההתנגדות המזויינת למעשי ההשמדה לבין מעשיהם והתנהגותם של המוני בית-ישראל, שכביכול הלכו „כצאן לטבח יובל". תפיסה זאת, שחוקרי השואה הזימו אותה במחקריהם, קיימת, לדאבוננו, עדיין

בקרב רבים ואף בין ילדינו, ומצווה להפריכה. כי המרד האקטיבי פרץ לרוב באותם המקומות שהתנאים האובייקטיביים איפשרו אותו, אך גם מרד זה ניזון מרצון החיים של ההמונים ומתקוותם לגבור על הצורר.

בטורק ובסביבתה לא פרצו מרידות, למרות שרצון למרוד היה, אך גבורה היתה כאן. היא באה לידי ביטוי במלחמתה של האם המסכנת את חייה ויוצאת מן הגיטו כדי להביא לחם לילדיה. היא באה לידי ביטוי בשמירת צלם האדם, בנקיון הגוף והלבוש בתנאי צפיפות איומים ובחוסר אמצעים סניטאריים מיני־מאליים. גבורה זאת מאירה שבעתיים במאמץ לשמור על מסגרת התא המשפ־חתי כאשר זאת נפרצת ומתפוררת. בהתלכדות הנותרים סביב ההתכנסות בצוותא, בשמירת מסגרת של שבת ומועד ויותר מכל — במלחמתו של היחיד הבודד, שבמקרה נותר בחיים, לשמור על צלם אלוהים שבו, כאשר הכורת התחיל בהשמדה. המאבק המצפוני הקשה בין הרצון לחיות ולעזוב את היקרים לך לגורלם המר הידוע, לבין הרצון להישאר עמהם עד תום מאבק טראגי זה הוא אחד מן הביטויים הנעלים של גבורת האדם היהודי. כל אלה באו לידי ביטוי גם במעשיהם של אנשי טורק וסביבתה.

אזכרה לקדושי עירנו במרתף השואה

גם במחנות הריכוז וההשמדה לא חסרו ביטויי גבורה מסוג זה. הם באים לידי ביטוי בהסתכנות למען מכר ורע, שכן לבלוק, קרוב או בן־עיר בהברחת פרוסת־לחם, תפוח־אדמה או גזר למענו. גילויי גבורה רבים אלה מקורם במיטב המסורת היהודית ותורתנו הקדושה, שמצוות כאלה כלולות בה.

עובדות אלה עולות מהעדויות הרבות המכונסות בספר זה. מן הספר עולה דמותה של עיר ואם בישראל ביצירתה, בעמלה, בששונה וביגונה, בעושרה הרוחני, הדתי והחילוני, הלאומי והחברתי עד בוא הכורת. במלחמתו של הציבור ובמלחמתו של היחיד בבדידות איומה ללא משפחה וללא עזרה מצדו של השכן הלא־יהודי.

אין ניגוד בין הגבורה האקטיבית הלוחמת לבין הגבורה האילמת והסבילה. זאת וגם זאת — תולדה של אותם המניעים, לחיות ולספר לדורות הבאים, להמשיך בטוויית חוטי החיים על אף האבדון, לשמור על צלם אלוהים כאשר צלם זה מושחת בזדון על־ידי חלאת המין האנושי. לחיות במציאות זאת היא גבורה. גבורה זאת עלינו למסור לדורות הבאים אחרינו.

זהו תפקידו של ספר טורק.

לזכור ולא לשכוח

בספרנו זה עשינו כמיטב יכולתנו לספר על יקירינו, בני עירנו, אבל מובן מאליו, שלמרות כל רצוננו הטוב לא יכולנו לספר על כולם; דלה לשוננו וקצרה ידינו.

כמו־כן אין באפשרותנו להציב מצבות על קברות קדושינו, קרבנות השואה. לכן החלטנו לערוך רשימת בני עירנו שנספו בימי השואה בעירנו, ב„קולונייה" היידמילה, במחנות ההשמדה — חאלמנו, אוישביץ, בגיטאות ובמחנות שונים. באנו בדברים עם הרבה מבני עירנו כדי לעדכן את הרשימה. אבל איננו בטוחים אם למרות כל מאמצנו לא נשכחו שמות אחדים ולא נכללו ברשימתנו זו. והרי „מחשבה טובה המקום מצרפה למעשֶׂה".

תהא נא רשימת קדושינו זו עם השמות הכלולים בה ושאינם כלולים בה למצבת זכרון ול„יד ושם" ככתוב בספר ישעיהו (נ"ו, 5) „ונתתי להם בביתי ובחומותי יד ושם".

ת נ צ ב " ה

מ. ל.

א

אטינגר עזריאל ומשפחתו
אברשטיין משה ומשפחתו
אברשטיין יוסף ואשתו
אפט משה ואשתו
אַפט הניה לבית פוגל
אפט רפאל ומשפחתו
אורבך אֵידל־בלומה אשת טוביה
אורבך אשת אליעזר וילדיה
אורבך ישעיהו
אורבך יוסף אליעזר ומשפחתו
אורבך חיים ומשפחתו
גב' אורבך אשת טוביה וילדיה
אורבך גרשון־זליג
אורבך לוטקה מבית לוי ובתה
אליעש מנדל ומשפחתו
אליעש שלמה ומשפחתו
גב' אליעש (מרמלשטיין) וילדיה
אליעש חיים לייב ומשפחתו
אליעש נטע ואשתו
אדלר אליהו ואשתו
אדלר עקיבא ומשפחתו
אוגרודובסקי דוד ומשפחתו
אוגרודובסקי סנדר ומשפחתו
אוגרודובסקי משה ומשפחתו
אוגרודובסקי גוטה וילדיה
אוגרודובסקי יעקב ומשפחתו
איצקוביץ מרדכי ומשפחתו
אנגל יצחק ומשפחתו
אברמוביץ משה ומשפחתו
אברמוביץ שלמה ומשפחתו
אורבייטל ומשפחתו
אברבוך ומשפחתו
אייגר ומשפחתו
גב' אלסנר ומשפחתה

אופטובסקי טובציה
איזביצקי הינדה לאה
איזביצקי אברהם דוד
איזביצקה אשת יהודה ומשפחתה

ב

ביקובסקי פייביש וולף ומשפחתו
ביקובסקי אברהמצ׳ע ומשפחתו
ביקובסקי רוזה אשת מרדכי־יעקב
בראון ישראל ומשפחתו
בראון הרשל ומשפחתו
בראון גודל ומשפחתו
בראון נתן ומשפחתו
בייראך חנוך ומשפחתו
בייראך בנימין־יוסף ומשפחתו
בייראך אברהם ומשפחתו
בייראך אשת שלמה וולף וילדה
ברקוביץ מנדל ומשפחתו
ברקוביץ ישראל ומשפחתו
ברקוביץ שלמה ובתו
ברקוביץ ומשפחתו
ברקוביץ מנחם ומשפחתו
ברקוביץ גיטל אשת שמואל
ברקוביץ שמשון
ברקוביץ אלימלך ומשפחתו
ברקוביץ שמחה
ביטשאק אנשל ומשפחתו
ביערקה חיים ואחותו
ביערקה לייבוש ואשתו
ביערקה אברהם ומשפחתו
באראנעק איסר ומשפחתו

באראנעק יעקב ומשפחתו
בוגאצקי ישראל ומשפחתו
ברפמן מרדכי ומשפחתו
ברפמן חנה אשת חנוך
ברפמן אבא ומשפחתו
ברפמן מכלה
ברפמן גיטל
בולקה יחיאל ומשפחתו
בולקה זלמן ומשפחתו
בולקה הירש ומשפחתו
בנקל הלה לבית שמול
גב׳ בנקל אשת שמואל ומשפחתה
בורזין ראובן ואשתו
בחריער נח ומשפחתו
ברוקס משה ואשתו
ברוקס יואל ומשפחתו
גב׳ ברוקס אשת אברהם ומשפחתה
ברויער משה ומשפחתו
בילד יצחק ומשפחתו
בלשקובסקי שמואל ומשפחתו
בינשטוק חיים ומשפחתו
בינשטוק רפאל ומשפחתו
בעאטוס ומשפחתו
באום מנדל ובנו

ג

גרזון משה
גרזון אסתר אשת איסר
גרזון לייב
גרזון שמואל־הערש ומשפחתו
גרזון יצחק ומשפחתו

גרזון שרה (קונסקה) וילדיה
גליצנשטיין לייזר ומשפחתו
גליצנשטיין חיה ומשפחתה
גליצנשטיין משה ומשפחתו
גליצנשטיין ומשפחתו
גליצנשטיין זלמן ומשפחתו
גליצנשטיין יעקב ומשפחתו
גלסמן יוסף ומשפחתו
גללר הירש ומשפחתו
גללר שמואל ומשפחתו
גללר שמחה ומשפחתו
גללר פייבוש ומשפחתו
גוטמאכבער דוד וקופל
גולדבלום איטה אשת אליהו
גולדבלום אברהם ומשפחתו
גרודאנס אהרן ומשפחתו
גרודאנס הערש-בער ומשפחתו
גרזוגוזינק (שוורץ) זליג ואשתו
גרזוגוזינק (שוורץ) ישראל משה ואשתו
גולדשטיין שלמה ומשפחתו
גולדשטיין מיכאל ומשפחתו
גולדשטיין מנדל ומשפחתו
גוטסמן משה ומשפחתו
גוטסמן יעקב ומשפחתו
גוטסמן יצחק ומשפחתו
גוטסמן יהודה
גוטסמן הירש
גודלביץ׳ שלמה ומשפחתו
גודלביץ גודל ומשפחתו
גודלביץ׳ דוד-יוסף ואשתו
גב׳ גרינשפן (רוגוז׳ינסקי) וילדיה
גולומב משה ומשפחתו
גולומב מנדל ומשפחתו
גולומב שמחה בונים ואשתו
גוטליבוביץ׳ ומשפחתו
גלובה יעקב ואשתו
גלובה מאיר ומשפחתו
גלובה מינציה לבית ברקוביץ
גב׳ גלובה אשת פייבוש
גלובה מקס
גולד שלמה ומשפחתו
גולד ישראל ואשתו
גולד יעקב לייב ומשפחתו
גולד איטשע ומשפחתו
גולד דוד-חיים ומשפחתו
גב׳ גולד אשת ר׳ ברוך
גולד יעקב ומשפחתו
גולד אברהם הפחח
גולדברג משה הרש ומשפחתו
גב׳ גרינוואלד אשת ר׳ דן
גרייצר ברוך
גראומן ומשפחתו
גבריאל „העיוור"

ד

דיאמנט גייזלר ומשפחתו
דיאמנט ואשתו הלה
דיאמנט שיע ומשפחתו
דווידוביץ משה ומשפחתו
דווידוביץ בעריש ואשתו
דז׳לושינסקי יעקב ומשפחתו
דעססער יעקב-לייב ומשפחתו
דבורצקי ומשפחתו
דראטווה דוד ומשפחתו

ה

היישריק אברהם ומשפחתו
היישריק הירש ומשפחתו
הרשנפינקל צבי ומשפחתו
הורוביץ משה ובנו
הילדסהיים נח ומשפחתו
„הריגער" ומשפחתו

ו

הרב פנחס (פינצ׳ה) ווייס
וינטר טוביה ומשפחתו
וינטר דוד־יוסף ומשפחתו
וינטר פסיה־גולדה ומשפחתה
וינטר מאיר־זלמן ומשפחתו
וינטר יצחק גרשון ומשפחתו
וינטר גיטל אשת ר׳ מרדכי
וינטר בלומה אשת ר׳ יצחק
וינטר אברהם־משה ומשפחתו
וינטר יצחק ומשפחתו
ורצקי אליעזר ואשתו
ורצקי רפאל ואשתו
ורצקי ומשפחתו
וינשטיין משה ומשפחתו
וינשטיין יעקב ומשפחתו
וינשטיין איסר ומשפחתו
וינגרט שמעון ומשפחתו
וואלמן אליהו ומשפחתו
וואלמן לייב ומשפחתו
וואלמן מאיר ומשפחתו
וואלמן שמואל ומשפחתו
וואלמן יעקב ומשפחתו
וואלמן מקס ומשפחתו
וואלקוביץ נתן ואשתו קיילה
וואלקוביץ חיים־הירש ואשתו
וואקס אברהם ומשפחתו
וואקס מיכאל הירש ומשפחתו
ונגרוב הינדה
אשת הרב ומשפחתה
ונגרוב יואל ומשפחתו
ונגרוב יצחק בן הרב ומשפחתו
וואזשניצקי יואל ומשפחתו
גב׳ ורוצלבסקי מלצ׳ה אשת בעריש
ורוצלבסקי אשת הירש
וולדיסלבסקי משה־דוד ומשפחתו
ולדיסלבסקי יחיאל־לייב ומשפחתו
ולדיסלבסקי חנוך ומשפחתו
וקסמן יחזקאל ומשפחתו
וקסמן יוסף בער ומשפחתו
וידאווסקי אברהם ומשפחתו
וידאווסקי גבריאל
וינברג אברהם ומשפחתו
ולדמן ומשפחתו
וינבוים יחיאל ומשפחתו
וינבוים פישל ואשתו
וויינריך אברהם ומשפחתו

ז

זומר חיים שמעון ומשפחתו
זומר מרדכי ומשפחתו
זומר יוסף־הערש ומשפחתו
זומר מוטל ומשפחתו
זומר חיים יעקב ומשפחתו
זומר משה ואשתו
זומר שלמה ואשתו
זומר פייבל ומשפחתו

זומר אשר ומשפחתו
זומר (קויאבסקי) וילדיה
זיעמיאק ישראל ומשפחתו
זקס יהודית אשת מניה וילדיה
ד"ר מ. זקס ומשפחתו
זקס הירש ואשתו
זקס יצחק ומשפחתו
זקס בנימין
זיסקינד ייטה
זיסקינד ראובן ומשפחתו
זייפה יוסף ואשתו
זייפה אשת מיכאל וילדיה
זייפה אברהם ומשפחתו
זייפה פנחס ומשפחתו
זייפה אבציע ומשפחתו
זיילר יוסף ואשתו
זיילר זליג ומשפחתו
זיילר אברהם ומשפחתו
זימנאַוואָדה הרשל ומשפחתו
זיידל משה ומשפחתו
זיידל שעיה אברהם ומשפחתו
זילבר ישעיהו ואשתו
זפקוביץ נטע ומשפחתו
זלברג — האחים משה וישכר
זגורסקי יוסף
זיגר ומשפחתו

ח

חוואט אלחנן ומשפחתו
חוואט זליג ומשפחתו
גב' חוואט ובתה גולציה
חמילניק מאיר ומשפחתו
חמילניק הירש ומשפחתו
גב' חמילניק ומשפחתה

ט

טשאסקאלא שמעון ומשפחתו
טשאסקאלא אליהו ומשפחתו
טשאסקאלא יעקב ומשפחתו
טשאסקאלא עזריאל ואשתו
טשאסקאלא אשת ר' ראובן
טשאסקאלא הירש ומשה
טויבע זליג ומשפחתו
טויבע רפאל ומשפחתו
טויבע בנימין ומשפחתו
טויבע מרדכי ומשפחתו
טויבע דבורה לבית קאפל
גב' טויבה אשת מאיר־בער
גב' טויבה (המורה)
טרויבע יצחק ומשפחתו
גב' טרויבע ובנה נפתלי
טונדרובסקי מרדכי ומשפחתו
טונדרובסקי יהודה ומשפחתו
טונדרובסקי נתן־אליעזר ומשפחתו
טשערניעווסקי אברהם ומשפחתו

י

יפה סנדר ומשפחתו
יפה יעקב ומשפחתו
יפה ר' זליג ומשפחתו
יפה שמחה ומשפחתו
יאסטשאַמב ומשפחתו
יאכימוביץ מאיר־דוד ואשתו
יאכימוביץ יוסף־בונים ומשפחתו
יאכימוביץ לייבוש־דוד ואשתו
יודקוביץ גדליהו ומשפחתו
יודקוביץ מבית פולברמכר
יעקובוביץ אהרן ומשפחתו

יעקובוביץ יטקה (וויינגרט) ומשפחתה
יעקובוביץ לבית ברוקס וילדיה
יעקובוביץ ביילה
אשת מרדכי בעריש וילדיה
יעקובוביץ אברהם מנדל
יעקובוביץ דורה
ינקלביץ׳ אשת ר׳ רפאל
יאנובר ומשפחתו (סיטנר)

כ

כהן משה חיים
כהן הנוך ומשפחתו
כהן חנה
כהן אהרן ומשפחתו
כהן מרדכי ומשפחתו

ל

ליסאק אלימלך ומשפחתו
ליסאק אברהם־מנדל ומשפחתו
ליסאק וולף ומשפחתו
ליסאק בער ומשפחתו
ליסאק פייבוש־יהודה ומשפחתו
ליסאק יצחק
ליסאק ומשפחתו
ליסאק שמואל לוי ומשפחתו
ליסאק חנה אשת שמעון
ליסאק אשת ר׳ חיים וולף
לוין זלמן־אהרן ומשפחתו
לוין יצחק ומשפחתו
גב׳ לוין אשת פאליק ומשפחתו
לוינסקי אדאש ומשפחתו
לוינסקי איזידור ומשפחתו
לוינסקי משה ואשתו
לרר אלימלך ומשפחתו
לסקובסקי חיים־דוד ומשפחתו
לסקובסקי אנשל ומשפחתו
לסקובסקי יעקב ומשפחתו
לסקובסקי בר ומשפחתו
לסקובסקי משה אהרן ומשפחתו
ליכטנבוים יוסף ואשתו
ליכטנבוים נחום ומשפחתו
ליכטנבוים זלמן־נתן ומשפחתו
לובינסקי אברהם ומשפחתו
לובינסקי שלמה ומשפחתו
לובינסקי לייבל ואשתו
לובינסקי הנוך ומשפחתו
גב׳ ליפשיץ ומשפחתה
לוי מרדכי ומשפחתו
לוי אברהם מאיר ומשפחתו
לוי לייבוש ומשפחתו
גב׳ לוי חיה ומשפחתה
לוי זלמן
לוי גבריאל ומשפחתו
לבקוביץ מיכאל־שמשון ומשפחתו
לבקוביץ משה ומשפחתו
לבקוביץ זכריה
לבקוביץ גדליה ומשפחתו
לשצ׳ינסקי חיים
לשצ׳ינסקי גיטל אשר יהודה ומשפ׳
לנציצקי ומשפחתו
ליכטנשטיין ישראל ומשפחתו
ליכטנשטיין שאול ומשפחתו

לאסק ישעיהו ומשפחתו
גב׳ לפק וילדיה
לנדאו הרצקה ומשפחתו
לטה שמעון ומשפחתו

מגדל רוכציה (יעקובוביץ)
ומשפחתה
מדוביץ דוד הירש ומשפחתו
מנספלד יוסף אליעזר ומשפחתו

מ

מרמלשטיין מרדכי ומשפחתו
מרמלשטיין מנדל ואשתו
מרמלשטיין חיים ומשפחתו
מילר זיסקינד ומשפחתו
מילר רויזה ובתה
מורדוביץ אברהם ומשפחתו
מורדוביץ שמחה ומשפחתו
מארצ׳אק מנדל ומשפחתו
מארצ׳אק יעקב ומשפחתו
מארצ׳אק ישראל ומשפחתו
מארצ׳אק יוסף ומשפחתו
מושקוביץ היילמן ומשפחתו
מושקוביץ חנוך ומשפחתו
מושקוביץ פבציה
מילטלשטאַט טאדעק ומשפחתו
מרגוליס הירש ומשפחתו
מרגוליס עמנואל ומשפחתו
גב׳ מרבר (שייניק) ומשפחתה
מרבר שמחה בונים ומשפחתו
גב׳ מאניה לבית זייפה וילדיה
מענכע רפאל ומשפחות
מענכע מאיר ואשתו
מענכע פייבוש ומשפחתו
מענכע מנדל ומשפחתו
מענכע גדליה ומשפחתו
מנדלסון ומשפחתו

נ

נויפלד יוסף ומשפחתו
נויפלד מרדכי ומשפחתו
נוימאן שמואל ומשפחתו
נוימאן ללה (אוגרודובסקי) וילדיה
נוימאן יחיאל ומשפחתו
נוימאַן אהרן ומשפחתו
נוימאַן אשת ר׳ משה לייב
נוימאן יעקב ומשפחתו
נגורסקי ומשפחתו
נאפארסטק ומשפחתו
נוס ומשפחתו

ס

סטעמפה יצחק ומשפחתו
סטעמפה יצחק־יעקב ומשפחתו
סטעמפה שמואל אבא ומשפחתו
סטעמפה מאניה אשת שיע
סטעמפה אליהו ומשפחתו
סטעמפה שמואל
סטעמפה שמואל ואשתו
סטעמפה טריינה
סיטנר אסתר ומשפחתה
סיטנר וולף ומשפחתו

סיטנר מנדל ומשפחתו
ספיוואק יוסף ומשפחתו
ספיוואק דוד ומשפחתו
ספינקה שלמה ומשפחתו
ספינקה הלל ומשפחתו
ספינקה משה ומשפחתו
ספינקה הירש ומשפחתו
סנדובסקי זיסל ואשתו
סנדובסקי אבא ומשפחתו
סנדובסקי פייביש ומשפחתו
סנדובסקי יוסף יצחק
סולידאנער ומשפחתו
סטריקובסקי מרדכי ומשפחתו
סטריקובסקי הירש ומשפחתו
סטריקובסקי ומשפחתו
סקורופה בנימין־יוסף ומשפחתו
סקורופה אברהם הירש ומשפחתו
סקורופה אליעזר ומשפחתו
סקורופה מאיר
סמסון ישראל ומשפחתו
סטוצינר שלמה ומשפחתו

פ

פינגרהוט אשת ר' איציה
פרצל חיים־דוד ומשפחתו
פרצל אברהם ואשתו
פרצל אשת ר' נחמיה ומשפחתה
פרצל הערש־לייב ומשפחתו
פרייס שמואל ואשתו
פרייס אלתר ומשפחתו
פרנקל רבקה (לוי)
ובתה ציריל (צעשיא)

פרנקל ומשפחתו
פרזנצבסקי חיים ומשפחתו
פרזנצבסקי משה ומשפחתו
פרזנצבסקי צבי ומשפחתו
פודכלבניק מאיר ומשפחתו
פולברמאכער אברהם ומשפחתו
פולברמאכער אליהו ואשתו
פולברמאכער פייבוש ואשתו
פלוטקה אשת רפאל זלמן
גב' פלוטקה (נוימן) וילדיה
פלוצקי חנוך ומשפחתו
פיאסעק פרץ ומשפחתו
פיאסעק סנדר ומשפחתו
פיאסעק אברהם ומשפחתו
פאלאטש חננאל ומשפחתו
פאלאטש יהונתן ומשפחתו
פאלאטש זלמן ומשפחתו
פאלאטש יוחנן ומשפחתו
פרידה לייב ומשפחתו
פרידה יששכר ומשפחתו
פרידה אבא ומשפחתו
פרידה יחזקאל ומשפחתו
פרידה בנימין־מרדכי ומשפחתו
פרידה יהודה־אריה ומשפחתו
גב' פרידה ומשפחתה
פוגל שלמה ומשפחתו
פוגל (ולדשטיין) וילדיה
גב' פוגל ובתה
פוגל דניאל־מאיר ומשפחתו
פרידלנד יצחק ומשפחתו
פרידלנד משה ומשפחתו
פוקאטש לוי ומשפחתו
גב' פוקס ובתה
פודמסקי יעקב־אפרים (החזן) ומשפ
פט הירש־מנחם ומשפחתו
פיוטרקובסקי ישראל
פרסאייזן שיע ומשפחתו

פרסאייזן ומשפחתו
פרסאייזן יוסף ומשפחתו
גב׳ פרסאייזן (רוזנבלום)
פישל ומשפחתו
פרישמן ומשפחתו
פליס משה ומשפחתו
פליס ישראל ומשפחתו
פרימר יואל ומשפחתו
פרלה ומשפחתו
פויארא משה ומשפחתו
פויארא יצחק מאיר ומשפחתו
פויארא מנדל ומשפחתו
פויארא בנימין ומשפחתו
פוליטנסקי שלמה
פוליטנסקי חיים ומשפחתו
פצנובסקי חנוך ומשפחתו
פצנובסקי בעריש ומשפחתו
פצנובסקי ומשפחתה
פצנובסקי נפתלי משה ומשפחתו
האחים פוגל ומשפחותיהם (מקרוואן)

צ

צאהן משה ומשפחתו
צאהן זיסקינד ומשפחתו
צאהן מיכאל
צאהן שמואל
צימעס אברהם הירש ומשפחתו
צימעס יהושע ומשפחתו
ציגלר דוד ואשתו
ציטרינובסקי הניה ויצחק

ק

קיבלה דוד ומשפחתו
קיבלה הירש ומשפחתו
קיבלה יעקב ואשתו
קיבלה ישראל ומשפחתו
קיבל מרדכי ומשפחתו
קיבל אריה ומשפחתו
קיבל שמחה ומשפחתו
קיבל יעקב ומשפחתו
קיבל יוסף ומשפחתו
קיבל זלמן ומשפחתו
קיבל מרדכי-לייב ומשפחתו
קיבל זיסקינד ומשפחו
קיבל מרדכי ומשפחתו
קיבל בר ומשפחתו
קיבל הירש-לייזר ומשפחתו
קיבל הירש ומשפחתו
קיבל רעבעל ומשפחתה
קיבל מאיר
קיבל חיים ומשפחתו
קורזעץ דוד ומשפחתו
קורזעץ פייבל ומשפחתו
קליינבוים שלום ומשפחתו
קליינבוים אנשל ומשפחתו
קליינבוים יוסף ומשפחתו
קליינבוים יצחק ומשפחתו
קרוטובסקי חיים-דוד ומשפחתו
קרוטובסקי זיסקינד ומשפחתו
קרוטובסקי מרדכי ומשפחתו
קאנטשוק מנשה ומשפחתו
קוזה טובה רוזה
קוזה אברהם-הירש ומשפחתו
קוזה שלמה ומשפחתו
קראוזה ומשפחתו
קויאבסקי אשת יהודה
קויאבסקי אלתר ומשפחתו
קרזשעפיצקי ישראל-מנשה ומשפ׳

קרזשעפיצקי דוד
קופר אליהו ומשפחתו
קלמנוביץ אלקנה ומשפחתו
קונסקי משה ומשפחתו
קופל חיים-לייב ואשתו
קופל בעסער ומשפחתו
קופל בן־ציון ומשפחתו
גב׳ קרשטער ומשפחתה
קרשטער לוזער ומשפחתו
קרשטר ומשפחתו
קרול ומשפחתו
משפחת קליינקופ
קירשנבוים אליה ומשפחתו
גב׳ קאַט ובנה
קאַט אברומטשע ומשפחתו
קיבע פייבל ומשפחתו
קיבע דוד ומשפחתו

ר

רוזנבלום שמואל ומשפחתו
רוזנצווייג זכריה ומשפחתו
רוזנבוים דוד ואשתו
רוזנבוים מינצה וילדיה
רוזנבוים שמחה ומשפחתו
רוט רוזה אשת ר׳ יעקב יואל
רוט חיים־יצחק ואשתו
רוט משה ומשפחתו
רוט ישעיהו אברהם
רוזנפלד אברהם ומשפחתו
רוזנפלד משה ומשפחתו
רוזנפלד אשת אייזיק וילדיה
רדליך שבתי ומשפחתו
רסלר דוד ומשפחתו
רסלר שיע ומשפחתו
רסלר אברהם ומשפחתו
רסלר יצחק
גב׳ ראַש אשת שמואל
ראַש רחל (נויפלד) ובנה
גב׳ רובינסקה ומשפחתה
רובינסקי רפאל ומשפחתו
רובינסקי עמנואל ומשפחתו
רובינסקי גיטל
רובינסקי קלמן ומשפחתו
ריגלר גודל ומשפחתו
רוזנברג בתיה ומשפחתה
רוזנברג שלמה ומשפחתו
רוזנברג חיים־יצחק
רוזנברג יוסף משפחתו
רוזנברג אשת השוחט ובתה
רוזנברג פייבל ומשפחתו
רוזנברג מרדכי ומשפחתו
רוזנברג מיכאל ומשפחתו
רוזן יחזקאל
רוקמן חוה (ליסק) ובנה
רוקמן ראובן ונחמה
רור עזריאל ומשפחתו
רוזנבלום יחיאל ומשפחתו
רוזנצווייג אשת דוד־הירש
רוזנצווייג יצחק ומשפחתו
רוזנצווייג הירש־מאיר ומשפחתו
רוזנצווייג אברהם־לייב ומשפחתו
רוזנצווייג אליקים ומשפחתו
רובינשטיין יעקב ומשפחתו
רובינשטיין דוד ואשתו
ריכמן נחום ומשפחתו
ריכמן שמואל מאיר
רייכמן אברהם ומשפחתו
רזניק שלמה־חיים ומשפחתו
רוגוזינסקי טבל (טוביה) ומשפחתו
רוגוזינסקי נסים ומשפחתו

רוגוז'ינסקי חיים ומשפחתו
רוגוז'ינסקי ליבוש ומשפחתו
רוגוז'ינסקי מרדכי
רוזנשטיין ומשפחתו
רק וולף ומשפחתו
רוזנפלד זושקה ומשפחתה

ש

שטרקמן שמעון ומשפחתו
שטרקמן יצחק־שלמה ומשפחתו
שטרקמן דוד־יוסף ומשפחתו
שטרקמן משה אליעזר ומשפחתו
שטרקמן מאיר ומשפחתו
שטרקמן אהרן ומשפחתו
שטרקמן יעקב ומשפחתו
שטרקמן הרש־חנוך
שמול אברהם־יעקב ומשפחתו
שמול משה ומשפחתו
שמול קופל ומשפחתו
שמול יעקב ומשפחתו
גב' שמול מכלה אשת נתן
שמול ר' מנדל ומשפחתו
שמול היילמן ומשפחתו
שמול ישעיהו־ליב ומשפחתו
שמול יצחק ומשפחתו
שמול עקיבא ומשפחתו
שטיין זמולעק ומשפחתו
שטיין ישראל ומשפחתו
שטיין הירשל ומשפחתו
שטייער אברהם ומשפחתו
שטייער משה־יהודה ומשפחתו
שטייער גציל ומשפחתו

שטאר אליהו ומשפחתו
שוורץ ומשפחתו
שפייער שמואל ומשפחתו
שירצקי פישל ומשפחתו
שירצקי מרדכי ומשפחתו
שר דוד ומשפחתו
שייניק בר ומשפחתו
שייניק מנשה ומשפחתו
שייניק שלמה והנה
שייניק אהרן ומשפחתו
שייניק שלמה ומשפחתו
שטוצקי ואשתו
שטנדרובסקי בער ומשפחתו
שצצינסקי יצחק ומשפחתו
שצצינסקי ישראל ואשתו שרה
שצצינסקי וולף ומשפחתו
שצצינסקי מנחם ואשתו
שפיגל מיכאל ואשתו
שפיגל טוביה ואשתו
שקלארק ומשפחתו
שלמיאק לייב ומשפחתו
שובינסקי משה ומשפחתו
שובינסקי צבי מאיר
שובינסקי בלומה
שובינסקי רחל (רובינשטיין) ומשפ'
שמיגלסקי ומשפחתו
שטעכלבערג יוסף ומשפחתו
שאטן ומשפחתו

קדושי קהילת ריחוואל

מסיבות שאינן תלויות בנו רשימה זו של קדושי ריחוואל אינה מלאה

משפחת הרב ארבוז
" אובזינק
" ברקוביץ הדסה ומנחם
" ביירך ישעיהו
" בערקע חוה
" ברנר
" דרייר
" האמגארט
" וייץ אבא
" ורשבסקי נחה, זאב וזלמוש
" וננה
" טונדובסקי ישעיהו
" יעקוביץ
" לורק הירש
" לורק ישראל
" לייבוש אברהם
" לייבוש מיכאל
" לבקוביץ
" ליפינסקי
" לשצינסקי

משפחת מגנושבסקי
" מונדזיבסקי
" מרקוס אברהם
" מרקוס ישעיהו
" מרקוס ברוך
" מרקוס חיים
" נייגאַרט
" סטריקובסקי
" סקורניק
" פוטוצקי יצחק
" קובלסקי
" קופילביץ
" קינצלר
משפ׳ הרב צבי אריה קמינסקי
משפחות: השמש, השוחט והחזן
" רפפורט
" ראטייציק
" רוזנברג
" שיליץ
" שאפראנסקי
" שטארק

קדושי קהילת טולישקוב

משפחת אורבך
" גרשון
" ורצקי מרדכי אליה
" ורצקי אליעזר
" ורצקי ישעיהו
" ורצקי לייבל
" ורצקי שמואל
" ורצקי גיטל ואנדזיה
" הרצברג יוסף
" חמילניק
" יעקוביץ
" קובלסקי הלה
" קובלסקי הלה
" מיירנץ

אברהם שלונסקי

נדר

עַל דַּעַת עֵינַי שֶׁרָאוּ אֶת הַשְּׁכוֹל
וְעָמְסוּ זְעָקוֹת עַל לִבִּי הַשָּׁחוֹחַ,
עַל דַּעַת רַחֲמַי שֶׁהוֹרוּנִי לִמְחֹל,
עַד בָּאוּ יָמִים שֶׁאִיְּמוּ מִלִּסְלֹחַ, –
נָדַרְתִּי הַנֶּדֶר: לִזְכֹּר אֶת הַכֹּל,
לִזְכֹּר – וְדָבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ.

דָּבָר לֹא לִשְׁכֹּחַ – עַד דּוֹר עֲשִׂירִי,
עַד שֹׁךְ עֶלְבּוֹנִי, עַד כֻּלָּם, עַד כֻּלָּהֶם,
עֲדֵי יִכְלוּ כָּל שִׁבְטֵי מוּסָרִי. – – –
קוֹנָם אִם לָרִיק יַעֲבֹר לֵיל הַזַּעַם,
קוֹנָם אִם לַבֹּקֶר אֶחֱזֹר לְסוּרִי
וּמְאוּם לֹא אֶלְמַד גַּם הַפַּעַם,

ביבליוגרפיה

1. לתולדות יהודי פולין: אנציקלופדיה עברית, כרך כ"ז, 429—449.
2. לתולדות פולין: אנציקלופדיה עברית, כ"ז 410—429.
3. אלף שנות היסטוריה יהודית בפולין מאת ד"ר שלמה נצר. מוגש לצירי הוועידה ה־4 של הפדרציה העולמית של יהודי פולין.
4. תולדות היהודים בפולין מאת ד"ר רפאל מאהלר. הוצאת ספריית פועלים, 1946.
5. יידן אין אַמאָליקן פוילן אין ליכט פון ציפערן. פאַרלאַג „יידיש בוך", וואַרשע 1958.
6. ספר ועד ארבע הארצות.
7. תולדות יהודי קליש — י"ד בית־הלוי, תל־אביב 1961.
8. קאַלישער יזכור־בוך, 1966.
9. פנקס יהודי פולין כרך ראשון ללודז' והגליל. הוצאת „יד־ושם" ירושלים תשל"ו, עמ' 130/131.
10. יידן אין וואַרשע — שאַצקי.
11. י' וואַלדמאַן: „די כעלמנער טראַגעדיע" — „פון לעצטן חורבן", חוברת מס' 1, מינכן, אוגוסט 1946.
12. ש' גלובע: „פון לעצטן חורבן" חוברת מס' 6, מינכן אוגוסט 1947.

Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego, Warszawa, 1892 r. .13

Dąbrowska D.: Zagłada skupisk żydowskich w „Kraju Warty" w okresie okupacji hitlerowskiej. Biuletyn Żydowskiego instytutu Historycznego, 1955, nr. 13/14, str. 122—124 .14

Leszczynski J.: Z dziejów zagłady Żydów w „Kraju Warty". (Szkice do genezy ludobójstwa hitlerowskiego). Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego, 1972, nr. 2/82, str. 57—71. .15

Leon Kruszyński: Monografia Miasta Turek. .16

תיקוני טעויות ושיבושים

מספר העמוד	שורה	הודפס	צריך להיות
17	3 מלמעלה	נגבו	ניגבו
20	9 מלמטה	הרוסי	הרוסישיצי
20	12 ״	ציירים	ציידים
21	2 ״	קובצקי	קאַבצקי
21	3 ״		למחוק פידלר
23	2 מלמטה	והנוצרים	והיהודים
26	8 מלמעלה	עפאבע	עפּאַכע
27	4 ״	געלעכט	געלעבט
29	1 ״	רוסישער	רוסישיצער
30	8 מלמטה	קובאצקי	קאַבעצקי
34	1 ״	רח׳ ברייטער	רח׳ ברייטע
	בכל מקום שכתוב רח׳ ברייטער צ״ל רח׳ ברייטע		
41	12 מלמטה	ומזה	ובהם
53	4 מלמעלה	טנדובסקי	טונדובסקי
55	12 מלמטה	בין	בן
58	7 מלמעלה	פסישוכער	פשיסוכ
60	16 ״	וואַטעונמאַכער	וואַטנמאַכער
66	10 ״	בכתב־הקודש	בכתבי־הקודש
67	6 ״	מצעירים	מצעירי
69	10 ״	גורדון	גורדין
69	10 מלמטה	גורדון	גורדין
73	8 ״	בענייני	בענייניב
77	16 מלמעלה	ספרי	ספר
87	2 מלמטה	ללמוד	לתלמוד
93	5 מלמעלה	קודם	קודש
93	4 מלמטה	מאיר	ומאיר
98	14 ״	זמן	הזמן
98	10 ״	פאַראַן״	פאַראייך״
103	7 ״	שאובע	טאַובע
110	5 מלמטה	כ״ה שבת	כ״ה שבט
116	10 מלמעלה	שהתקבלה	שתתקבל
123	2 מלמטה	שחלם ושאף	שחלמו ושאפו
126	6 מלמעלה	מועטים	מעטים
129	5 ״	ויצא	ויצאו
134	2 מלמטה	קהילות	הקהילות
136	2 מלמעלה	החייטות	המחט
138	12 ״	והשפעתם	והשפעתו
139	2 ״	ובהלוכה	ובתהלוכה
141	8 ״	להתנקשויות	להתנגשויות
163	2 מלמטה	מקצועה	מקצוע
165	2 מלמעלה	הברור	הברור בו

מספר העמוד	שורה	הודפס	צריך להיות
170	12 מלמעלה	מזיגת	מזיגה
174	4 מלמטה	ר׳ חסיד	החסיד ר׳
176	2 מלמעלה	76	80
186	4 מלמטה	הרוסשיצי	הרוסישיצי
190	13 מלמעלה	הקריאה	המקרא
197	14 מלמטה	טרנר	טרגר
198	1 מלמעלה	מהם	בהן
207	6 מלמטה	ואַטעמאַכער	ואטנמאַכער
221	2 מלמעלה	הגיע	הגיעו
226	7 ״	ללא	או
227	2 מלמעלה	בבני	בפני
231	5 מלמטה	מלא	והיה מלא
262	1 ״	הקהילתיי?ם	הקהילתיים
267	7 ״	ירק	ורק
269	5 מלמעלה	שנידל	שיינדל
280	3 ״	דבריטי	הבריטי
283	12 ״	ברובן	ברובו
305	10 ״	חליפים	חליפין
310	4 ״	לבור השופכים	לבור השפכין
316	16 ״	רוטיער	רויטער
316	12 מלמטה	מתכולתם	מתכולתן
323	5 ״	מקוטנה	מקוטנו
324	1 מלמעלה	לקוטנה	לקוטנו
325	16 ״	לראותנו	לראותני
326	2 מלמטה	מוואלאדיסלאבוב	מוולאדיסלאבוב
339	11 מלמעלה	שנענו	שנענינו
347	10 ״	פעייק	פעאיק
349	5 מלמעלה	אין	איך
351	12 מלמטה	פייאיק, אומפייאיק	פעאיק, אומפעאיק
355	12 מלמטה	דערצייט	דערציילט
357	11 מלמעלה	אַז איז	אַז
360	7 מלמטה	באַגאַנגען	באַגנוגנט
369	5 ״	צו	צום
380	3 ״	שיוכל	שיכול
380	6 ״	ברחו	וברחו
391	12 ״	געוורן	געוואָרן
403	10 ״	ס׳דעוואַרט	ס׳דערוואַרט
416	2 ״	בספטמבר	בספטמבר 1945
426	5 מלמעלה	גאַרגעסן	פאַרגעסן
432	14 מלמטה	יהודיה	יהודית

הערה כללית: השמות — הירש, הרש, הערשל, אליה, אלי, אליהו, ישיעיה, שעיה וכו׳ נכתבו ככתבם וכלשונם כפי שהופיעו בכתב־יד. רצינו בזאת לשמור על צביונן ואופיין של הרשימות, שעל פי רוב נכתבו לפי היידיש המדוברת במקום. כמו־כן שמרנו על היידיש המקורית של יונה פרסאייזן, כפי שכתב. (המערכת).

to support him the best interests of the Kehilla. This Labor candidate won, justyfing the faith of his supporters.

In 1920, the first pioneering group left Turek for Eretz Isroel. The pioneers went individually and in family groups. Other groups, of various political leanings, followed in their path as long as migration was possible.

In sum, it is evident that the Jewish community in Turek covered the entire range of possible religious, political, and cultural activities. All, we know to our sorrow, came to an end with the coming of the Nazi regime. This document is thus a monument to a vital Jewish community which once flourished and now is no more.

Excerpted and translated by **Nachomeh-Mindl Lipp.**

BIBLIOGRAPHY

1. Krushinski, L. **Monograjh of the city Turek.**
2. Krushinski and Bartl. **Psachodka of Turka.** (a walk trough Turek.)
3. **Jewish Encyclopedia** (Russian).
4. **Hebrew Encyclopedia.**
5. **Jewish Encyclopedia** (German).
6. Shatski, J. **Jews in Warshaw.**
7. **Geographical dictionary of the Polish Kingdom.**
8. Mahler, R. **Jews in Poland.**
9. **The book of four countries.** A collection of documents — Va'ad arbah aratzot.
10. **Memorial book of Kalish,** 1966.
11. Halevi, B. **History of the Jews in Kalisz.**
12. Personal interviews with former inhabitants of Turek.

other town, niece to the generally admired barber-surgeon, the charming Zamulek Stein. Miss Stein was outstanding as Dinah in Bar Kochba, and so was Chava Lipp as Princess Michal in David in the Wldermenss, and Cesia Zinnamon as Francesca in Kol Nidrei. Others, were, Levi Lissak, Michael Josef Rosenblum, Edzia Glube and Avrommche Bykovski.

THE TURNVEREIN

The Turnverein came into being in 1917. As it was organized by members of Zeirei Zion and the Socialist-oriented Bund friction was inevitable, necessitating constant readjustment. Nevertheless, at the great Zionist demonstration on Lag B'Omer, 1918, the Bund was prominently represented. The two groups marched in triumphant unity, carrying the Flag of Zion blue and white, with the Shield of David emblem emblazoned in gold. This was an event of great daring for a town in Poland. Jubilant people, young and old, sang joyus songs marched togeher with childre's free from school, carrying banners of blue and white. Great crowns, Jew and Gentile, watched in astonishment, even admiration. Upon reaching the picknicking grounds of the Folush at the outskirts of the town, repast and entertainment was provided for the crowds. There was singing, dancing, recitation athletic feats on that memorable day, until late in the night.

CONCLUSION

To further Zionist activities, members of the party of Turek actively took part in general conferences. Initially, Isroel Kohn and Itschok Seife, actively participated in plenary sessions, general debates and special committees, throwing their suport toward the election of I. Grinbaum, Jewish Representative to the Seim of Poland.

On the municipal level, a Jewish Labor candidate for representative, Mr. Mornel, gained joint support of the Agudah, Mizrachi and the Zeirei Zion when, after much oposition, the Agudah was prevailed upon

Community Chambers were turned into dormatories. Private homes were opened to the needy. The cooking was done on Synagogue ground. and two full meals were served daily. Messengers carried food to the aged and the weak. These activities continued until proper means for relocation and reestablishment of people were found.

LATER YEARS

The Zionist Party was officially formalized in 1918, after World War I ended. Turning back to the intervening years, the movement accelerated and slowed down its pace, reshaping its inner and outer life, motivating its orientation by the world around it.

Hebrew studies were seriously taken up by people in all walks of life. A library was founded; Books in Hebrew, Yiddish and Polish were collected and purchased. The thirst for intelectual exponsion equalled the devotion to Zion.

Note. In the formative years of the movement, Moshe Warshavsky presented a leading pedagogue, Rumianek, to a group of students of Hebrew. Assisted by able instructors, Mr. Rumianek's classes revolutionized the entire teaching system. His courses included Hebrew an Jewish Literature, mathematics and the Talmud. Notable scholars emerged from that school.

The Hebrew Kindergarten was formed in 1916. The children were enchanted by the games, songs, story-telling and outings. The teachers were: Rebekah Wallstein, of Otwock, unassuming and learned. She considered her calling as a sacred trust. Miriam Chereshnia, worldly efficient, had great ability as a disciplinarian. Chave Lipp, who could do no wrong, so far as her charges were concerned.

A Dramatic Section was organized and gained great popularity, under the leadership of Avraham Seife and Krause. Itschok Maier Gold and Schelomo Gold were musical directors. Talented people dedicated their servies, in performances like Barkochba, Kol Nidrei, David in the Wildermenss an The Jewish King Lear. Participating artisth were Moshe Seife, Abraham Seife, Zamulek Glube, a Miss Stein, from an-

our Fathers, motivated his existence. Many members of the community of Turek dedicated themselves and spent their energies toward the realization of a return to Zion. Through long centuries of outcast living among strangers, the radiant memory of the Land of Israel eased our burdens. Occasionally, pious messengers from Eretz Israel apeared for donations to hlep the upkeep of Yeshivahs. Nothing else ever hapened to alleviate the gloom, generation after generation. Toward the last quarter of the nineteenth century a pioneering group, "Hovvei Zion" (adorers of Zion), and the "Bilu" (Beth Yaakov L'chu V'Nelcho) (House of Jacob, Rise and Let Us Go), pilgrims, preceded political Zionism. The movement awakened Jewish hearts, numb from millennial hopelessness. Young people were thrown into a fever of activity, braving censure of their elders the pious, who with undiminished faith continued in their prayers for the Coming of the Messiah, the Only Redeemer of Israel.

Zionism continued widening its circles, slowly and gradually overcoming opposition. It gathered unto itself the Mizrachi. The Zeirei Zion (Youth of Zion) stood in the foreground in the town of Turek, with its President, Moshe Warshavski, one of the most dedicated sons of Zion ; Itschok Seife, Secretary. In executive and organizatory capacity, men of substance and learning offered their services, men like Isroel Kohn, Isroel Kivala, Lazar Weinreich, Zamulek Glube, Aron Starkman, Josef Aberstein and Michael Zahn. Clubrooms were rented ; Hebrew courses for young men and women were formed. Lectures were periodically held on literature, history and discourses on the Bible. Renowned visitors spoke on various occasions, at literary meetings and fund-raising Campaigns for the Jeswish National Fund, whose objective were to pay for every bit of land in Israel, to drain malaria-infested swampland, and the reclamation of soil turned arid.

During World War I Zionist activities slowed down. The plight of people streaming in from bombed out Kalisz called for immediate action. A relief committee to provide lodging, food and clothing for the homeless was promptly organized under Zionist leadership and strongly supported by the entire Kehilla. The Beth-Midrash, and

lodging and meals for all needy, particularly, for the Sabbath and the Holy Days.

HINUCH (Education)

A Jewish boy, even of impoverished parents, had to go to school. Turek had two Melamdim (teachers) for the elementary grades, Der Geller Melamed (due to his great yellow beard), and the Warter Melamed (a man from the town of Warta). The children were taught the alphabeth, some Hebrew reading and children's prayers by hearth. Advenced Melamdim were Chaim Noah Ehman, Favish Sender, Schmuel Wolf Schmul and Mordechai Yaakov Kibbel. Their students studied Hebrew, the Prayer Book, Chumosh (Pentateuch), and the Scriptures. On the highest level stood Reb Yeshaiah Alter Glicenstein (father of the famed sculptor, Henri Glicenstein), David Senior, Reuven Josef, Avraham Isroel, Saggi Noer (Blind), the Blashker Melamed, Benjamin Mordechai Friede, Zelig Yaffe anl the Sheradzer Melamed. Under these teachers the Talmud was taught (Gemarra, Mishnah). Young Melamdim for the advanced studies of the Talmud were Maier David Yachimovich and David Hersch Davidovich (nicknamed Yoktan). Teaching of the Commentaries, Discourses in Halachah and Agaddah, among others, completed these high-level instructions.

Private tutors taught languages and arithmetic. The historian, Moshe Feinkind, native of Turek, taught children of wealthy homes. Shmuel Wacksman, Wolkovich, and Chaim Maier Berkovich were among the most popular instructors. Women taught young ladies. A Government sponsored school of two classes which accepted Jewish girls, was headed by Sanina, a man of fine cultivation, and Mme. Taube, stately and aristocratic. Some young people studied through correspondence, languages and bookkeeping. Joseph Aberstein, Josef Binum Yachimovich and the writer among them.

THE ZIONIST MOVEMENT

The writer's name appears frequently in these pages. In apology, it may be said, that from earliest youth the idea of Zion, the Land of

Almighty to be Judged as sons, by a forgiving Father. Reb Yaakov's vibrant chanting offered up in humility and supplication, were believed to touch the Throne of the Shekinah (The Presence).

SHAMOSIM (Beadles)

Reb (Old) Eisek, an unassuming man, kept the Synagogue and the Old Beth-Midrash in good order, announced the coming of the Sabbath using his wooden knocker to remind storekeepers to close up and workingpeople to cease from all labors. Old Eisek's other duties were to awaken Sabbath afternoon sleepers for prayer, to summon people at dawn at Selichos time to the Synagogue, Beth-Midrash or the Shtibel, and to announce burials, reminding mourners, with his wooden knocker, that Charity Saves from Death.

Reb Hersh Yaakov Lissak, gaunt and Withdrawn, was forever bickering with the young men at the Beth-Midrash for their negligence to keep the Books in repair.

Reb Menachem Shchencinski, the Chief Beadle, was a man of modern leanings, a subscriber to the Hebrew "Hatzephira". He served as Baal Shacharis at morning services, administered the Mikvah, and was registrar of newborn, the Jewish infants of the Kehillah.

DOZORES (Trustees)

These functionaries, elected every two years, collected the tax, registered births and deaths at the City Magistrate Hall, supervised education, charities : the Hekdesh (Poorhouse), hte Chevrah Kadisha (Burial Society) and arbitrated disputes. Providing the poor with Matzos and kosher foods for Passover, and visiting the sick, was a fundamental part of their function. Outstanding members were : Abba Sheiniak, his son, Ber Sheiniak, Avraham Fuchs, Eisek Zahn, Itschok Urbach, Gad Levi, Moshe Apt, Maier Ber Taube, and in later years, M. Marber, Avraham Seife, Mordechai Levi, Herschl Zimnavoda and Ahron Yakobovich. Reb Naphtali Moshe Patsanovski and Yaakov (Yekevie) Kivala assumed special responsibility for caring for the destitute and finding

for his warm baritone, warm humanity, scholarly liturgy and great devotion to his calling. People flocked to his Services. The Cantor organized the first choir of young men and boys (Raphael Litmanovich, Avraham Seife and Pinchas Seife, autstanding among them). The Cantor bequeated his gifts to his two sons who gained wide renown in large Kehilloths.

Uuder Cantor Psishoher the choir attained great excellence numbering among its members Moshe Seife and Favel David Roth. Moshe Seife became in his adult years celebrated on the amateur theatre stage. Cantor Psishoher achieved great success in Hamburg, upon relinquishing his post in Turek.

Hertzke Landau, another Cantor of considerable endowment, succumbed, as well,to the call of the larger field and accepted the position of Ober-Cantor in Holland (Amsterdam).

From time to time guest Chazonim were summoned before the Amod. We mention here the memorable event when Avraham Bykovski, graduate of the Cantorial Seminarium under the eminent pedagogue Cantor Birnbaum — Chenstochowa — Lodz, created a furor luring the High Holy Days after outstanding successes in Petrograd. His voice, a dramatic tenor, attracted large crowds paying homage to its extraordinary quality. Pious Chassidim, their customary manner withdrawn from secular religious groups, succumbed, and came in great numbers.

Other Houses of Worship held separate services under Chazonim of their Choice. At the Beth-Midrash, Moshe Senior, also called Moshe Bass, officiated. Others were, Simcha Binum Golumb, Menachem Arkush, and for the High Holy Days, Reb Herschl Schochet. He was also Baal Korei (Reader) at the Chassidic Shtibel on other occasions. At the Alexander Shtibel (Alexander Chassidim — group of adherents to the Rabbi of Alexander), Baal Korei was Avraham Shubinski, the Baal Tephilah was Schelomo Litmanovich (Baal Tephilah — Chanter). At the New Beth-Midrash, Raphael Bykowski and Simcha Ber Vartski. Annually, the Selichos prayers were intoned by Reb Yaakov Rockman at the Gerrer Shtibel (yet another group of Chassidim loyal to the Rabbi of Ger). Selichos time is the time of penitence when hearts turn to the

dominating the wholesale field. A good relationship existed in normal times between Jew and Gentile.

THE CONGREGATION

Die breite Gass (Broad Street) housed Jewish families of modest income. There the Synagogue stood, the Beth-Midrash, Mikvah (Ritual Baths). People of greater prosperity had their homes in the well-appointed localities of the town. The Congregation (Kehilla) headed by the Rov (Rabbi), Dyan (Judge), Chazan-Schochet, Schamas (Beadle), and Dozores (Trustees), comprised the elerical Rule over the Kehilla, governing religious life of the community, its institutions of education, charity, application of judicial law in local disputes, and relationships with the outside world.

RABBONIM (Rabbis)

Of the early Rabbonim, Reb David Chaim Braun, austere and pious is reverently remembered. He lived a life of poverty and contemplation. Other Rabbonim were : Reb Hersch Leib Wachsman, a man of profound perception, amiability and vast learning. He taught talented young men, of particular endowmwnt, fine young men like Josef Binum Yachimovich, Schmuel Maier Rosenzweig, David Kivala, Yechezkiel, youngest son of the Rabbi. The writer had been fortunate, indeed, to have gained entry to the Study Chamber of this Teacher. Reb Pinchas Wengroff, son-in-law to Rabbi Wachsman. One of the founders of Agudath Israel (Agudah), the Rabbi wielded considerable authority over secular matters. Reb Pinchas Weis, a great Saga, was the last shepherd of the Kehilla. He was of the elect of the Yeshivah of Chachemei Lublin (Sages of Lublin) and shared the lot of his people.

CHAZONIM (Kantors)

In the formative days of the Kehilla, laymen officiated before the Amud (pulpit), the limiting way of life making the angagement of a Cantor prohibitive. Increasing prosperity finally permitted the engagement of Cantor Moshe Litwak (a Lithuanian) much loved by everyone

SETTLEMENT OF JEWS IN TUREK

Old documents found in the archives of the City of Gniezno disclose that Jewish settlement in Poland dates back to the Third Partition of the country. First arrival must have reached the township of Turek by 1798. They showed marked Prussian influence by way of dress, speach and bearing names such as, Miller, Schiffer, Glicksman, Fuchs, Winter, Oppenheim, Taube. Neighboring towns, like Dobro, Unijev, Kolo, Konin, Russosice and Rychval having had an earlier Jewish population came forward with ready help to the newcomers. Some headstones can be found in burial places of Dobro and Russosice with inscriptions of Jewish inhabitants of Turek.

Its population gradually increased. First, the great fire in Dobro drove Jewish people in great numbers to adjacent settlements, many of them seeking and finding asylum in Turek. Then, with the rise of the textile industry, the town reached the status of a manufacturing center. Jewish people participated as, weavers, wool dyers, cutters and distributors. Jewish merchants delivered raw material and carried the finished goods to local and county Fairs in covered wagons. Well-known names are remembered among the merchant weavers, Moshe Glube, David Glube, Hersch Maier Schmul, Heilman Schmul, Fischl Kovalski, Herschl Yakobowich, the Saches, the Stempas. Raphael Mahler, historian, tells of notable Jewish contribution to the town's prosperity. Jewish merchants arbitrated settlements of strikes, invariably obtaining increases in wages and improved working conditions. Out of the cities of Lodz and Kalisz, busiest centers of the industry, Many opportunities flowed. The cotton merchants, Josef Redlick and Ludwig Mamral, extended installment buying of raw material under favorable rates of payment, without interest.

Further, Jews participated and contributed to general trade and commerce, as craftsmen and journeymen, trading in grain, flour, tea, coffee, meat, fish, herring, cheese, wine, heating materials and general goods. Retail trading prevailed in Jewish hands, non-Jewish merchants

WORLD WAR I

Very soon after the beginning of the war, on September 27, 1914, German troops occupied Turek. By early November, after several skirmishes, the Russian Cossaks were once more in control. One of their activities, aided by some of the Polish population, was the plundering of Jewish establishments. The Germans soon entered Turek again, however,and remained there until the end of the war.

Altough the population as a whole suffered some initial harassment, life soon returned to normal. In particular, the relationship between the Jews and the German military was good. Many refuges from the surrounding area came to Turek and a Refuge Aid Committee was established to help the Jews among them.

Germany declared Poland an independent kingdom in 1916, Polish legions were formed to fight with the Germans, and 50 legionaries arrived in Turek. After being defeated in 1918, the German garrison withdrew from Turek. Several shooting incidents occurred as they were leaving, between them and some patriotic Poles. A gentile teacher, Kanczkowski, was killed. He had made a strong anti-Jewish declaration at a public meeting the previous evening. Because several Jewish youths had been present, the rumor that they were responsible for Kanczkowski's death spread quickly. Serious trouble was averted by a priest who quieted the angry crowd at the funeral by assuring them that the teacher had been shot by the evacuating soldiers.

After the Germans left, a temporary governing board for Turek was set up. It included several Jews : S. H. Gerson, M. B. Taube, M. Apt, and H. Mornell. The board administrered Turek's affairs until it became part of the district of Lodz in 1919.

To conclude, it can be said that the Jews of Turek were fairly well integrated with the Christian community. They traded with each other and formed business alliances despite a frequent undercurrent of anti-semitism which was particularly marked when the Svoi do svega (to each his own) movement was popular. Jewish life in Turek continued to progress positively until World War II destroyed it completely.

Turek also shared in the technological development of the 20th century. A railroad spur connecting with the main line at Opatowek was built during the German occupation of World War I and electricity was installed in 1916.

Commerce and Labor: The business and work force included several large commercial establishments, numerous small food shops, 18 forges, 26 carpenters, 39 bakers, 45 shoemakers, 4 cobblers, 13 wheelwrights, 4 saddlers, 53 tailors, 5 potters, 2 ovenmakers, 8 tinsmiths, 4 capmakers, 2 wig makers, and 3 milliners. Information and culture was disseminated by 3 bookshops and, after World War I, a local newspaper. Joy was purveyed by 3 winedealers, 40 beer houses, and 3 Jewish inns.

There were 6 annual fairs and 2 weekly market days held on Tuesdays and Fridays.

Recreational: Turek was rich in outdoor recreational opportunities. It is surrounded by many streams and rivulets flowing out of the Kielbaska and bath houses were erected near those which lent themselves to swimming and boating. The area was further enhanced by private orchards and Turek's two public parks. The larger park, called the Wild Garden, was near the Catholic Church. Its well kept lawns, comfortable benches, and tree shaded walks were conducive to evening promenades. The other park, near the Evangelical Church, was known for the concerts performed by the Fire Brigade Band. Nature lovers could also enjoy the long Alleya Walk which led into one of the many deep forests surrounding Turek.

Recreation of a different kind was provided by an amateur theatrical group which eventually acquired an establishment of its own with scenery, wardrobe, and a small library. Musical interest and activity was fostered by a choral group establised by artisans and laborers, and by an amateur orchestra founded in 1891. During the first World War, a cinema was opened by a Jewish printer named Mornell. Purely Jewish cultural activities will be described below.

of course, also their house of worship, a walled Synagogue built to replace an earlier one which had burned.

E d u c a t i o n a l : In 1788, Duke Poniatowski offered a group of young students from Turek the oportunity to pursue advanced studies as teachers and organists. By the close of the 19th century, Turek had two Catholic schools, one Protestant school attached to the Evangelical Church, one Jewish school where secular subjects such as Russian were taught, and seven chedorim. In addition, both girls and boys could attend the city school or a private school, as well as receiving instruction from private tutors. A high school (gymnasium) for boys was founded in 1912 and sometimes later a girls' high school was opened. In 1925, a handsome general school building was erected.

G o v e r n m e n t a l : These institutions included a bank, a mortgage underwriter, offices of the County Commissioner, Recruiting Commisioner, Prosocuting Attorney, and a squadron of Dragoons.

A voluntary fire brigade was formed in 1874 with 135 active members and 74 honorary members. Only two Jewish names appear among them — Koppel Levinski and Koppel Moszkowics.

H e a l t h and W e l f a r e : Turek had 3 physicians, 3 midwives, 1 veterinarian, 2 dentists, 3 barber-surgeons, 1 apothecary, and 2 drug stores. There was a bath house for the general public and a ritual Mikvah for the Jewish population.

A research station for the study of trachoma was established in the slaughter house in 1874. During the following year, Turek built the Hospital of St. Paul. With an annual budget of 5,253 rubles, it supported 27 beds and facilities for welfare cases including a separate section for Jews.

I n d u s t r i a l : Altough weaving was the major industry in Turek with 360 workshops and 3 dye houses, other industries flourished also. Thus, there were 2 boiler factories, 3 oil presses, 16 windmills, 1 power mill, and several soap factories. There was also a tannery, a brewery a distillery, and factories for the manufacture of shoes, matches, bricks, agricultural machinery, and carriages.

during the priod. Jewish women are credited with supplying clothing, food, and medicines to the rebels among whose ranks many Jews fought. As a result, the leader of the revolutionaries, Edmund Tatchanowski, proclaimed full freedom for Poles and Jews alike.

Jews were similarly involved in the anti-Russian demonstrations of 1905—1906. When the socialist leader Pilsudski expropriated government funds being carried by the Postal Service from Turek to Kalisz and Orla-Gora, he found refuge in the home of a Jewish dentist in Turek. He, as well as a number of other Jews were covert members of the P. P. S. (Polish Socialist Party).

Inhabitants

By the end of the 19th century, according to the census of 1897, the population of the county had grown to 87,000, including approximately 5,000 Jews. The population of Turek itself is given as 8,117, a mixture of Catholics, Protestants, and Jews, the latter numbering 2,074. The surrounding towns had varying proportions of Christians and Jews.

Institutions of Turek

Religious: The Catholic church was the major force in the parish of Turek in the early years. It owned most of the land and levied substantial taxes. For example, in 1774 Archbishop Ostrowski was paid 2500 zlotas for land and produce. Over the years, several church buildings were destroyed by fire, once during the Crusades. One of the early wooden churches was eventually converted to a hospice for the homeless. In 1910, the Catholic Cathedral was built on the site of a 14th century church. The old Catholic cemetery was excavated in 1817 and remains of a still older graveyard were found. Similar finds dating from the Roman era were found near the city of Kalisz.

The Protestants of Turek came later with the development of the textile industry and built their Evangelical Church in 1849. The Jews,

Industry

Craftsmen weavers from Chechy and Saxony began to arrive in the neighborhood of Turek in the late 1700's and early 1800's. The encouraging conditions provided by Tsar Alexander I gave impetus to the rapid development of the textile industry throughout Poland and thus encouraged the influx of weavers from Germany. The primttive handloom was gradually replaced by machine power and Turek, along with the larger industrial centers, became known for its percale, calico, and woolen fabrics. The weaving industry there was largely concentrated in the neighborhoods known as **Fertl** (Pulco) and **Novoshviat.** The Jews of Turek participated in the manufacture and distribution of the finished fabrics and thus shared in the general prosperity.

Political History

Near the close of the 18th century and the beginning of the 19th century, Turek was briefly governed by Prussia. The first documentary evidence of Jewish inhabitants dates from this period (1798). Shortly thereafter, Napoleon made his way through eastern Europe. When he was driven out by the Russians in 1813, Turek as part of the district of Kalisz fell under Russian domination. Turek was officially declared a member of Congress Poland in 1821 and in 1866 was made a county seat, still under Russian rule. The City Hall, topped by a clock tower and the emblem of a tur was built the following year.

Polish Revolts: There is documentary evidence that the Jews of Turek participated in the two major, though unsuccessful, insurrections against Russia. In 1830, a student named Rufinski was hanged for his activities. In the revolt of 1863, there were battles in the vicinity of Turek. There is evidence that a Jewish horse dealer was killed and that two brothers named Portag were imprisoned for giving aid to the Polish rebels. In addition, it is known, via the chronicles of Anton Branikowski, an inhabitant of Kalisz, that cooperation between the Jews and Poles in the district was very close

of Turek were granted even more financial privileges. At that time, according to an Act issued at Skierniewice, Turek owned approximately 25 acres of arable soil for which the tax was 20 grosz plus 8 bushels of rye and oats. The 4 acres belonging to the sheriff were tax free. In addition, each artisan paid 6 grosz for his home and workshop, cobblers, tailors and merchants of fabric and clothing paid 4 grosz, and the journeyman tax was 1 grosz.

Turek suffered two destructive fires during those years. One in 1523 and one in 1636 when it was almost totally destroyed. Shortly thereafter, in 1648, Turek participated in the widespread witch hunts of that era. Several local women were accused of Satanic activities, were tried, and ceremoniously burned in the market place.

TUREK'S DEVELOPMENT FROM THE 17th CENTURY THROUGH WORLD WAR I

Geography

Turek lies at the foot of the Kielbaska, one of the many tributaries of the Warta river. It is bounded on the North by Konen and Kolo, on the East by Lenczicza and Sheradz, on the South by Sheradz and Kalisz, and on the West by Kalisz and Konen. It is situated on a plateau with small rises near the Warta.

The higher portions were originally covered with thick forests. These were gradually levelled to form meadows and cultivated land which was distributed to the early settlers of the region. Uniejev, a village on the Warta, was apparently the center of agricultural activity.

Turek as a city grew chaotically at first, without prior planning. Houses were put up at will in the midst of fields and gardens with no thought about communicating thoroughfares. In 1824, however, Turek was rebuilt in accordance with a unified architectural plan which resulted in a central market place from which four large avenues and several side streets radiated.

J. SEIFE

THE HISTORY OF TUREK

This account of Turek's history is approached with mixed feelings. One is curious to know its origins and development into one of the most popular cities in Poland. At the same time, much sorrow and pain is awakened in remembering one's birthplace and the happy years spent there. The knowledge that the place where a vital Jewish life once glowed is now "clean of Jews" cannot be met with equanimity. Turek's Jewish community, of course, suffered the same fate as all the others which were brutally destroyed by the Nazis.

The Early History of Turek

The exact date of Turek's beginning is not known. The name appears as early as 1136, with indications that it was part of the Gniesen archibishopric. Turek is mentioned again in several documents from the years 1298 and 1321 but it was not until 1341 that it was recognized as a city. It thus seems that in its earlist years it was a small settlement which grew and prospered over time until it eventually became the county seat and busy industrial textile center we knew.

The name itself underwent several transformations ; it was known as Brzednice, Turkowice, Turkowisty, and Thurek. In 1341, Archbishop Janislaw of Gniesen established the name as Turek and included under it the nearby villages of Balle, Penchovzowo, Michlin, and Bezblina. **Turek** derives from the word for the oxen (turs) which used to roam in the deep neighboring forests.

In 1420, Primate Nicholai Tromba permited fairs and market days to be held in Turek. That Turek continued to flourish is indicated by the large sum of silver and gold which the city loaned to king kazimier Jagiello to aid the war against the Germans. In return, the city was freed from the Fair Tax in addition to having a portion of the loan repaid. Later, under Archbishop Wezik, the inhabitants

WHY ?

למה ?

TUREK

A memorial to the Jewish Community of Turek, Poland

PUBLISHED BY THE TUREK ORGANIZATION
IN ISRAEL

1982